

KLÁRISOK

TANULMÁNYKÖTET KOROMPAY KLÁRA
TISZTELETÉRE

KLÁRISOK

TANULMÁNYKÖTET KOROMPAY KLÁRA
TISZTELETÉRE

MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI, SZOCIOLING-
VISZTIKAI, DIALEKTOLÓGIAI TANSZÉK
BUDAPEST
2011

Szerkesztette: Csiszár Gábor és Darvas Anikó

A kötet megjelenését a K 81537 számú OTKA-pályázat
támogatta.

ISBN 978-963-284-195-3

Tartalomjegyzék

Tabula gratulatoria	9
Pusztai Ferenc: Köszöntés és köszönet	11
Korompay H. János: Horváth János és Kodály Zoltán barátságának dokumentumai	15
A. Molnár Ferenc: Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye és a kódexek	27
Ács Pál: Miért hiányoznak Szent Pál levelei a <i>Jordánszky-kódex</i> bibliafordításából	38
B. Gergely Piroska: Erdélyi mesterasszonyok megnevezési formái a 16–19. században	45
Bodó Csanád: A magyar rokonsági terminológia változásáról Moldvában	51
Bölcskei Andrea: Irodalmi alkotások életre keltett helynevei Észak-Amerikában	61
Büky László: Két szómagyarázat	70
C. Vladár Zsuzsa: A morféma fogalmának megjelenése a magyar nyelvleírásban	76
Csepregi Márta: Klárisok	83
Csiszár Gábor: Egy ismert vers ismeretlen szövege	87
Darvas Anikó: Isten tarcha eltesse k-medett sokaigh egesseghben	93
Dömötör Adrienne: Egy kötőszó, <i>hogyki</i> nem gyökeresedett meg	99
Farkas Tamás: Franciás műveltség, magyar nyelv és a tulajdonnevek fordítása	107
Fazakas Emese: A <i>keresztül</i> szófajváltása(i) a régiségben	115
Fercsik Erzsébet: A helyesírás változásai – váratlan távlatok, távoli területek?	124
G. Papp Katalin: Sitty-sutty, avagy a szóteremtés Lázár Ervin-es esetei	131
Gousse, Marie-Joséphé: A Hétfejű Tündér	136

Haader Lea:	
Írástípus és hibatipológia	145
Hoffmann István:	
Dunaföldvár régi <i>Zemony</i> nevééről	153
Horváth Katalin:	
Táltos	160
Imrényi András:	
A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi ábrázolásához	173
Juhász Dezső:	
Egy vitatott nyelvemlék a XVI. század végéről	183
Keszler Borbála:	
Nyelvtörténeti adatok	194
Kiss Jenő:	
A nyelvre vonatkozó tudományos ismeretterjesztés hatása avagy az oktatás dilemmái	200
Kornyáné Szoboszlai Ágnes:	
Tölcséry, Küngös, Héthársi, Elefánti	205
Kugler Nóra:	
Mit láthatunk előre?	210
Ladányi Mária:	
A <i>-da/-de</i> képző megújulása: divat vagy termékennyé válás?	220
LeCalloc'h, Bernard:	
Lloyd őrnagy elmesél Kőrösi Csomának egy érdekes történetet 1835 decemberének egyik estéjén	228
Lőrinczi Réka:	
„Aedibus Sorbonae (...) scriptum”	233
M. Nagy Iлона:	
A <i>Margit-legenda</i> feltételezett latin anyaszövegének („Marcellus III.”) kérdéséhez	244
Molnár Zoltán Miklós:	
Birtokos személyjeles alakok egy vasi nyelvjárási szöveggyűjteményben	252
Moreau, Jean-Luc:	
Remarques sur la double conjugaison hongroise à la lumière du syntagme verbal du français	259
N. Fodor János:	
Női nevek az ómagyar kor utolsó századából	266
Németh Miklós:	
Egy francia eredetű szegedi családnév átalakulásáról	275
Oszkó Beatrix:	
'ogy van magyarul az, 'ogy: pomme?	279

Parapatics Andrea:	
A poliszémia mint a mai magyar szlengszókincs gyarapodásának eszköze	286
Pálfy Miklós:	
Trisztán és Lancelot: végzet és sors	289
Pusztai Ferenc:	
A szinonim értelmezések	293
Raátz Judit:	
Trisztán és Izolda a 21. században	299
Sárosi Zsófia:	
Személyes sorok KK-nak	308
Slíz Mariann:	
Dominák és relicták: a nem és a társadalmi státusz hatása a 14. századi oklevelek női neveire	309
Szabó T. Annamária:	
<i>Attilák és (Tündérszép) Ilonák:</i> a ma legnépszerűbb magyar nevek Gallia földjén	316
Szentgyörgyi Rudolf:	
A Tihanyi alapítólevél nyelve és nyelvi közege	319
Szűj Enikő:	
A finnugor tárgyfényképészet történetéhez néhány adalék	331
Szabó Csilla:	
A gyakorító igeképzők az erdélyi régiségben	340
Terbe Erika:	
Kertészkedő nagyasszonyok	346
Tóth Etelka:	
Muzsikálnak-e még <i>-a</i> végű szavaink?	352
Tóth Valéria:	
Adalékok Árpád-kori személyneveink <i>-ó/-ő</i> képzőjéhez	361
Tverdota György:	
La Patrouille de Sándor Márai dans l'Empire du Soleil couchant	367
Vargha Fruzsina Sára:	
Történeti szövegek informatizálása betűhív formában	373
Veszelszki Ágnes:	
Lájkolom! A Facebook-folklórról	377
Voigt Vilmos:	
Alakos kézmosó edények a középkori Magyarországon	389
Vörös Ferenc:	
A <i>Korompai</i> családnév eredetéről és nyelvföldrajzáról	398
Zaicz Gábor:	
Kiss Lajos emlékezete	408
Korompay Klára publikációi	416

Tabula gratulatoria

Ács Pál, MTA Irodalomtudományi Intézet
A. Molnár Ferenc, ME Magyar Nyelvtudományi Tanszék, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Bakró-Nagy Marianne, MTA Nyelvtudományi Intézet, SZE Finnugor Tanszék
Bárdosi Vilmos, ELTE Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Bárth János, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
B. Gergely Piroska, ME Magyar nyelvtudományi Tanszék
Bodó Csanád, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Bölcskei Andrea, KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Büky László, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék
C. Vladár Zsuzsa, ELTE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
Csepregi Márta, ELTE Finnugor Tanszék
Csernus Sándor, SZTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék
Csiszár Gábor, Apáczai Gyakorlógimnázium
Darvas Anikó, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Dávidházi Péter, MTA Irodalomtudományi Intézet, ELTE Anglisztika Tanszék
Dömötör Adrienne, MTA Nyelvtudományi Intézet
Farkas Tamás, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Fazakas Emese, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár
Fercsik Erzsébet, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Gallasy Magdolna, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Gerstner Károly, MTA Nyelvtudományi Intézet, PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék
Gouesse, Marie-Josèphe, Université de Paris
G. Papp Katalin, NYME Apáczai Csere János Kar Magyar nyelvi és Irodalmi Intézeti Tanszék
Haader Lea, MTA Nyelvtudományi Intézet, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Hajdú Mihály, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Hoffmann István, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Horváth Katalin, ME Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Imrényi András, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Juhász Dezső, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Karafiáth Judit, MTA Irodalomtudományi Intézet, ELTE Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Keszler Borbála, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Kiss Jenő, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Kornyáné Szoboszlay Ágnes, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Korompay H. János, MTA Irodalomtudományi Intézet
Kugler Nóra, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Ladányi Mária, ELTE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
LeCalloc'h, Bernard, Paris
Lőrinczi Réka, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Madas Edit, OSZK
Mártonfi Attila, MTA Nyelvtudományi Intézet
M. Nagy Ilona, ME Klasszika-filológiai és Művészettörténeti Tanszék
Molnár Zoltán, NYME Magyar Nyelvészeti Intézeti Tanszék
Moreau, Jean-Luc, Institut national des langues et civilisations orientales, Párizs
Németh Miklós, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék
N. Fodor János, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai
Tanszék
Oszkó Beatrix, MTA Nyelvtudományi Intézet
Pálffy Miklós, SZTE Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Parapatics Andrea, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai
Tanszék
Pusztai Ferenc, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai
Tanszék
Raátz Judit, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet
Révay Valéria, PE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Sárosi Zsófia, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Sebestyén Nóra, Deák Téti Evangélikus Gimnázium, KGRE Klasszikus Magyar Irodalmi
Tanszék
Slíz Marianna, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai
Tanszék
Szabics Imre, ELTE Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Szabó Dávid, ELTE Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Szabolcsi János, Apáczai Gyakorlógimnázium
Szabó T. Annamária, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szentgyörgyi Rudolf, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai
Tanszék
Szíj Enikő, ELTE Finnugor Tanszék
T. Szabó Csilla, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
Terbe Erika, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Tóth Etelka, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Tóth Valéria, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Tverdota György, ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, MTA Irodalomtu-
dományi Intézet
Vargha Fruzsina Sára, ELTE Geolingvisztikai Műhely
Veszelszki Ágnes, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Voigt Vilmos, ELTE Folklore Tanszék
Vörös Ferenc, NYME Magyar Nyelvészeti Intézeti Tanszék
Zaicz Gábor, PPKE Finnugor Tanszék
Zsilinszky Éva, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai
Tanszék

PUSZTAI FERENC

Köszöntés és köszönet

Korompay Klára személyét és eddigi teljesítményét közmegbecsülés övezi. Szakmai és tanári pályáivét a változatosság és mozgékonyág éppúgy jellemzi, mint az egyéniségét átható megbízhatóság, a külső és belső fegyelem. Az egyéniségét átható fegyelmezettség azért karakterisztikus vonása, mert minden helyzetben abból fakad, sőt érezhetően akként mutatkozik meg, hogy a megértésre törekvés a célja. A probléma minél tisztább megfogalmazását, a szándék kellő hitelességgel való feltárását és a megoldás hiteles tartalmú és józan mértékű meghatározását, majd vállalását szolgálja. Mindez társul még egy igazán személyes vonással: az arcáról letörölhetetlen mosollyal. Hányan és hányszor tapasztalhattuk, hogy a legkülönbözőbb témájú, hangulatú és nyilvánosságú helyzetekben egyaránt derűs, nyugodt maradt az arca. Ez sohasem disszonanciaként hatott ránk, mert félreérthetetlenül azt fejezte ki, hogy így is lehet, sőt így érdemes rácsodálkozni mindenre: jóra vagy rosszra, üdvözlendő vagy vitatandó véleményre, kezdeményezésre. Korompay tanárnő jól ismeri a titkot: a megértés nem egyenlő az egyetértéssel, „csak” elengedhetetlen feltétele annak, ahogy az egyet nem értésnek is.

A családi háttér tiszteletreméltó arcképcsarnok. Apja Korompay Bertalan folklorista, etnográfus, irodalomtörténész; anyai nagyapja Horváth János irodalomtörténész, testvére, Korompay H. János irodalomtörténész. A háttér természetesen nem értendő szó szerint. Korompay Klára része, pontosabb szóval részese ennek a tablónak – nemcsak családi kötődése miatt, de bizonyosan, mert bizonyíthatóan saját munkásságával is. Ezt a ritka családi együttállást bizonyítja az a tudománytörténeti tény, hogy az Osiris Klasszikusok sorozatában KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA szerkesztői munkájával jelenhettek meg Horváth János összegyűjtött művei. Annak igazolására, hogy ez a tudománytörténeti tény tudománytörténeti esemény is – tisztelettel fejet hajtva – tolmácsolom a (kért) hiteles tájékoztatást. Pais Dezső, Barta János és Szauder József korábbi tanácsai és kezdeményezései után az Osiris Kiadó 2002-ben javasolta Horváth János összegyűjtött műveinek kiadását. A 2003 és 2009 közötti munka hat, ezeroldalas könyv közzétételét jelentette. Verstani munkáktól az irodalomtörténeti és kritikai munkákig, tehát Horváth János összes műveinek megjelentetéséig. Az összes jellegbe a betűjeggyel publikált írások azonosítása és a posztumusz tanulmányok kötetekben való elrendezése is beleértendő mint a hagyatékot ismerő két sajtó alá rendező egyik fő feladata és teljesítménye.

Korompay Klára magyar–francia szakos tanári oklevelet 1970-ben szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Még ebben az évben gyakornok lett az egyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén. Tanársegédi kine-

vezését már 1971-ben megkapta, adjunktus címet és megbízatást 1978-ban, docensit pedig 1990-ban kapott. Tanulmányai megalapozásaként, illetve később szakmai munkája elismeréseként, illetve kitágításaként többször kapott lehetőséget ösztöndíjas tanulmányutakra, így Strasbourgba (1967), Poitiers-ba (1972), Párizsba (1976) és Liège-be (1981).

Az ELTE-n Magyar művelődés – magyar nyelv és A régi magyar szövegek világa címen tartott előadásokat. A teljes magyar nyelvtörténetet felölelő szemináriumait nyelvészeti szakszemináriumok, illetve a szakdolgozati szeminárium és a PhD névtani alprogramjának (2004–2007), majd nyelvtörténeti alprogramjának vezetése egészítette ki. Külföldön végzett többéves tanári munkájában magyar lektora volt a Michel de Montaigne Bordeaux 3 Egyetemnek (1987–1992, 2000–2003), valamint magyar vendégtanára a Paris 3 Sorbonne Nouvelle Egyetemnek (1994–1997).

Számos hazai és nemzetközi tudományos funkciót töltött és tölt be, többször vezetőként. Egyik vezetője a Régi Magyar Kódexek munkálatainak; igazgatóhelyettese volt a párizsi Egyetemi Központnak (CIEH) (1994–1997); tagja az ELTE Kari Tanácsának (1998–2000); tagja a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet intézeti tanácsának (2006-tól); főszerkesztője a párizsi Cahiers d'Études Hongroises című folyóiratnak (1994–1997); tagja a párizsi Egyetemi Központ (CIEH) Tudományos Orientációs Tanácsának (1994–2004); választmányi tagja a Francia Finnugor Társaságnak (ADÉFO) (1994–1997, 2000–2002); választmányi tagja a Nemzetközi Magyarstudományi Társaságnak (2001-től); tagja az Études Finno-Ougriennes című folyóirat tudományos bizottságának (2003-tól) és sorozatszerkesztője a Nyelvtudományi Értekezéseknek (2003-tól).

Szakmai, tanári teljesítményeinek hivatalos elismeréseként, a szó teljes értelmében ezek közhírré tételeként 1979-ben (alig néhány évvel a diploma megszerzése után) megkapta a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik legrangosabb kitüntetését, a Gombocz Zoltán-émlékéremet, majd 2000-ben elnyerte a Széchenyi Professzori Ösztöndíjat is.

Korompay Klára fő kutatási területe a magyar nyelvtörténet. Bölcsészdoktori disszertációjával, „Középkori neveink és a Roland-ének” (1975; majd NytudÉrt. 96. sz. Bp., 1978) nemcsak ígéretesen, de párját ritkítóan teljes vértetben lépett a szakmai nyilvánosság elé. Ez a munka (gazdag adattára, tiszta szerkezete és világos stílusa mellett azt is) nyilvánvaló tette, hogy a megnyílt szakmai út nemcsak messzire nyúló távlatot ígér, de több sávot is. Az értekezés például a Névtani tanulságok című fejezetében több, szemhatárt tágító kérdést fogalmaz meg, sőt már a bevezetőben megállapítja: „Neveink – mint bármely középkori név – sajátos kérdések sokaságát vetik fel” (7). Aligha véletlen, s egyáltalán nem formai jegye írásainak a szokásosnál gyakrabban alkalmazott kérdőjel. Disszertációjában az idézett helyen például nyolc kérdés sorjázik egymás után! Sőt még arra is van példa, hogy egy cikk címe zárul vele: „Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?” Ennek az írásjegynek a gyakoriságá-

ban bizonyára a tanári gesztus is jelen van, de még inkább a célratörő gondolatmenet következetes igénye, rendező ereje. A szakterületi sávok közül kettőnek, a magyar–francia kapcsolatoknak és a művelődéstörténeti beágyazottságnak bizonyosan itt van a kezdete. Feladatát egyértelműen így jelölte ki: „Meg kell tehát vizsgálnunk a középkori magyar – francia kapcsolatok különféle formáit, mert elsősorban a történelmi–művelődéstörténeti háttér megismerése adhatja a kezünkbe azokat a szálakat, amelyek a Roland-ének Magyarországra kerülésének útját is jelzik” (7). Szinte szimbolikus tény, hogy a záró fejezet a „Művelődéstörténeti kitekintés” – a művelődéstörténet és a kitekintés kulcsszó miatt is.

Korompay Klára (több ciklusban) több mint egy évtizedig tanított Franciaországban „hungarológiát, közelebbről magyar nyelvészetet, irodalmat, művelődéstörténetet, s egy olyan tárgyat, melyet bevett kifejezéssel így neveznek: a »magyar mint idegen nyelv«. Ez a fordulat számomra mindig meghökkentő volt” – írja (*Az idegen szó jelentéstörténete a magyarban* című előadásában), „s az is maradt. [...] elsősorban abból a konnotációból adódóan, amely nyelvünkben az *idegen* szóhoz társul” (217). A témával másutt is foglalkozott, például 2002-ben a jyvaskyläi kongresszuson „A magyar mint idegen nyelv – a magyar mint kisebbségi nyelv” címen tartott előadást. A fentebb idézett előadása több szempontból tanulságos. Először a nézőpont megválasztása, illetve megváltoztatása [!] miatt. „Akkor [ti. 2002-ben] a külföldön dolgozó hungarológus szempontjából vettem fel a kérdést, most [ti. 2007-ben] viszont a magyar nyelvtörténet felől közelítve szeretném legalábbis feszegetni e különös szó történetének rétegeit” (217). Másodszor módszertani tekintetben. Az etimológiai, szótörténeti keretet a Czuczor–Fogarasi-szótár tüzetes elemzésével egészíti ki, majd az *idegen*-t a *vendég*-gel szembesíti, sőt érvelve össze is kapcsolja, s végül az indoeurópai szócsalád felé (közelebbről a latin és a francia felé) is kitekint. Harmadszor a (szerző által megfogalmazott) tanulságok miatt: „mindenekelőtt azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az etimológiai megfeytési kísérletekben a társadalomtörténeti, szociológiai és művelődéstörténeti szempontok is elsőrendű figyelmet igényelnek. Másrészt megfontolást érdemel az is, hogy amikor az emberi viszonylatok olyan különleges, rendkívül összetett eleme kerül a vizsgálat középpontjába, mint az *idegen*, akkor a szó jelentésében eleve meglevő ambivalenciával, a polarizált jegyek párhuzamos meglettével s ezek bonyolult, ellentmondásos játékaival nemcsak lehet, hanem szükséges is számolni” (*Nemzet, nyelv, identitás*. Debrecen – Budapest, 2007. 226). Az első megfontolást általában ismertnek, természetesnek véljük, de következetesen korántsem alkalmazzuk. A másodikat azonban érdemes megérteni, majd komolyan mérlegelni, hogy módozatait és módszertanát ki tudjuk formálni. Például a lexikográfiában is.

Ünnepeltünk magyar nyelvtörténeti munkásságának szerves részét alkotják a kódexkiadási munkálatok, a helyesírásírás-történeti és a történeti morfológiai nagy összefoglalások. Ezek a munkák átfogják a magyar nyelvtörténet minden korszakát. Korompay Klára részese volt a Régi Magyar Kódexek sorozatában közzétett Virgina-kódex műhelymunkájának, s ő írta meg az Országos Széchényi

Könyvtár felejthetetlen kiállításának, a magyar nyelvemlékeket sohasem látott együttesben bemutató kiállítás pazar megjelenésű és méltó tartalmú kötetében „A középkori magyar nyelv évszázadai” című tanulmányt (Látjátuk feleim... Magyar nyelvemlékek. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2009. 33–51). „A magyar nyelv történeti nyelvtana” vastkos köteteiben a névszójelezésnek és a névszóragozásnak a történetét – a korai ómagyar kortól (és előzményeitől) a kései ómagyar korig – ugyancsak neki köszönhetjük. Az ómagyar kor nyelvtörténeti leírását pedig a Magyar nyelv című kötet (Főszerkesztő KIEFER FERENC. Osiris Kiadó, Bp., 2006.) számára készítette el. Végül, de nem utolsósorban az egyetemi Magyar nyelvtörténet (Osiris Kiadó, Bp., 2003.) helyesírás-történeti fejezeteit az ómagyartól a legújabb korig ő vállalta és írta meg. Valóban nem utolsósorban, mert elvégzett munkájával, biztos tájékozási, viszonyítási pontot kaptunk helyesírás-történeti kérdéseinkre, bármilyen nyelvtörténeti korszakra vonatkoznak is. Ezt a teljesítményét hitelesíti a VII. Nemzetközi Nyelvtudományi Kongresszuson tartott, „Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra” című előadása (MNY. 2006. 204–9). Sokunk számára szemléletformáló, sőt szemléletfordító volt nemcsak a két tudományág „dialógusa”, hanem az is, hogy a látszatra vitathatatlanul belső nyelvtörténeti területnek tekinthető helyesírás-történetnek a nyomdászat, a vallási mozgalmak, az iskoláztatás és az írásbeliség történetéhez is van figyelembe veendő kapcsolata.

D. Bartha Katalin sírjánál ő mondta el az emlékező és emlékezetes búcsúszavakat. Közülük néhány felidéződik bennünk: „Olyan ember, akiből sugárzott a magától értetődő, határtalan jóindulat és tisztelet mindenki felé.” Korompay Klára is ilyen volt, ilyen ma is, s nemcsak reméljük, de tudjuk, hogy ilyen is marad. Ezért köszöntjük őszinte köszönettel.

KOROMPAY H. JÁNOS

Horváth János és Kodály Zoltán barátságának dokumentumai

„Prímásának régi bögőse”: ez volt az egyik koszorú felirata Horváth János sírján 1961 márciusában, a Farkasréti temetőben. Ahhoz, hogy ezt a nagyon tömör és jelentésekben gazdag összefoglalást értelmezhessek, ismernünk kellene kettejük kapcsolatának egész történetét. Erre a teljességre nincsen lehetőségünk, azonban a fennmaradt levelezés, a dedikációk és egymásra való hivatkozások, az Eötvös Collegium publikációi, az egyetemi kiadványok, a visszaemlékezések és történeti feldolgozások segítségével kísérletet tehetünk arra, hogy megrajzoljuk ennek az egész életen át tartó barátságának és szakmai együttműködésnek alapjait, keretét és legfőbb jellegzetességeit.

Először a „Prímásának” lep meg és vár magyarázatot, hiszen a tudós és pedagógus zeneszerző fordul az irodalomtörténész Horváth Jánoshoz az egymáshoz tartozás, az egymáshoz és a világhoz szólás, a közös hang, a közös zenélés életre szóló metaforájával. Ennek a megszólításnak és önarcképnek előzményei közé tartozik Kodály 1958 eleji üdvözlője: „Kedves Vén cigány, húzd, ki tudja meddig húzhatjuk, vigyázzunk nyútt vonónkra, van még pár szőrszál rajta. Nem szeretnék egyedül maradni böggömmel, prímás nélkül!” (KODÁLY 1982: 245)

A Vörösmarty-idézet konkrét, életbeli háttérére PAIS DEZSŐ emlékezett vissza: „Horváth úr jelesen hegedült. Prímása volt annak a zenekarnak, amelyben Kodály úr a nagyböggővel működött közre.” (1958: 24) MARTINKÓ ANDRÁS figyelmeztet arra, hogy az úrként való emlegetés „a Kollégium közössége által adományozott legmagasabb cím volt [...]. A Kollégium tíz-tizenkét tanára közül alig több, mint négy-öt volt »úr«: pl. B.G. úr (Bartoniek Géza [...]), utóda: Gombocz úr, Szekfű úr, Kodály úr, aztán Szegő úr (ti. Gyergyai Albert), aki mellett Eckhardt Sándor, az egyetemi tanár csak éppen az én időmben kezdett »Eckhardt úr« lenni.” (1979)

Az Eötvös Collegiumban „[v]olt cigánybandám is; Kodály Zoltán ugrott be, ha kellett, brácsásnak, kis- vagy nagyböggősnek” – írja Horváth János,¹ aki 1900 őszén negyedéves volt, amikor kollégista társa elkezdte tanulmányait; 1903 őszén vette át a magyar irodalmi s francia nyelvi órák ellátását, s tanította a magyar-német szakos és a bölcsészkaral párhuzamosan a zeneakadémiát végző Kodályt. Az Eötvös Collegiumot jellemző „állandó, belső együttélés a legkülönbözőbb szakokra készülő társakkal” (HORVÁTH 1921–2:32) szemléletformáló tényezője volt diáknak és tanárnak, barátnak és kollégának egyaránt, s a diákélet jellegzetes formáitól a kibontakozó életmű egészeig meghatározta a kollégium tagjainak érdeklődését. Az idézett búcsúüzenet nemcsak a barát személyiségének, tudományos és pedagógiai életművének, hanem a közös indít-

¹ Keresztury Dezsőnek, 1944. április 7.

tatás és a közös célok, az Eötvös Collegium eszményeinek is szólt, olyan összegzés-ként, amelyik egyszersmind a saját munkásságra való visszatekintés is.

Szülöhelyén, „Margittán – olvashatjuk Horváth János említett önéletrajzi levelében – a ref. elemi iskolában [...] Szenczi Molnár zsoldáraiból sokat megtanultunk könyv nélkül, s minden reggel, elébb templomba menve, énekeltük. Temetéseken is végig kántáltuk a várost a gyászháztól a temetőig. Egész versrítmikai tudományomban ez adta meg a tapasztalati, élményi alapot.” Ha kettejük kapcsolatának irodalom- és művelődéstörténeti, közösségi és világnézeti alapjait keressük, aligha találunk régebbi és mélyebb alapot a zsoldárnál. Kodály Zoltán a *LV. zsoldár*, a *Psalmus Hungaricus* bemutatása után ezt az 1923. november 23-án írt levelet olvashatta: „Kedves Barátom! Nem voltam ott, de mindazok alapján, amit hallok és olvasok, az az érzésem, hogy a LV. zsoldárral költészeted lelelkéig jutottál el. Ha te is úgy érzed, akkor ne csak külső sikeredhez való gratulációnak nézzed ezt a pár sort, hanem mély meghatottságból származó meleg, baráti kézfogásnak. Nehezem várom, hogy hallhassam az igét az én laikus füleimmel. Szeretettel üdvözöl Horváth János”.

Ezeket a sorokat a már 1907 óta a Zeneművészeti Főiskolán tanító Kodálynak írta a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára, aki hároméves frontszolgálat után a háború és az összeomlás veszteségeit – így szülőhelyének, Margittának országhatáron túlra kerülését – volt kollegista társaival együtt a szellemi értékek megőrzésével és továbbadásával törekedett egyensúlyozni, s aki majd, harminc évvel később, *A reformáció jegyében* című monográfiában a következő jellemzést adta a zsoldár szövegének: „A maga egészében legmegragadóbb azonban és legegyszerűsebb szépségű Végeckskeméti (Kecskeméti Vég?) Mihály 55. (a *Vulgata* szerint 54.) psalmusa. Ellenségeit, álnok barátait jellemzi benne a zsoldár szavaival, búsultan panaszolva, mint bántalmazták őt; átkozza is őket, de főképp az Úr segítségéért könyörög, mert csak abban bízunk. Szébb, erőteljesebb fordítás ez, mint akár a Szenczi Molnáré. Elég szabadon mozog, s az eredetinek nem egy részletét más, zengőbb és líraibb modulációval tudja kifejezni. [...] Verselése a legszebbek közé tartozik; látszik, hogy nem másol, hanem lelkéből önti, könnyen, szabadon, hagyományos ritmus kész mondatformáiba, így egy helyt igen szépen az úgynevezett »közölés« alakzatába: »Te azért lelkem gondolatodat, Istenben vessed bizodalmat.« Nem csoda, hogy megihlette a zeneköltőt is: ez a szövege Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus*ának.” (HORVÁTH 1953: 255–6, 1957: 249–50, 2006: 245)

Horváth János első kollégiumi tanítványai Gerevich Tibor, Gombocz Endre, Kodály Zoltán, Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Zemplén Géza voltak. Egyszerre élvezheték és formálhatták a Collegium íratlan szabályok szerinti működését, amelynek fő jellemzői a szabadságot és fegyelmet egyszerre biztosító irányítás, az intenzív szaktanulmány, a szabad könyvtárhasználat és a diákcsaládokra épülő közösségi élet voltak (KOSÁRY 1989: 13–22), a „dogmanélküliség, sőt dogmaellenesség” légkörében. (KERESZTURY 1993: 101)

Az első igazgató, Bartoniek Géza „azt a ma már elfelejtett elvet vallotta, hogy egész tudományos életünk középiskolai tanáraink tudományos képzettségén, szellemi nívóján és anyagi megelégedettségén alapszik, hogy a tanárok tudományos irodalmunk

legfontosabb író elemét és olvasóközönségét alkotják, annak legbiztosabb támaszai, legmegbízhatóbb őrserege.” (ECKHART 1930) BG úr pedagógiai jelszavát a következőképpen fogalmazta meg: „És nem feledik el egy pillanatra sem, hogy az az idő, melyet a tanítási órán eltöltenek, nem egyszerűen az órarend parancsára adott óra, hanem tanítványaik életének egy része. Ennek minden pillanata drága.” (BARTONIEK 1921–2) Ehhez arra volt szükség, hogy a Collegiumban „tanáraik *egyénenkénti* útmutatása és ellenőrzése mellett, a növendékek lehetőleg *önerejük*ből dolgozzák fel szaktárgyaik anyagát s ekként azok egész területén ne csak elméleti tájékozottságot szerezzenek, hanem oly mérvű gyakorlati jártasságot és kritikai tudatosságot is, mely tudománysszakkuk művelésében önállóságra, tanításában pedig kellő otthonosságra képesíti őket; úgyhogy a maguk teljesebb és biztos szaktudását annak idején okosan, pedantéria és tankönyvre-esküvés nélkül tudják hozzáalkalmazni az iskolai tanítás természetes követelményeihez és korlátaikhoz.” (HORVÁTH 1921–2: 33)

A közös munka olyan egyéb foglalatosságokkal is kiegészült, mint az a Gézanapi ünneplés, amelyről Horváth Jánosnak, az École Normale Supérieure ösztöndíjasának levele így emlékezett meg: „Nem tagadom, hogy szeretnék ott lenni. [...] S a színi előadás bolondságait is szeretném látni. És azt sem tagadom, szeretném elhúzni a nótáját kinek-kinek.”² Tudjuk, hogy Kodály szerezte nem egy ottani színelőadás kísérrőzenéjét: ezek a *Notre Dame-i toronyőr* (1902) és Laczkó Géza *Cid* című paródiája (1903), valamint Bodnár Gyula *A nagybácsi* című színjátéka (1904) voltak. Ezeknek a februári diák-estéknek késői visszhangját PAIS DEZSŐTől idézzük: „a volt kollégisták szövetségének egy a harmincas évek elején tartott közgyűléséhez kapcsolódó ebéden sikerült Horváth professzor urat hegedülésre bírni. Ő magyar nótákat – köztük műdalokat is – játszott, úgyhogy a zongorakíséretet az egykori kollégiumi nagybögös szolgáltatta a műdalokra vonatkozólag nem különösen kedvező véleménye ellenére.” (I. m. 24–5)

LACZKÓ GÉZA beszámolt egy éjszakai cirkuszi játékról az óbudai amfiteátrumban, amelyben ez volt a szereposztás: „római császár — Horváth János kollégiumi tanár, senatus — Kodály Zoltán negyedéves, gladiátor — Szekfű Gyula negyedéves, oroszlán — Szabó Dezső negyedéves, nép — Laczkó gólya, akit ezek az öreg kollégisták nem tudom, miért, de megtiszteltek azzal, hogy szűkebb baráti körükbe fogadták. A császár izzó paraszú portorikójával fölült a romkőtrónjára, a küzdők s a senatus populusque Romanus felvonultak emelt karral: Ave Caesar, morituri te salutant! üvöltött a latin kiáltás annyi évszázad némasága után újra a (gyepes-gazos) arénán.” (1978)

Több, mint ötven év múlva, 1957 májusában Horváth János a következő levéllel fordult Kodály Zoltánhoz: „KB! A Bartoniek-leányok nagy nyomorúságban vannak. A négy közül kettőnek van valamelyes nyugdíja. Emma, a historikus, volt Széchényi-könyvtári tisztviselő, mellrákkal kínlódik; egyszer már operálták; már nem sokáig élhet, de orvosi kezelést, gyógyszereket nem nélkülözhet. Úgy gondoltam, hogy mi, régi, még BG-idejebeli volt kollégisták összeadhatnánk segítségökre valamit. Vagy kiki – névvel vagy névtelenül – maga juttathatná el a maga hozzájárulását »Bartoniek Paula, ny. leánygimn. tanár, Bp. XI. Mészöly u. 4.« címére, vagy valamelyikünk gyűjténé

² Bartoniek Gézának, 1902. február 19.

össze s küldené el Paulának. Eckhardt Sándorra gondoltam ily értelemben, mert ő leginkább hozzáférhet az egyetemen működő társakhoz. De míg tőle nem kapok beleegyező választ, hajlandó vagyok magam vállalni az összegyűjtést és továbbítást.” A hat nappal későbbi, újabb levél tanúsítja, hogy a kollégiumhoz való hűség milyen mélységű lehetett. Horváth János írja, ismét Kodálynak: „KB! Jóságú küldeményedet megkaptam, s továbbítom. Mélyen meghatva köszönöm szegény BG. úr helyett, aki már erről semmit sem tud. Te a »bis dat qui cito dat« mondást átformáltad, mert *bis* adtál és *cito* adtál.” Az Eötvös-kollégium Volt Tagjai Szövetségének alapszabályai közé tartozott „A szövetség tagjainak, s családtagjaiknak szükség esetén anyagi támogatása.” (Szövetségi Évkönyv I. 1921–2: 39.) Megszűnt a Collegium, már nem működött a Szövetség, de működött az azt összetartó szellem.

1914 nyarától számos kollegista vett részt a háborúban: Horváth János Szerbiából írta Kodálynak: „megállapítom s jelentem az ellenség hadállásait, – míg véletlenül le nem lönek; elfogatni azonban nem engedem magam.” (1915. március 24.) Majd, a galíciai frontról, nem sokkal azután, hogy századparancsnokként sebesült és elesett embereinek névsorát rögzítette harctéri naplójában: „Egy nagy és tiszteletre méltó dolog van a világon; és ez, barátom, az ágyu. Az ember azonban szánalmas féreg.” (1916. október 28.) Ugyanebben az évben küldött hasonló levelet közös barátjuknak, Szekfű Gyulának: „A mostan folyó világháboru egyetlen igazi nagy költője szegény öreg Vörösmarty Mihály (48/49 után). Olvasd! Kár, hogy nem hoztam el. [...] »Az emberfaj sárkányfog-vetemény: Nincsen remény!«” (1916. szilveszter)

Kodály 1916 végén készült második szalontai útjára, hogy az ottani népzenei anyagot összegyűjtse (KODÁLY i. m. 55);³ Horváth János azt kérdezte tőle, hogy a százéves évfordulón „Arany Jánosról kik fognak szólni? Én szerettem volna (életemben először s talán egyetlen egyszer nyilvánosan)”. (1917. január 23.) Goethét és Csokonait idézte: „»Wer sich der Einsamkeit ergibt, ist bald allein«. Ezzel az *olyan* ember tisztában volt már jó előre s e miatt nem is panaszkodhat. S hiába is nem volna egyedül, egyedül lesz, mikor meg kell halnia. [...] »Áldott magányosság, jövel, ragadj el« – stb.” (1917. február 19.)

Horváth Jánost 1917 tavaszán szereltették le és katonai paranccsal az Eötvös Collegiumba irányították. A következő év júniusában írta tanév végi jelentésében: „Kétségtelen, hogy a harctériek is, ha majd végleg hazajönnek, keresztül fognak esni egy válságos korszakon. [...] Szép feladatunk lesz akkor: egy sokat szenvedett fiatal nemzedék lelki egyensúlyának biztosítása, s tapintatos visszavezetésük a régi munkakörbe”; ebben jelentős szerepe volt a volt kollégistáknak is. 1918. május 7-én mutatták be Kodály *Duó hegedűre és gordonkára* (Op. 7.), *Szólószonáta gordonkára* (Op. 8.) és *Vonósnégyes* (No. 2. Op. 10.) című műveit a Zeneakadémián a Waldbauer-Kerpely vonósnégyes, Kálmán Oszkár és Bartók Béla közreműködésével. (NÁRAY 1918: 894) Barátja jókívánságba foglalta az ő jellemzését: „Újból köszönöm szíves figyelmedet. Tegnap este ott voltam, s örömmel tapasztaltam, hogy az én együgyűleg határozott benyomásaimat hozzáértő emberek is megerősítették. Igen határozott hangulatot kaptam, mely a különféle darabok és dalok változásain keresztül is ugyanazt az egyéniséget

³ Rolla Jánosnak, 1916. december 22. (?)

érezte velem teljes közvetlenséggel. [...] azt a bizonyos egyéni kedélyt én a vonós négyesben éreztem a legtisztább világossággal, s meleg baráti kézfogást küldök neki. [...] Adja Isten, hogy a művészet, melyet oly komoly s minden művelt magyar ember tiszteletét és rokonszenvét megérdemlő tudós buzgalommal igyekszel egyéni kifejezéssé mélyíteni, *magyar* mivoltodban jutalmazzon meg, tisztelt nagy nevek (irodalmi úttörőid) szomszédságába emelvén a tiédet.” (1918. május 8.)

Az Eötvös József Collégium Volt Tagjainak Szövetsége 1921-ben alakult meg. A régi kollegisták minden hónap első keddjén összegyűltek a Baross utcai egyik vendéglőben; a szövetség előkészítése egy ilyen összejövetelen kezdődött el. „Horváth János elnöklésével szervező bizottság alakult, mely az 1921. évi február hó 6-án a B. Eötvös József-Collegiumban tartott alapító közgyűlést előkészítette”; „Az előkészítő bizottság munkálatainak befejezése után 1921. július 3-án Budapesten az Eötvös Kollegium disztermében összeült az *alakuló közgyűlés*”. (Szövetségi Évkönyv I. 1921–2: 27–8.) Mindkét eseményen részt vett Kodály is, akit nem sokkal később arra kértek fel, hogy indítsa el a szövetség Pesten és vidéken tartandó előadássorozatát „saját pénztára, meg a kollégiumi könyvtár javára”. (1922. szeptember 24.) „1923. márc. 18-án Kodály Zoltán, a Magy. Zeneművészeti Főiskola tanára »A magyar népzene ősrétege« címen értekezett a tud. Akadémia heti üléstermében.” (Uo. II. 1922–3: 8.) „Szövetségünk f. év. április 26-án Debrecenben tartotta első vidéki felolvasó ülését” a következő előadásokkal: Németh Gyula: *Kik alapították Debrecen*, Kodály a régi magyar tánczenéről. (Uo. III. 1924–5: 11–13.)

Horváth János ugyanebben a levélben arról értesítette barátját, hogy megindul a Napkelet, amelynek „alapszine kétségtelenül konzervatív, de nem a közelmúltból jól ismert buta és káros merevséggel. Magam főképp azért vagyok hajlandó belemenni, mert a magam konzervatívságával összeegyeztethetőnek tudom az irányát, s így, ha megél, remélem, hogy az irodalmi izlésben sikerül apránként egy olyan egységet létesíteni, melyben jobbfajta régi és jobbfajta új összebékélhetnek. Kérlek tehát, mint akivel már régen összebékéltem, írt valamit ide is.” (Ez a személyes összebékélés arra utal, hogy Kodály 1917-ben és 1918-ban zenekritikai cikkeket írt a Nyugatba.) Horváth János kéziratokat kért, amely hamarosan teljesült is: 1923 első félévében Kodály *Nagyszalonta népdalkincse*, második felében pedig *Mármárosi oláh népzene* című tanulmánya jelent meg.

A Napkelet időszakából való későbbi levelek újabb kéziratok kérésére, könyvek ismertetésére, szakemberek felkérésére, diákok támogatására, leginkább pedig elvégzendő feladatokra vonatkoztak: „Hát Arany verstanát nem kellene-e elővenni? beszélni róla a te szempontodból?” (1923. május 17.); „Mit szólnál hozzá, ha az Ötödfélszáz énekeket ki lehetne adni; vállalnád-e a rendezést? Hát saját cikkeidből egy kis füzetre valót nem lehetne-e összeállítani?” (1923. november 17.)

A baráti társaságok összejövetelein különböző vendéglőkben, a kollégiumban és az egyetemen szöbakerült Kodálynak a bölcsészkaron való tanítása is, amelyről az ő levele így tanúskodik: „Kedves Barátom, aligha olvasod a Néptanítók jeles Lapját. Küldöm tehát e rövid írást, melyben megpróbáltam a nép jámbor oktatói számára egyszerűsíteni holmi bonyolult problémákat. [...] Összel, ha úgy akarjátok tovább tana-

codhatunk annak módozatain hogy népoktató tevékenységemet hozzátok is kiterjeszszem”. (1929. július 18.) A mellékelt tanulmány *A magyar népdal művészi jelentősége* (Néptanítók Lapja 1929/15–16: 8–9.), a többes szám az egyetemen tanító volt kollegistákra: Eckhardt Sándorra, Gerevich Tiborra, Gombocz Zoltánra, Horváth Jánosra, Pais Dezsőre, Szekfű Gyulára és másokra vonatkozik. Ez a szándék csak részben vált valóra: Kodály 1930-tól megbízott előadóként népzenei előadásokat tartott; „csak e meghívással tudta a kar kifejezni azt az óhaját, hogy a majd megszervezendő tan-székre engem óhajjt jelölni”, azonban ez a terv nem valósulhatott meg. (I. m. 102)⁴

Kodály 50. születésnapja alkalmából az Eötvös Collegium Volt Tagjainak Szövetsége nevében Gombocz Zoltán, Horváth János és Szabó Miklós köszöntő levelet írt: „Téged, akinek egész élete az igazság és a tiszta művészet keresése volt, büszke örömmel a magunkénak tartunk ma is, bár életed pályája egészen más irányba hajolt el, mint amelyet választottál akkor, amikor velünk együtt a Csillag-utcai otthonban tanulmányaidat megkezdted. Bizonyára érzed Te is, – hiszen a hozzánk való ragaszkodásnak oly sok jelét adtad a múltban – hogy az a talaj és az a levegő, amelyben a mi szellemi életünk gyökerezik s amelyből táplálkozik, ugyanaz, mint a Tiéd: az igazi értékeknek s az igazi nagyságnak a szeretete s az értük való önzetlen, áldozatkész munka.” (1932. december 16.)

A magyar népzene című munkának (1937) ez a dedikációja: „Az Úrnak az Urnak Horváth János úrnak küldi szavát szegény kinnrekedt parasztok Magyarországa – az igazi. Kodály Z. által”. A válaszlevélből idézünk: „itt találtam Magyar Népzeneidet: nagy örömmre. Fogadd hálás köszönetemet megküldéséért. Néhány napig itt maradtunk, s aztán megyünk Margittára (Románia!) az ottani keserves népzene meghallgatására!” (1937. augusztus 15.) A második kiadást (1943) a szerző „a régi malacbanda műsor felrészítésére” ajánlotta, amelynek a köszönő levél szerint „»már csak emléke él«: a banda nincs sehol, csak a malac teng-leng még, de vénsége miatt a malac névre (mégcsak arra is!) érdemetlenül.” (1943. október 27.)

1937 decemberében, a Szövetség évi közgyűlésén Kodály *A magyar kiejtés romlása* címmel tartott előadást. Ennek nyomán 1939-ben, 1940-ben és 1941-ben jó magyar ejtési versenyt rendeztek a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán, amelynek tanulságait, többek között Kodály és Horváth János összegző megjegyzéseivel, ECKHARDT SÁNDOR adta ki. (1941)

„A világ sorja megint nem jól megyen. »Mindez világnak esze veszett«” – írta Horváth János, Bornemisza Pétert idézve, a második világháború elején. (1938. szept. 29.) Ő is tagja volt azoknak, aki Kodályt 1941-ben levelező tagnak ajánlották az Akadémia I. Osztályába; az ellene szavazókat jellemzi, hogy ez csak 1943-ban sikerült.

Kodály – 1946 és 1949 között már az Akadémia elnöke – 1949. október elején fiú-vegyeskarra írt *János-köszöntőt* küldött Horváth Jánosnak, akit egy évvel korábban, 70 éves születésnapján barátai és tanítványai a *Magyar századok* című emlékkönyvvel leptek meg.

⁴ Ilmari Krohnnak, 1932. november 12.

Horváth Jánosnak
JÁNOS KÖSZÖNTŐ
 FIÚ - VEGYESKARRA

Élénken

KODÁLY ZOLTÁN

S. Vig ó-róm-mel, nagy ó-róm-mel mos-tan köszön - tünk,
 A. Vig ó-róm-mel mos-tan köszön - tünk,
 B. Vig ó - róm-mel, nagy ó - róm-mel té - ged mos-tan kö - szön -

Szo-mo-rú-ság, nagybú, agg-ság, tá-vozzék tő - lünk. Mert Szent Já-nos föl-de-rült,
 Szo-mo-rú - ság, bú, agg-ság, tá-vozzék tő - lünk. Mert Szent Já-nos föl-de-rült,
 tünk, Szo-mo-rú - ság, nagybú agg - ság, tá-vozzék tő - lünk. föl-de-rült,

Sze-me könnybe nem me-rült, Vig ó - rá-ra, úgy mint má-ra, frissen föl-ké - szült.
 Köny - be nem me-rült, Vig ó - rá-ra, úgy mint má-ra, frissen föl-ké - szült. Meanyl
 Köny-be nem me-rült, Vig ó - rá-ra, má-ra, frissen föl-ké - szült.

Meny-nyi hajszál feje-denn áll any-nyi ál-dá - sok, Rád száll-janak, ta-lál-
 haj - szál meny-nyi hajszál feje-denn áll any-nyi ál dá sok, Rád szálljanak
 p (dallam)
 Meny-nyi hajszál fejedőn áll any - nyi ál-dá - sok, Rád szálljanak, ta-lál - janak

janak szép ál - do-má - sok. Sík me-ző-nek füve-i,
 ta-lál - janak ál - do-mé - sok. Vagy mint ten-ger esőpje - i, Sík me - ző-nek füve-i,
 cresc.
 cresc.
 szép ál-do-má - sok. Vagy mint ten-ger esőpje - i, Sík me-ző-nek fü-ve - i,

Oly nagy bő - ven száll - ja - nak rád Oly nagy bőven száll-janak rád ég - nek
 Oly nagy bő - ven száll - ja - nak rád Oly nagy bőven száll-janak rád ég - nek
 f
 f
 Oly nagy bő-ven szálljanak rád égnek ál-dá - si Oly nagy bő - ven száll-janak

ál - dá - si, ég-nek ál - dá - si, ég-nek ál - dá - si!
 ál - dá - si, égnek ál - dá - si, égnek ál - dá - si, ég-nek ál - dá - si!
 ff
 ff
 rád ég-nek ál - dá - si, égnek ál - dá - si!

Horváth János 1949. október 5-én kelt válasza: „Köszönöm a becses küldeményt. Viszonozni, addig is, míg az esperáció jobbat nem sugall, csak a mellékelt »opus«-szal tudom. Folytatásul a te szöveged benedictiós záradékát képzeld hozzá. A kottám alatti szöveg a te dallamodra is énekelhető. Ezt a dallamot (t. i. amelyiket én kottáztam le!) még gyermekkoromból ismerem. Temetésen énekelgettük, de nem »élénken«, hanem keservesen elnyújtva, erre a szövegre:

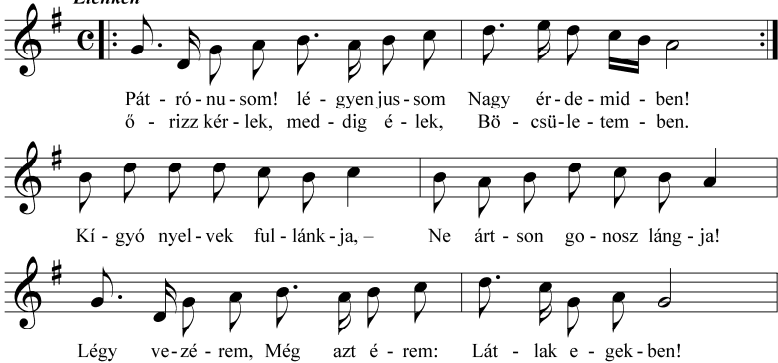
Búcsut vennem –
 El kell mennem
 Ez földről nékem.
 Fényességben,
 Dicsőségben
 Lesz ülő székem.
 Jézusom kebelére –
 Rejtezem szent ölébe:
 Fájdalmidtól
 Siralmidtól
 Szünj meg már, lelkem!
 Szíves baráti üdvözléssel

hajtani cigány prímásod
 Horváth János”

Kodály Zoltánnak

Horváth Nepomucensis János

Élénken

Pát - ró - nu - som! lé - gyen jus - som Nagy ér - de - mid - ben!
 ő - rizz kér - lek, med - dig é - lek, Bö - csü - le - tem - ben.

Kí - gyó nyel - vek ful - lánk - ja, – Ne árt - son go - nosz láng - ja!

Légy ve - zé - rem, Még azt é - rem: Lát - lak e - gek - ben!

Szövege: *Amade László versei*,
 kiadja Négyesy László, 411.
 (Dallama is onnan plagizálva: 519–20.)

Kodály 1953 januárjában Galyatetőről üdvözölte a hetenként összegyűlő régi kollegistákat: „Köszöntöm a EC pénteki társaságot, különösen pátriárka kort elért egyetlen tagját. Alakuljon meg a 70-es alosztály. Akiket nem sikerült a Tiberisbe vetni mint sexagenarios de ponte most már tartsanak ki ameddig lehet. Ezzel is bátorítsák az ifjúságot, értve az 50en felülieket. Salvete et valetē”. (I. m. 212) Az 1953-ban megjelent Kodály-émlékkönyvbe, mintegy viszonzásul, Horváth János *Az elveszett alkotmány Arany Jánosa* című tanulmányt jelentette meg. Csatlakozott ahhoz a nyelvművelő mozgalomhoz is, amelyet Kodály a 'kultur' előtaggal kezdődő szóösszetételek ellen indított: ezt bizonyítja az akkor elterjedt stílus paródiája: „Tisztelt Líga-társam! Egyik nap Pais Dezső mesélte nekem, hogy a *Szóvalkultúr*-ból egy különnyomat van nála számomra. Tegnapelőtt, vasárnapon le is adta. Köszönöm úgy a példányt, mint a kézzel beléírtat. Nem negatív előjelű őszinteség részemről az az itteni megmondásom, hogy maradéktalanul pozitíven viszonyulok t. Ligatársam álláspontjához és melegen igenlem azt. Úgy tűnik számomra, hogy ez az írás pont időben jött és hogy visszavonhatatlanul öndugájába fog dőlni annak minden agresszora, mert az messzemenően közelhozta felfogásunkhoz a korabeli nyelvromlás veszedelmeit, amik a kortárs-Európában minket fenyegetnek csupán.” (1955. szept. 27.)

Kodály Zoltánnak *A vén cigányt* idéző levelére Horváth János verssel válaszolt (1958. január 15.):

Végkecskeméti Zoltánnak, ama hajdani híres banda jónevű nagybögősének

Mit ér bőgő banda nélkül?
Mit a banda prímás nélkül?
Düvődüvő cinicini nélkül?
Kész siralom lenne biz az végül!

De te ne félj! A nagy öreg bőgő
Nálad nem lesz magányosan bőgő.
Ne maradsz te benne a csávéban,
Nem szorulsz meg hangszerek dolgában,
Mert bandámban bőgőn kívül másat –
Kitanultál hangszerszámot százat,
Trója ellen nem kell neked csel-ló:
Néphódító szerszámod a cselló,
És lesz kéznél, hogy aztat felváltva,
Bús dallamot búsán bűgő brácsa;
Aztán kapod, s megújult erővel
Kipitykézed cimbalomverővel.
S ha zongorát megúnta az újjad,
Kitalálsz te zenebonát újat,
Odaszólsz a gyermekkarnak: „fűjjad!”

S a sok gyermek nyitva torkát, száját,
Hallod tőlök magad muzsikáját.

Se hegedűm nékem, se vonóm, se gyantám,
Mint a kámfor eltűnt hajdani jó bandám;
Magyar műzenénknek pótolhatlan kára,
Ebeknek hogy jutott már harmincadjára.
Magam is már összezavarom a kótát,
Mindennap felejték egy-egy régi nótát,
Uzsikának-muzsikának vége!
Üdvözöl barátod, az öreg
Juhgége⁵

Az utolsó levelet Kodály Zoltán írta, 1961 márciusában, Horváth János özvegyének. Befejezését idézzük: „Csak az vigasztal, hogy nem sok idő múlva csatlakozom a farkasréti dombon szépen gyülekező Kollégiumhoz én is. Családját pedig – ha lehet – az vigasztalja, hogy munkáját igazán még csak ezután fogják megbecsülni.” (I. m. 281)

Hivatkozott irodalom

- BARTONIEK GÉZA 1921–2. Szövetségi Évkönyv I. 1921–1922. 25.
ECKHARDT SÁNDOR 1941. A jó magyar ejtés aktái. Szerk. ECKHARDT SÁNDOR, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Bp.
ECKHART FERENC 1930. Megemlékezés (1930. december 11.). Szövetségi Évkönyv IX. 1930. 8–10.
HORVÁTH JÁNOS 1921–2. Beszéd (1921. július 3.) az Eötvös-kollégium Volt Tagjai Szövetségének alakuló közgyűlésén. *Szövetségi évkönyv I. 1921–1922.*
HORVÁTH JÁNOS 1953, 1957, 2006. A reformáció jegyében. Akadémiai, Bp.; Gondolat, Bp.; In: Horváth János irodalomtörténeti munkái II. Szerk. Korompay H. János és Korompay Klára, Osiris, Bp.
KERESZTURY DEZSŐ 1993. Az Eötvös Collegium. In: Emlékezéseim. Szülőföldeim. Argumentum, Bp.
KODÁLY ZOLTÁN 1982. Kodály Zoltán levelei. Szerk. Legány Dezső. Zeneműkiadó, Bp.
KOSÁRY DOMOKOS 1989. Az Eötvös Collegium történetéből. Az első évtizedek: 1895–1927. In: Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből. Bp.

⁵ Juhgége: vö. Arany János: *A nagyidai cigányok*; vö. még *Tamburás öreg úr*:
Sokra bizony már alig viszi dolgát:
Ő is „minden nap feled egy-egy nótát”;
Nem is a művész babérja hevíti,
Csak gémberedő ujját melegíti.

LACZKÓ GÉZA 1978. Csillag u. 2. Valóság 1978/11. 31.

MARTINKÓ ANDRÁS 1979. Horváth János és az Eötvös Kollégium. Kortárs 90–91.

NÁRAY MIKLÓS 1918. Kodály Zoltán szerzői estéje. Nyugat, 1918. május 16.

PAIS DEZSŐ 1958. A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő együttlét emlékeiből. In: Nagy J. Béla, Kovalovszky Miklós, Bóka László, Pais Dezső: Horváth Jánosról. Méltatások – emlékezések. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 99. szám. Akadémiai, Bp.

A. MOLNÁR FERENC

Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye és a kódexek*

IV. Béla király leánya, Árpád-házi Szent Margit élete, amelyet a Margit-legenda¹ beszél el, s egyben értékes korrajzot is ad, több magyar író, köztük Kodolányi Jánost is megihlette, aki „Boldog Margit” címmel 1937-ben regényt is írt a királylányról. De – az egyháziakon kívül is – megszólított Margit alakja történetét, így MÁLYUSZ ELEMÉRT (1933), HORVÁTH JÁNOS pedig a régi magyar irodalmat tárgyaló kézikönyvében ugyancsak bensőségesen ír róla, s a kódexek közül leghosszabban a MargL.-ről (HORVÁTH 1931/1988: 149–50, 219–27). Magam meg arra vagyok tanú, hogy a királylánynak és lakóhelyének, a Nyulak szigeti (margitszigeti) kolostornak az élete mai egyetemistákhoz is közel kerülhet, nemcsak „kései unokákként” mai kutatókhoz.

Kodolányi a „Boldog Margit” kéziratát „Padasjoki–Budapest, 1937. január–május” keltezéssel zárta le. Később pedig „[Balaton]Akarattyá, 1963. július” dátumozással „A szerző néhány megjegyzése” címmel egy utószót is írt hozzá, amelyben azt is jelezte, hogy a regénynek a szövegébe egy-két kisebb javítást, stilizálást tett. Ezek 1963-tól nyilván bekerültek a „Boldog Margit” kiadásába, az általam most használt 1982-esbe is. A továbbiakban a regényre vonatkozó (puszta) lapszámok erre a kiadásra utalnak (Kodolányi 1937/1982).² Az utószóban Kodolányi főleg a regény születésének finnországi vonatkozásairól ír. Egy, a közép-finnországi Päijänne tóvidék partján álló parasztház bérelt szobájába a Nyelvelméltár VIII., a Margit-legendát is tartalmazó kötetét vitte magával. S Suomi csendje, a táj, a Hakola-ház olyan légkört teremtett, amelyben meg nem ismételt módon tudta magát beleélni Margit világába. A „Boldog Margit”-nak ez a részben finnországi „születése” kevésbé emlegetett momentuma Kodolányi kiterjedt finn kapcsolatainak, s egy érdekes adalék a finn–magyar kulturális, tudományos kapcsolatokhoz is, amelyeknek nem egy tudós, író, művész volt aktív részese, többek között Korompay Bertalan.

Az a tény, hogy a történelmi regényeiben különben is előszeretettel archaizáló Kodolányi János a MargL. alapján írt Szent Margitról (akit csak 1943-ban avattak szentté, bár Magyarországon rég annak tartották), a regény nyelvi archaizmusait azokkal is megérteti, elfogadtatja, akik nem olvasnak régi szövegeket.

* Készült „A szövegahagyományozódás kérdései a magyar nyelvtörténetben” c. OTKA-pályázat (K 69093) támogatásával.

¹ Kiadásaira l. In: Nyelvelméltár VIII. Bp., 1879; Szent Margit élete. 1510. Régi Magyar Kódexek 10. Bp., 1990.

² A regényben nincsenek fejezetcímek, csak három nagy részen belül az egyes szakaszok csillaggal (*) vannak elkülönítve. Könyvünkben az Első rész a 7., a második a 227., a harmadik a 409. lapon kezdődik.

Olykor Kodolányi bizonyára túlzottan vagy „pontatlanul” archaizál, ezért is támadta őt Mészöly Gedeon, aki viszont túl szigorúan alkalmazta a nyelvtörténeti szempontot. (A vita értékelésére, MÉSZÖLY cikkeinek bibliográfiai adataira l. TOMPA 1972: 144–6.) Kétségtelen azonban, hogy Kodolányi archaizálása – a XX. századi nyelvhasználattal szimbiózisban is – művészi eszközként általában segíti a korhű hangulat megteremtését. Magáról az egyes nyelvi elemek átvételéről Kodolányi és a MargL. esetében TOMPA (1972: 60) csak röviden emlékezik meg: „Forrásunk [a MargL.] aztán még a XX. században is bőven kínálta a korfestő nyelvi anyagot: elsősorban innen valók Gárdonyi Isten rabjai és Kodolányi Boldog Margit című regényének leghatásosabb szövegbetétei és egyes stilisztikai hívószavai, ide értve a hiteles apáca- és barátneveket stb. is”.

Az alábbiakban a „Boldog Margit”-ban lévő nyelvi- és szövegbetétek kérdését (nem teljességre törekvően) elsősorban adatszerűen vizsgálom. A MargL. 165–8. lapjain olvasható például egy Erzsébet nevű leányról szóló történet, akinek elborult az elméje, mert a jegyese messzi útra ment, de Szent Margit sírjánál az ott elmondott imák hatására meggyógyult („Esmeg kezdetnek nemely chodalatos dolgok zent margyít azzonrol [’úrnőről’] ••• Vala nemely jegbelý evrsebet nevev lean...”). Kodolányi ezt a történetet, ennek az első felét – erős lélektani elemet vive bele – úgy veszi át, mintha azt a kolostorban olvasták volna fel, és Szent Euzébia érdeméből történt volna a csoda. „Erdőelvi Mátyus úr leánya, Margaréta olvasott a pulpituson nagy, erős, zengő hangon. Olvasott pedig imígyen: [Bekezdés] – Vala némely jegybéli Örsébet nevű leány, kinek mikoron ő ura elment volna messze való útra, ez leány elkezdte keseréttetni az ő jegyesének szerelmével. És kezde ez leány bújdosni és kerengeni, miképpen bújdosó külömb-külobmb helyeken, csak maga egyedül. Tahát íme pokolbéli ördög az leánynak eleibe jöve az ő jegyesének képében, megszállá ez leányt, s kezde őbenne lakozni. Legottan ez ördögös leány futamék az atyjára, anyjára és egy méhben feküdt atyafiára és minden egyébre, valakiket érhet vala, s erősen gyetri vala őket. Némikron ököllet veri vala őket arcul, némikoron foggal szakgatja vala őket, némikoron kedég kövel, avagy pálcával veri vala őket. [Bekezdés] Mindenki feszülten figyelt, különösen toboldi Bucse úr leánya, a szomorú Benedicta... [Bekezdés] – Demaga ez szegény leány megfosztaték az ő szüleitől, ll és igen erősen megláncoztaték. És noha ez a szegény leány annak előtte nem tudott volna egyéb nyelvön szólni, hanem csak magyar nyelvön, demaga az időtől fogva, hogy pokolbéli ördeg belément vala, egész holdnapig szóla németül, tótul, és egyéb sok külömb-külobmb nyelvekön. Azért mikoron hallották volna az ő szülői az csodatételöket, kiket az Úr Isten mívelkődik Szent Eusébia asszony sírjánál az ő érdemei miatt, ez szegény leányt megkötozván és megláncozván hozzák vala Szent Eusébia asszonynak koporsójához.” (177–8; két bekezdés között Kodolányinak egy közbevetett mondata áll.) Amikor itt járt a felolvasó, Benedictára egy roham jön rá, alig tudják lecsendesíteni, végül is valahogy Margit nyugtatja meg. Benedictának ugyanis a történet Ákos urat, a jegyesét juttatta eszébe, akit az ő édesapjával együtt a tatárok felkoncoltak. A MargL. szövegét

átvéve Kodolányi a helyesírást, az írásképet természetesen modernizálta, egy-két helyen pedig némileg módosított is a szövegen (pl. a lány nem *megfogattaték*, hanem *megfosztaték* a szüleitől), illetve tovább archaizálta: az *evrdeg* szó helyére például *ördög* (vö. HB.: *urdung*), a *magyarvl* helyére *magyari nyelvön*, *evrsebet* helyére *Örzsébet* került. (Az *ö*-zést Kodolányi archaizáló stíluseszközként használja; vö. TOMPA 1972: 56, 239).

Szószerinti egyezések vannak abban a részben is, amelyben a szülei, IV. Béla késztetése ellenére Margit határozottan visszautasítja a cseh királlyal, Ottokárral tervezett házasságát (l. 379–80, 382–3; vö. MargL. 31–2, 33–4). Az is előfordul, hogy a MargL.-ből, párbeszédés formában van beleszöve a regénybe; lásd 6 (a sorközoeket itt és a későbbiekben sem jelölöm): „Ez zent zvz keues bezeddel elegedig vala meg · Ev uala veztegesnek zeretevye · es soha ev magat nem agya vala magas meuetesre fel ualo meuetesre · semmýkeppen ev magat dichirný nem hagyta uala · maga hanýast · es hetsagos zot mendenestevl fogua meg vtal uala · Gerýedevz vala ez nemes zent zvz · az isteny zerelmnek tuzeuel · es meg gyvladuan jmadkozýk vala zvnetlen olyha myndenkevzbe vetes nekevl”. Kodolányi ezt a részt megbontva úgy használja fel, mintha az apácák beszélgetésében hangzana el, amint Margitot dicsérik: „– Soha ü magát nem adja magas nevetésre, fel való nevetésre – csodálkozott Katerina soror. [Bekezdés] – De még dicsérni sem hagyja magát – tette hozzá Olimpiádisz. – Ha dicsérom, vállát vonogatja, elpirul, szégyönközik. [Bekezdés] – Magahányást, hívságos szót mendenestül megutál vala – bólogatott a mogorva Alexandria. [Bekezdés] – Gerjedöz isteni szerelöm tüzetől, és meggyulladván, imád szünetlen – tette hozzá csendesesen Ágnes” (280). – És számos olyan eset is van – ezekre most nem nagyon térek ki –, amikor Kodolányi csak egy-egy szót, kifejezést vagy mondatot épít be a regényébe a MargL.-ből, a régiségből.

Kodolányinak Margitot, a kolostor életét festő erőteljes, olykor naturalista színezetű stílusát mutatja, hogy a MargL. egy durva hasonlatát többször is idézi vagy céloz rá, s annak hangnemét még tovább fokozza, a legendában írtakat pedig olykor el is túlozza. Olimpiádisz apácafőnöknő látva Margit önsanyargatását, s azt, hogy milyen gyakran térdepel, imádkozik, egyszer nagyon kijött a sodrából: MargL. 72–3: „Egy jdevben az ev mestere olimpyadis meg fedde zent margýt azzont az ev sok jmadsagyrol · es monda neký · Te azzonyom el tevred magadat ll mýt myelz te · allaz mynden napon az te jmadsagodba · tartvan az te orchadat es orrodat · az fevlden mykeppen az dýzno · mynem az fevldben keresed az vr istent · de ez zentseges zvz · zent margýt azzon ez bozzvsagos bezedevket nagy bekessegele es alazatossagal zenvede el · Sem meg nem haborodek”. A kezdődő szentté avatási eljárással kapcsolatos tanúvallomásokban is felidézi ezt az egyik apáca, MargL. 221: „Ez soror judit hallotta vala · hog olimpiadis azt monta vala · zent margyt azzonnak · hog az fevldbe keresi istent mynt az dýzno · kyt ez zent zvz nagy bekessegele el tevre · zolas nekvl”. A „Boldog Margit”-ban aztán ez a disznóhoz való hasonlítás – noha Margitnak csak egyszer mondták – úgy is előjön, hogy a MargL. szövegéhez csak általános-

ságban, úgy is, hogy egy-egy szöveghelyéhez konkrétan kötődik, bár ott erről az összehasonlításról nincs említés: „A király leánya ott térdelt a csatakos köveken, feltúrt ruhaujjal mosogatott, s olyan piszkos volt, mint *egy disznó*.” (123); „Nem akarta megengedni, hogy fésüljék. Amikor keményebben megfeddette Olimpiádisz asszony, s megkérdezte, vajon királyleány létére *disznóhoz* akar-e hasonlítani, eltörte a fésűjét” (136; ennek a résznek a MargL.-ban távolabbi párhuzama sincs); „Megjövénék! Itt vagynak! Anyám, itt vagynak! [a királyi pár, akik Margitot jöttek látogatni] [Bekezdés] Olimpiádisz alig tudta elhallgattatni. Bevonta a kislányt a cellájába, s tetőtől talpig alaposan végigszemlélte: [Bekezdés] – Tiszta vagy-é? Hogy vevéd fel a kappád? Megfésültenek-é? [Bekezdés] S kétségbeesve látta, hogy a kappá piszkos – mint rendesen –, keze, arca maszatos, saruja sáros, haja kócos. [Bekezdés] – Mint *a disznó*, mint *a disznó*! Mít szól atyád ünagysága, anyádasszony? Hát ilyennek kell lennie kerál leányának, he? Hiába feddelek? [Bekezdés] – Én kedég így akarok elejbe menni, ahogyan vagyok – makacskodott elkeseredetten Margit. – Én a szörzésben vagyok, nem vagyok kerál leánya! [Bekezdés] Nem ám, kis *disznó vagy* te. [Bekezdés] – Hadd lássák a szüleim, hogy jó szörzetös vagyok! [Bekezdés] – Gyere csak, gyere!” (154); „Margit... Akkor fogta a seprőt, elseperte az árnyékszék környékét, amikor ezzel is végzett, nekiállt, hogy lecsutakolja a hosszú alacsony polcot... || – Majd adok én neked, ganéjban turkálsz, pervátát mosol? Mi? Hát tisztára elment a csöpp eszöd? Milyen a kappád, sarud? Csupa rondaság! Bűdös vagy mint *a disznó*. Akár mossalak meg tetőtől talpig. Elszédül, aki rád néz. || – Hát azt hiszed *disznóólban* vagy, nem klastromban? Rohant vizen át, sáron át [Olimpiádisz], és Margit szótlánul futott vele.” (274–6); „Margit... Még inkább kereste a megalázó, hitvány munkát, mint azelőtt. Kappája rongyosabb, piszkosabb volt, mint valaha. Rendesen kitakarította az árnyékszéket, melyet a szororok »Duná«-nak neveztek, szemérmességükben. Nemegyszer oly büzt árasztott maga körül, hogy a legerősebb természetűek is elkerülték, Olimpiádisz hangos szóval pörlekedett vele, *disznóhoz* hasonlította, aki szarban turkál, s ott keresi Istent.” (386); „Olimpiádisz először kérlelte, majd gorombán pörlekedett vele, mint gyermekkorában, amikor még dajkája volt. [Bekezdés] – Mit gyötröd magad, ostoba?... Ördög ülteté fejedbe azt a gyalázatos konokságot, mellyel fittyöt hánysz minden parancsnak, könyörgésnek. Apáca vagy te? Nem vagy apáca, rossz, haszontalan engödetlen gyermek vagy, ostoba lúd vagy, *disznó* vagy, azki földnek túrásában, szarban keresi Istent. [Bekezdés] Margit mosolygott (510). Gárdonyi Géza az „Isten rabjai”-ban szelídebb érzelmes hangszereléssel dolgozza fel Margit életét, s az említett hasonlatra is szemérmes megfogalmazásban tér ki: „A sok imádkozás mégis megviselte az egészségét. [Bekezdés] Olimpiádisz asszony egyszer pogányul leszidta érte a szerzet előtt: [Bekezdés] – Te mindig a földet túrod az orroddal! – mondotta –, mintha a földben lakna az Isten! [Bekezdés] Egy rövid hasonlatot is mondott a földtúrásról, amely nem illett arra a hely-

re. [Bekezdés] Margit alázatosan hallgatott. Az arcán se látszott semmi ellentmondó gondolat.” (3. rész, 12. fejezet; Gárdonyi 1907/1999: 300).³

A Példák Könyvét ugyancsak 1510-ben és a Nyulak szigetén másolták, nagyrészt Ráskay Lea. Ezt az épülésére szolgáló történeteket tartalmazó kódexet szintén a Nyelvelmléktár VIII. kötetében adták ki először, így érthető, hogy a „Boldog Margit”-ba Kodolányi ebből is bedolgozott egynéhány részt.⁴ Többnyire úgy, hogy ezek étkezéskor az asztalnál felolvasott történetként vagy szentbeszédben hangzanak el: a Tunyán zsolozsmázó szerzetesek bűnhődése (vö. PéldK. 43–6; Kodolányi 1937/1982: 41–4, közben többször megszakítva az író saját szövegével is); Lelkiismeretvizsgálati skéma (1. PéldK. 52–4; Kodolányi: 231–2, a PéldK. 53–4); Az együgyű apáca története (PéldK. 62–4; Kodolányi: 92–3, 255, a tartalmat visszaadva, röviden és részlegesen); Az Élet és a Halál párbeszéde (PéldK. 65–74; Kodolányi: 94–7, a PéldK. 65–8. lapjai, közben többször megszakítva az író saját szövegével).

Amikor Kodolányi már ismét Budapesten volt, nyilván a Nyelvelmléktár néhány más kötetét is forgatta, s egy-két részlet azokból is bekerült a „Boldog Margit”-ba. Azt az írói képzelet építi be a regénybe, hogy amikor Margit testvérenek, a későbbi V. Istvánnak a leányát beadják a kolostorba, az apácák, főleg Margit, kényeztetik őt, a gyermek iránti szeretetüket mintegy rá vetítik ki. A kis Erzsébetről valóban szó van a MargL.-ban, arról viszont nem, hogy szorosabb kapcsolatba került volna Margittal vagy mással, s arról még kevésbé, hogy Margit a vele való törődés miatt elhanyagolta volna az imádkozást, az aszkézist. Ez ellent is mondana az egyéniségének. Igaz, Kodolányi ezt az általa elképzelt tényt is összekapcsolja Margit vallásos áhítatával. „Mióta a gyermekkel foglalatostkodik, Margit jobban átérzi és megérti Szűz Mária anyai szeretetét és fia halálán érzett keserűségét, mint mondják: epeségét... Imádságai, melyek önkéntelenül fakadtak a szívéből, amikor a psalmusok és véniák, meg az *Avék* megszokott szavait mormosolta, kiszíneződtek a forró szeretet tüzeiben. [Bekezdés] – *Ó, szízló szép szömök* – suttogta, feltekintve Mária szobrára, s elmélyedve a szelíd arcvonások szépségében – *szép szömök, csillagozó fényben csillagozván! Ó, rózsálló, piros, tündöklő szép orcák, ó arany színvel fénylő, szép sárhajak! Ó, méznek ézőségével folyó avagy ézeslő szép ajakak, Istenfia gyakorlatos csókolgatásával megistenültek!* [Bekezdés] Legkedvesebb éneke a *Planctus* lett.” (445). Az általam dőlten szedett sorok a Nagyszombati kódex⁵ 119. lapjáról, egy hosszabb kódexfejezetből valók, és szűz Mária leírásának, dicsőítésének egy részletét tartalmazzák (A rész „címe”: Kezdetik Szent Anse[.]mus könyve teljes bölcsességről). Kodolányi egy kicsit igazít a szövegen, például archaizálva a *színnel* (átírva) helyett hasonu-

³ Megemlítem, hogy az „Isten rabjai”-ban Gárdonyi a Halotti Beszéd szövegét teljes terjedelemben elmondhatja egy priorral (1. Második rész, 3. fejezet vége; i. m. 166–7).

⁴ E kódex új kiadása: Példák Könyve 1510. Codices Hungarici IV. Bp., 1960.

⁵ A NagyszK. kiadásaira l. In: Nyelvelmléktár III. Bp., 1874; Nagyszombati kódex. 1512–1513. Régi Magyar kódexek 24. Bp., 2000.

latlan *-val, -vel* ragos alakot ír (*színvel*), a *mézi édességgel* helyett *méznek ézősségével*-t (vö. ÓMS.: *ezes 'édes'*).

A „Planctus”-hoz kapcsolódva az író az ÓMS. néhány sorát is idézi, mintha Margit azt dúdolta volna: *Választ világomtul | zsidó, fiadomtul, | ézős örömemtül... | Szömöm könyvvel árad, | én jonhom búval fárad...* (446; az ÓMS-ből idéz még a 222–3-on is, amint az apácák és a nép a templomban azt énekelik).⁶ S végig kísérve Jézus és édesanyja útját a földi életen a keresztfáig, Margit „suttogó, áttüzesedett szavakkal formálja meg újból a megfeszítettetés misztériumát” (446). Ekképpen: „A zsidók először a keresztfát veték a földre, és mi urunk Jézust reáfektették, és testének mértéke szerint három fúrást tőnek a keresztfán... Hogy a bal kezét akarták szegezni, nem éri vala a fúrátot, tehát húzzák vala, szorítván kötéllel gyenge testét, és a nagy húzás miatt kezdének az ő testének részei egymástól elszakadozni... A vasvellákkal felemelik a keresztfát. Míglen a keresztfá a földbe ment volna, addig a test nehézségeért megnyílanak a sebek, és az ő vére kijöve... És hallja az Anya keservesen feljajduló szavait: [Bekezdés] – Ó, keménységes keresztfá, ki löttél ez napon én fiamnak anyja, mire vötte el én tőlem ötöt? Én ötöt ölelgetöm vala karjaimmal, te kedég szorétottad hozzád kemény vasszőgekkel! Én ötöt takargatám lány ruhában, te kedég öltöztetöd önnön vérének ruhájában. Én ötöt éltetém emlőmnek ézős tejével, te kedég itatád ecettel és epével... Mondd meg, azért, szerető fiam, mit tegyön immár a te anyád? Neköm sem atyám, sem anyám és olymely sönkim sincsen, ki inntova gondomat viselje. Azért immár, jor-ll galmazó fiam, mondd akár csak azt, hogy haljak meg teveled, mert neköm nálad nélkül halál, és teveled meghalnom élet...” (446–7). Ennek a szövegnek az első fele a Nádor-kódex passiója egy részének szövegére megy vissza (l. NádK. 259–60, 262), a második fele („Ó, keménységes keresztfá...”) pedig a kódexbeli Mária-siralom vonatkozó részére (l. NádK. 355, 357–8).⁷ Kodolányi a modern betűalakokkal és központozással való átíráson kívül itt is tett néhány kisebb változtatást a szövegen, például az „Es mí vronc íesus crístus mezítelen kezei kí nútvan reá fekúteek” (a keresztfára) mondatot lerövidítette, az „azert ímmar írgalmazó fiam mongád” helyett „Azért jorgalmazó fiam, mondd” áll (vö. HB.: *iorgoffun 'irgalmazzon'*). Érdekes, hogy Gárdonyi az „Isten rabjai”-ban kihagyásokkal és helyenként némi nyelvi módosítással ugyancsak a NádK. Mária-siralmából idéz, Kodolányi akár tőle is vehette ezt az ötletet. Itt egy szerzetes olvas fel Margitnak, az apácáknak: „És a lektor olvasta: [Bekezdés] ...*Minék utána a feszítők a keresztfának alóla eltávoztak volna, a keserves anya fölemelték a földről, és felemelé ő szömeit. És láta három keresztfát feligazítva, és középen látá az ő szent fiát függve, immár halálra változtatva... Fejére*

⁶ A „Julianus barát”-ban pedig Kodolányi Julianusszal fordíttatja le, íratja meg az ÓMS.-t, s idéz is belőle több részletet (Kodolányi 1937/1980: 425–7).

⁷ A NádK. passiója és Mária-siralma szinte teljesen egyezik a Winkler-kódexével, az idézett részekhez l. WinklK. 206, 208; 88–9, 90–1 (egy közös eredetiről másolhatták őket). Néhány kis eltérés azonban mutatja, hogy Kodolányi a NádK.-et használta. A WinklK. megjelentéseire l. In: Nyelvelméltár II. Bp., 1874; Winkler-kódex. 1506. Codices Hungarici IX. Bp., 1988; a NádK.-éra l. In: Nyelvelméltár XV. Bp., 1908; Nádor-kódex. 1508. Régi Magyar Kódexek 16. Bp., 1994.

kulcsolá ő szent kezeit, s mondta: Jaj énnéköm!... Ó, keménységes keresztfa! Ki löttél eznapon énfiamnak anyja, mire vetted el éntőlem őtet? Én őtet ölelgetém vala én karjaimmal, te pedig szorítod kemény vasszegekkel! Én őtet takargatám lágy ruhában, te pedig öltözteted önnön vérének ruhájába... (Gárdonyi 1907/1999: 275; 1. még: NádK. 344, 355).

Kodolányi ezután arról ír, hogy Margit a klastrom könyvei közül is főleg azokat kezdte olvasgatni, amelyben Máriáról és egyes női vértanúkról voltak csodálatos történetek. Kodolányi itt is a művészi szabadsággal él, de ez esetben nem fest hú képet a korról. A MargL. szerint Margit ugyan tanult latinul, de csak kevésbé tudhatott, a zsoltárokat, a mondandó-énekelendő egyházi szövegeket tanulhatta meg kívülről; 1. MargL. 13, 66, 69, 197. A latin nyelv jó ismeretéről s magyar nyelven való olvasni tudásról sem igen beszélhetünk akkor még a szigeti apácák között; magyar nyelvű könyvek, kódexek pedig még nem is voltak. A MargL. 11 szerint Margit húsvét előtt a passiót – magyar vagy latin szövegből – felolvastatta magának, s nyilván magyarul: „Esmee ez zentseges zvz iudica vasarnaptvl fogua · nagy zombatig mynden napon meg olvastagya vala az passiot cristusnak kennyat · es halgagya vala nagy aytatossagal es siralmal labon alua”. Szűz Mária, a szentek életéről, csodatételeiről, a napi evangéliumi részről szóló templomi prédikációkat pedig a karban a vasablakon keresztül hallgatta valamelyik szórorral, vagy a kapitulumban Desiderius frátertől vagy más frátertől, s aztán elmondta a többieknek; 1. MargL. 18–9. Mindenesetre, a regény szerint Margit magában gyakran gondolkodott az olvasottakról, többek közt Szent Jusztina, Szent Lucia, Szent Ágnes és Szent Dorottya példájáról. „A dormitórium csendjében megjelent előtte Teofilus, a fejedelem főítélőmestere, s gúnyolódva kérte Szent Dorottyát, küldene neki is azokból a rózsákból és almákból. És íme, amikor a nyakvágó éppen le akarta ütni Szent Dorottya fejét, megjelenék egy gyermek, ki vala bársonnyal megöltöztetett, mezejtelen lábbal és vala szép fodros haja, ruháján valának aranyos csillagok, hozván kezében kosárkát három rózsával és három almával...” (447). Az említett szentek legendái együtt a szintén Ráskay Lea másolta Cornides-kódexben⁸ (1514–1519) találhatóak, az általam kurzivált rész pedig lényegében szó szerint ennek a 128^v lapján.

Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye nemcsak művészi értékei, megkapó, általában hú korfestése okán, hanem abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy nemigen van még egy olyan magyar regény, amelybe az intertextualitás módszerét használva ennyi különböző kódexből került volna be szöveg.⁹

⁸ A CornK. megjelenéseire l. In: Nyelvméltár VII. Bp., 1878; Codices Hungarici VI. Bp., 1967.

⁹ Tervezem is, hogy később a „Boldog Margit”-hoz készítek egy nyelvméltár-regisztert.

A hivatkozott irodalom¹⁰

GÁRDONYI GÉZA 1907/1999. Isten rabjai. Holnap Könyvkiadó, Bp.

HORVÁTH JÁNOS 1931/1988. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Akadémiai Kiadó, Bp.

Kodolányi János 1937/1982. Boldog Margit.⁶ Magvető Könyvkiadó, Bp.

Kodolányi János 1938/1980. Julianus barát.⁹ Magvető Könyvkiadó, Bp.

MÁLYUSZ ELEMÉR 1933. Árpádházi Boldog Margit élete. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Sárkány-Nyomda, Bp. 341–84.

Margit-legenda (MargL.) = Szent Margit élete. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyetekkel. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. (Régi Magyar Kódexek 10).

TOMPA JÓZSEF 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp.

¹⁰ Az egyes, a nyelvészeti, filológiai irodalomban ismert kódexkiadásokat a MargL. itt használt kiadásának kivételével az irodalomjegyzékbe nem vettem fel, rájuk rövidebben a lábjegyzetekben hivatkozom.

ÁCS PÁL

Miért hiányoznak Szent Pál levelei a *Jordánszky-kódex* bibliafordításából?

1. Nyilvánvaló, hogy a nyelv és az irodalom világában nemcsak a szövegeknek, hanem azok hiányának is van jelentése. Különösen igaz ez a magyar nyelvű irodalom késő középkori szakaszára, a kódexek korára vonatkozóan. A filológia gyakran kényszerül arra, hogy negatívumokból kiindulva közelítse meg a kolostori kultúra bizonyos sajátosságait.

A *Jordánszky-kódex* bibliafordításában lévő hiányok pontosan ilyen kérdéseket vetnek fel. Noha ez a kódex a legterjedelmesebb, a leghosszabb egybefüggő bibliai szövegeket tartalmazó középkori kódexünk – mégsem teljes: az ószövetségi rész *Mózes öt könyvén* kívül csak *Józsue* és a *Bírák könyvét* tartalmazza, és ebből a hét könyvből is sok helyütt kimaradnak hosszabb-rövidebb részletek. Az újszövetségi rész sokkal komplettebb. Az egyes könyvek lényegében, kisebb lerövidítésektől eltekintve hiánytalanok, de mégis kimaradt Szent Pál apostol tizenhárom levele, a tizennegyedik, a *Zsidókhöz írt levél* pedig átkerült a kanonikus levelek korpuszába. Ez a hagyományosan hét episztolából összerakott levélgűjtemény tehát – az általánosan elismert szöveg-hagyománytól eltérően – itt nyolc darabból áll: „Immáran elkezdetnek az apostoloktól írt episztolák, ki szám szerint nyolc leszen. Elsé Szent Pálé [...], másod Szent Jakabé [...], harmad és negyed Szent Pétöré [...], ötöd, hatod és heted Szent Jánosé [...], nyolcad Szent Júdásé” – olvashatjuk a kanonikus levelek prologusában (*Jordánszky-kódex* 1984: 170 r–v). A *Jordánszky-kódex* szerkesztője tehát nemcsak kihagyással él, hanem a Vulgatától eltérően rendez el a kanonikus levelek korpuszát. Vajon miért?

2. Erre a kérdésre legutóbb CSAPODI CSABA igyekezett választ adni a kódex 1984-ben megjelent hasonmás kiadásához írt összefoglaló tanulmányában. A kanonikus levelek fent idézett prologusát a szándékos elhagyás bizonyítékának gondolta – alighanem helyesen. Ennek okát – az ószövetségi rész hiányainak indokaihoz hasonlóan – egyfelől abban látta, hogy a kódexet megrendelő apácák ehhez a sajátos kompozícióhoz ragaszkodtak, másfelől abban, hogy a fordító nem érzett elég erőt magában Szent Pál értelmezéséhez, nem tudott megbirkózni az apostol leveleinek gondolati nehézségeivel (CSAPODI 1984: 9–12). Noha az újszövetségi részben erre semmi fogódzó nincs, CSAPODI CSABA Szent Pál leveleire is érvényesnek tekintette a középkori bibliafordítónak az *Ószövetség* megrövidítésére vonatkozó kijelentését: „Ez az Ótörvénynek héted kenyvének végezeti, minnére mi idvességünkre szikség” (*Jordánszky-kódex* 1984: 83v). Hasonlóképpen általánosította az *Exodus* egyik passzusához tartozó megjegyzést: „kinek ér-

telme és magyarsága semmiképpen én elmémbe nem fér, de egyébtől sem érthetöm” (Jordánszky-kódex 1984: 33r).

Csapodi érvelésének a levelek sajátos elrendezésére utaló része megfontolandó, ám a fordító képességeinek korlátaira támaszkodó okfejtés – pontosabban az indoklásban rejlő csúsztatás – több szempontból is megkérdőjelezhető, miként ezt meg is tette MADAS EDIT a faksimile kiadásról írott recenziójában, de más megoldást nem javasolt (MADAS 1986: 182). VOLF GYÖRGY már 1888-ban felfigyelt a problémára a *Jordánszky-kódex* töredékeinek kiadásához írott előszavában. VOLF megnyugtatóan bizonyította az Ószövetség és az Újszövetség kihagyásainak eltérő karakterét, számba véve az ótestamentumi rész sok-sok hézagát, szembeállítva az *Újtestamentummal*: „az újtestamentumi részből... szintén hiányoznak ugyan egész könyvek (Szent Pál első tizenhárom levele), de ki kell emelnem, hogy a meglevő könyvekből fejezetek nincsenek elhagyva” – írta (VOLF 1888: XI–XII).

Ehhez feltétlenül érdemes hozzáfűzni, hogy noha a *Jordánszky-kódex* részleges bibliafordítás, a fordító megjegyzései, kitérői, kiegészítő kommentárjai röviden bár, de megnyugtatóan értelmezik és indokolják a hézagokat – ez alól csupán a páli levelek kivételek. A *Pentatheucus* belső hiányait, mint fentebb már láttuk, egyértelműen fordítási nehézségekkel magyarázza az alkotó: „Étt vagyon vége Moyses öt kenyvének. Istennek légyen hála. Ha kedég mi fogyatkozás esett közte, kérem ő irgalmát, bocsássa meg. Ha kedég mi lelki hasznót benne lél, ki olvasni akarny[á], kérem, imádjon érettem, mert nagy munkánál kíl vége nem szakadott” (Jordánszky-kódex 1984: 73v). A hiányzó ószövetségi könyvek elmaradását pedig azzal indokolja, hogy az üdvösséghez az is elegendő, amennyi elkészült, és a könyvben olvasható. Szent Pál leveleinek elhagyását semmi efféle fordítói vagy másolói megjegyzés nem kommentálja.

3. Nehezen képzelhető el, hogy a kódexet megrendelő apácák kérték volna a páli levelek elhagyását. Mi okból tették volna ezt? Szent Pál írásait jól ismerték, hiszen az episztolák részletei szentleckék formájában általános liturgikus használatban voltak mint az egyházi év perikóparendjének megfelelő darabjai. Az 1508-ban Halábori Bertalan által másolt *Döbrentei-kódex*ben az egyházi év összes lekiója, így az episztolák is olvashatók, köztük nevezetesen szép és nehéz szöveghelek is: „Mostan látonk tükör által, mesében; tahát kedég orcáról orcára.” (Döbrentei-kódex 1995: 297–298.) (A ’mesében’ szó az *enigmate* fordításaként később a Karthauzi Névtelennél is pontosan így szerepel: ’meseképpen’. Ez is bizonyítja a magyar nyelvű liturgikus és prédikációs gyakorlatban rögzült Szent Pál-textusok széles körű ismeretét [Érdy-kódex 1876.1: 151].) Teljesen valószínűtlen, hogy a *Jordánszky-kódex* fordítója (ha ugyan lehet egyetlen személynek tulajdonítani az egész művet) ne tudott volna megküzdeni a magyarázat nehézségeivel. Ha ez így lett volna, a *Zsidókhöz írt levél* lefordításával is adós maradt volna. Márpedig ez az episztola teológiai bonyolultságban nem marad el az apostoli levelektől, sőt, köztudomású, hogy stílusfinomságban messze meg is haladja azokat (BACKUS, IRENA 2009: 65). A *Jordánszky-kódex* meglehetősen biztonságga

közvetíti a nem éppen könnyű textust: „Sok rend szerént és sokképpen régen Isten szólván az mi atyáinknak próféták által, ez utolsó időkben kedég szólt minekünk ennen Fiában, kit mindenekön erökössé szerzett” – így hangzik az első fejezet első verse (Jordánszky-kódex 1984: 170v).

Az idézett szövegrész egyébként jelentősen eltér a *Döbrentei-kódex*ben, valamint az *Érdy-kódex*ben olvasható karácsonyi szentlecke megfogalmazásától (Döbrentei-kódex 1995: 270, Érdy-kódex 1876.1: 81). Másfelől – éppen az *Újtestamentum* átültetésekor – a fordító kétségtelenül támaszkodhatott meglévő, régebbi bibliafordításokra is. Bizonyosan tudható, hogy a *Jordánszky-kódex* keletkezésekor a páli levelekből nemcsak az újtestamentumi perikópák, hanem egy teljesnek hihető korpusz is létezett már magyar fordításban. Erre nemcsak a homiletikai irodalom tiszta magyarságú Szent Pál-paneljeiből következtethetünk. Ismeretes az is, hogy az első, egész terjedelmében magyar nyelven kinyomtatott könyv, Komjáthy Benedek 1533-ban kiadott Szent Pál-fordítása (legalábbis részleteiben) egy régebbi, kéziratoss forrásra vezethető vissza, amelyet a kutatás a *Döbrentei-kódex*ben fennmaradt újtestamentumi perikópákkal rokonít (TRÓCSÁNYI 1910; FARKAS 1914; ÁCS 2010: 82).

4. A humanizmus és a reformáció bibliakritikai irodalmában olvasható sommás megfogalmazások alapján az is felvethető lenne, hogy a középkor századaiban bizonyos fajta értetlenség és érdektelenség vette körül Szent Pál leveleit, és a patrisztikus kortól kezdve egészen a 15–16. század fordulójáig nagyon kevesen érdeklődtek az apostol írásai iránt. Ez az állítás azonban nyilvánvalóan téves. Az egyházatyák Szent Pál-kommentárjai folyamatosan jelen voltak a monasztikus rendek kolostori kultúrájában (FROELICH 2009). A 12. századi reformszerzetesek vitáiban felelevenedtek Szent Pál legkényesebb gondolatai, például a *sola fide* doktrínája. Egyikük például úgy érvelt, hogy az ember a hit által, a Törvényben előírt tettek nélkül igazul meg, másikuk pedig azt bizonygatta, hogy semmi sem számít, csak a hit, mely a szeretet és a tudás által tevékeny (CONSTABLE 1996: 326–327). Tudományos segédletek is rendelkezésre álltak. A *Vulgata* szövegét kísérő *Glossa ordinaria* egészen a 14. századig érvényes magyarázatként szolgált a páli levelekhez (MATTER 1997), ezeket igyekezett helyettesíteni és korszerűsíteni a Doctor Sententiarumként emlegetett Petrus Lombardus, akinek népszerű Szent Pál-kommentárjait Európa-szerte terjesztették (PETRUS LOMBARDUS 2008). A koldulórendek körében is nagy tisztelet övezte az apostol leveleit: a dominikánus Szent Tamás előadásokat tartott róluk, a ferences Nicolaus de Lyra pedig elkészítette a középkor legigényesebb Szent Pál-kommentárját (FROELICH 2009).

Megállapítható tehát, hogy sem valamiféle sajátos megrendelői korlátozás, sem a fordító tehetségének fogyatékosága, sem más objektív akadály nem állhatott útjában annak, hogy a páli leveleket beemeljék a *Jordánszky-kódex*be. Teljesen abszurd elképzelés lenne azt feltételezni, hogy egy magyarországi szerzeteskolostorban kifogás me-

rülhetett fel Szent Pál irataival szemben. Ha pedig ez így van, akkor alighanem egyéb, sajátos okokra kell gyanakodni. De hát létezhetnek ilyen okok?

5. A *Jordánszky-kódex* újtestamentumi részét 1516-ban másolták. A *János- evangélium* után a következő bejegyzés olvasható: „Étt vége vagyon Szent János evangéliumának, és mind a négy evangélistáknak evangéliomoknak. Adventnek első szerdáján, azon esztendőben, mikoron Krisztus szilésétül fogván írának ezerötszázötvenhatod esztendőben.” (Jordánszky-kódex 1984: 151v)

Talán különösen hangzik, mégis valószínű, hogy ez az évszám, vagyis a keletkezés ideje adhat némi magyarázatot Szent Pál leveleinek kihagyására. Érdekes itt visszakanyarodni KARDOS TIBORNak a *Jordánszky-kódex* világnézeti jellegéről 1955-ben írott fejtegetéseihez (KARDOS 1955: 365–368). Ő vetette fel ugyanis, hogy messzemenő jelentőséget kell tulajdonítani a másolás időpontjának. KARDOS víziója szerint a Dózsa-lázadást követő szorongató légkörben íródott bibliafordítás alapvetően haladó szellemiségű, ami nyilvánvalóan tetten érhető a mű „előreformációs célkitűzésében”. Ezek a célkitűzések – szerinte – a bibliai prológosok szövegében vannak elrejtve. Sejteti, lebegteti (fordítóról vagy szerzőről beszél), hogy ezek a bevezetések nem eredeti szerzemények, hiszen tudja, hogy többnyire benne vannak a *Vulgatában*, illetve a 15. századi nyomtatott bibliákban. Mégis távlatos következtetéseket von le az evangéliumok prológosából:

„A szent evangéliumbeli igéknek beszédit kell műnekünk írunk, beszélle-
nünk és olvasnunk nagy kívánsággal és lelki ájotatossággal [...], mert übenne
lélettetik idvességnek minden eredeti fundamentomi és gyekere [...], nincsen
azért ez világon oly írás és oly regula, kit inkább kelljen embernek tisztelni és ke-
resni”. Aki ezt hallgatja, az, „miként az fényes naptúl, úgyan megvilágosul és
boldogul” (Jordánszky-kódex 1984: 85r).

KARDOSnak legott „a misztika megvilágosító ereje, az újplatonizmus napis-
tensége” jut erről az eszébe, és egyértelműen arra a következtetésre jut, hogy a
szerző a Biblia tekintélyére hivatkozva elutasítja az egyházi hagyományt és a szer-
zetesi fegyelmet. Az egész *Jordánszky-kódexet* mérsékeltetn eretnekellenesnek
(eretnekeken a mindig, mindenütt, mindenkor jelenlévő huszitákat érti), egyúttal az
„új vallásosság” megnyilvánulásának, a reformáció előfutárának tekinti.

Kérdés, hogy ennyi naiv és álnaiv fantazmagória között akad-e megfontolni
érdemes ötlet? Noha – miként ezt GERÉZDI RABÁNTól tudhatjuk (GERÉZDI 1968)
– Kardos elgondolásait mindig nagy óvatossággal kell kezelni, mégis akadnak
érdekes meglátásai. Például feltűnik neki, hogy a magyar nyelvű evangéliumok
másolása ugyanazon év végén fejeződött be, amely esztendő elején megjelent
Erasmus valóban forradalmian új kétnyelvű (görög–latin), annotált bibliakiadása.
Felveti a kérdést: „vajon nem Erasmus bibliakiadásának hatását láthatjuk-e az
előszóban?” – de rögtön el is hessegeti a gondolatot, tudván, hogy a fordítás nem
Erasmusból, hanem a *Vulgata* egyik redakciójából készült.

6. Talán mégis érdemes eltöprengeni KARDOS TIBOR elgondolásának lényeg-
gén. Esetleg mégsem pusztá képzelgés Erasmus hatását föltételez-

ni, persze, nem az idézett prológuusz szövegében, hanem a kódex spirituális kontextuúában. Ez a hatás – feltéve, de meg nem engedve – akár megnyilvánulhatott másban is, nemcsak ujjongó üdvözlésben. Kardos ez utóbbi szerette volna gondolni, de elbizonytalanodott, mivel szerinte „időpontilag nehezen hozható össze”.

Nos, az újabb kutatás ennek éppen az ellenkezőjét látszik bizonyítani. Erasmus személyes magyar kapcsolatait már korábban is 1509-cel kezdődően tartottuk számon. A *Mátyás király öröksége* címmel 2008-ban a Nemzeti Galériában rendezett kiállítás anyagának összegyűjtésekor MIKÓ ÁRPÁD lett figyelmes Erasmus 1516-os bibliafordításának arra a példányára (a kötet az Egyetemi Könyvtárban található), amely „igen korán, megjelenése után röviddel” már Magyarországra került (MIKÓ 2008: kat. sz. III-2.). Bizonyos tehát, hogy Erasmus hatása nagyon gyorsan terjedt ezen a tájon is. A művészettörténeti és kodikológiai kutatások arra mutatnak, hogy a *Jordánszky-kódex* valószínűleg a margitszigeti domonkos apácák számára, egyes feltételezések szerint a lövöldi karthauzi kolostorban készült (ÁCS–ROZSONDAI 1994). Ha mindez igaz, akkor könnyebben körvonalazható az 1516-os szellemi kontextus, amelyben elkészült a *Jordánszky-kódex* újszövetségi része – Szent Pál tizenhárom levele nélkül.

7. Éppen Szent Pál leveleinek spirituális újraértelmezésével indult útjára Európában az a szellemi megújodás, amelynek Erasmus 1516-os bibliafordítása inkább a csúcsát, mintsem a kezdetét jelenti. Ismeretes, hogy a kiváló angol hit-szónok, John Colet Szent Pál leveleit értelmező oxfordi előadásai buzdították arra a rotterdami tudóst, hogy humanista műveltségét és minden szellemi erejét a Biblia tanulmányozásának szentelje. Kevésbé ismert az a mély és jellemformáló hatás, amelyet Jean Vitrier ferences apát gyakorolt Erasmusra. Vitrier adta Erasmus kezébe az eretnekként megbélyegzett Órigenésznek a *Római levél*hez írott kommentárjait, és ő avatta be a holland tudóst az Apostol leveleinek görög nyelvű és görög szellemű interpretációjának tudományába. Vitrier egyébként Erasmus lelki vezetője volt, aki átsegítette az író egy súlyos belső válságon, és akinek alakját és tanítását Erasmus beleszötte legfontosabb alkotásaiba. Vitrier életét később ellehetetlenítették a dominikánusok heves támadásai. Eretnekséggel, a vallási ceremóniák és a skolasztikus tanítások semmibe vételével, a szentek segítségének tagadásával vádolták. Erasmus első nagyszabású, keresztény bölcséleti írása, az 1504-ben megjelent *Enchiridion*, voltaképp Szent Pál, Órigenész és Vitrier szellemiségéből táplálkozik. Ez a hatás és spirituális üzenet átsugárzik az 1516-os újtestamentum-kiadás szövegén és jegyzetein. Köztudomású, hogy Luther ugyanebben az évben, 1516-ban tartotta meg a *Római levél*ről szóló előadásait, amelyek – messze túlhaladva Vitrier és Erasmus teológiai koncepcióján – lefektették a „hit által való megigazulás” protestáns teológiájának alapjait (GODIN 1982; RABIL 1993: 38–46, 51–2, 129–130; RIEMER 2009).

KARDOS TIBOR Erasmus szellemét, a *devotio moderna* spiritualitását és – közvetett módon – a továbbélő huszita eretnekség nyomait vélte felfedezni a *Jordánszky-kódex* bibliafordításában. Ebből valószínűleg semmi sem igaz. Az

erazmista bibliaértelmezésre adott válasz azonban talán mégis tetten érhető a szövegkihagyások pusztá tényében. Ha Szent Jeromos nem isteni sugallatra szövegezte meg a *Vulgatát*, miként azt már Lorenzo Valla is hirdette, ha nincs egyértelmű vezérfonal az Apostol tanításainak értelmezéséhez, ha akár Erasmus könyve, akár az új keletű reformvitáknak csupán a szele eljutott a magyar szerzetesi kultúra központjaiba, az már elegendő ok lehetett az óvatosságra. Alighanem ez a körülmények érhető tetten abban, hogy a *Jordánszky-kódex* szerkesztője tizenhárom páli levelet különválasztott, és nem másolt bele a bibliafordításba.

8. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a *Jordánszky-kódex* szóban forgó hiánya éppenséggel az episztolák tizenhárom korpuszának a meglétéről tanúskodik. Utaltam már rá, hogy Komjáthy Benedeknek 1533-ban rendelkezésére állt egy régi Szent Pál-magyarázat, de neki „nem tetszövék, hogy jól magyarázták volna, kinek nem csak az értelme, de még az olvasása is neheznek tetszik vala” (KOMJÁTHY 1883: 8). Feltételezhető, hogy a *Jordánszky-kódexet* megrendelő apácáknak is volt egy hasonló, régi – de 1480-nál semmiképp sem korábbi – magyar nyelvű Szent Pál-értelmezésük, vagy ha nem volt, akkor külön kötetben készítették el számukra annak másolatát. A kódex hiánya éppenséggel egy önálló könyvben lévő korpusz meglétét sejteti. Az pedig, hogy a hiány éppen tizenhárom páli levélre terjed ki, a szerkesztmény archaikus jellegére utal. A páli levelek tizenhárom gyűjteménye egy igen régi szerzetesi hagyományból eredeztethető.

9. A Szent Pál-levelek szövegahagyományozódása a patrisztikus kortól fogva elválaszthatatlanul összetartozott a textushoz kapcsolódó kommentárokkal. Ezek a magyarázatok többségükben a páli levelek *Vulgata*-beli tizennégyes beosztását követték (SOUTER 1927, FREDE, H. J. 1973–4). Ám létezett egy kevésbé általános, mégis erős és hosszan tartó értelmezői gyakorlat és szövegahagyomány, amely csak tizenhárom levelet tartalmazott. A két tradíció közti különbség a *Zsidókhöz írt levél* szerzősége, keletkezése, kanonikus volta, irodalmi formája és nem utolsósorban teológiai tartalma körüli ősi vitában gyökerezik.

Már Tertullianus (*De Pudicitia*, XX) világosan feltárta az autentikus páli iratok és a *Zsidókhöz írt levél* alapvető eltéréseit, Órigenész szerint pedig az Apostol beszédmódja és a *Zsidókhöz írt levél*é annyira eltér egymástól, hogy ez minden, a stíluskülönbségek iránt érzékeny olvasó számára nyilvánvaló (EUSZEBIOSZ, *Egyháztörténet* VI. 25. 11–4). A kétségeket növelte az a körülmény, hogy a levél a többi páli episztolától eltérően nem tartalmazza a szerző és a címzett megnevezését. Ennek ellenére Keleten egyre inkább elismertté vált az a nézet, hogy a levél szerzője az apostol volt. A nyugati egyházban azonban csak lassan és ellentmondásosan vált elfogadottá a *Zsidókhöz írt levél*: a niceai zsinat előtti római kánont rögzítő, II. századi *Muratori-töredék* nem vette fel a Pálnak tulajdonítható iratok közé (METZGER 1997: 150, 191–201). A 4. századra megszilárduló újtestamentumi kánon végül a levél páli szerzősége mellett döntött, emellett érvelt Szent Ágoston (*De doctrina christiana* II. 8.) és Szent Jeromos is (*De viris illustribus* V.), de mindketten nyíltan szóltak az ellenérvekről is. Már korábban

felvetődött, hogy a levelet eredetileg héberül írhatta az apostol, és később egy tanítványa fordította görögre (HUGHES 1988 19–24).

10. Ezek a viták a középkor évszázadaiban bűvópatakként éltek tovább a páli levelek 4. századi kommentárjainak tizenhárom darabot tartalmazó csoportjában. Az egyik Szent Pál-magyarázat, amelyik elhagyta a *Zsidókhöz írt levelet*, a rejtélyes, Ambrosiaster (Pseudo-Ambrosius) néven számon tartott ismeretlen szerző műve (SOUTER 1905: 161–164; LUNN-ROCKLIFFE 2007: 11–62). Az író személyazonosságát évszázadokon át hiába kutatták. Egyesek szerint római zsidó, mások szerint viszont pogány konvertita volt, aki sok kérdésben ellentmondott Szent Jeromosnak. Ambrosiaster nem a *Vulgata*, hanem a *Vetus Latina* szövegére támaszkodott, és nem hitt a *Zsidókhöz írt levél* apostoli szerzőségében (SOUTER 1905: 200; SOUTER 1927: 65; COOPER 2005: 188; LUNN-ROCKLIFFE 2007: 146). A másik, a *Zsidókhöz írt levelet* mellőző kommentár szerzője Szent Ágoston híres ellenlábasa, a Brit-szigetekről Rómába költözött Pelagius volt, akit az egyház eretneknek nyilvánított. Ambrosiastertől eltérően Pelagius elfogadta a tizennegyedik levél páli eredetét, de a szöveget nem tartotta kanonikusnak (SOUTER 1922: 171). Mindkét kommentárra – különböző módon – jellemző a késő antik kor teológiai vezéramlataival, Szent Jeromossal és Szent Ágostonnal ellenkező szemlélet. Ambrosiaster a zsidó, Pelagius a pogány hagyomány iránt tanúsított a korban elfogadható mértéken túli megértést. Kétségtelen, hogy mindketten meglehetősen távol kerültek az apostol eredeti tanításától a hit által való megigazulás kérdésében (SOUTER 1922: 80; COOPER 2005: 8).

Mindkét kommentár a középkori szerzetesi kultúra alaprétégehez tartozott: Ambrosiaster a szerzetesi és papi kötelmek betartásának praktikus eszközévé vált (FROELICH 2009: 23). Még Erasmus is Szent Ambrus és Szent Jeromos műveinek vélte ezeket a kommentárokat. Jellemző, hogy mindkét szöveghez készültek a *Zsidókhöz írt levelet* értelmező kései kiegészítések, de az eredeti, csak tizenhárom egységet tartalmazó variánsok is megérték a könyvnyomtatás korát. Ambrosiaster legrégebbi kéziratái nem tartalmazzák a *Zsidókhöz írt levelet*, és az Amerbach, Erasmus, valamint a Benedek-rendiek által követett szöveghagyományban sincs meg. A Pelagius (Pseudo-Hieronymus) kommentárjának rövidebb, hiteles szövegváltozatát hozó kódexekből, például a párizsi és müncheni kéziratokból, valamint Erasmus 1516-os editio princepséből is kimaradt ez az epistola (SOUTER 1905: 14; SOUTER 1922: 31, 268; SOUTER 1927: 207–208; LUNN-ROCKLIFFE 2007: 30).

11. A *Jordánszky*-kódex hiányából arra lehet következtetni, hogy a külön könyvbe másolt Szent Pál-fordítás az Ambrosiaster-vagy Pelagius (Pseudo-Hieronymus)-féle szöveghagyományhoz kapcsolódó forrás alapján készülhetett, és tizenhárom darabból állt. Magyar nyelvű Szent Pál-kommentárra semmiképpen sem gondolhatunk, csupán arra, hogy a levelek magyar nyelvű gyűjteményét tartalmazó kódexet egy régi, tizenhárom darabot számláló értelmezői hagyomány szerint állították össze. Bizonyosnak tekinthető, hogy a tizenhárom magyarra fordított páli levelet tar-

talmazó kódex a *Jordánszky-kódexet* megrendelő apácák számára elérhető volt, már csak ezért sem volt szükséges újra lemásolni azt.

Komjáthy Benedek beszámolója arra utal, hogy egy ehhez hasonló, különálló gyűjtemény járt a kezében, amelyben talán nem is volt meg az összes epistola: „Jóllehet pedig, hogy Te Nagyságodnál azon Szent Pál Apostalnak levelei magyarázva valának, demaga te Nagyságod engemet onszol s int vala, hogy meglát-nám, ha mind megvolna, s jó módon-e s jóképpen-e az deáki nyelvről magyaról fordítottatott volna?” – teszi fel a kérdést Frangepán Katalinhoz címzett előszavában Komjáthy (KOMJÁTHY 1883: 8). (Noha a *Döbrentei-kódex* és Komjáthy szövegparhuzamai a *Zsidókhoz írt levélben* is megfigyelhetők, ebből még nem következik automatikusan, hogy Komjáthy középkori forrásában ténylegesen megvolt a tizennegyedik páli levél.)

12. A meghökkentő jelenségek azonban még így sem tűntek el teljesen a *Jordánszky-kódexből*. A *Zsidókhoz írt levél* bekerült a kanonikus levelek sorozatába: „Immáran elkezdetnek az apostoloktól írt episztolák, ki szám szerént nyolc lészen. Elsé Szent Pálé” (*Jordánszky-kódex* 1984: 170r). Különös, szinte egyedülálló gesztus ez, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy ez a levél címzés nélküli, tehát tágabb közösséghez szól, vagyis „katolikus”. Ez a szempont azonban nem jöhetett szóba, hiszen a kódex megnevezte a címzetteket, és Pálnak tulajdonította az episztolát. Ily módon a bibliai kánon történetében alighanem páratlan beosztás keletkezett. Láthattuk már, hogy létezett olyan kánon, amelyből hiányzott ez a levél. Olyanról is tudunk, amely tizenhárom páli levelet foglalt egy csoportba, a *Zsidókhoz írt levelet* pedig ezektől különválasztotta, olyanról azonban nem, amely teljesen beolvasztotta azt a kanonikus levelek csoportjába (HUGHES 1988: 19–24; EHRMAN 2003: 246; PAINTER 2009: 294).

Ezt a megoldást valószínűleg a *Jordánszky-kódex* szerkesztőjének kell tulajdonítanunk. A tizenhárom levélből álló Szent Pál-korpusz kihagyásakor sokféle hagyományt és sokféle igényt kellett figyelembe vennie, ezért döntött emellett az egyszerű, ám minden kanonikus rendet felborító szövegcsoportosítás mellett. Ha tehát igaz, hogy a *Jordánszky-kódex* szerkesztőjének egy régebbi típusú – a Szent Ágoston- és Szent Jeromos-kultuszt némiképp beárnyékoló szerzetesi tradíciónak megfelelő – Szent Pál-fordítás volt a kezük ügyében, akkor ezt már csak a Vulgata hagyományától eltérő szerkesztése miatt sem tűnhetett helyesnek bemásolni a készülő új bibliafordításba.

A hivatkozott irodalom

ÁCS PÁL 2010. The Reception of Erasmianism in Hungary and the Contexts of the Erasmian Program: The 'Cultural Patriotism' of Benedek Komjáti. In: BALÁZS TRENCSENYI, MÁRTON ZÁSZKALICZKY eds. 'Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic

- Discourses in Early Modern East Central Europe. Brill, Leiden (Studies in the History of Political Thought, 3), 75–90.
- ÁCS PÁL–ROZSONDAI MARIANNE 1994. A Jordánszky-kódex. In: Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október – 1995. február = Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541. Ungarische Nationalgalerie, Oktober 1994 – Februar 1995, szerk.: MIKÓ ÁRPÁD, TAKÁCS IMRE, MNG, Bp. kat. sz. IX–16. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai)
- BACKUS, IRENA 2009. Jacques Lefèvre d’Etaples. A Humanist or a Reformist View of Paul and His Theology? In: HOLDER 2009: 61–92.
- CONSTABLE, GILES 1996. The Reformation of the Twelfth Century. Cambridge University Press, Cambridge.
- COOPER, STEPHEN Andrew 2005. Marius Victorinus’ Commentary on Galatians. Introduction, Translation, and Notes. Oxford University Press, Oxford.
- Döbrentei-kódex 1995. 150 zsoltár, Énekek éneke és az ünnepek alapigéi. Döbrentei-kódex 1508 Halábori Bertalan keze írásával. Kiad. ABAFFY CSILLA, T. SZABÓ CSILLA, MADAS EDIT. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. (Régi Magyar Kódexek, 19).
- EHRMAN, BART D. 2003. Lost Christianities. The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew. Oxford University Press, Oxford.
- Érdy-kódex 1876. Kiad. VOLF GYÖRGY. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. (Nyelvelmléktár, 4–5).
- FARKAS GYULA 1914. A Döbrentei Codex és Komjáthy Benedek, Magyar Nyelv 10: 225–7.
- FREDE, H. J. 1973–4. Ein neuer Paulustext und Kommentar. Herder, Freiburg.
- FROELICH, KARLFRIED 2009. Paul and the Late Middle Age. In: HOLDER 2009: 15–42.
- GERÉZDI RABÁN 1968. Egy magyar humanizmus-történet margójára. In: UŐ., Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Akadémiai Kiadó, Bp. 165–203.
- GODIN, ANDRÉ 1982. Erasme, lecteur d’Origen, Droz, Genève (Travaux d’Humanisme et Renaissance, 190).
- HOLDER, R. WARD, ed. 2009. A Companion to Paul in the Reformation, Brill, Leiden (Brill’s companions to the Christian tradition, 15)
- HUGHES, PHILIP EDGCUMBE 1988. A Commentary on the Epistle to the Hebrews. Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan US.
- Jordánszky-kódex 1984. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről: 1516–1519. 1. A kódex fakszimile kiadása, a szöveget gondozta SZÁNTÓ TIBOR; 2. A szöveg olvasata. Kiad. LÁZS SÁNDOR, a szöveg hűségét ellenőrizte ÁCS PÁL; 3. CSAPODI CSABA: A Jordánszky-kódex [Kísérőtanulmány]; 4. LÁZS SÁNDOR: Utószó és szómagyarázatok a Jordánszky-kódex olvasatához. Helikon, Bp.
- KARDOS TIBOR 1955. A magyarországi humanizmus kora. Akadémiai Kiadó, Bp.

- KOMJÁTHY BENEDEK 1883. *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, Vietor, Krakkó, 1533. (A könyv latin nyelvű kísérő szövegeit a krakkói nyomdász, Hieronymus VIETOR írta.) Faksimile kiadás, szerk., kísérő tanulmány SZILÁDY ÁRON, Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- LUNN-ROCKLIFFE, SOPHIE 2007. *Ambrosiaster's Political Theology*. Oxford University Press, Oxford.
- MADAS EDIT 1986. A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a 16. század elejéről (1516–1519). *Irodalomtörténeti Közlemények* 90: 181–3.
- MATTER, E. ANN 1997. *The Church Fathers and the Glossa Ordinaria*. In: BACKUS, Irena ed., *The Reception of the Church Fathers in the West*. Brill, Leiden. 83–111.
- METZGER, BRUCE M. 1997. *The canon of the New Testament. Its origin, development, and significance*. Oxford University Press, Oxford.
- MIKÓ ÁRPÁD, VERŐ MÁRIA 2008. Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában (2008. március 28–2008. július 27.). MNG, Bp.
- PAINTER, JOHN 2009. *The Johannine Epistles as Catholic Epistles*. In: NIEBUHR, KARL-WILHELM, WALL, ROBERT W. eds., *The Catholic Epistles and Apostolic Tradition*. Baylor University Press, Waco, Texas.
- PETRUS LOMBARDUS 2008. Glosszái Pál apostol leveleihez, MS 371 (Párizs, 1250 k.). CD-ROM. SAJÓ, TAMÁS, VISTARINI, ANTONIO BERNAT, GRÓCZ, Zita eds. *Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár – Studiolum*, Kalocsa.
- RABIL, ALBERT, JR. 1993. *Erasmus and the New Testament. The Mind of a Christian Humanist*, University Press of America, Lanham.
- RIEMER, A. FABER 2009. Desiderius Erasmus' Representation of Paul as Paragon of Learned Piety. In: HOLDER 2009: 43–60.
- SOUTER, ALEXANDER 1905. *A Study of Ambrosiaster*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SOUTER, ALEXANDER 1922. *Pelagius' Expositions of Thirteen Epistles of St Paul. I. Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SOUTER, ALEXANDER 1927. *The Earliest Latin Commentaries of the Epistles of St Paul*. Clarendon Press, Oxford.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1910. Komjáthy Benedek becsülete, *Magyar Nyelv* 6: 254–9.
- VOLF GYÖRGY 1888. A Jordánszky-kódex töredékei. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.

B. GERGELY PIROSKA

Erdélyi mesterasszonyok megnevezési formái a 16–19. században

Ez a közlemény tulajdonképpen befejezése egy több mint másfél évtizeddel ezelőttinek (B. GERGELY 1995: 186–91), melyben arra a névszociológiai kérdésre kerestem választ, vajon volt-e történelmi előzménye az önálló foglalkozású/keresetű nők saját névvel való megnevezésének a mesterasszonyok körében a hagyományos asszonynev rovására, mely a férj nevéből származott. Ezzel a témával ugyan már korábban is foglalkoztak a nők megnevezéseinek történeti formái kapcsán (főleg PAPP 1960: 56–88; SZABÓ T. 1970: 45–54, 308–17), elsődleges szempontú, nagy adatbázisra épülő kutatást azonban nem szenteltek e témának.

A nők közép- és újmagyarkori megnevezései, köztük az asszonynevek iránti érdeklődés különösen a múlt század ötvenes éveitől vett nagyobb lendületet a magyar névtanban. Ehhez hozzájárult az is, hogy a jelenkori névhasználat egyre erőteljesebben tolódott el a férj nevéből képzett hagyományos asszonynev dominanciájától a feleség saját nevének feltüntetését megvalósító típusok irányába (az erről folyó nyelvészvitára nézve l. HEXENDORF 1963: 422–35). A saját nevükön ismertté vált nők először a színésznők, íróknők köréből kerültek ki a 19. század folyamán (SOLTÉSZ 1979: 66–9), majd a 20. században fokozatosan elterjedtebbé vált ez a névhasználat főleg az értelmiségi foglalkozásúaknál. (ZAHUCZKY 1997: 113–22). Tulajdonképpen ez indított arra, hogy megvizsgáljam, van-e korábbi történeti előzménye az önálló foglalkozású és kenyérkeresetű nők névhasználatában annak, hogy a férjüktől – legalábbis anyagiakban – függetlenebbé váltak, mint a többi asszonyok. Időközben ugyanis több olyan tanulmány született, mely módszeresen igyekezett felmérni a múltban a nőkre vonatkozó névformák lehető összes változatait (B. GERGELY 1993: 118–25; FERCSIK 2003: 115–22; Uő. 2007: 31–9; HAJDÚ 2003: 744–9), összemérhetőségi lehetőséget teremtve így a fentebb említett vizsgálat kitűzött céljához.

Míthogy a SzT. kínálja a legtöbb anyagot e cél megvalósításához, vizsgálataim kezdetétől innen, a mesterségekkel kapcsolatos foglalkozású nőkre vonatkozó címszavak szócikkeiből gyűjtöttem az adatokat, egyelőre az addig megjelent hat kötet *a-ke* kezdetű részéből. Munkámat már akkor sem tekinthettem lezártnak, hiszen biztos lehettem abban, hogy a következő kötetekből még számosabb foglalkozásnév sok nőre vonatkozó adata fog előkerülni. Most a SzT. utolsó előtti kötetének megjelenésével időszerűnek látszik (életkoromnál fogva is) kutatásom véglegesnek tekinthető eredményeit közölni bízva abban, hogy az utolsó kötet ezen már aligha fog változtatni. Ezúttal a SzT. *ko – tyú* kezdetű megfelelő szócikkeiből a különböző foglalkozású nők legfontosabb csoportjának: a valódi mesterasszonyok/lányok megnevezési formáit mutatom be, azokét a nő-

két, akik rendszeresen iparszerűen űztek valamilyen foglalkozási ágat. Az egyes megnevezési formákat csak nagyon takarékosan szemléltethetem nyelvtörténeti példákkal, mivel a SzT. gazdag anyagából származó összes történeti adatok rendkívüli módon felduzzasztanák e közlemény terjedelmét, utalok azonban rá, hogy az idézettek kivül még milyen címszavak alatt található hasonló névformájú példák.

A mesterségnevekhez leggyakrabban az *asszony* szó vagy a *né* 'nő', ritkábban *lány* utótag járul. Ezek kronológiailag kötetlenek, az *asszonyember* utótag viszont sűrűbben a 16–17. században fordul elő, de egy-két adata még a 18. században is feltűnik. A 19. századból már van egy-két szórványos példa arra, hogy a női mesterségnevekben általános *né* utótagot kezdi felváltani a *nő* változat pl. *tanítóné/tanítónő*, *kocsmárosné/kocsmárosnő*, *napszámosné/napszámosnő*. A mesterségnevek többsége két alakváltozatú pl. *mosóasszony*, *mosóné*, de nem ritkák a háromváltozatúak sem, pl. *sütőasszony*, *sütőasszonyember*, *sütőné*, az egyetlen változatúak főleg a kevésbé elterjedt mesterségekkel kapcsolatosak pl. *muzsikus-leány*, *orgazda asszony*.

1. A valódi, pénzkereső mesterséget folytató nők megnevezési formái:

A. a. Pusztá névhelyettesítő mesterségnévvel való megnevezés: **koldusasszony** 1629: „Keomies Pálnak az Annya egy *kuldus Asszonj* vala” (Kv; TJK VII/3. 32). L. még **koldusleány**, **koldusné** — **korcsomárosné** 1730: „Percipiáltam az *Korcsomárosné*tul két ejtel éget-bor árrát... Flor 1 d.08” (Szentbenedek SzD; Ks 26. XIV). L. még **korcsomárosasszony** — **kufárasszony** 1700: „két *kufár Asszaszony*” (Kv; Szám. 40/II. 105). L. még **kufárné** — **majorasszony** 'majorbéli béresasszony' 1573: „Meg azon Bwzabol attak volt ket keoblet az *Mayor azzonnak*” (Kv; TJK III/3. 216). L. még **majorosné** — **mosóasszony** 1674: „Hetfün adtam ki az *Moso Asszaszony* (!) négy rúd Szappant” (Kv; Dica XXX. 151). L. még **mosóné** — **muzsikus-leány** 1618: „Végre csak az Juszuf csausz *muzsikus leányát* is megvesszük vala, de... azt izené, hogyha százezer oszporát adnánakis, nem adják el gyaurnak, mert nem szabad” (BTN² 167). — **sütőasszonyember** 'kenyérsütő' 1594: „az *swteo azzonj Embernek*... fizessen meg az En zerelmes Vram” (Gyf; JHbK XXI/12.5). L. még **sütőasszony**, **sütőné** — **tanítóné** 'tanítónő' 1868: „kifizetni rendelek... a Kolozsvári kath. léány növelédének a *tanitonék* fizetések potlására... 1000 frtot” (Kv; Végr.) L. még **tanítóasszony** — **varróleány** 'szabással-varrással, hímzéssel foglalkozó leány' 1618: „Az *varró leán* felől, bizony sok fáradságank, munkánk volt, de mi soha szerét nem tehetünk ” (BTN² 167).

Hasonló névhelyettesítő adatokat találunk még a következő címszók alatt: **napszámosasszony**, **orgazda-asszony**, **orvosasszony** 'gyógyító asszony', **őszeres-asszony**, **pogácsasütő-leány**, **sütőasszony**, **sütőné**, **szabóné**, **szakácsné**, **szítalóné** 'szítáló asszony', **tanítóasszony**, **tyúkászmajorné** 'majorságot gondozó asszony'.

A mesterségnév névhelyettesítőként huszonháromféle mesterséget folytató nőnél fordul elő a 16. századtól a 19. századdal bezárólag. Leggyakrabban mesterségnévük háromféle változatával (pl. *sütőasszony*, *sütőasszonyember*, *sütőné*) vagy az említettek közül kétfélével (pl. *majorasszony*, *majorosné*), illetőleg egyetlen változattal (pl. *muzeikus-leány*, *szövő-asszonyember*, *varróleány*) szerepelnek névhelyettesítő pozícióban. A 19. századból származik a legkevesebb puszta mesterségnévet feltüntető adat, mégpedig a következők: *koldusné*, *kocs-márosné*, *majorosné*, *szakácsné*, *tanítóné*.

b. A munkaadó megnevezése + mesterségnév:

mosóasszony 1674: „Kemény Jánosné Aszsz(onyo)m Eo Nga *mosó Aszszonyát* captiváltattuk terhes állapattal vádoltatván” (Kv; Szám. 34/I. 20). — **ősjobbágyasszony** ’ugyanazon a telken élő felmenőktől származó jobbágyasszony’ 1664: „Béldi Pál Uram...az maga *ős jobbagy Aszszonyát* ket gyermekiuel ki külde...itt Bodolán egy io hazból” (BLt) — **szabóné** 1787: „eő Nagysaga *Szabonéja*” (Backamadaras MT; CsS). Hasonló adatok még **korcsomárosné**, **majorosné** címszavak alatt.

c. A működési hely megnevezése + mesterségnév:

koldusasszony 1717: „edgj *Vásárhellyi Szegény Koldus asszony*” (MMatr. 297) — **sütőné** 1681: „adot...A *Botzardi sütonenek*’ egj sarút /60” (DLev.2. XIII B.a). — **szabóné** 1600: „az nap harman mind eggyeott Jwanak az dayka es az *monostory zaboné*” (Kv; TJK VI/1. 489). — **varróasszony** 1674: „administraltanak... a paraszt keskenyebbik vászanból *Fogarasi varró Asz(szony)* kezéb(e) ul. 8/1” (UtI).

Csak négyféle mesterség folytatóinál található adatok a munkaadóra is utaló névhelyettesítő típusra, és ugyanennyi mesterségnév képviseli a működési hellyel bővült típust is.

B. A gyakorisági sorrendben a következő névforma a férj nevéből alakult megnevezés, melyhez névkiegészítőként járul a mesterségnév.

a. A férj neve + felesége, neje szó + mesterségre utalás:

szítáló 1700 „Tacsi István az Felesége *szítálo*” (Kv; Szám. 4/XXI. 30) — **tyúkmajorosné** ’majorságot gondozó asszony’ 1849: „Zsibói lovász Krizsán Já-kobnak...neje egy ideig udvari *tyúkmajorosné* volt” (Kv; Végr. Vall.1). Hasonló adatok a **kofa**, **majorosné** címszavak alatt.

b. A férj neve + -né + mesterségnév:

kufárasszony ’piaci árus’ 1595: „*Vargánétól az kufar Azzontol* veõtte(m) egy veka ziluat per f-d 40” (Kv; Szám. 6/XVI. 95.) — **mosóasszony** 1772: „két hitván Lepedõt...*Csákiné* Nevezetű *moso Asszonynak* ajándékozott” (Drag K; TSb 21). — **szakácsné** 1724: „*Szakáts Simonné* Tholdalagi Gábor Ur(am) *Szakátsnéja* An(norum) 25” (Királyfva KK;BK). — **varróasszony** 1690: „*Szik-szai Szöcs Andrasne Varro Asszony*” (K; Dica VI/4). Hasonló adatok még a **kofáné**, **koldusasszony**, **lepényes** ’lepénysütő asszony’, **majorasszony**, **sütőasszony** címszavak alatt.

A férj nevéből alakult az elnevezése tizenegyféle mesterséget űző nőnek, akiknek saját személyére mesterségnevük utal névkiegészítőként.

C. Az asszony család- és keresztnéve + a férj –né képzős neve:

parasztasszony 'földműves asszony' 1745: „17-ik valló Bodoki *Sobány Anna Ilész Samuné...Paraszt Asszony...így felel*” (Bodok Hsz; HSzjP). 1804: „5-ik Vallo *Tankó Jánosné Gál Susa...parasztasszony... így felel*” (uo.). — **pecsenyesütő, -áruló** 1837: „A kérelmes *Gergely Anna Babos Jánosné...a pecsenyesütés és árulásbéli kevés haszontól való el zárása* esetében is kényelmesen élhet” (Torda; TKI Praes ir. 466). Hasonló adat még **majorosné** címszó alatt.

A nő saját család- + keresztnévét és mesterségét a férj nevéből alakított névforma mellett olyan szövegekben látjuk, amelyekben a nő közéleti szerepkörben jelenik meg.

D. a. Az asszony keresztnéve + mesterségneve:

kufárné 1700: „Edgy Asz(o)ny *Mária Kufárné*” (Kv; Szám. 40/11.89). — **pogácsasütő** 1570: „*Ilona pogacza Zwtheo*” (Kv; TJK III/2. 102). — **szatyorkötő** 1568: „*Ilona szatyorkötho*” (Kv; TJK III/1. 225). — **szolgáló-varróasszony** 1675: „Beszterczen...adta(m)... az *Kato szolgáló Varro Asszonak flo-4 de 46*” (Beszt; Törzs). Hasonló adatok még **kufárasszony, mosóasszony** címszavak alatt.

b. Mesterségnév + női keresztnév:

kufár 1711: „*Kufar Maria*” (Kv; Dica XXVII 54). 1737: „*Kufár Kűs Anna*” (Kv; i. h. XII 54). — **ószeres** 1609: „*O szeres Ersebeth Asszony más egy hasonló Asszony*” (Kv; Dica VI. 57). — **pogácsasütő** 1720: „*Pogacza Sütő Ilona*” (Kv; Dica V.46). — **szövő** 1612: „*Szöve Orsolia, Szeoúeo Orsolya*” (Kv; PIPr 13). 1640: „*Szövő Kata*” (Mv; MvLt 291). — **varró** 1737: „*Varo Annának*” (Torda; TJKT I.138). 1757: „*Varro Ersók Leánya Sára*” (Kv; Ref. egyh. lt 24). 1806: „*Varro Katinal*” (Mv; Ks 94 vegyes lev.). 1700: „*édgy varro Léány Kis Anna*” (Kv; Szám. 40/II. 98).

A keresztnévet és mesterségnevet tartalmazó **a, b** típust, mely csak elemeinek sorrendjében tér el, azért volt célszerű különválasztani, mert a **b** sorrendű forma igen közel áll a kételemű: családnév + keresztnév megnevezési formához, esetleg egyes esetekben már azonos is vele.

c. Családnév + keresztnév + mesterségnév vagy mesterségnév + családnév + keresztnév:

koldusasszony 1638 k.: „*Swket Anna kuldus asszony*” (Km; GyU 30). — **korcsomárosné, korcsomárosnő** 1849: „*Krizsán Máriát... fogadta bé Wendler úr korcsomárosnének*” (Kv; Végr. Vall. 8). 1853: „*Kortmárosnő Halász Manyi*” (Dés; DLt 93). — **mosóné** 1816: „*Volt Mosoné Nagy Ilonkának 40 Rf.*” (Kv; Born. IV. 41). — **napszámosnő** 1889: „*Gubás Mária napszámosnő*” (Bádok K; RAK. 82). — **szakácsné** 1704: „*Ugyan ma szökött el az asszony férfiköntösben járó szakácsnéja, Samu Kató...aki igen jó főző volt*” (WIN I, 81).

A mesterséget folytató nő névformái közül a **c.** áll legközelebb a 20–21. századi fejlődési irányzathoz. Adatai (az amúgy is vitatható koldusmesterség kivételével) mind 18–19. századiak, de szövegkörnyezetük e nők családi állapotá-

ról nem ad felvilágosítást, így lehetnek nem férjezettek is közöttük. Ugyancsak a 19. században tűnik fel a kettős jelentésű *-né* végű mesterségnevek mellett az egyértelmű *nő* utótagú összetett mesterségnév.

A két azonos témájú, korábbi és mostani közleményemből lesűrhető következtetések az alábbiakban foglalhatók össze:

1. A SzT-ből 36 féle valódi mesterséget űző nők névformái kerültek elő a szótár megfelelő címszavainak szócikkeiből.

2. A névformák száma a mesterasszonyoknál 10, tehát igen változatos. Három típus a pusztán mesterségnévvel, illetve ennek a munkaadóval vagy a működési hellyel bővült változatával azonosítja viselőjét. Két típusban a férj neve csatlakozik a mesterségnévhez, de mellettük megjelenik a nő saját keresztnévén, sőt saját család- és keresztnévén is két névformában. Végül van három olyan névforma, mely csak a nő saját nevének egyik vagy mindkét elemét tünteti fel. Ez utóbbiak, minthogy adataik zöme 19. századi, úgy is tekinthetők, mint esetleges elődei a saját nevet megőrző névformák átterjedésének a szellemi foglalkozású nők után a mesterséget folytató nőkre is. Erre vall különben a 'valakinek a felesége' jelentésben is használatos *-né* asszonynev képző felváltódását mutató *nő* utótagú mesterségnevek megjelenése szintén ebben az időben.

E vizsgálat végső céljára: miben tér el a „mesterségűző asszonyemberek” névhasználata a 16–19. századi általános női névhasználati formáktól, egy nagyobb (bár bizonyára nem teljes) adattár tüzetes elemzése alapján adható választ kétfelé kell bontanunk: egyfelől a nő személyét megjelenítő, saját nevét tartalmazó névformák a múltban nem kerültek fölénybe az önálló keresetű nőknél sem, és náluk is jelentős arányt mutatnak a férj nevéből alakult, akkor általános asszonynevformák. Másfelől azonban kétségtelenül megállapítható, hogy a mesterasszonyokat legáltalánosabban mesterségnevükön említik. Foglalkozásuk egy adott közösségben névhelyettesítő érvényű, de számos más névformájukban is foglalkozásnevük névkiegészítőként helyet kap. Tehát a névhasználók e nők személyiségének legfontosabb jegyeként tartják számon foglalkozásukat, s ezt kivetítik megnevezési formáikban is.

Irodalom

- FERCSIK ERZSÉBET 2003. A nők megnevezése a XVII-XVIII. századi boszorkányperek okirataiban. *Névtani Értesítő* 25: 115–22.
- FERCSIK ERZSÉBET 2005. Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a 17–18. században. *Névtani Értesítő* 27: 31–8.
- B. GERGELY PIROSKA 1993. Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről. *Névtani Értesítő* 15: 118–25.
- B. GERGELY PIROSKA 1995. Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelv* 91: 186–91.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Bp.

- HEXENDORF EDIT 1963. A nőket jelölő névformák használatának kérdéséhez. Magyar Nyelvőr 87: 422–35.
- PAPP LÁSZLÓ 1960. A nők megnevezése a XVI. század második felében. Magyar Nyelvjárások 6: 56–89.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA 1970. Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I.
- ZAHUCZKY MÓNICA 1997. Asszonynevformák változásai városon és vidéken a 70-s és 90-s években. Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei 207. 113–22.

BODÓ CSANÁD

A magyar rokonsági terminológia változásáról Moldvában

1. Bevezetés. – A moldvai magyar nyelv napjainkban jelentős változásban van. E változás meghatározó tényezőjeként mindenekelőtt a román nyelvi hatás említendő, és az eddigi elemzések is főként a kétnyelvűségi helyzet következményeivel foglalkoztak (szókészleti jelenségekre lásd újabban BENŐ 2004; BODÓ–ERIS 2004; mondattaniakra IVÁCSONY 2005; KÁDÁR 2007). A moldvai magyar nyelvet érő kontaktusok által kiváltott változások azonban nem kizárólagosan a román–magyar nyelvi érintkezés körébe tartoznak; ettől független forrásuk is lehet. Dolgozatomban a moldvai magyar nyelv ilyen változásainak kontaktológiai megközelítésére teszek kísérletet A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (a továbbiakban MCsNyA.) követéses vizsgálata alapján. Elemzésem elsősorban a rokonsági terminológia román kölcsönszavainak és magyar eredetű rétegének egymáshoz viszonyított változásáról szól.

A moldvai magyar nyelvi kontaktusokat elemezve a magyar–román érintkezés mellett két további kontaktushelyzetet kell figyelembe vennünk. Az egyik a helyi nyelvjárási érintkezés, a másik a Kárpát-medencei magyar nyelvi közösségekkel fennálló kontaktus. Az előbbi esetben a moldvai nyelvi térség dialektális tagoltsága az egyes települések lakosai közötti nyelvi érintkezés intenzitása, időtartama, presztízsviszonyai stb. függvényében marad fenn, csökken vagy éppen növekszik. Az utóbbi a magyar nyelvterület egészét tekintve eredményezhet konvergens folyamatokat, de ha a moldvai települések részvétele az érintkezésben eltérő egymástól, akkor ez Moldvában lokális szétkülönböződéssel járhat. A következőkben egy-egy példát hozok a moldvai magyar nyelvi érintkezés lokális és térségi (Moldván kívüli közösségekkel való kapcsolatra is visszavezethető) vonatkozásaira. A helyi érintkezés példáját, az *sz*-elés változását csak röviden ismertetem (bővebben lásd BODÓ 2007), a Kárpát-medencei és a helyi magyar nyelvjárások közötti kontaktusoknak a rokonsági terminológia változásában játszott szerepéről azonban bővebben lesz szó (hasonló, de nem változásvizsgálati, hanem történeti anyagot felhasználó szókészleti elemzésre lásd még VARGHA 2007). A két általam vizsgálandó jelenség elemzését megelőzően azonban szót kell ejtenünk az alapjukat adó vizsgálatról is.

2. A MCsNyA. követéses vizsgálata. – A vizsgálat fő célja az volt, hogy felmérje a MCsNyA. által az 1950-es években rögzített nyelvi állapot változását félszáz évvel később. A kutatást 2005–2007-ben végeztük el, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemmel és a Kriza János Néprajzi Társasággal együttműködésben (a kolozsvári koordinátor Pozsony Ferenc volt). A kutatás megtervezésében rajtam kívül Heltai János Imre vett részt, az anyag feldolgozása – a Vékás Domokos által kialakított Bihalbocs dialektológiai szoftverrel – első-

sorban Eris Elvira feladata volt. A követéses vizsgálat módszertani kérdései közül röviden ki kell térni a kutatópontok és az adatközlők kiválasztásának szempontjaira, valamint a kérdőív kialakításának kritériumaira.

A kutatópontok kiválasztásának alapelve az volt, hogy törekedjünk minél sűrűbb hálózat kialakítására. Ez a MCsNyA. munkálatainál is meghatározó szempont volt, ott a felmérésből kihagyott települések jelentős része a kutatók által már teljesen vagy szinte teljesen román nyelvűvé váltak tekintett közösség volt. Mi is hasonló szempontokat érvényesítettünk a kutatópontok kijelölésében: nem folytattunk adatgyűjtést azokban a beszélőközösségekben, ahol a magyar nyelvű népesség aránya TÁNCZOS VILMOS (é. n.) becslése szerint az 1990-es évek közepén nem érte el a 20 százalékot. Ugyanakkor nemcsak csökkentettük a kutatópontok számát, hanem részben meg is növeltük: a nyelvi változások térbelisége szempontjából a magyar nyelvű települések érintkezése folytán könnyebben értelmezhető kisebb régiókban, a Szeret mentén és a Tatros völgyében a korábbi atlaszhoz képest növeltük a kutatópont-hálózat sűrűségét.

A kutatópontokon kvótamintás adatfelvételt végeztünk: falvanként 3-3 korosztályt jelöltünk ki, korosztályonként hat-hat beszélővel, nőket és férfiakat egyenlő arányban. Az adatközlők kiválasztásának feltétele volt, hogy aktív magyar nyelvi kompetenciájuk lehetővé tegye a spontán magyar nyelvi beszédeményekben való aktív magyar nyelvű részvételt.

Az adatközlőket standardizált interjúval kérdeztük ki, a beszélgetést hangfelvétellel rögzítettük. A kérdőív a MCsNyA. három kötete 1054 kérdésének mintegy ötödét tartalmazta, főként hangtani, alaktani és szintaktikai kérdéseket tettünk fel. A nyelvi rész mellett a kérdőív szociolingvisztikai összetevőt is magába foglalt, ebben a beszélők demográfiai adatai mellett a nyelvismeretükre, nyelvválasztási szokásaikra, nyelvi attitűdjeikre vonatkozó kérdések kaptak helyet.

A MCsNyA. követéses vizsgálatának rövid ismertetését követően a továbbiakban először a moldvai magyar nyelvjárási érintkezés egyik változasként azonosítható jelenségről lesz szó, majd a 4. fejezetben a moldvai rokonsági terminológiának a Kárpát-medencei magyar nyelvi érintkezéssel kapcsolatba állított változásáról.

3. Az *sz*-elés változása. – Korábbi elemzésemben kimutattam, hogy a moldvai magyar nyelv földrajzi régió egyik területi szempontból releváns hangtani sajátossága, az *sz*-elésnek nevezett jelenség térbeli megoszlása változásban van (BODÓ 2007). Az *sz*-elés, amely egyik esete a „szelyelés“-nek nevezett nyelvjárási megfelelésnek a köznyelvi *s*, *zs* és *cs* és a nyelvjárási (előrébb képzett) *sz*, *z* és *c* között, már az 1950-es években variábilisnak bizonyult. GÁLFFY MÓZES, a MCsNyA. kutatója ekkor prognózist fogalmazott meg a jelenség kialakulásáról, és ennek okaként a moldvai székely nyelvjárásoknak a magyar köznyelv által (az akkor még rövid ideig meglévő magyar nyelvű iskolarendszer révén) támogatott hatását említette (GÁLFFY 1964, 1965: 268). A prognózis ellenére az atlasz adatai a jelenség visszaszorulását nem rögzítették, ingadozó használatát is

csak egy településen, Gyoszenyban adatolták, de ott sem jelezték e nyelvi változatosság társas kötöttségeit.

A MCsNyA. követéses vizsgálatának általunk 50 évvel később felvett adatai rámutattak arra, hogy a korábbi atlasz kutatóinak megfigyelése helytálló lehetett: az *sz*-elés jelenségét változás érte az elmúlt fél évszázadban. A MCsNyA. adatai alapján az *sz*-elés az 1950-es években háromféle megoszlást mutatott Moldvában. Az *sz*-elő települések (Szabófalva, Kelgyest, Balusest, Szakatura, Bogdánfalva, Nagypatak, Trunk) mellett a moldvai magyar nyelvű falvak többsége „*s*-ező” volt (azaz az *s* és az *sz* hang gyakorisága a köznyelvivel nagyjából azonos arányt mutatott), de Gyoszeny a két fő típus közötti átmenet jellemezte. Itt az *sz* hang gyakorisága jóval meghaladta a moldvai települések többségének mutatóit, de nem érte el az északi csángó és a Gyoszennyal szomszédos déli csángó településeket.

Az 1950-es évek nyelvi állapotához képest saját vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy az *sz* hang gyakorisági megoszlása két településen megváltozott: Trunkban és Gyoszenyban a korábbi nyelvállapothoz képest jelentősen visszaszorult e hang gyakorisága.

Feltevésém szerint az *sz*-elés visszaszorulása geolingvisztikai tényezőkkel állhat összefüggésben, azaz a jelenség két településen is megfigyelt változása nem egymástól független folyamat. Míg a MCsNyA.-nak az 1950-es évekből származó adatai alapján is valószínű, hogy Gyoszenyban már akkor előrehaladott állapotban volt az *sz*-ezés visszaszorulása, a Gyoszennyal szomszédos Trunkban zajló változásról azt feltételezhetjük, hogy a nagyobb presztízsű beszélőközösség tagjaival való nyelvjárási érintkezés hatását mutatja. Ebben a folyamatban meghatározó lehet, hogy az *sz*-elés izoglosszája azon a peremterületen módosul elsőként, ahol a tömb többi településével való kapcsolat kevésbé intenzív, és innen terjed át a vele szomszédos településre. Ugyanakkor GÁLFFY-nak azt a feltevését, hogy az *sz*-elés visszaszorulásában a nyelvjárási érintkezés mellett a magyar köznyelvnek is szerepe lehet, újabb gyűjtésű adataink – figyelemmel a köznyelvnek az utóbbi évtizedekben érvényesülő szerepére a moldvai magyar nyelvhasználók körében – nem támasztották alá (BODÓ 2007).

4. A moldvai magyar rokonsági terminológia változása. – A moldvai magyar rokonsági megnevezések rendszerében a román nyelvi hatás hosszú ideje kimutatható (SÁRKÁNY 2008). Ennek egyik példája a nagyszülők megnevezése a román eredetű *bunik* 'nagyapa' vagy *bunika* 'nagyanya' szóval (a korai adatokra lásd MÁRTON 1972). A román eredetű rokonsági nevek moldvai előfordulása a MCsNyA. szerint azonban inkább periférikus, mintsem általános jelenség. Az atlasz adatai alapján a hímnemű vagy nőnemű nagyszülő megnevezésére Moldvában háromféle megoldás alakult ki. A 'nagyanyám' megnevezése az atlasz 120. térképlapja alapján történhet (a típusok leírását követően zárójelben a helyi alakok köznyelviessített változatát adom meg):

- (a) összetett szóval (*nagyanyám, nagymamám, vénmamám, öreganyám*),
- (b) képzett szóval (*anyóm, anyókám, mámóm, mámókám*), valamint
- (c) román kölcsönszóval (*bunám, bunikám*).

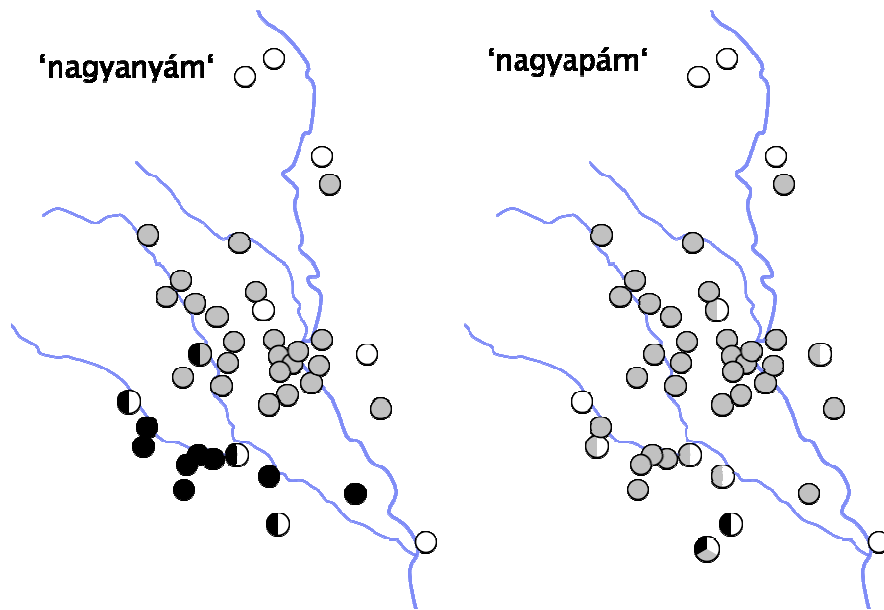
Ugyanígy a 'nagyapám' megnevezésére is e három megoldás azonosítható (MCsNyA. 119. térképlap):

- (a) összetett szóval (*nagyapám, nagytátám, véntátám, öregapám*),
- (b) képzett szóval (*apóm, apókám, apim*), valamint
- (c) román kölcsönszóval (*bunikum*).

Megjegyzendő, hogy periférikusan *nagyanyóm*, illetőleg *nagyapim, nagyapóm* alakok is előfordulnak Moldvában. Ezek az alakok egyszerre összetett és képzett szóként csak két településen jelennek meg, Lábnikban és Szaláncon (az utóbbi a MCsNyA.-ban Templomfalva névvel szerepel). Kis gyakoriságuk miatt e három adatot önkényesen besoroltam a képzett szavak közé, de ez a további érvelést nem befolyásolja.

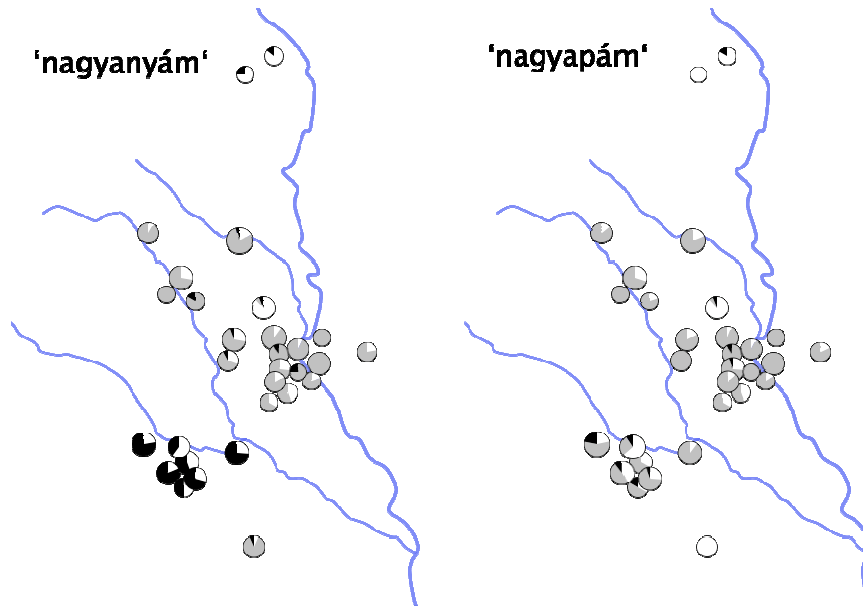
Mint láttuk, Moldvában a hím- és nőnemű nagyszülő megnevezésének lehetőségei szimmetrikusak egymással (a rokonsági terminológia magyar köznyelvi szimmetriájára lásd SZÉPE 1972: 198). A térképlapok adatainak kategorizációja alapján felvethetjük a kérdést, hogy e lehetőségek realizációinak térbeli megoszlása is egybeesik-e a 'nagyanyám' és a 'nagyapám' esetében. A MCsNyA. 120. és 119. térképlapját e szempontok szerint csoportosítva az 1. ábrán látható jelenségtérképeket kapjuk (a szimbólumok alapjául szolgáló nyelvi adatokat feltüntető interaktív térképek itt érhetők el: http://geolingua.elte.hu/maps/mcsnya/mcsnya_hu.html). Összevetésük alapján megállapítható, hogy a férfi és női nagyszülő megnevezésének típusa a moldvai régió nagy részén teljes megfelelést mutatott, azonban a nyelvterület déli tájain, a Tatros mentén jelentős különbségek léptek fel. Itt a 'nagyanyám' megnevezése többnyire román kölcsönszóval történt, míg a 'nagyapám' jelentést képzett szó hordozta. Hogy ennek az aszimmetriának mi lehetett az oka, nem tudjuk.

Feltehetjük, hogy a másodfokú felmenő megnevezésének az 1950-es években megfigyelt aszimmetriája csak időlegesen volt jelen a rokonsági rendszerben, és később a nagyanya és a nagyapa megnevezése egységessé vált. A változások jellemző iránya Moldvában az egyre erősödő román nyelvi hatás, ennek megfelelően tehát azt feltételezzük, hogy a nagyszülők megnevezésének kiegyenlítődése a román kölcsönszó használatának a 'nagyapa' jelentésű szavakra való kiterjesztésével jár.

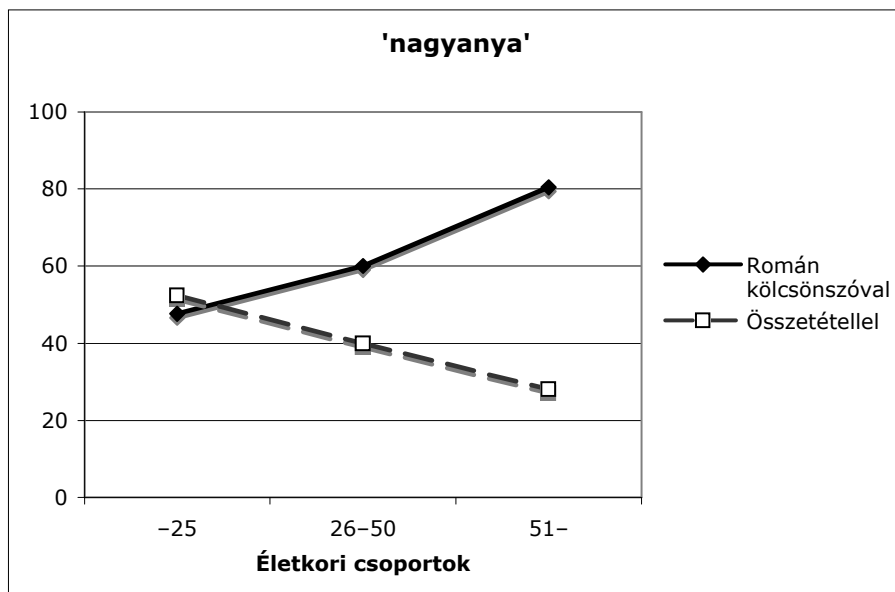
1. ábra. A nagyszülők megnevezésének típusai az 1950-es években
(fehér körök = szóösszetétel, szürke = képzett szó, fekete = román kölcsönzó)

A 2. ábra a 'nagyanya' és a 'nagyapa' megnevezésének három típusát falvaként mutatja be a 21. század első évtizedében. Mint látható, a feltevést az adatok nem igazolják: a 'nagyapa' jelentést a Tatros mentén élő beszélők csak elvéve fejezik ki román kölcsönzóval, de a 'nagyanya' jelentésben is visszaszorult itt a román eredetű *bunika* használata. Ezzel együtt is elmondható, hogy a két nagyszülő megnevezésében kimutatott aszimmetria csökkent a két felmérés között eltelt évtizedekben, leginkább az összetett szavak megnövekedett gyakorisága révén.

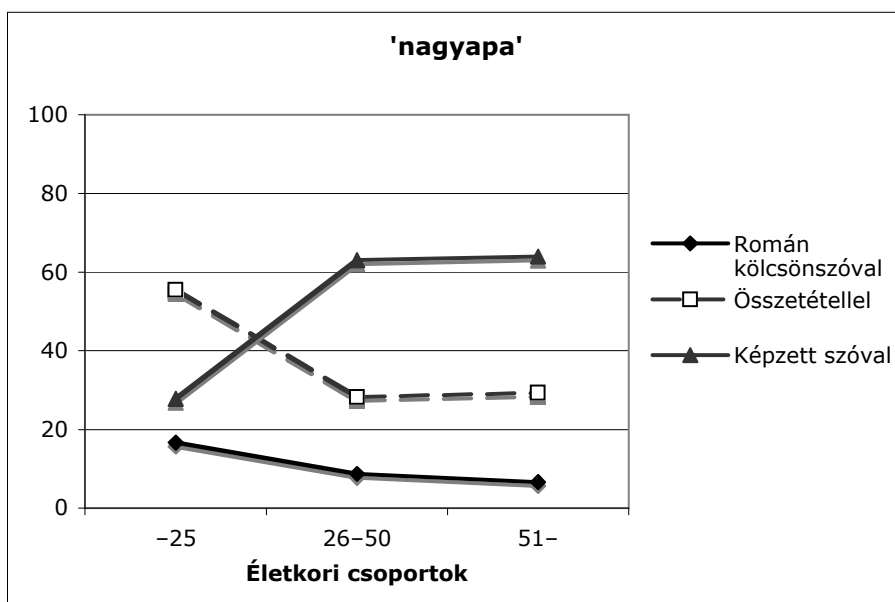

2. ábra. A nagyszülők megnevezésének típusai 2005–2007-ben
(fehér köröcsk = szóösszetétel, szürke = képzett szó, fekete = román kölcsönszó)

Az adatok értelmezéséhez érdemes megvizsgálnunk az egyes alakok használatának társas vonatkozásait. Két szempontot vizsgálunk meg a továbbiakban: az egyik a beszélők életkora, a másik a Kárpát-medencei magyar nyelvű beszélőkkel való kapcsolata. Az első szempont alapján a Tatra menti falvakban élő beszélőket egységes csoportként kezelve a 3. és a 4. ábrán látható megoszlást kapjuk (ehhez a beszélők három korcsoportját, a 26 évesnél fiatalabbak, a 26–50 közöttiek és az 50-nél idősebbek korosztályát különítettem el egymástól). A 3. ábra a 'nagyanya' jelentést hordozó két fő típus, a román kölcsönszó és az összetétel korosztályonként megadott arányait mutatja. Az ábrán jól megragadható generációs különbségeket látunk: míg a *buniká*-t az 50-nél idősebb korosztály több mint háromnegyede használja, a középkorúaknak már „csak” háromötöde, addig a 26 évesnél fiatalabbaknak alig a fele. Ugyanakkor a szóösszetétel életkori megoszlása éppen fordított tendenciát mutat: minél fiatalabbak a beszélők, annál többen adtak meg *nagyanya*-típusú választ.

3. ábra. A 'nagyanya' megnevezésének korosztályos megoszlása a Tatros mentén

4. ábra. A 'nagyapa' megnevezésének korosztályos megoszlása a Tatros mentén

A 4. ábra a 'nagyapa' megnevezésének életkori megoszlását szemlélteti. Látható, hogy jelentősebb változás a román kölcsönszó használatában nem jelentkezett az egyes korosztályok között. Emellett azonban a 25 évnél idősebb korosztályok legtöbb beszélője által megadott *api* ~ *apó* típusú válaszok aránya a legfiatalabbak körében csak 28 százalékos, miközben náluk a *nagy*- előtagú összetételek a legjellemzőbbek. A két ábrát összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a másodfokú felmenő megnevezésének korábbi aszimmetriája az összetételek nagyobb arányú használatán keresztül számolódik fel, és a változás főképp a fiatalabb beszélők nyelvhasználatában jelenik meg.

Felvetődik a kérdés, hogy miért növekedett meg a fiatalok körében a szülei, nagyszülei korosztályában csak ritkán előforduló alakok használata. A Tatros mentén magyar nyelvű iskolák hiányában – az utóbbi néhány évben megindított magyarnyelv-oktatástól eltekintve – magyar köznyelvi hatással helyben nem számolhatunk. A kistérségben széles körben elterjedt erdélyi (székelyföldi) és magyarországi vendégmunka gyakorlata azonban a magyar nyelv más változataival való kontaktust eredményez, és ennek a nyelvi változásokban is kimutatható hatásai lehetnek. E szempont jelentőségét megvizsgálandó összehasonlítottam egymással a Tatros mentén és a Moldvában máshol élő adatközlőink mobilitásának mutatóit. Kérdőívünkben erre két kérdés vonatkozott, az egyik a magyarországi, a másik az erdélyi huzamosabb idejű vendégmunkára vagy tanulásra kérdezett rá. Ha azokat az adatközlőinket különítjük el a többiektől, akik dolgoztak vagy tanultak legalább egy évig Erdélyben (Székelyföldön) vagy Magyarországon, akkor a Tatros menti falvakban élő adatközlőink e csoportja az összes válaszadó 43 százalékát teszi ki. A Moldva más kistájain élő adatközlőink körében ez az arány összesítve csak 33 százalék. Más szóval a Tatros menti falvak lakóinak más moldvai közösségeknél intenzívebb kapcsolatuk van a Kárpát-medencei magyar nyelvű beszélőkkel, és ez a kapcsolat a vendégmunkában való részvétel jellegéből adódóan főképp a fiatalabbak körében jellemző. Ez a különbség segít értelmezni azt a jelenséget, hogy a rokonsági terminológia általam vizsgált részében csak a Tatros mentén jelentkezik olyan változás, amely a nagyszülő megnevezésének a román nyelvi hatástól független alakulásáról tanúskodik.

5. Összefoglalás. – Dolgozatomban a MCsNyA. követéses vizsgálatának adatai alapján két olyan jelenséget mutattam be, amelyek használatában nyelvi érintkezés hatására változás figyelhető meg. Mindkét esetben közös, hogy a nyelvi kontaktus magyar nyelvváltozatok között megy végbe. Az *sz*-elés jelensége a moldvai magyar nyelvjárások közötti érintkezés hatására szorul vissza két Bákó környéki településen, a rokonsági terminológia itt vizsgált változását viszont a Tatros menti magyar nyelvjárások és a Kárpát-medencei magyar nyelvváltozatok közötti érintkezés eredményezhette. A rokonsági megnevezések alakulását vizsgálva a Moldvában általánosan jelen lévő intenzív román nyelvi hatás ellenére egy román kölcsönszó használatának visszaszorulását dokumentáltuk – a közmagyar kifejezések terjedése mellett. Az itt vizsgált változásban a nyelvi

érintkezés hatásai mellett azokat erősítő tendenciaként a magyar rokonsági terminológia rendszerének nemi alapú szimmetriája is szerepet játszhat.

A hivatkozott irodalom

- BENŐ ATTILA 2004. Kölcsönszóhasználat, kódváltás a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban. In: KISS JENŐ szerk. 23–36.
- BODÓ CSANÁD 2007. Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. V. Dialektológiai Szimpozion. BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 37–47.
- BODÓ CSANÁD – ERIS ELVIRA 2004. A román kölcsönszók használata két moldvai beszélőközösségben. In: KISS JENŐ szerk. 67–96.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2007. Jelenségtérképek A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából. CD-ROM. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp.
- GÁLFFY MÓZES 1964. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 31–44.
- GÁLFFY MÓZES 1965. A moldvai csángó nyelvjárás fonéma-variáns rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 257–69.
- IVÁCSONY ZSUZSA 2005. Mondattani és szövegtani vizsgálat a moldvai csángó nyelvjárásban. In: KINDA ISTVÁN – POZSONY FERENC szerk. *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 308–335.
- KÁDÁR EDIT 2007. Az ige–igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk. (JANKOVICS JÓZSEF – KOLLÁTH ANNA – NYERGES JUDIT – PÉNTEK JÁNOS társszerkesztőkkel.) *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai. I. kötet. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Bp.–Debrecen. 61–80.*
- KISS JENŐ szerk. 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- MÁRTON GYULA 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion, Bukarest.
- MCSNyA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I–II. kötet. (A kiadás előkészítői: MURÁDIN LÁSZLÓ – PÉNTEK JÁNOS.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. (Az atlasz III. kötetének adatait BODÓ–VARGHA (2007) adja közre.)*
- SÁRKÁNY MIHÁLY 2008. A moldvai csángó magyarok rokonsági terminológiája. In: ILYÉS SÁNDOR – PETI LEHEL – POZSONY FERENC szerk. *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 313–32.

- SZÉPE GYÖRGY 1972. A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. In: TELEGDI ZSIGMOND – UŐ. szerk. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII (Nyelv és társadalom): 181–99.
- TÁNCZOS VILMOS é. n. [1999.] A moldvai csángók lélekszámáról. In: POZSONY FERENC szerk. Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. Teleki László Alapítvány, H. n. [Bp.]. 7–32.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007. Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk. Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Bp.–Debrecen. 237–48.

BÖLCSKEI ANDREA

Irodalmi alkotások életre keltett helynevei Észak-Amerikában

1. KOROMPAY KLÁRA több tanulmányában ismerteti, hogyan hatott a középkorban egy-egy országunkban is népszerű, külföldi irodalmi alkotás szereplőinek névanyaga a korszak magyar személynévállományára (1978, 2008). Jelen írás azt igyekszik felvillantani, miként kelhettek életre a klasszikus, valamint a népszerű irodalmi művek egyes helynevei az európai hódítók Észak-Amerikában való megjelenése, valamint az újabb és újabb területek európai gyökerű telepések által való benépesülése során.

2. Az Észak-Amerikába érkező európai felfedezők, leteleplők valóságismerete, műveltsége lényegesen különbözött az európai kontinens sok, kisebb-nagyobb földrajzi objektumának nevet adó korai, s ezért szükségszerűen a civilizáció egyszerűbb fokán álló népcsoportok ismeretanyagától (vö. STEWART 1975: 229–54). Ez a különbség érezte hatását a névadási szokások új motivációs tényezők megjelenésével járó megváltozásában is (a részleteket l. BÖLCSKEI 2009: 120–3). Az egyik legjelentősebb eltérés abban állt, hogy az Észak-Amerika keleti partvidékére betelepülő európaiak és azok nyugati területeket birtokba vevő leszármazottai között egyre többen tudtak olvasni és írni, ennek következményeként rendelkeztek több-kevesebb irodalmi műveltséggel. Kulturális ismereteiknek ezt az összetevőjét névadási gyakorlatukban is kamatoztatták: több, különböző típusú denotátum anyanyelvükön való megnevezésekor olvasmányélményeikből merítettek ihletet (STEWART 1975: 342).

Az olvasottság nyomaira a korai keletkezésű helynévi adatokat vizsgálva is rábukkanhatunk. Az 1562-től adathozható, eredetileg területnévként használatos spanyol *California* elnevezés forrása Garci Rodríguez de Montalvo 1500 táján megjelent „Las sergas de Esplandián (‘Esplandián hőstettei’)” című regénye volt, melynek helyszíne, a mesebeli *California* az e világi jólét földje. A mai Kaliforniai-félsziget egy részének megjelölésére a vidéket felfedező Fortún Jiméneiz alkalmazhatta először a nevet 1533 körül, a név aztán fokozatosan áttért a környező területek jelölésére, s bekerült az angol nyelvbe is (FNESz. 1: 672, MATTHEWS 1972: 175; vö. még STEWART 1975: 207). A korai telepések egyike, Pennsylvania kolónia alapítója, a kvéker vallású William Penn a II. Károly által adósságai ellentételezésére 1681-ben számára adományozott észak-amerikai terület központi településének békés szándékai jelzésére a bibliai vonatkozású *Philadelphia* (< görög ’testvéri szeretet’) nevet adta (vö. Jelenések könyve 3. rész; FNESz. 2: 345, MATTHEWS 1972: 189–90). A 18. század közepén Daniel Boone, az egyik első pionír, a későbbi Kentucky állam területén tett felfedező útjára Jonathan Swift „Gulliver utazásai” című regényét vitte magával, ebből választotta a *Lorbrulgrud* nevet egy kisebb folyó megjelölésére. A név ma *Lulbegrud Creek*

formában él, a felfedező vezetéknévét őrző *Boone's Creek* patak közelében, Clark megyében (STEWART 1975: 342).

Az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) utáni időszak az Egyesült Államok politikai stabilitása megteremtésének korszaka (O'CALLAGHAN 1990: 32). A 18–19. század fordulójának tanult embere kétségtelenül rendelkezett a klasszikus irodalmi műveltség bizonyos elemeivel: több történetet ismert az ókori irodalomból, olvasta a Bibliát. Észak-Amerika keleti partvidékén ennek több, helynévi nyomát ma is megtaláljuk. A New York állambeli *Troy* város 1789-ben kapta nevét: a helyi lakosok a korábbi birtokos család vezetéknévét őrző *Vanderheyden's Farm* névformát cserélték le közmegegyezéssel a Homérosz „Iliász”-a által ismertté tett helység, Trója nevének angol változatára. New York állam középső területén a függetlenségi háborúban szolgálatot teljesített katonák számára telkeket osztottak, a terület neve 1790-ben Robert Harpur írnok javaslatára *Town of Ulysses* lett. A terület egy részét 1804-ben Simeon DeWitt *Ithaca*-nak nevezte el, Odüsszeusz (Ulyxes), a mondabeli görög hős otthona után. A klasszikus műveltség korszakbeli hatását igazolja, hogy az állam középső részén található több település ez idő tájt keletkezett elnevezése hasonló motivációra vezethető vissza (pl. *Mycenae*, *Pompey*, *Syracuse*, *Rome*, *Utica*). A *Troy* név később aztán továbbvándorolt: 1815 körül Benjamin Mann kapitány veje, Samuel Wilson (a korban ismert húsfeldolgozó) New York állambeli lakhelyének nevét javasolta a saját, New Hampshire-i lakóhelye megnevezéséül is (javaslatát a Wilson család kérdéses helységben élő tagjai egyébként szintén támogatták). A *Troy* név 1821-től michigani, 1838-tól alabamai, 1860 körül pedig kansasi helység neveként is jelentkezik (MATTHEWS 1972: 204, www.visittroyny.com, www.cityofithaca.org, www.nh.gov, www.troymi.gov, www.troyalabama.com).¹

A korszakban népszerűek voltak a bibliai vonatkozású helynevek is. Az egyik legkorábbi *Bethlehem* nevű települést 1741 karácsonyán alapította David Nitschmann és Nicolaus von Zinzendorf gróf Pennsylvániában, melynek első lakosai missziós szándékkal letelepedő cseh-morva testvérek voltak. New York államban 1793-ban alapítottak egy azonos nevű helységet. A New Hampshire-i *Lloyd Hills* települést a 18. század utolsó karácsonyán, 1799. december 25-én keresztelték át *Bethlehem*-mé. A pennsylvániai *Bethlehem*-ről vette nevét 1812-ben az indianai *Bethlehem*: alapítója, John Armstrong szülőhelye után nevezte el a helységet. Egyes keleti parti államokban (pl. Connecticutban, Floridában, Georgiában és Észak-Karolinában), valamint Nyugat-Virginiában néhány további *Bethlehem* nevű településsel is találkozunk. Elsősorban ebben a régióban bukannak fel a *Jerusalem* nevű helységek is (pl. Maryland, New York, Ohio álla-

¹ Személynévre megy vissza ugyanakkor egy virginiai település azonos neve: a korábban *Clarkland* nevű hely T. O. Troy, a Virginia Air Line Railway Company elnöke tiszteletére vette fel a *Troy* nevet a 20. század elején, mivel a vasútvonalat úgy tervezte, hogy az megállt a kis településen, elősegítve annak fejlődését (<http://virginia.hometownlocator.com/va/fluvanna/troy.cfm>). Több, ma *Troy*, valamint *Ithaca* néven ismert település elnevezésének körülményeiről nem találtam biztos adatot (pl. *Troy* és *North Troy*, Vermont, *Troy*, *Troy Center* és *East Troy*, Wisconsin, *Ithaca*, Ohio, Michigan és Nebraska, Egyesült Államok; illetve *Troy*, Nova Scotia, Kanada).

mokban). A 19. század elejétől, a postai szolgáltatások országos kiépítésével összefüggésben gyakran a postamesterek érték el azt, hogy egy-egy államban ne legyenek azonos nevű települések: a New York állambeli *Old Mans* település nevét 1840-ben, a postahivatal felállításakor *Mt. Vernon*-ra változtatták, majd felismerve, hogy ezen a néven már létezik egy másik helység az államban, 1842-ben Charles Phillips postamester – a helyi történet szerint – a Bibliából találomra választotta a ma is használatos *Mt. Sinai* nevet a kis településnek (STEWART 1975: 345, www.bethlehem-pa.gov, www.townofbethlehem.org, www.bethlehemwhitemtns.com, www.jerusalemill.org, www.usgennet.org/usa/ny/county/yates/jerusalem).

A 19. század során a nyugati területek megvásárlása és elhódítása nyomán az Egyesült Államok területe lényegesen megnőtt. Az európai gyökerű leteleplők feladata volt otthont teremteni a maguk számára az újonnan szerzett földterületeken, ennek részeként számos, frissen megismert kisebb-nagyobb földrajzi objektumot kellett elnevezniük. Mindez nevek sokaságának megalkotását igényelte, élő, kreatív névadási gyakorlatot hívott elő. A nyugatra vándorló pionírok vezetői között kétségtelenül voltak olvasott emberek, így válhattak a hiányzó, új nevek forrásává az angol klasszikusok művei, illetve a korszak népszerű angol nyelvű irodalmának alkotásai (STEWART 1975: 342–3). Több új település kapta nevét Shakespeare „Hamlet”-jének helyszínéről. Az 1874-ben alapított Utah állambeli *Elsinore* első lakosai mormon hitre tért dánok voltak. Az 1888-ban várossá nyilvánított kaliforniai *Lake Elsinore* esetében az alapítók egyike, Margaret Collier Graham olvasmányélményei alapján 1883 körül javasolta a nevet (MATTHEWS 1972: 204, JENSEN 1994, www.lake-elsinore.org).²

Az Egyesült Államokban az egyik legtöbbször adott irodalmi eredetű helynév, *Auburn*, Oliver Goldsmith „The Deserted Village” (magyarul: „Az elpusztult falu”) című, 1770-ben keletkezett költeményének első sorában vált ismertté: „Sweet Auburn, loveliest village of the plain” („Édes Auburn! a síkság drága falva”)³ (MATTHEWS 1972: 204). A név alkalmazására a legelső biztos adat 1805-ből való: a New York állambeli *Hardenbergh's Corners* település nevét akkor változtatták *Auburn*-ra, amikor a helységet megyeszékhellyé jelölték ki. Minden bizonnyal a verssel hozhatók összefüggésbe a maine-i, az indianai és az alabamai *Auburn* települések, melyek az 1830-as–40-es években kapták nevüket. Az 1821-ben létrejött michigani *Auburn Hills* alapítója, Aaron Webster a New York állambeli *Auburn*-ból származott. Szintén a New York-i település tiszteletére keresztelték át az 1860-as években a Kentucky állambeli *Federal Grove* helységet *Auburn*-ra lakosai. 1893-ban a Washington állami *Slaughter* városába költöztek leteleplők a New York-i *Auburn*-ból, akik, kellemetlen konnotációja miatt (*slaughter* ’mészárlás, öldöklés’), jobbnak látták a személynévre visszavezethető eredeti helységnevet szülővárosuk nevével lecserélni. A posta nyomására változtatták 1837-ben *Auburn*-ra a Massachusetts állambeli *Ward* település nevét, mi-

² A Kanada nyugati tartományainak egyikében, Albertában található Edmonton város egyik külvárosa szintén az *Elsinore* nevet viseli (<http://censusdocs.edmonton.ca>).

³ Tótfalusi István fordítása.

vel az nagyon hasonlított a szintén massachusettsi *Ware* helység nevéhez. Szintén a posta hatására lett *Auburn* a kansasi *Brownsville*-ből is az 1860-as években. A kaliforniai *Auburn* települést 1849-ben hozta létre aranyásók egy csoportja. Érdekességképp megjegyezhetjük, hogy John Steinbeck „Egerek és emberek” (1937) című regényének főszereplői, George és Lennie a történet szerint ebben a városban születtek, a név így tehát újra „visszakerült” az irodalomba. Az oregoni, mára elnéptelenedett, egykor közel 6000 lakosú *Auburn* bányavárost 1862-ben a kaliforniai *Auburn*-ból érkező aranyásók alapították. A nebraskai *Auburn* két település, Calvert és Sheridan egyesüléséből jött létre 1882-ben, azzal a céllal, hogy az új település elhódítsa Brownville-től a megyeszékhely címet, amelyet 1883-ban valóban meg is kapott. Georgia fővárosának, Atlantának egyik peremvárosát a 20. század első felében John Wesley Dobbs, a szegregáció ellen küzdő politikai aktivista, helyi lakos nevezte először *Sweet Auburn*-nak, az ott élő afroamerikaiak gazdagságára utalva. *Auburn* nevű, jelentősebb településekkel találkozhatunk még Pennsylvániában, Floridában, Nyugat-Virginiában, Illinoisban, Iowában, Wisconsinban az Egyesült Államokban, valamint Nova Scotiában és Ontárióban Kanadában is (<http://auburnny.virtualtownhall.net>, <http://www.auburnmaine.org>, <http://www.ci.auburn.in.us>, <http://www.auburnalabama.org>, www.auburnhills.org, www.auburnwa.gov, www.auburnguide.com, www.atlantaga.gov, www.visitauburn.net, www.oregonencyclopedia.org).⁴

Különösen népszerűek voltak a korszakban Walter Scott történelmi regényei, mint ezt a nagyszámú *Waverley* (még gyakrabban *Waverly* alakváltozatban) és *Woodstock* településnevek is mutatják az Egyesült Államokban (MATTHEWS 1972: 204). Egyes esetekben a várostörténészek azt is tudni vélik, kinek köszönhetik a helységek elnevezésüket. A New York állambeli *Waverly*-t Joseph Hallett, a tennessee-i *Waverly*-t alapítója, Steven Pavatt nevezte el kedvenc regényének címe után a 19. század első felében; az iowai *Waverly* pedig, hasonló okból, a 19. század közepén kapta nevét, miután a névadási ceremónián a szónok (talán maga a városalapító, William Patterson Harmon) a letelepülők által javasolt *Harmonville* név helyett váratlanul *Waverly*-re keresztelte a települést. Walter Scott 1814-ben megjelent regénye hatására a 19. század második felében postamesterek változtatták *Waverly*-re a pennsylvániai *Abington* és a marylandi *Huntingdon* városok nevét, mivel a kérdéses államokban már voltak korábbi alapítású, azonos nevű helységek. Hasonló jelenségre még a 20. század elejéről is akad példa: így kapta a *Waverly* nevet egy coloradói szórt település. *Waverly* nevű, nagyobb helységek Washington, Ohio, Michigan, Illinois, Missouri, Minnesota, Kansas és Nebraska államokban is találhatóak, de, *Waverley* formában, a név kanadai települések jelölésére is szolgál Nova Scotia és Saskatchewan tartományokban (<http://www.waverlybarton.com>, <http://www.waverlyia.com>,

⁴ *Auburn* (< óangol *āel-burna* 'angolnás patak') elnevezésű, a 18. századtól ténylegesen pusztuló település egyébként Angliában is van, az Északi-tenger partján. Goldsmith költeményének „elhagyott falu”-ja azonban nem áll kapcsolatban e yorkshire-i helységgel (DEPN. 18, ROOM 2006: 39).

www.livebaltimore.com, www.waverlycommunity.org). Az oregoni Portland 1889-ben elnevezett délkeleti peremvárosai közül többnek a neve megy vissza Scott egy-egy művére: az 1821-ben kiadott „Kenilworth” című regény volt a forrása a *Kenilworth* településrésznévnek, s bizonyosan a skót szerző „Woodstock” című műve hatására kapta nevét *Woodstock* külváros is.⁵ *Woodstock* nevű, jelentősebb település van még Maine, Maryland, Ohio, Minnesota, Kalifornia államokban, az alabamai *North Bibb* várost pedig 2000-ben népszavazással nevezték át *Woodstock*-ra (www.portlandonline.com, www.woodstockalabama.com).

Walter Scott műveinek észak-amerikai népszerűségét az is igazolja, hogy regényeinek nemcsak a helyszínéről, de szereplőiről is neveztek el jó néhány egyesült államokbeli helységet: *Ivanhoe* nevű, nagyobb településsel például Virginia, Észak-Karolina, Florida, Illinois, Iowa, Minnesota, Texas, Kalifornia államokban találkozhatunk. A skót szerző 1819-ben kiadott, „A Legend of Montrose” (’Montrose legendája’) című regényének egyik szereplője után kapta nevét a coloradói *Montrose* település 1882-ben (www.cityofmontrose.org).⁶ Egy közkeletű történet szerint néhány virginiai település nevét William Mahone-nak, a Norfolk–Petersburg vasút létesítőjének és művelt feleségének, Otelia Butler Mahone-nak köszönheti. A házaspár az 1858-ban elkészült, újonnan átadott vasútvonalon végigutazva nevezte el az állomásokat. Otelia Walter Scott lelkes rajongójaként több nevet is a skót szerző történelmi regényeiből merített: ő adta a *Waverly*, *Windsor*, *Wakefield* és *Ivor* neveket a vasútvonal mentén, az állomások körül épülő helységeknek (http://en.wikipedia.org/wiki/Waverly,_Virginia).

A hazai szerzők közül az Egyesült Államokban Henry Wadsworth Longfellow örvendett különösen nagy népszerűségnek. 1855-ben megjelent epikus költeménye, a „The Song of Hiawatha” (magyarul: Hiawatha)⁷ főbb szereplőinek nevei helynevekként is visszaköszönnek az országban (MATTHEWS 1972: 204). Az 1857-ben alapított kansasi városnak egyik korabeli lakosa, B. L. Rider adta a *Hiawatha* nevet Longfellow versének indián hőse után (www.cityofhiawatha.org). Minnesota legnagyobb városában, Minneapolisban a

⁵ Az 1700-as évek elején épült angliai Blenheim Palace által ismertté tett oxfordshire-i kisváros, Woodstock után nevezték el ugyanakkor az 1760-as években a vermonti és 1840-ben a New Hampshire-i *Woodstock* településeket. Az illinoisai *Centerville* helységet 1845-ben Joel Johnson, az egyik első telepes vermonti szülőhelye után keresztelte át *Woodstock*-ra. Az első telepesek massachusettsi származási helyére utalva kezdetben *New Roxbury*-nek hívott connecticuti helység 1690-ben történt és az alapítójáról *Muellerstadt*-ként ismert virginiai település 1770 körüli *Woodstock*-ra való átnevezése is jól mutatja, hogy az egyesült államokbeli *Woodstock* helységnevek különféle eredetre mennek vissza (Scott regénye 1826-ban jelent meg). A *Woodstock* településnév az érkező telepesek jóvoltából az Egyesült Államokból vándorolt át Kanada New Brunswick és Ontario tartományaiba a 18. század végén, de van *Woodstock* nevű helység Nova Scotia és New Foundland tartományokban is (<http://www.woodstocknh.org>, www.encyclopedia.chicagohistory.org, [www.townofwoodstock.com](http://townofwoodstock.com), <http://town.woodstock.nb.ca>, www.city.woodstock.on.ca).

⁶ A Michigan államban és a kanadai British Columbia tartományban fekvő *Montrose* nevű településeket azonban az azonos nevű skóciai üdülőváros után nevezték el a 19., illetve a 20. század közepén (www.montrose.ca).

⁷ Fodor András fordítása.

20. század első felében tavat neveztek el az irodalmi alakról (*Lake Hiawatha*) és nagyanyjáról (*Lake Nokomis*), terület anyjáról (*Wenonah Triangle*), parkot a mű egy másik szereplőjéről (*Keewaydin Field Park*). A város egyik peremvárosát *Hiawathá*-nak hívják (SMITH 2008: 107, 109, 269, 88). Minneapolis egyik parkjában található a *Minnehaha Falls* (< szü *minne* 'víz' és *haha* 'vizesés'; vö. FNESz. 2: 146–7, *Minneapolis* a.) vizesés, erről kapta nevét *Minnehaha*, *Hiawatha* szerelme Longfellow költeményében.⁸ Az irodalmi mű által híressé tett vizesés nevének első eleme jelentkezik magának *Minneapolis*nak a nevében is a görög *polis* ('város') szóval egyesítve: a névforma 1852-ben született meg Charles Hoag és George D. Bowman közös ötlete nyomán (FNESz. 2: 146–7, UPHAM 2001: 230). *Hiawatha* nevű, nagyobb települést találunk még New Jersey, Nyugat-Virginia, Michigan államokban, a 20. század elején Utahban is volt egy ilyen nevű bányászváros; New York államban pedig egy mesterséges tó (*Hiawatha Lake*) elnevezésében jelentkezik az irodalmi hős neve (<http://maps.google.com>).

3. A népszerű irodalmi alkotások által ismertté tett, írói hely- és személynevek újonnan megismert földrajzi objektumokra való alkalmazása csak egy a sok új motivációs tényező közül, melyeknek Észak-Amerika angol nyelvű helynévrendszerének kialakításában szerep jutott, s amelyek a terület helynévanyagát különlegessé, az európai helynévi rendszerektől lényegesen különbözővé teszik.

Internetes források

Auburn, Alabama =

<http://www.auburnalabama.org/ed/PDF/CommunityProfile.pdf> (2011. 01. 28.)

Auburn, California = <http://www.visitauburn.net/aub/history.html> (2011. 01. 28.)

Auburn, Georgia = <http://www.atlantaga.gov/Visitors/History.aspx> (2011. 01. 28.)

Auburn, Indiana = <http://www.ci.auburn.in.us> (2011. 01. 28.)

Auburn, Maine = <http://www.auburnmaine.org> (2011. 01. 28.)

Auburn, Massachusetts =

http://www.auburnguide.com/pages/AuburnMA_Webdocs/hist (2011. 01. 28.)

Auburn Hills, Michigan =

<http://www.auburnhills.org/index.asp?Type=NONE&SEC={5CA6E302-3C99-445B-B543-23F5E13F1F3B}> (2011. 01. 28.)

Auburn, New York =

http://auburn-ny.virtualtownhall.net/Public_Documents/AuburnNY_WebDocs/visitors (2011. 01. 28.)

Auburn, Oregon = Doyle, Susan Badger, Auburn. The Oregon Encyclopedia.

<http://www.oregonencyclopedia.org/entry/view/auburn/> (2011. 01. 28.)

⁸ A költő egyébként sosem járt a vizesésnél, azt Henry Rowe Schoolcraft (1793–1864) és Mary Eastman (1818–1887) indián kultúrát bemutató történeteiből ismerhette (SMITH 2008: 125).

- Auburn, Washington = http://www.auburnwa.gov/about_auburn/history.asp (2011. 01. 28.)
- Bethlehem, New Hampshire = <http://www.bethlehemwhitemtns.com/history.html> (2011. 01. 25.)
- Bethlehem, New York = <http://www.townofbethlehem.org/pages/History/historyArticles.asp> (2011. 01. 25.)
- Bethlehem, Pennsylvania = <http://www.bethlehem-pa.gov/about/history/index.htm> (2011. 01. 25.)
- Elsinore, Alberta = <http://censusdocs.edmonton.ca/DD34/MultiSource/Neighbourhood/ELSINORE.pdf> (2011. 01. 26.)
- Elsinore, California = <http://www.lake-elsinore.org/index.aspx?page=418> (2011. 01. 26.)
- Google Maps = <http://maps.google.com> (2011. 01. 23.)
- Hiawatha, Kansas = <http://www.cityofhiawatha.org/visitors/about-hiawatha> (2011. 01. 29.)
- Ithaca, New York = Kammen, Carol, History of Ithaca and Tompkins County http://www.cityofithaca.org/index.asp?Type=B_BASIC&SEC={480C93FC-88B9-4C3D-811D-BD7EE0E3F926}&DE={0F21E16C-E234-456D-8841-FF5C2F491300} (2011. 01. 23.)
- Jerusalem, Maryland = <http://www.jerusalemill.org/history.html> (2011. 01. 25.)
- Jerusalem, New York = <http://www.usgennet.org/usa/ny/county/yates/jerusalem/jeruhistory.htm> (2011. 01. 25.)
- Kenilworth, Oregon = <http://www.portlandonline.com/parks/finder/index.cfm?action=ViewPark&PropertyID=213> (2011. 01. 29.)
- Montrose, British Columbia = <http://www.montrose.ca/community/history.php> (2011. 01. 29.)
- Montrose, Colorado = <http://www.cityofmontrose.org/index.aspx?nid=199> (2011. 01. 29.)
- Troy, Alabama = <http://www.troyalabama.com/History/History.htm> (2011. 01. 23.)
- Troy, Michigan = <http://www.troymi.gov> (2011. 01. 23.)
- Troy, New Hampshire = <http://www.nh.gov/nhes/elmi/htmlprofiles/troy.html> (2011. 01. 23.)
- Troy, New York = Carroll, P. Thomas, The Rise, Fall and Rebirth of an American City. <http://www.visittroyny.com/aboutTroy/history/history.aspx> (2011. 01. 23.)
- Troy, Virginia = <http://virginia.hometownlocator.com/va/fluvanna/troy.cfm> (2011. 01. 23.)
- U.S. Board on Geographic Names = http://geonames.usgs.gov/domestic/download_data.htm (2011. 01. 22.)
- Waverly, Colorado = <http://www.waverlycommunity.org/?page=History> (2011. 01. 28.)
- Waverly, Iowa = <http://www.waverlyia.com> (2011. 01. 28.)

- Waverly, Maryland = <http://www.livebaltimore.com/neighborhoods/list/waverly/> (2011. 01. 28.)
- Waverly, New York = <http://www.waverlybarton.com> (2011. 01. 28.)
- Wikipedia = <http://en.wikipedia.org> (2011. 01. 23.)
- Woodstock, Alabama = <http://www.woodstockalabama.com> (2011. 01. 29.)
- Woodstock, Connecticut =
<http://www.townofwoodstock.com/VISITORS/HistoryofWoodstockCT/abid/324/Default.aspx> (2011. 01. 29.)
- Woodstock, Illinois = Pfannkuche, Craig L., Woodstock, IL. The Electronic Encyclopedia of Chicago.
<http://www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/1380.html> (2011. 01. 29.)
- Woodstock, New Brunswick =
http://town.woodstock.nb.ca/tourism/tourism_heritage.htm (2011. 01. 29.)
- Woodstock, New Hampshire = <http://www.woodstocknh.org> (2011. 01. 29.)
- Woodstock, Ontario =
http://www.city.woodstock.on.ca/index.php?option=com_content&view=article&id=106&Itemid=190 (2011. 01. 29.)

A hivatkozott irodalom

- BÖLCSKEI ANDREA 2009. Az Amerikai Egyesült Államok tagállamainak hivatalos és informális elnevezéseiről, a tagállamnevek magyar fordításáról. *Névtani Értesítő* 31: 119–41.
- BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. 2008. Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Bp.
- COATES, RICHARD 1998. Onomastics. In: ROMAINE, SUZANNE ed. 1998: 330–73.
- DEPN. = EKWALL, EILERT 1960. *The Concise Oxford Dictionary of English Place-names*. 4th edn. Oxford University Press, Oxford.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JENSEN, RICHARD L. 1994. Danish immigration and life in Utah. In: POWELL, ALLAN KENT ed. 1994:
<http://www.media.utah.edu/UHE/d/DANISHIMM.html> (2011. 01. 26.)
- KOROMPAY KLÁRA 1978. Középkori neveink és a Roland-ének. *NytudÉrt.* 96. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOROMPAY KLÁRA 2008. Középkori kultúra és irodalmi eredetű névadás: a Trisztán-regény nevei a középkori Magyarországon. In: BÖLCSKEI–N. CSÁSZI szerk. 2008: 387–94.
- MATTHEWS, CONSTANCE MARY 1972. *Place-Names of the English-Speaking World*. Weidenfeld and Nicolson, Worchester–London.

- O'CALLAGHAN, DENNIS BRYNLEY 1990. *Az Illustrated History of the USA*. Longman, Harlow.
- POWELL, ALLAN KENT ed. 1994. *Utah History Encyclopedia*. University of Utah, Salt Lake City.
- ROMAINE, SUZANNE ed. 1998. *The Cambridge History of the English Language*. Vol. IV. 1776–1997. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROOM, ADRIAN 1989. *Dictionary of World Place-Names Derived from British Names*. Routledge & Kegan Paul, London.
- ROOM, ADRIAN 2006. *Placenames of the World: Origins and Meanings of the Names for 6,600 Countries, Cities, Territories, Natural features and Historic Sights*. 2nd edn. McFarland & Company, Jefferson, North Caroline.
- SMITH, DAVID C. 2008. *Parks, Lakes, Trails and So Much More: An Overview of the Histories of MPRB Properties*. Minneapolis Park and Recreation Board, Minneapolis, Minnesota. = http://www.minneapolisparcs.org/documents/parks/Parks_Lakes_Trails_Much_More.pdf (2011. 01. 29.)
- STEWART, GEORGE RIPPEY 1975. *Names on the Globe*. Oxford University Press, New York.
- STEWART, GEORGE RIPPEY 1982. *Names on the Land: Historical Account on Place-naming in the United States*. 4th edn. Lexikus, San Francisco.
- UPHAM, WARREN 2001. *Minnesota Place Names. A Geographical Encyclopedia*. 3rd edn. Minnesota Historical Society, St. Paul, Minnesota.

BÜKY LÁSZLÓ

Két szómagyarázat

Soltzos csésze

1. A *szósz* főnév (képzővel való) első írásbeli előfordulását az EWUng. 1659-ből adatolja: „**F:** 1659 *szosz*os A (NEI [= HORVÁTH 1978])”. Első előfordulásként a TESz. ennél későbbi szöveghelyet ismert: „**1816:** »*Szosz*, hus, vagy sült mellé valo mártalék« (Gyarmathi: Voc.) [...] – Ausztriai német eredetű; vö. ausztriai ném. *Sauce* [az *e* ejtése nélkül] ’mártás’ (DudenÖst.) [...]”.

A német *sauce* ’mártás, lé’, amelynek a népi latin *salsa* ’amit megsóztak; sós étel’ a forrása; a végső etimon a latin *sal* ’só’. HORVÁTH (1978: 222–3) szerint a *Soße*, *Soß* alakok vannak a mai ausztriai nyelvhasználatban.

A SzT. (későbbi adatai) a következő összetételekben tartalmazza a *szószos* szót: „**szószoscsésze** szóznak való csésze; sosierä; Saucekännchen. 1830: Soltzos csésze Tálástól [LLt.]. 1835: Soltzos Tséjsze ajjastól [Mezőnagysán TA; LLt.]. 1836: Két zultzos Csésze tálástól [Majos MT; Told. 35]. 1845: Két Sooszos csésze [Kv; MkG Conscr.]. 1848: Hozzuko fehér Csésze szutzos 4 ...Hosszuko sültés tál 4 [Szászkerked K; LLt.]. 1849: Szoszos tsesze tálával 2 [Somkerék SzD; Ks 73. 55]. 1857: Zoszos csészealjával [Bodola Hsz; BLt.]” – „**szószostál** vas în care se serveşte sosul (la masă); Sauciere. **Szk:** görgényi ~. 1830: Egy Görgényi Soltzos Tál – Tányérostól [Told. 19.]” Van még egy, az értelmezési részében kérdőjeles adat: „**szolcos-csésze** ? mártásos-, szószoscsésze; sosierä; Saueschale. 1821: szoltzas Csesze Tátzáival edgyütt [Backamadaras MT; CsS]. 1835: Soltzos Tséjsze ajjastól [Mezőnagysán TA; LLt.]”.

Van a tárban *szósz* címszó is, ehhez tartoznak a következők: „mártás; sos; Sauce. **Szk:** ~nak való csésze. 1793: 4 csutorkás széli zosznak való csésze [TL. Conscr.]. 1833: Egy fedeles fejer szosznak való Csésze [Nagylozna SzD; LLt Csáky-per 386. L. 50.]” (A szócikkekben az „LLt” rövidítés után, amint az idézetek mutatják, nincs mindig pont.)

2. A *szolcos* melléknév értelmezése bizonyára helyes, a szó alakja a következőképpen alakulhatott. Az *sz* > *c* affrikálódás – amint a MNyT. 122–3 írja – szórványosan nyelvtörténetünk egész nyelvemlékes korán át előfordul, igazolják például a következő szavak etimológiái: *barack*, *palack*, *kocka*, *evickél*, *pecér* (< szláv *píсарí*), vö. TESz. *barack* stb. A *k* előtti *sz* affrikálódása tendenciaszerű változáskapcsolat: *sz(k)* > *c(k)*.

A magyarba kerülő *Sauce* ~ *Soße* ~ *Soß* átvétele után az immár magyar *szosz* ~ *szósz* hiperkorrekció révén **szolsz* alakúra változ(hat)ott. Ha a SzT. adatai latint ismerő személytől származnak, a **szolsz* alak létrejöttében a *sal* szó *l*-je

is hathatott. A túlhelyesbített szóformában affrikáció mehetett végbe: *szolc, ez melléknévképzővel éppen a SzT. *Soltzos* szóalakját adja: *Sauce* → *szosz → *szolc → *szolcos*. A *szolc alakú főnév alaki fölépítése illik a szláv eredetű *polc*, a németből származó *filc* és *piskolc* 'antimon(érc)', a nyelvújítás korában létrejött *élc* és az ugor kori *nyolc* mellé – a VégSz. az említettekén kívül nem tartalmaz több *lc* befejeződésű szótestet – (I. TESz., NyÚSz.). Jóllehet, ezek a szavak a magyar nyelvtörténet különböző korszakaiból vannak adatolva – *filc*: 1833, *piskolc*: 1550 k., *polc*: 1177/1500, *élc*: 1847 –, mondhatni: mindegyik hangfelépítésében képzettársításként hathatott a legrégebbernek, a *nyolc*-nak alakmintázata is. Közvetve ezt igazolja, hogy DÖBRENTÉI GÁBOR az *élc* szót azért találta alkalmasnak a *Witz* helyettesítőjének, mert abban él van, „[...] ’s azon élnek perczenni kell” (I. TESz., NyÚSz.), vagyis bizonyos hangalakmintázatot követett. Meg kell említeni, hogy a „Hoszuko fehér Csésze szutzos 4” adatban a *szulc ~ *szolc szóalak *-l*-je hiányzik, vagyis ebben az esetben mintegy visszavonatot a hiperkorrekció: *szucos* ~ *szúcos*; ámbár – elméletben – a *szósz* utolsó hangja affrikálódhatott is.

A *nyolc*, a *piskolc* (SzT., TESz.) és a *polc* szavaknak – jóllehet, más időszakban létrejött – *nyóc*, *spiglóc* ~ *piskloc*, *póc* azonszótagú *l* nélküli változatai is vannak, illetőleg voltak, igaz, hogy az ugyancsak más időszak adataiban szereplő *filc* és *élc* ilyen jelenséget nem mutat, nincs **fic* és **éc*. – A *spiglóc* 'piskolcz, antimonium' (Greguss 1879: 566).

A CsnSz. az 1457-ből följegyzett *Keszihóci* családnevet a R. *Kesziholc* ~ *Keszhóc* – ma: Dacsókeszi (Kosihovce) – Hont vármegyei helynévből származtatva mutatja be, vagyis ebben az esetben is a meglehetősen ritka *lc* hangkapcsolatra végződő szóból esik ki az *l*. A *Kesztölc* helynév **Kesztöc* (← *Kesztöci* ér) fejleménye ugyanígy jelzi az efféle változások lehetőségét; TA. *castelic* ~ 1075: (*in*) *cestelci* → *Kesztölc* → **Kesztöc* (vö. MÉSZÖLY 1956: 12; BÁRCZI 1951: 39; FNESz.). Szóbelseji helyzetben az *-lc-* hangkapcsolatból szintén kieshetik az *-l-*: példák: *félcédulás* → *fécédulás*, *félcéhes* → *fécéhes*, I. B. LŐRINCZY 1979: 250; ÚMTsz.

A SzT. *sása* 'mártás' szócikke: „[...] 1593: die 4 Januarj az Vonas Igazito wrainak feozetem ... diot sasahoz weottem f – d 2 | die 6 Januari ... sasahoz eczetet fogjhagimat es diot f – d 4 [Kv; Szám. 5/XXI. 8, 9]. 1621: veottem ... Diot Sasahoz ... d 10 | Egi pypet feozettem sasaval f –/9 [Kv; i. h. 15b/IX. 48, 202]. Szk. gyömbéres ~. 1795: Az sült alat volt Gyömbéres Sasa, ahoz és az Súffahoz attam 1 ½ Eyttel borth p(er) d 9 [Kv; i. h. 6/XVIIa. 15 ifj Heltai Gáspár sp kezével].” {NB. A *gyömbéres sása* adat előtt lévő „1795” helyett a *gyömbéres* a. ugyanennél a szöveghelynél „1595” áll; viszont a *sült* (II. fn 1.) szócikkében ugyancsak van az 1565. évből „Heltai Gáspár sp kezével” jegyzett és hasonló tárgyú szövegmetset.} – A szócikkben említett *Súffa* – amely a SzT. *mézes* szócikkében a *mezes Kender mag fossa* szerkezetben is megvan – mibenlétére I. BÜKY 2000: 465–7. – A *sása* elvonás a *salsás* alapján – MünchK. 50vb20: *Ki bëmaz’ia ρkèzet ènvèlem a· falfas talba*; vö. OklSz. *sásás-tál*: *sásás* a. –, amely

szó a latin *salsa* átvétele nyomán alakulhatott, l. TESz., EWUng. *zsázsa* a. A SzT. *sasa* szavai aligha olvashatók *zsázsa*-nak, és aligha értelmezhetők 'sásafű'-nek, amely „[...] igen jó misculantia salátában, az étkekben nem igen élnek vele” (NySz. *zsázsa* a.).

3. A *salsa* illetéknéppen nemcsak a francia–német(–osztrák) úton, hanem közvetlenül is a magyarba jutott: lat. *salsa* → fr. *sauce* → ném. *Sauce* → m. *szosz* → **szolsz* → **szolc*; illetőleg: lat. *salsa* → m. *salsás* → *sása*.

*

A' Sáros patakon aloll a' Rengetőn

1. A SzT.-ban olvasható ez a két szócikk: „**rengető** ?rengő; care se cutremurā; erschüttend. **Hn.** 1795/1807: A' Sáros patakon aloll a' Rengetőn (sz) [Kalotaszentkirály K; EHA].” – Az adat Kolozs megyei (= „K”) a szerkesztő kézirat gyűjtéséből (= „EHA”); az „(sz)” szántóföldet jelent, l. SzT. V: vii. – „**rengetős** himbálózó; legānat; wiegend. 1812: Misztrai Alexa ... törpe köptzős testű, parasztos rengetős járásu [DLt 506 nyomt. kl].” A másodjára idézett szócikk szövegmetsete bizonyítani látszik az elsőben a 'rengő' jelentést, amely (föltehetőn) óvatosságból kapta a bizonytalanságot jelző kérdőjelet. – A jelentésleírásokban a hozzátétellegességet „kb.”, az ilyenek kétségeességét „?kb.”, az értelmezhetetlennek látszó szót „?” jelöli (SzT. I: 18), az itteni tapadó kérdőjel („?rengő”) használatáról a későbbi rövidítésjegyzékek nem szólnak (l. III: 5–7; IV: 5–7; V: v–xvi.), bár másutt is előfordul, pl. „?árnyékszék-takarító” (SzT. *szarkapa* a.). Van nem tapadó kérdőjellel indító jelentésmegadás is: „? szarkafészkes” (SzT. *szarkás* a.). Ugyancsak magyarázatlan az ilyen fajtájú jelzésrend: „? szoap ??” (SzT. *szoap*).

2. A *Rengető* szóval az elsőként idézett szócikk szövegmetsetében egy szántóföld területe van megnevezve. Bizonyos földterületek, -térshínek a *rengető* szócsaládjába tartozó szóval kapcsolatosan régtől ismeretesek; a *Rengeusar* 'nedves talaj' nem áll szilárdan; wanken | süpped; nachgiebig, weich sein <Boden> (TESz. *reng* a.), vö. OklSz. *rëng*, *rengő* (In villa *Rengeusar*, Lutum *Rengeusaar* vocatum). A *sár* 'mozgásban levő folyós mocsár, mocsaras víz; mocsár; vizenyős terület', vö. TA. *far feu eri iturea*. Ezért azután a szövegdarabban szerepelő *Rengető* nevű terület bizonyára hasonló elnevezés, mint amilyen a kidei *Hintó-mező*, amely egy (valamikor) ingóláp neve. Az elnevezés az ingóláp mozgásáról, hintázásáról történt, l. MÉSZÖLY GEDEON 1941. Az efféle lápok, mocsarak kialakulása a hullámozó vízen kialakuló és állandóan mozgó, remegő törmelék-takaró kialakulásával kezdődik, amint MÉSZÖLY természettudományi leírások alapján elmondja, majd a területet birtokba veszi a növényzet. Hosszabb száraz időszakok alatt bokrok és fák is nőhetnek, így a széljárás következtében csapadékos időkben az egész láp megmozdulhat, úszó szigetként himbálódzhat, hintázhat. Az *ingó* vagy *ingó berek*, *lábovány* és más szavak, illetőleg kifejezések

rendre az efféle mozgó lópmezőket jelentették, vö. SzT. *hintó*¹ 'ingoványos', 'ingovány'. MÉSZÖLY dolgozatában *rengő* vagy *remegő* szó vagy származék nincs, a SzT. adatában viszont minden bizonnyal a **rengető szántó(föld)* lehet az elnevezés előzménye. Némileg eleve támogatja bizonyos földrajzi egybeesés az elnevezések – *hintó mező* ~ **rengető szántó(föld)* – szemléleti hátterét, Kide és Kalotaszentkirály ugyanis Kolozs megyei települések. A *reng* és a *ring(at)* igék rokonságára l. a TESz. *ringat* a. mondottakat; vö. EWUng.

A *reng* ige a SzT.-ban 'rázkódik' jelentéssel 1637-ből való első adattal (*ugjan renet az haz bele ugi tanczoltak s törbezoltak*) szerepel, míg a *renget* igét 'ringat' jelentéssel mutatja be 1592-től 1847-ig terjedő időből való adatokkal, amelyek szövegeiben bölcsőt (gyereket) rengetnek. Megjegyzendő, hogy az ÉrtSz. ezt az „Ált. okozza, előidézi, hogy v[ala]mi rengjen” jelentésleírású igét Berzsenyi, Vörösmarty és Arany nyelvéből idézi, megvan Petőfi szókincsében is egy előfordulással (l. PetőfiSz.).

Föllelhető a SzT.-ban a *renget* is: „fn rengeteg; codru, (secular); Wald. **Hn.** 1608: az Rengeten (k, sz) [Kalotaszentkirály K; KHn 50].” 1740: Renget erdelye (e) [Hodosfva K; EHA]” – (van még két adat 1770-ből és 1836-ból). Az 1608. évi adat „k” rövidítésének föloldása: kaszáló (SzT. I: 37), s jellemző az úszólápok efféle művelése, amint MÉSZÖLY is leírja. Ezért nem bizonyos a 'rengeteg' jelentés, hacsak a kaszáló nem valamikori erdő helyén volt. Az 1740-ből származó adat azt mutatja, hogy a *renget* főnév jelentése 'rengő talajú, ingoványos terület' lehet, vö. TESz. *rengeteg* a., és hasonló az 1608. évi is.

GAZDA KLÁRA (2000) írja: „A XVIII–XIX. századi kalotaszegi *Hintóalja*, illetve *Hintós*, *Hintómező*, *Renget* helynevek szintén ingoványos, lápos területet jelölhettek”, megállapítását SZABÓ T. ATTILA (1988/[1942]: 196) munkájával támasztja alá, ami legalábbis a *Hintómező*-t illeti; GAZDA a *Renget*-hez nem fűz külön magyarázatot; SZABÓ T. pedig a MÉSZÖLY 1941-re hivatkozik.

3. A *rengető* melléknév alkalmas lehetett a helyi közösség nyelvhasználatában bizonyos szántóterület, illetőleg kaszáló megnevezésére, minthogy a terület – legalábbis elnevezésének ideje tájt – bizonyára mozgott. Ezt támasztja alá közvetve az ÚMTsz. *rengető*¹ szócikke, amely Mezőbánd (Románia), Mojnest (Románia, Moldva), Válé Kimpuluj (Románia, Moldva) és Somogy megye előfordulási helyekről 'teknő alakú' bölcső' jelentés ad meg. Annak alapján, hogy a *rengető* főnév az a 'dolog, amiben vagy ami által valami reng', nyilvánvalónak tartható, hogy az a 'szántóföld, amelyen valami reng' kaphat *Rengető* nevet.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akadémiai Kiadó, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. A magyar mássalhangzókapcsolatok rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÜKY LÁSZLÓ 2000. Mézes kendermag fossa. Magyar Nyelv 465–7.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. A magyar nyelv szótára I–VI. Athenaeum, Pest, [később] Bp.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993–1995. + Register. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997.
- FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
- GAZDA KLÁRA 2000. A magyar hintázási hagyományok összehasonlító perspektívából. Erdélyi Múzeum 62: 193–236.,
<http://epa.oszk.hu/00900/00979/00020/07gazda.htm>
- GREGUSS ÁGOST 1879. Tájszók. Magyar Nyelvőr 564–7.
- HORVÁTH MÁRIA 1978. Német elemek a 17. sz. magyar nyelvében. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MÉSZÖLY GEDEON 1941. A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hinár* szónak eredete. Nép és Nyelv 225–36. [= MÉSZÖLY GEDEON 1982. Népünk és nyelvünk – Válogatott tanulmányok, Gondolat, Bp.: 90–103.]
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp.
- MNyT. = A magyar nyelv története. Szerk. BENKŐ LORÁND. Tankönyvkiadó, Bp., 1967.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III. Hornyánszky, Bp., 1890–1893.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN, A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével I–II. Hornyánszky, Bp., 1902–1908.
- OkISz. = Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz – Lexicon vocabulorum Hungaricorum. In diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetusto. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Bp., 1902–1906.

- PetőfiSz. = Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV. Szerk. J. SOLTÉSZ KATALIN – SZABÓ DÉNES – WACHA IMRE. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973–1987.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
- SZABÓ T. ATTILA 1988. A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincs 185–212. In: Nyelv és település. Európa Könyvkiadó, Bp. 196. [A tanulmány eredeti-je: 1942.]
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania – Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes I–. Főszerk. [I–VII.] SZABÓ T. ATTILA, [VIII–XI.] VÁMSZER MÁRTA, [XII–] KÓSA FERENC. [I–IV.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [V–] Akadémiai Kiadó, Bp., [IX– közreadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár]. 1975~1976–.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár I–V. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979–2010.
- VégSz. = A magyar nyelv szóvéghmutató szótára. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969.

C. VLADÁR ZSUZSA

A morféma fogalmának megjelenése a magyar nyelvleírásban¹

1. Bevezetés. A nyelvészet történetét sokáig azonosnak tekintették a görög-latin alapú európai nyelvleírással, illetve az abból kinőtt amerikai nyelvészettel. Kétségtelen, hogy a világ nyelvészetének meghatározó áramlata ez volt, és ma is ez. A nyelvészet kategóriái és szakterminológiája ezen a modellen alapulnak. Természetesen a görög-latin nyelvleírás mellett a világ számos pontján fejlődtek ki nyelvészeti modellek. Ezeknek a leírásoknak közös jellemzője, hogy eredetileg mind egy-egy konkrét, adott nyelvre dolgozták ki őket, továbbá nyelvtanítási és nem tudományos, magyarázó céllal. Az elemzés is olyan módszereket használt, amelyek az adott nyelvhez alkalmazkodtak, ott voltak célszerűek. Ezek a nyelvek az adott kultúrkörben presztízsnelvek voltak, így leírási mintájuk később etalont jelentett.

Más nyelvek grammatikáiban e már meglévő modelleket használták fel – a nyelvészet története jórészt adaptációk története. Az adaptálás sikere attól függött, mennyire hasonlított a két nyelv szerkezete. Nyilván a görög grammatikát nem volt nehéz a latin nyelvre alkalmazni, vagy az arabot a héberre. Sokkal nagyobb problémák jelentkeztek más nyelvtípusba tartozó nyelv leírásakor, például a flektáló görög és latin grammatika alkalmazásakor agglutináló nyelvekre (magyar, finn). Ebben a dolgozatban arra keresem a választ, hogy a flektáló nyelveknél célszerű szóalapú elemzésben miként lehetett megragadni a magyar morfológia központi kategóriáját, a morfémát. Terjedelmi okokból csak a megoldások jelzesszerű, vázlatos felsorolásra szorítkozom. A vizsgált anyagot a Corpus Grammaticorumban összegyűjtött korai magyar nyelvészeti munkák jelentik.

A művek (néhány kivétellel) nem tudományos, magyarázó igénnyel készültek, hanem praktikus céllal, iskolai oktatásra vagy idegen ajkúak nyelvtanításához. Így a leírás során felmerülő problémák sem okoztak válságot – sőt, a problémákat többnyire meg sem fogalmazódtak explicit módon. A grammatikák mind a latin grammatikai modellt követték. Az első munkák azért, mert a latin grammatika („a” grammatika) alkalmazhatósága igazolta azt, hogy a szóban forgó vulgáris nyelv valóban nyelvnek tekinthető. Később a szerzők egyre inkább tudatában voltak a latin minta hiányosságainak, ám célszerűségéből továbbra is megtartották, mivel kézenfekvő és közérthető rendszer volt.

2. A latin nyelvleírási modell követésének következményei. A latint követve a leírt nyelvben a kategorizálás a fordításból in-

¹ A dolgozat elkészítését az OTKA 81537-es számú pályázata támogatta.

dult ki: egy elemet olyan szófajba soroltak, amelyben a latin megfelelője tartozott. Így lett *praepositio* minden olyan magyar határozórag, amely nem volt az öt latin esetnek megfeleltethető. Megfordítva: egy kategóriát a fordítási megfelelők összessége alkotott. *Adverbium*nak neveztek például mindent, ami a latin adverbium fordítására alkalmas volt. A latin terminológia nem volt kielégítő, de ragaszkodtak hozzá. Ennek egyenes következménye volt a terminusok jelentésváltozása, metaforizálódása. A magyar grammatikák ezt úgy oldották meg, hogy egy jelzőt tettek a latin kategóriánév mellé, ami a magyar nyelvbeli jellemzőre utalt: így lett a határozórag neve *praepositio affixa*, toldott előjáró. A kategorizálás bizonytalansága és a megnevezés sokfélesége ingadozó, szinonimákkal, poliszémákkal tarkított terminológiához vezetett még egy művön belül is. Ugyanakkor a kategorizálási és a terminológiai változtatások a legtöbbször definiálatlanok maradtak.

A latin minta követése egyfelől, az alkalmatlanság felismerése másfelől odavezetett, hogy a magyar grammatikák önkéntelenül is két rétegre váltak szét: a „hivatalos” részek (meghatározások, címek, táblázatok) szorosan követték a latin nyelvtant, a kifejtő, magyarázó szövegek viszont oldottabb szövegezésükkel, eltérő szóhasználatukkal a magyar nyelvészeti gondolkodás fejlődését tükrözték. Ennek megítéléséhez nem elég csupán a táblázatokra hagyatkozni, az egész szöveget figyelembe kell venni. Egy példa: a táblázatokban a genitivusként mindig az *-é* végződést tüntették fel, a szövegben viszont (helyesen) a birtokos szerkezetet egy részes esetű főnév és egy pronomén affixummal (birtokos személyjellel) ellátott főnév kapcsolataként értelmezték.

A kettészakadás a terminológiára is kihatott: az a helyzet állt elő, hogy sokszor ugyanaz a szó más jelentett „hivatalos” használatban, definiáltan, mint informálisan, a magyarázó szövegekben, metaforizálódott jelentéssel. Például az ablatívus a táblázatokban mindig csak *-tól/-től* végződéssel szerepelt, a szövegben viszont szinte minden határozórag megkaphatta az *ablatívus* nevet, de ugyanezeket a ragokat nevezhették akár *praepositió*knak vagy *affixum*oknak is, attól függően, hogy a szerző mit akart hangsúlyozni.

A flektáló latin nyelv grammatikájának alkalmazása az agglutináló nyelvekre a tipológiai eltérések miatt főként a következő pontokon jelentett nehézséget: az agglutinálás, a posztpozicionálás, a grammatikai nem hiánya, a gazdag esetrendszer, a jelző és a jelzett szó közötti egyeztetés hiánya, a határozott és az általános igeragozás különbsége, a birtokos személyjelezés, az infinitívus személyragozása, a hangrendi illeszkedés. A tipológiai eltérések leírásában kevesebb gondot okozott az egyszerű eltérés vagy hiány a latinhoz képest, így a posztpozicionálás, a grammatikai nem hiánya, az egyeztetés hiánya a jelzős szerkezetben stb. Jóval bonyolultabb volt például a sokesetű névragozás megragadása.

3. A morféma kérdése. A görög és a latin grammatika a nyelv flektáló voltának megfelelően a szót egységként kezelte, ezt tekintette a legkisebb jelentésű egységnek. A hang és a szó között csak egy ritmikai egység, a

szótag állott, a morféma fogalma hiányzott. Az agglutináló nyelvek grammatikusai számára világos volt, hogy e nyelvekben a szó tovább osztható, a szón belül is vannak egységek. A kérdés az volt: miképpen kategorizálhatók és nevezhetők ezek az egységek?

4. A tő morféma felismerése. Flektáló nyelvekben a leírás egysége a szó. A tő jellemzően allomorfokban létezik, így nehezebben ragadható meg. Agglutináló nyelvekben a tő felismerhetősége sokkal egyszerűbb. A tőváltozatok létrejöttét az antik grammatikákban a hangváltozások leírására használt *metaplasmus* fogalmával magyarázták, a korai magyar nyelvtanokban ennek hosszú oldalakat szenteltek. Az igazán izgalmas kérdés az volt, hogyan ragadható meg a szóalaknak a toldalékon kívüli része. Az antik grammatikákban a *thema* a paradigma kiinduló, legegyszerűbbnek tartott (*rectus*) alakját jelentette, ez névszóknál az alanyeset, igéknél a jelen idejű, aktív, kijelentő módú egyes első személy (ez szerepelt a szótárban is).

A névragozásban az egyalakú töveknél elég volt azt írni, hogy a nominativus és egy hozzá toldott előjáró kapcsolatáról van szó. Homályban maradt viszont, hogy ez az előjáró vonz-e esetet, mint a latinban (ha igen, akkor ez az eset épp a nominativus), vagy egy szóösszetételről van szó, ahol az előjáró nem vonz esetet. A többalakú töveknél a szerzők egyszerűen listákat adtak, megjegyezve, hogy az accusativusból képezzük a többi alakot (például Pereszlényi 1682. 12 skk). Az igeragozás leírásához a latin modell még kevésbé volt megfelelő, hiszen ott az igék rendszerint három különböző tőalakban léteztek.

A legfontosabb segítséget egy, a latintól függetlenül alakult nyelvleírásnak, a héber grammatikának a továbbfejlesztése jelentette. A héber grammatika eredetében az arab átvétele, eleinte arabul, majd héberül. Európába a humanizmus korában kerül be, amikor latin nyelvre és a latin grammatika terminusaira fordítják le (REUCHLIN 1506). A héber grammatika kategóriái hivatkozási alapot és továbbfejlesztési lehetőséget jelentettek az agglutináló finnugor nyelvek grammatikusainak. Szó sincs pontos egyezésekről a héber és e nyelvek közt, a hébernek inkább a felszabadító ereje volt lényeges, amit az is bizonyít, hogy grammatikusaink közül többen csak hiányosan tudtak héberül, és még a biztos héber tudású szerzők is ritkán kockáztatnak meg konkrét magyar–héber összevetéseket.

Az arab grammatikák mintájára, előbb arabul, majd héberül írt héber nyelvtanokból került át az európai grammatikai gondolkodásba a gyök fogalma. A héberben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. Ennek legegyszerűbb formája az, ahol a tő önállóan jelenik meg, nem járul más hang, pl. igéknél a hímnemű egyes szám harmadik személyű perfektum tő. Ennek neve az arab szóból tükörfordított héber *Schoräsch* 'gyökér, származás', ami a latinizált héber grammatikákban újabb tükörfordítással lett *radix* vagy *primitivum*, *primogenium*. Ez új terminus volt a latin grammatikában addig ismeretlen fogalom jelölésére. Ezt továbbfejlesztve más nyelvek leírásában *radix*nak

nevezik a szónak azt a részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál, lehet fiktív tő is. Az igeragozásnál a magyar szerzők egyöntetűen (és némileg pontatlan párhuzammal) a héberre hivatkozva az ige kijelentő módú jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját nevezték *radix*nak.

Néha az elemzés még tovább ment. Egyes szerzők, például PERESZLÉNYI (1682) és TÓTFALUSI (1697) különbséget tettek a kötött tő (*radix*) illetve a paradigmát indító relatív tő (*thema*) között, ami már fejlett morfológiai elemzésre mutat. Ám ez a szóhasználat sem definiált, és következetlen még e szerzőknél is.

5. A todalékmorféma kategorizálása. A probléma elsősorban az inflexió leírásában jelentkezett, a szóképzés ugyanis a latin grammatikában is ismert volt. A todalékmorfémák közül először, ill. leggyakrabban azokat különítik el, amelyeknek egy másik leírásban külön szófajú szónak feleltethetők meg. Ezért a todalékolást kézenfekvő volt egy párhuzamos morfológiai művelettel, a szóösszetétellel azonosítani.

6. Praepositio. A legkönnyebb a határozóragok felismerése volt: önként kínálkozott a latinban külön szófajként számon tartott praepositióknak való megfeleltetés. A névutókat is idesorolták, az egyik csoportot a szóhoz kapcsolódó praepositiónak nevezték (*praepositio affixa* vagy *coniuncta*), a másikat különállónak (*praepositio separata*).

7. Affixum. Az agglutináló nyelvekben a todalékmorféma leírásának egyik kiindulópontja a szintén a latinizált héber grammatikákból kölcsönzött pronomen affixum. A héber személyes névmás csak egyes szám alanyesetben önálló alakú, más eseteit rag fejezi ki (*pronomen affixum*, toldott névmás). Ez a rag személyre utal: névszóhoz járulva a birtokos számát és személyét fejezi ki, igéhez járulva pedig a tárgy számát és személyét.

A magyar grammatikákban is a *pronomen affixum* főnév mellett állva a birtokos személyjelet, ige mellett a határozott igeragozás ragját és infinitívus mellett annak személyragját jelenti. Változatos neveit a különböző tulajdonságairól kapta: névmási eredetű (*pronomen affixum*), személyre utal (*affixum personale*), a birtokost fejezi ki (*affixum possessivum*). Sokszor azonban jelző nélkül, egyszerűen *affixum*nak nevezték. A pronomen affixummal ellátott szóalak neve *status affixus* vagy *status constructus* (toldott vagy szerkesztett állapotú) volt, szemben a puszta (*absolutus*) alakkal. Minden grammatikus hangsúlyozta, hogy a pronomen affixum nem zárja le a szóalakot, sőt a magyar szerzők külön táblázatokban mutatták be, hogy az affixumos névszó ragozható (*Uram, Uramat, Uramé* stb.). Ez a birtokos személyjeles és határozóragos alak, ami felfogásukban egy névmás, majd egy előljáró hozzátétele volt a főnévhez, már egy szóelemekre tagoló elemzés felé mutat.

Még érdekesebb azonban az *affixum* szó jelentésének kiterjedése. A korai magyar grammatikákban a fenti definiált jelentés mellett a magyarázatokban fokozatosan megjelent a szó újabb, definiálatlan használata is, a XVII. század végére az *affixum* mindenféle todalék jelölőjévé vált. SZENCZI (1610) már határo-

zórágot is értett rajta, KOMÁROMI (1655) ige kötőt is, PERESZLÉNYI (1682) pedig egyenesen azt írta, hogy „az igeragozásban minden módot, időt, számot todalékokkal fejezünk ki”. Ez utóbbi megjegyzés talán az első, pusztán grammatikai funkciójú morfémára utaló megfogalmazás a magyar nyelvészetben.

8. Particula. Az affixum esetében egy definiált kategória nem definiált továbbfejlesztéséről volt szó. Ez a megoldás bizonyult a legelterjedtebbnek, és valószínűleg innen ered a későbbi nyelvészeti gondolkodásban a todalék fogalma. Voltak azonban egyéb próbálkozások is.

Az antik grammatikákban előfordul egy olyan, definiálatlan szó, a görög *morion*, latin *particula*, amely a kisebb alakú, önálló jelentéssel nem rendelkező (*consignificans*), ragozhatatlan szavak illetve a prefixumokat, ige kötők általános neve volt. A vulgáris grammatikákban is használták ezt a megnevezést egyfelől az önálló fogalmi jelentéssel nem rendelkező szavakra, segédszavakra, másfelől pedig (számunkra ez a fontos) todalékokra. Természetesen ez a megnevezés (akárcsak az antikvitásban) nem definiált. Magyar példákat hozva, *particulának* nevezték azt, ami ma segédige (*légyen, volna*), névelő, kötőszó (*hogy*) illetve az olyan todalékokat, mint *-talan, -hat, -en, leg-stb.* Megjegyzendő, hogy a *particulának* volt egy másik, definiált jelentése is: a latinizált héber grammatikák nyomán a ragozhatatlan szófajok csoportjának összefoglaló neve volt.

9. Ablativus. Voltak teljesen egyéni megoldások is. SZENCZI (1610) az ablativust nem hagyományos értelemben vett névszói esetnek tekintette, hanem összefoglaló névként használta mindenféle, leválasztható (*ablatus!*) todalékkal ellátott névszói alakra. A szokástól eltérően ő ezt a használatot definiálta is: „Az *ablativus* a todalékok esete, *ablativusnak* pedig azért nevezzük, mivel a hozzátoldott névmásokat [birtokos személyjeleket], előljárókat [határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva, ismét alanyeset lesz belőle. (...) annyi ablativus van, ahány változata van a todalékoknak.” Ez a todalékos névszói alak első megfogalmazása grammatikairódmunkában. Természetesen ugyanazon todalékmorféma több szempont szerint is besorolható volt, így többféle néven is szerepelhetett, így lehetett grammatikájában a *volna* egyszer *particula*, egyszer *verbum auxiliare*, a *háza* pedig *pronomem affixum* és *ablativus*.

10. A todalékolás műveletének megnevezése. Természetesen a todalékolás megnevezése is problémás volt. Megfelelő terminus híján a szerzők ott is kénytelenek a flektáló típusú morfológiát tükröző *flexio* ('hajlítás') szót használni, ahol a szöveg épp a változatlan tőről és a kapcsolt todalékokról szól: „*flexio et formatio casuum regulariter fit servata semper radice integra seu themate additisque casuum notis. Nec dissimilis est ratio in adiectionibus aliarum particularum.*” (TÓTFALUSI 1697.)

Mint fentebb említettük, a todalékolást sokszor összetételnek tekintették. A *compositiot* a klasszikus grammatika is ismerte, fogalmi jelentéssel rendelkező illetve önálló szófajú szavak összetételét értette rajta. (Így *compositio* volt az ige kötő hozzátétele is az igehez).

Az agglutináló nyelvek korai grammatikáiban a latinban önálló szófajnak megfelelő toldalékok (határozóragok) hozzátétele kézen fekvő módon *compositio* volt. Ugyanígy a birtokos személyjeles névszói alakok is, mivel a birtokos személyjelet a pronomen affixummal azonosították, ami pedig a latinizált héber nyelvtenban volt önálló szófaj. Ezen a definiált használaton kívül később minden más toldalékolást is így neveztek, csak nem definiálták. SZENCZI (1610) még csak határozóragok és birtokos személyjelek esetében beszél erről, GELEJI (1645) képzőkre is érti, TSÉTSI (1708) pedig már mindenféle toldalékolásnál. A megnevezés váltakozott az egyszerűen 'hozzátételt' jelentő *adiectio*, *affixatio* szavakkal.

11. Morfémára bontó elemzések. A morfológiai elemzés igazi terepe a szóalakok magyarázata. Mivel minden magyar grammatika külön közölte a birtokos személyjeles névszók ragozását is, tipikusak voltak az ilyen megfogalmazások: "Toldott előljárók járulnak a toldalékokkal álló névszókhoz, mint *uramnál*, *urambol*, *uramhoz*." (Komáromi 1655).

Később más szóelemeket is elkülönítettek, és anélkül, hogy besorolásukkal foglalkoztak volna, affixumnak, particulának nevezték őket: "az *éj* főnév két toldalékot kap, az első a *jel*, azaz a *vel*, mint *éjjel*, a második az *ig*, mint *eijel-ig*, usque ad noctem (Pereszlényi 1682. 154). Egészen finom megfigyelésre vall, amikor egy határozóragot bontanak fel: „A *ban*, *ben* utoljáró összetétel a *bé*, *intra* vagy *intro* határozószóból (mint *jöjj-bé*) és az *en* vagy *n* utoljáróból, ami a latin *in* előljárónak felel meg ...” (Tótfalusi 1697). Ugyanő még az azonos alakú, de eltérő funkciójú *-n* toldalékmorfémák közt is különbséget tett: a *Ratiocinatio* hibajegyzéke (!) törli a melléknévből képzett határozószavak példái közül a *petsenyé-n* szót.

12. Helyesírási következmények. A szóelemző helyesírásnak előfeltétele a morfémák felismerése. GELEJI KATONA első megközelítésében szigorú következetességgel: A' *derivativumokban* a' *primitivaknak* bővítiüket [szűk]éjéfen meg kell az írásban tartani" (CorpGr. 303), „A' melly *verbumnak* *themajaban* v bőví vagyon, a több rola ágazott perfonákban is ott kell lennie..." (CorpGr. 296), TÓTFALUSInál és TSÉTSInél mérsékeltebben az eredeti szóelemeket minél inkább eredeti formájukban tükröztető írásmód a cél.

13. Összefoglalás. A flektáló nyelvtípusra kidolgozott görög-latin grammatika adaptálása az agglutináló nyelvekre számos ponton nehézségbe ütközött. A dolgozatban a Corpus Grammaticorum anyagán azt vizsgáltuk meg, hogy szó alapú elemzés keretében hogyan jutottak el morféma felismeréséhez és kategorizálásához. A fejlődés fokozatai jól elkülöníthetőek.

A grammatikák vizsgálata azt mutatta, hogy a latin nyelvten keretein belül maradv a morfológiai elemzés ott valósulhatott meg, ahol a toldalékot önálló szófajjal lehetett azonosítani (*praepositio*). Több kisebb jelentőségű próbálkozás mellett (*particula*, *ablativus*) a szóelemekre osztás alapvetően a latinizált héber

grammatika kategóriáinak továbbfejlesztésével vált lehetővé. A toldalék kategorizálása és megnevezése a (pronomen) affixum fogalmának kiterjesztéséből indult el, a fő felismerése a radix fogalmával. A magyar szerzők közül többen az abszolút és a relatív fő megkülönböztetéséig is eljutottak. A fejlődés azonban nem definiált, a terminológia vegyes és ingadozó. A toldalék fogalmának megjelenését elsősorban a szóhasználat és a morféimákra bontó elemzések és a helyesírási munkák igazolják.

Irodalom

- CorpGr. = *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*. Edidit TOLDY FERENCZ Pesthini, MDCCCLXVI.
- GELEJI KATONA ISTVÁN 1645. *Magyar Grammatikatska*. Kinyomtatott Gyula-Fejér-Várárt. (= CorpGr. 291–329)
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655. *Hungaria Illustrata*. Ultrajecti, ex officina Joannes a Waeßberge.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682. *Grammatica Linguae Ungaricae*. Typis Academicis, Tyrnaviae.
- REUHLIN JOHANNES 1974. *Rudimenta linguae Hebraicae*. Nachdruck der Ausgabe Pforzheim, 1506.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. *Novae grammaticae Ungaricae libri duo*. Typis Thomae Villeriani. Hanoviae.
- TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1697. *Ratiocinatio de Orthographia*. In: *Apologia Bibliorum*. Claudiopoli.
- TSÉTSI JÁNOS 1708. *Observationes orthographico-grammaticae de recta Hungarice scribendi et loquendi ratione*.

CSEPREGI MÁRTA

Klárisok

A költői eszközök egyetemességéről

Miután megkaptam a megtisztelő felkérést, hogy járuljak hozzá egy tanulmányal Korompay Klára ünnepi kötetéhez, sokáig gondolkoztam, ugyan milyen témát válasszak. Mindenképpen olyasmiről szerettem volna írni, mely mind az ünnepelthez, mind hozzám közel áll. Mindketten nyelvészek vagyunk, de más-más a szakterületünk. Ami minket összeköt, az a magyar lektori múltunk. Klári éveken keresztül tanított franciákat magyarra, én pedig finneket. A lektor azonban nemcsak szavakat és nyelvtani szerkezeteket tanít, hanem a teljes magyar kultúrát közvetíti a hallgatóknak. Nagy felelősség ez, és különös kiváltság. Feltételezem, hogy Klári is hálát adott a sorsnak azért, hogy nyelvész létére irodalmat is oktathatott, csodálatos alkotások megértésébe és élvezetébe vezethette be diákjait.

Lehet, hogy máig kerestem volna a témát, ha meg nem tudom, hogy a tervezett kötet címe – a tanítványokhoz méltó, kedves, szellemes ötletként – Klárisok lesz. Ez a cím amellelt, hogy ünnepeltünk nevét is rejti, s legalább négyféleképpen szegmentálható, jól tudjuk, József Attila egyik versének címe is. Ez a vers végigkísérte felnőtt életemet, szegedi egyetemi éveimtől kezdve. Nem a hivatalos irodalomórákon találkoztam vele (József Attila negyedéven került volna sorra, és akkor én már nem voltam magyar szakos) hanem Szőke György orosz irodalmi szemináriumain – aki nem tudott úgy Puskin és Lermontov költészetéről beszélni, hogy ne idézte volna József Attilát – és az egyetemi könyvtár olvasótermében. Középtájon, az ötödik polcon állt Török Gábor: A líra: logika című könyve. Nem lehetett kikölcsönözni, ezért, ha végeztem valamely unalmas penzummal, mindig azzal jutalmaztam meg magam, hogy elolvastam belőle egy-egy fejezetet. Megragadott Török Gábor elemzési módszere, ahogyan a költői nyelv elemzésével tárt fel lényeges tartalmi momentumokat.

A könyv egyik fejezetében a szerző a kötőszónélküliséget tárgyalta mint költői eszközt. Arról írt, hogy vers értelmezéséhez, a különálló képek közti összefüggések felismeréséhez az olvasó/hallgató/befogadó aktivitására is szükség van. Amikor a hiányzó kötőszókat gondolatban pótolja az olvasó, tulajdonképpen a tagmondatok közti viszonyt állapítja meg, így jut közelebb a vers értelméhez. Ilyenkor „a vers megértése nyilván nagyobb feladat, de nagyobb, mert egyénibb és kiküzdve megszolgált az élmény is” – mondja TÖRÖK GÁBOR (1968: 66).

A Klárások első látásra össze nem illő, groteszk képeiben (*Klárások a nyakadon, / békafejek a tavon. / Báránygané, / bárányganéj a havon*), Török Gábor hasonlatot lát: „a nyakadon a klárások olyanok, mint a békafejek a tavon vagy a bárányganéj a havon”. Így folytatja: „Ez még nem megoldás; ez így nem groteszk hasonlat, hanem irracionális, értelmetlen. Megvan ugyan a hasonló meg a hasonlított, de hiányzik az összevetés alapja, a közös sajátosság, a *tertium comparationis*. Logikai kiegészítést is kell végeznünk. Ennek eredménye: 'a nyakad annyival szebb díszeinél, a klárásoknál, mint amennyivel a tó szebb a föl-bukkanó békafejeknél, vagy a havas mező szebb a ráhullajtott birkaganéjál.'” (TÖRÖK GÁBOR 1968: 70).

Az utóbbi negyven évben megszületett József Attila szakirodalomban számos elemzés foglalkozott a Klárásokkal is – mindegyik közelebb visz a vers megértéséhez, de most nem idézem őket, mert nem ez írásom tárgya – számomra azonban máig a fenti értelmezés a hiteles. Talán a felismerés élménye okozta, hogy bár nem dicsekedhetem fényes memóriával, ez a gondolatsor elevenen megmaradt bennem. Ahogyan Szőke György tanítása is, akitől először hallottam, hogy nem hiába hívják a költőt németül sűrítőnek (*Dichter*) a verset pedig sűrítőménynek (*Dichtung*), hiszen erről van szó az alkotásban: olyan szöveg születik, mely sűrűbb, tömörebb, többretű, mint a beszélt nyelv – egy találó szókapcsolat úgy világít rá egyszerre több dologra, mint a magnéziumlámpa villanófénye. A sűrítés egyik eszköze pedig az, hogy csak a fogalmi jelentéssel bíró elemeket szerepeltetjük a versben, a lexikai jelentéssel nem bíró, nyelvtani viszonyító elemeket elhagyjuk.

Az obi-ugor folklór szövegekkel való foglalatosság közben újra és újra azal szembesülök, hogy a költői eszközök egyetemesek. Nem sorolom fel most mindet, maradjunk a fenti példánál. Az obi-ugor költői nyelvre szintén jellemző nemcsak a kötőszók, de gyakran a toldalékok elhagyása is. Az előadó és a hallgatósa azonban a hiányok ellenére tökéletesen érti, miről van szó, sőt a műalkotás kötelező sajátosságának tartja, hogy a szöveg a beszélt nyelvitől eltérő szerkezeteket tartalmazzon.

Lássunk néhány példát a hanti folklórból, ezúttal a találós kérdések köréből. Bár ez nem lírai, hanem prózai műfaj, költőiségéhez nem fér kétség, hiszen a feladványok metaforák. Kötőszókkal itt sem találkozunk, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy a hanti nyelv sokáig nagyon jól megvolt kötőszók nélkül. Az összetett mondatok közül csak mellérendelőket használt – azokat is kötőszó nélkül –, az alárendelt mellékmondatokat igeneves szerkezetekkel helyettesítette. Az alábbiakban a kötőszó nélküli mellérendelésre hozok példát. A megfejtéshez a játékosnak a tagmondatok közti viszonyt is tisztáznia kell magában. A hanti nyelvű, eredeti változattól ezúttal eltekintek, csak a szó szerinti fordítást közlöm – kurzívval jelölve – a kiegészítő kötőszókat pedig szögletes zárójelbe teszem:

(1) [Akár] jó ételt eszik, [akár] rossz ételt eszik, [mégis] ugyanabba a házba megy be. Kés és késtok. (CSEPREGI 2004/2005: 27)

(2) [Ha] *lefekszik*, [akkor olyan, mint egy] *ezüstitányér*, [ha] *feláll*, [akkor olyan, mint egy] *asztal. Kutya.* (CSEPREGI 2004/2005: 27)

Az (1) példában az első két tagmondat között választó viszony van, a harmadik pedig ellentétes velük. A (2) példában feltételes mellékmondatokkal és hasonlatokkal van dolgunk.

A fenti találás kérdések igei állítmányokat is tartalmaznak, bár ez kevésbé jellemző erre a műfajra. Sokkal gyakoribbak a nominális szerkezetekből álló képek, mint a *Klárisok* metaforái is – valójában rejtvények sorozata az is. A hanti találás kérdések nominális szerkezeteiben gyakran a nyelvtani viszonyító elemek, toldalékok, névutók is hiányoznak – hogy nehezebb legyen kitalálni, vagy hogy intenzívebb legyen a kitalálás élménye. Lássunk néhányat:

(3) *Lábaskamra fenek[én] görbe csuka. Hold.* (CSEPREGI 2004/2005: 25)

(4) *Víz [alatt] száz szem. Háló.* (CSEPREGI 2004/2005: 24)¹

(5) *Rozsomák rövid lépt[e]. Tű öltése.* (AJVASEDA 1999: 104.)

(6) *Tokhal hét bordá[ja]. Csónak.* (CSEPREGI 2004/2005: 35.)

Csak hogy a költői eszközök egyetemes voltát jobban hangsúlyozzuk: ezeket a nominális mondat típusú, egyetlen metaforát tartalmazó találás kérdéseket E. Helimskij mini-találósoknak nevezte, s a hanti feladványok párhuzamait megtalálta az evenki, a nyenyec, a karjalai, a mordvin, a komi, sőt az orosz folklórban is. Ez utóbbiakat viszont ott gyűjtötték, ahol az orosz–finnugor érintkezés volt (HELIMSKIJ 2000).

A József Attila vers így folytatódik: *Rózsa a holdudvaron, /aranyöv derekadon, /kenderkötél, /kenderkötél nyakamon.* E versszak első metaforájának születésére is olvastam diákkoromban egy magyarázatot.² A szerző szerint amikor József Attila szerelménél, Vágó Mártánál volt vendégségben, s este a kert fűvén fekvé – véletlenül éppen egy rózsabokor tövében – az égre nézett, előfordulhatott, hogy egy rózsa a mögötte világító teliholddal együtt került a látómezejébe. Ezt a magyarázatot nem fogadja el mindenki, de nekem van egy hanti találás kérdésem, mely hasonló képet – a világos ég háttérében kirajzolódó, sötét alakot – tartalmaz:

¹ Nem tudom megállni, hogy ezt ide ne írjam eredeti nyelven is, mivel szinte magyarul van: *Jink* (~ m. *jég*) *szot szem. Holep*

² Most sajnos, nem találtam meg a lelőhelyét, így megmarad minden tudás eredeti létmódjában, azaz a szóbeliségben. Nem tudományos adat, hanem folklór, mivel a szerzője ismeretlen (legalábbis előttem).

(5) *Rúd vég[én] homorulat, kerítés vég[én] homorulat, szélfúttá fenyőtoboz, szélfúttá cirbolyatoboz. Fenyőszajkó.* (AJVASEDA 1999: 106.)

Vajon melyikünk tudná megfejteni ezt a találós kérdést? Ehhez Szibériában kell születni, és ismerni kell a fenyőszajkó alakját, mely felálló fejével és farkával valóban egy felfelé nyitott, széttartó szárú félkörhöz hasonlít. Ezt a homorulatot a rúd végén vagy a kerítés oszlopán gyakran látják a hantik kirajzolódni az égen, világos nyári éjszakákon. Az oszlop tövében pedig ott vannak a tobozok, melyeknek a leveleit, úgy tűnik, mintha a szél borzolta volna fel, de valójában a madár csipkedte ki a magjukat, attól ilyen borzasak. Ha terjengősen, nyelvtani viszonzyszavakkal és egyéb redundáns elemekkel feltöltve akarnánk feltenni a rejtvényt, így fogalmazhatnánk:

Ugyan, mi az a homorú valami a rúd tetején, mi az a homorú valami a kerítésoszlop tetején? Mire utal, hogy a mellette lévő fenyőtobozok olyanok, mintha a szél fújta volna őket? Mire utal, hogy a mellette lévő cirbolyatobozok olyanok, mintha a szél borzolta volna a leveleit?

Ez a kérdés lehet, hogy még mindig rejtvényszámba menne, de már nem lenne költészet. Hiányozna belőle a sűrítés.

A fenti gondolatmenetet olyan gyöngysornak szántam (akár klárisoknak is mondhatnám), mely ünnepeltünk örömeire szolgál. Apró adalék ahhoz a jól ismert igazsághoz, hogy az emberiség kultúrája – így a költői eszközök tárháza is – egyetemes. Ha éjszakánként ugyanazt a holdat látjuk mindannyian, hasonló gondolatok képződnek meg bennünk a látványról, s hasonló eszközökkel fejezzük ki, bárhol is vagyunk a világon.

Irodalom:

- AJVASEDA, JURIJ [Ю. Айваседа] 1999. Загадай моя загадка! In: Ю. Айваседа – О. Корниенко: Путём Хозяйки Агана. Нижневартовск: 100–8.
- CSEPREGI MÁRTA 2004/2005. Zur Syntax der chantischen Rätsel. In: Gerson Klumpp et al. (hrsg.): Festschrift für Ingrid Schellbach-Kopra zum 70. Geburtstag. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 28/29: 19–43. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- HELIMSKIJ, EUGEN [Е. А. Хелимский] 2000. Номинативная мини-загадка: на стыке загадки, метафоры и лексического субститута. In: Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи. Языки русской культуры, Москва: 119–124.
- TÖRÖK GÁBOR 1968. A líra: logika. József Attila költői nyelve. Magvető – Tiszatáj, Bp.

CSISZÁR GÁBOR

Egy ismert vers ismeretlen szövege

A Faludy György munkásságával foglalkozó kisszámú szakmú szeret a versek keletkezésére akként tekinteni, mintha azok Pallasz Athéné születéséhez hasonlóan jöttek volna világra: hirtelen kipattanva atyjuk fejéből, a maguk tökéletességében, teljes fegyverzetben. A legkorábbi korszakok verseit is 1980-as, 2001-es kiadásokból elemzik: pedig ezek szövege jellemzően eltér az első megjelenésektől. Faludy ugyanis előszeretettel újra és újra átdolgozta műveit azok utánközlésekor. Ennek következtében fontosabb versei több változatban is fennmaradtak.

Szép példája ennek a tökéletességet üldöző, folytonos újraírási kényszernek az Óda a magyar nyelvhez: hetedfél évtized alatt a számos folyóirat- és kötetpublikálás, Los Angelesztől Kolozsvárig, azzal járt, hogy több, lényeges pontokon eltérő változata is fennmaradt, közben pedig teljesen elfelejtődött az eredeti, 1940-es vers.

Kötetben először – A magyar nyelvhez címen – 1947-ben, az Őszi harmat után lapjain jelent meg. Ez elvileg tartalmazhatta volna a hét évvel korábbi szöveget: Faludy állítsa szerint emigrációban írt verseinek kéziratát mind magával hozta hazatérésekor (FALUDY 1946). Mégsem tekinthetjük a 47-es szöveget sem eredetinek. Több vers fennmaradt amerikai folyóiratközlése alapján ekkoriban is átírta költeményeit. Ráadásul a kor igen rányomta bélyegét e kötetre: legtöbb tagját utólag elhagyta, a többit is – egy rövid marokkói ciklustagot leszámítva – átírta, hogy munkásmozgalmi, antikolonialista érzelmeitől megtisztítsa régi műveit.

Szerencsénkre fennmaradt két, a megíráshoz közeli, hazai megjelenés. A költő állításával szemben ugyanis itthon korántsem feledték el – épp tetőpontján lobogott a Villon-kultusz, illetve az ehhez kapcsolódó vita –, köteteit nem küldték máglyára, s emigrációja ellenére itthon is kiadták műveit.

A Népszava 1940. május 19-i számában, a nyolcadik oldalon jelent meg a vers először. Majd 1941-ben a minden író közlésére nyitott Vajthó László válogatta bele Mai magyar költők című antológiájába (VAJTHÓ 147–8.). Ezen megjelenések azonban nem lehettek teljesek a cenzúra miatt. Jellemző, hogy a folyóiratközlésből hiányzik a „*Ti csonka mondatok!*” kezdetű strófa, a kihalt falvak Adyt idéző képével: verseskötetben többet megengedtek, mint politikai napilap hasábjain. Megmaradtak azonban a cenzúra által kihúzott korabeli versszakok is: a Népszava szerkesztőségének egyik munkatársa legépelte ezeket. (RÉVÉSZ 1940)

Az eltérő források alapján tehát összeállíthatjuk a vers eredeti változatának szövegét.

Számos kisebb eltérés és a kézirat hiánya azonban megnehezíti ezt a munkát. A Vajthó-féle változat egy versszakkal teljesebb a Népszava-közlésnél – ha azonban ahhoz tartozóként tekintünk a kicenzúrázott strófákra, csak apró szövegeltéréseket lelünk. Legfontosabbik: a kötetben *vereslő paripák* füzére lóg az erezs alján: ez egyértelmű szövegromlás a folyóirat *paprikák* alakjához. A többi eltérés mind helyesírási és nyomdatechnikai. Hogy a *hangutánzó* helyett a könyvben *nangutánzó*t szedtek, értelemszerűen javítandó. A vers végén a Veronika-kendő után kitett vessző a folyóiratközlésben a költő szándékától – és részben a kor gyakorlatától – eltérő, a norma felé közelítő, így valószínűleg a korrektor helyesírási tudását, nem Faludy kéziratát tükrözi. Itt tehát a kötet változata követendő. A Népszava *belédmar* és *rádhág* alakjának írásmódját épp ezért vettem viszont át: szép példa, hogy a második versszak *belémnyilal* szavát mindkét forrás egybeírta. Elgondolkoztató viszont a többi négy kisebb eltérés és a vers datálása.

Ezekből az igazán lényeges különbség a vers elütő keltezése. A Népszavában még pusztán „(Párizs)” állt, egy évvel később már „Casablanca, 1940 augusztus”. Itt egyértelmű az elébbi helyessége: részint a fönnmarradt májusi folyóiratközlés okán – Havas Endre korabeli naplója egyértelművé teszi, hogy 1940. június 13-ra virradó éjjel hagyták hátra az eleső francia fővárost (HAVAS 1940) – , részint Faludy többször megírt, részletekre kiterjedő visszaemlékezése alapján. „Majd nekiültem, hogy megírjam versemet a magyar nyelvhez, melyen már hetek óta törtem a fejemet. Különös módon az utcán hullámzó, végeláthatatlan tömeg, az égő benzinraktárak füstje, mely szemközt, a Jardin des Plantes fáit felett úgy lógott, mint egy alacsony, lila zivatar, és a szabálytalan, fejtelenségről árulkodó ágyúlövésektől vibráló ablak zenéje inkább animált, mintsem zavart munkámban. A magyar nyelv sajátosságairól írtam, jelzői bőségéről, hangutánzó szavairól, és egyre jobban belemelegedtem; ez a nyelv volt egyetlen kincsem és poggyásom, melyet nem veszthettem el.” (FALUDY 1968) Az eltérést elvileg magyarázhatná két különböző kéziratváltozat léte, ám valószínűbbnek tartom, hogy a háborús helyzetben politikailag kevésbé áthallásos helyszínt keresett Vajthó.

Mindezek alapján szerintem a két megjelenés ugyanarra a kéziraatra megy vissza. Az antológia másik verse, az Arab mezőn is megjelent a Népszavában, 1940 karácsonyán. Kevésbé tartom hihetőnek, hogy a lakhelyeit Marokkóban állandóan váltó költőt érte volna utol a szerkesztő: inkább az újságon keresztül kaphatta meg a verset. Amennyiben mégsem ez a helyzet, akkor viszont majdnem egy évvel később szerzett a költőtől kéziratot – mi viszont a legkorábbi változat szövegének rekonstrukciójára törünk, így ez esetben is a Népszava közlése érdekel minket. Így a Népszavát választottam alapszövegül. Ezt alátámasztja egy tipográfiai eltérés: a farkas versszakok rövidebb, adoniszi sorának beljebbcsúszása: itt a folyóirat-megjelenés, a Révész-féle gépirat és a későbbi kötetmegjelenések egységesen állnak szemben Vajthó tördelésével.

Az alapszöveg-választás miatt került a *fűzesbe* és *kúrta* alak a *fűzesbe* és *kúrta* antológiamegjelenés helyére: mindkét esetben verstanilag is ezek a változatok indokolhatóak. Egyik a köznyelvi alakhoz közelít, a másik távolít, valószínű hát, hogy a szövegközlési megoldás önkényes, de mi más tehetnénk? Végül az egység miatt a könyv *sohsem volt* alakját a Népszavához hasonlóan kötőjellel írtam.

További problémát jelent a csak gépiratban megmaradt negyedik – emigrációról szóló – és tizedik–tizenegyedik – a történelmi múltat föltáró – strófa közlése. A gépirat számos esetben rövid ékezeteket alkalmaz: *utlevél, birhat, hiremre, gyurt, boldogító, állitmányok, uri, megmozdithatlanok*. Nyilvánvaló, hogy hosszú *í* nem volt a gépen, itt szükséges javítanunk, de az *u–ú* javítása már megkérdőjelezhető: mind a vers „Mult T-je!” alakjából is látjuk, a korban gyakran a normától eltérő hosszúságot alkalmaztak, kivált költeményekben. Vitatható, de itt verstani alapon javítottam mindegyik esetben hosszúra.

És el is jutottunk az *Óda a magyar nyelvhez* eredetinek tartható szövegéhez. A későbbi verziókkal közös a nyelvi eszközök katalógusa, a történelmi panoráma, az irodalmi előképek fölvonultatása (részletesen CSISZÁR 2006). Ugyanakkor egészen más régi, a nyelv perifériájára szorult szavakkal éri el hatását, mint az ismert változat: a 47-es *vápák, battonyák, csillyehajók* hiányzanak – de ott van cserébe az emigráns léthelyzet és a világháború bizonytalansága, a jövőért való aggodalom. S még egy friss keserűség, a Villon-vita ledorongálása is a versbe került: a „silány tanárka” Eckhardt Sándorra utal. (Vö. ECKHARDT 1940)

Faludy György: Óda a magyar nyelvhez

Most, hogy szobámba ér az est setétje,
te jutsz eszembe, Szent Gellért cselédje,
s ajkad, melyről az esti fák alatt
az első bús és magyar dal fakadt.
Arcod tatár emléke már ködös, –
de lám: e földön titkunk még közös,
s a te dalod zeng száz húr-idegemben
itt, idegemben.

Vagy erdön bolygva, ha az est a tájon
lepleit lassan vetkezi és fájón,
belémnyílal egy minden este más
vidék, sohsem-volt színnel koronás,
és mindig új s új árnyal boltozott:
s ekkor megint egy nyelvre gondolok,
mely sarjad, lüktet, változik és fáj még,
mint ez a tájék.

Nem kísér pénz, csupán pár büszke elvem
az útra, hol társam te lettél, nyelvem,
kínokban, gondjaimtól részegen
örökzöld földem és egész egem,
ajkam között, hangszálaim lazán
vont hangszerén lázam, házam, hazám, –
kurjongó kedv, komisz közöny, konok gyász:
 mennyei poggyász.

A híd felég: ám visszaneztek mégis,
és vesszen, hogyha kell, az útlevél is,
nincsen szablyám, vasvérttem, mellvasom,
de Berzsenyivel zeng a mellkasom,
s le nem bírhat, ha velem van a szó,
nagyképű gyáva, szennyes feladó,
silány tanárka, jó híremre törvén,
 sem haditörvény.

Jöhetsz reám méreggel, tőrrel, ékkel,
de én itt állok az ikes-igékkal,
elkergethetsz, utánam szállanak
mind-mind a hangutánzó szavak,
mint sustorgó füzesbe font utak
fölött alkonykor krúgató ludak,
s minden szavamban százszor látom orcád,
 bús Magyarország.

Ti csonka mondatok! Buckás vidékek,
ahol a fák, mint holt igék, kiégtek.
Ős-szók: a szemhatáron századok
ködéből még derengő nádasok,
vagy tört kórók és szállongó, vakon
hulló porhó halódó falvakon,
amerre lábad nem vezet már úgy sem
 és gyalogút sem.

Magas hangok: szöcskék és tücskök rétje,
Mély hangok: alkony violasötétje, –
ős káromlások búja vadona,
burjánzó jelzők pogány pagonya,
kötőszók: sok-sok illanó fodor,

ó hangsúly, te mélyenjáró és komor,
lelkünk dolmánya, szötteses, világszép
s búzavirágkék.

Mult T-je! Történelmünk varjúsárnya,
karók, kereszték és bitófák árnya, –
s melléknevek, gazdag melléknevek,
virágbarázdák, véghetetlenek,
minő vidám faeke nyomtatott?
S ti mellérendelt, kurta mondatok,
vereslő paprikák, füzére halvány
s hús eresz alján.

Ragok! Szegények szurtos, nagyra nőni
sohsem tudó, üvöltő csecsemői,
és E-betűk bősége: fekete
mezőn zsellérek koldus menete,
s ti kongó-bongó helyhatározók,
kukoricásban jó irányt hozók,
mint hófehér toronyból csengve hangzó
könnyű harangszó.

Jelentőmód. Aszály, mely mindörökre
ráült a szürke, megrepedt rögökre.
Magánhangzó-illeszkedés! Kaján,
zord törvényé Werbőczy gyúrt talán?
Deres vagy? Annyi, annyi százada
robotba tört paraszt alázata,
vagy boldogító összhang, szebb utakra
s messze mutatva?

S ti állítmányok! Szikarak és szépek,
ti birtokosragokkal úri népek,
időt állók, megmozdithatlanok, –
s ti elsikkadt felőrölt alanyok,
megölt vagy messze bujdosó fiak,
Hajnóczik, Dózsák és Rákócziak, –
ó jaj, mi történt ennyi tiszta lánggal
és a hazánkkal?

Nyelvem, nyelvem, jaj reszketek teérted,
 mert gyűlölöid száma már temérdek,
 és mind belédmar, rád hág, megaláz,
 elárul, szennybe fojt és meggyaláz,
 amíg te tömzsin, mozdulatlanul,
 s nyugodtan állsz csak, mint ki vár s tanul,
 s lesed némán a zörrenő harasztot,
 mint a parasztok.

Hajlékony nyelvem, tatár szeretőm,
 bölcsőm, szerelmem, síri lepedőm,
 hitem, vallásom, éltem, mindenem, –
 mi lesz velünk? – felelj ma, Istenem,
 ki fog-e törzsöd lombbal hajtani?
 Te vagy jelenünk és a hajdani
 arcunkat rejtő Veronika-kendő
 és a jövőendő.

Mi lesz velünk? Ládd, máma átadom,
 hogy vidd s oldódjék benned bánatom,
 benned, nyelvem, nem merev s nem dagadt
 vízár, de ifjú s illanó patak,
 nem hús palackok tiszta ó-bora,
 nem billentyűre járó zongora,
 de erjedő must s könnyeinkben úszó
 bús hegedűszó.

Párizs

Hivatkozott irodalom:

- CSISZÁR GÁBOR 2006. Oktatásunk és Faludy György. In : Mit? Kinek? Hogyan?, Szerk. GORDON GYŐRI János, Gyakorlóiskolák Szövetsége, Bp. 177–83.
 ECKHARDT SÁNDOR 1940. Szegény Villon... Magyar Szemle, 1940/4, 318–20.
 FALUDY GYÖRGY 1946. Levél Mrs. Pornak, New York, 1946. jan., OSZK Kézirattár, Fond 377.
 FALUDY GYÖRGY 1968. Pokolbeli víg napjaim. 11. Menora. Egyenlőség, 1968. dec. 7., 5.
 HAVAS ENDRE 1940. Naplója. PIM Kézirattár 2005/052/04,
 RÉVÉSZ MIHÁLY 1940. Hagyatéka. Politikatörténeti Intézet Levéltára, 721f/1/576.
 VAJTHÓ LÁSZLÓ szerk. 1941. Mai magyar költők. Dante, Bp.

DARVAS ANIKÓ

Isten tarcha eltesse k-medett sokaigh egesseghben

1. Bő négyszáz év távolából hangzik e jókívánság, mely ismerősnek tetszhet Korompay Klárának, az általa vezetett szak- és doktori dolgozatom korpuszát képező levelek egyikének köszöntő formulája ez. Idézi azt a sűrű levélváltással teli régvolt időszakot is, mikor még a bordeaux-i – budapesti postát használtuk, éppen még az elektronikus levél hatalomátvétele előtt.

2. Köszöntőmben az előbb idézett korpusz 44 levelének köszöntő formuláit mutatom be.¹ A levelek mindegyikének azonos személy, Máriássy András a küldője, és azonos kéztől, az egyik levél tanúsága szerint magától a feladótól származnak (legalábbis az 1603. február 24-i levél végén jóra való kódexmásolóhoz méltó módon mentegetőzik az író, *Az irasrol megh bochasson k-med, mert faj az fel kezem*).

Máriássy András 1558–1608 között élt, felvidéki, több nyelvű környezetben élő nemes, akinek szülei iskolát alapítottak, gyermekeik taníttatására gondot viseltek. Az utókorra maradt levelei a Magyar Országos Levéltár P szekciójának P 1194 jelzetű dossziéjában találhatóak.

3. A köszöntések, jókívánságok állandó elemei a leveleknek, egy-két kivételtől eltekintve mind a levél elején, mind a levél végén találkozhatunk velük. A levelek általában a *Zoghalatommatt ajanlom k-mednek mjnth bizodalmas Vramnak batiamnak/ őczemnek...* bevezető formulával indulnak, majd ezt követi egy jókívánság, ez után tér csak az író a levél tárgyára. Hasonló keret zárja a leveleket – az utolsó közlendő után ismét egy jókívánságot találni, ezt követi a keltezés, majd az aláírás (és az utóirat). A záró formulák még a sebtiben (raptim) írt 1593. szeptember 16-i és 1606. március 30-i leveleken is megfigyelhetők, ám a levél eleji jókívánságok két, Zsigmond öccséhez írott levélből hiányoznak (az 1598. július 16-i az igen tömör *Seruitia parata* bevezetés után rögtön a tárgyra tér, az 1599. április 25-i ugyanezt teszi, csak a magyar nyelvű *Zoghalatomnak ajanlasanak utanna* bevezetés után).

4. Kezdjük a könnyebben szabályokba foglalható formulával, a záró köszöntéssel! A záró köszöntés alap formájának az *I s t e n é l t e s s e k e g y e l m e d e t* típus látszik, ez a mag 4 levél kivételével minden levél végén megtalál-

¹ Ezek közül 25 megjelent nyomtatásban: DARVAS ANIKÓ: Huszonöt levél a 16. századból. Hasonmás kiadás betűhű átirattal. Régi Magyar Levéltár 2. Szerk. KOROMPAY KLÁRA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2006.

ható. Hiányzik az időben első, 1585. február 3-án Máriássy Ferenchez írt, az 1588. szeptember 25-én Melletej Istvánhoz írt levél végéről, az 1590. Miklós napján Máriássy Annához írt, valamint az 1600. október 25-én Márássy Ferenchez írt levelekből. Az első levél formulájának különlegessége, hogy abban a *tartsa...* formát találjuk, mely többször önmagában nem fordul elő (az éltessével együtt 16 levélben találjuk, *tartsa éltesse* formában, az *és* kötőszó csak egyszer, az ugyancsak korai 1585. szeptemberi levélben bukkan fel). Mellettej Istvánról és Máriássy Annáról külön-külön azt állapíthatjuk meg, hogy „különleges” címzettek, Máriássy Anna (feltehetőleg az író nagynénjéről, Máriássy Pál Anna nevű testvéréről van szó) az egyetlen nő a levelek címzettei között. Mellettej István pedig talán a családi birtok valamilyen ügyintézője lehet. (A nekik küldött levelek címzése is eltér, szemben a többi levél latin nyelvű címzésével, ezeké magyar nyelvű.) Mindkét levél kezdete is igen tömör, a szokásos hosszú, a viszonyt is jelölő (pl. bátyámnak, öcsémnek, uramnak) bevezető forma helyett Máriássy Annának annyit ír, *Zoghalatomnak ajánlasanak utanna*·, Mellettej Istvánnak pedig azzal kezdi csupán, hogy *Köszönetemnek utanna*· Ezen a háttéren értelmezhetjük azt, hogy bár az író mind a kettejüknek a többi levéltől eltérő záró üdvözlést ad, Máriássy Annának a levél tartalmához kapcsolódó, személyes mondatot ír (Isten hozza jó egészségben kelmeteket fejenként.), Mellettej Istvánnak azonban csak egy Isten hozzád-ot vet oda.

A fenti, Isten éltesse kegyelmedet alapforma egészül ki először, a levelek korábbi részében a *(s o k á i g j ó) e g é s z s é g b e n* elemmel, majd a *sokáig* kifejezés 1595 után csak egyetlen egyszer bukkan fel, ellenben felváltja, innentől kezdve majd minden levélben megjelenik a *s o k j ó k k a l* kifejezés, az 1601 utáni levelek szinte mindegyikében szerepel, az 1595 utáni levelek háromnegyedében jelenik meg.

5. A levél eleji köszöntésben (is) megfigyelhetők divatok, míg az a *d j o n I s t e n, á l d j a m e g a z I s t e n* fordulatok itt-ott minden időszakban felbukkannak, a *k í v á n o k j ó k í v á n s á g k e z d e t* az 1593–99-es évekre jellemző, a *L á t o g a s s a a z j ó I s t e n k e g y e l m e d e t m i n d e n / s o k j ó k k a l* típus 1601-ben jelenik meg először, és ezután a levelek mintegy felének elején találjuk. A levél eleji jókívánság szó szerint jót kívánás, néhány levél kivételével minden levélkezdet (36) tartalmazza ezt, a különbség abban mutatkozik, hogy ezt milyen igével vezeti fel a levélíró – *Adjon Isten sok jót* (8), *Kívánok Istentől sok jót* (6), *Kívánok Istentől sok jókat adatni* (8), *Éltesse az Úr Isten sok jókkal* (1), *Látogassa a jó Isten sok jóval* (8), *Áldja meg sok jókkal* (5). (A *sok* és *minden* szavak váltakoznak a formulákban, ahogyan a *jó* és *jókat* alakok is, ezeket nem választottam szét az összeszámolás során.)

6. Az ismertetett formák sorába illenek a forrásanyagban található azon, 1607. szeptember 14-ről származó levél formulái is, mely levél bár más kéztől származik, de Máriássy András neve van aláírva: *Agion Isten minden iokath kgnek. és Isten eltesse es tarcza Kdet sok iokkal.*

7. Ennél többet én sem kívánhatok, csatlakozom az előttem íróhoz.

Dátum	Címzett	A levél eleji köszöntés	A levél végi köszöntés
1585. február 3.	Máriássy Ferenc	Az k-med egésegen örömem nagy uagion, agia az Vr isten ez utan is mjnden iauatt k-mednek hallanom, istennek io uotabol most en is egésesgben uagiok.	Kmed megh bochasson hogy ily sokatt irok es enjuel bantom k-medet. Az atiofiaknak mind feienkent ajanlom szogalomatt, Tarcha megh az Vr isten k-medet sok io esztendeigh io egésesgben
1585. szeptember 11.	Máriássy Ferenc	Leghen hala az Vr istennek hogy k-med egésesgben uagion, azon io isten sokaigh eltesse k-medett, es uigasztaljon bennunkett keserusegunkben, istennek io uoltabol en is egésesgben uagiok.	Tarcha es eltesse sokaigh az Vr isten k-medett .
1588. május 1.	Máriássy Ferenc	Agion az Vr isten kjuansagha szerent ualo sok iokatt k-mednek	Isten eltesse k-medet.
1588. szeptember 24.	Máriássy Ferenc	Algia megh az Vr isten k-meteket kjuansagha szerent ualo sok iokkal.	Eltesse isten k-medet sokaigh.
1588. szeptember 25.	Melletej István	Köszönetemnek utanna.	Isten hozza.
1588. szeptember 28.	Máriássy Ferenc	Algia megh mjnden joual isten k-metekett.	Isten eltesse k-medet is egésesgben .
1588. december 30.	Máriássy Ferenc	Agion isten sok iott k-mednek.	Isten eltesse k-metekett.
1590. Miklós nap	Máriássy Anna	Kjuanom istentul k-mednek njualjajatul szabadulasatt, kiben mjnd az utatul fogua en is annjra giótröttem hogy megh nem mondhatom a' kepett bizony eszembe sem jutt hogy annjra uotam uona mjatta, ferkonak penigh agion az Vr isten megh giogiulast.	Isten hozza jo egésesgben k-meteket feienkent.
1593. augusztus 6.	Máriássy Ferenc	Kjuanok az jo istentul k-mednek aszszonjossal ő k-meuel sok jokatt.	Isten eltesse k-metikett.

1593. augusztus 13.	Máriássy Ferenc	Kjuanok istentul k-mednek aszszonjossal o k-meuel sok jott adatnj.	Isten eltesse k-metekett sokaigh jo egesseghben.
1593. augusztus 21.	Máriássy Ferenc	Kjuanok istentul k-mednek aszszonjossal sok jokatt es jo egessegett.	Isten sokaigh eltesse k-metekett.
1593. szeptember 16.	Máriássy Ferenc	Eltesse az Vr isten k-metekett feienkent sok jokkal	Isten eltesse k-metekett.
1594. május 24.	Máriássy Zsigmond	Agion jo isten k-meteknek sok jokatt.	Isten eltesse k-metekett.
1594. szeptember 15.	Máriássy Zsigmond	Istentul sok iokatt kjuanok k-mednek aszszoniommal o k-meuel.	Isten tarcha eltesse k-medett sokaigh egesseghben.
1594. [Újév]	Máriássy Ferenc	Istentul k-mednek kjuanok ez wy esztendoben aszszonjossal o k-meuel sok jokatt adatnj.	Az Vr isten tarcha eltesse k-medett sokaigh egesseghben.
1595. április 25.	Máriássy Ferenc	Kjuanok az jo istentul k-meteknek sok jokatt.	Az Vr isten tarcza eltesse k-metekett sokaigh jo egesseghben.
1595. Bertalan nap	Máriássy Ferenc	Kjuanok istentul k-mednek aszszonjossal o k-meuel hozza tartozjual sok jokatt megh adatnj.	Isten eltesse k-metekett sokaigh jo egesseghben.
1598. július 16.	Máriássy Zsigmond		Isten eltesse k-metekett sok jokall.
1599. március 1.	Máriássy Ferenc	Kjuanok az jo istentul k-mednek mjnden iott adattnj ott ualo doghajba elo menetett es orommal es jo allapattal ualo megh terest. Istennek ha- la mj es ide az menjre tudom minjajan bekeuel uagiunk.	Isten tarcha eltesse k-metekett sok iokkal es hozza megh jo egesseghben
1599. március 19.	Máriássy Zsigmond	Kjuanok az jo istentul k-mednek aszszoniommal szep fiajual sok jott adattnj.	Isten tarcza eltesse k-metekett sok jokall.
1599. április 25.	Máriássy Zsigmond		Isten eltesse k-medett.
1599. május 20.	Máriássy Zsigmond	Agion az jo isten k-meteknek sok jokatt.	Isten eltesse k-metekett.
1599. május 29.	Máriássy Ferenc	Kjuanok az jo istentul k-mednek aszszoniommal o k-meuel telies hazau sok	Isten tarcza eltesse k-metekett sok jokall

		jokatt adattnj.	
1599. június 17.	Máriássy Zsigmond	Kjuanok istentul sok jokatt k·meteknek adattnj.	Isten tarcza eltesse k·metekett sok jokkal·
1599. augusztus 24.	Ciriaco Fajgell	Eltesse az jo isten k·medett hozza tartozojual sok ideigh jo egesseghbe.	Isten tarcha eltesse k·medett jo egesseghben.
1600. október (?) 25.	Máriássy Ferenc	Hogy az jo isten k·medett beteghegeből megh kónjebitette ő szent felsegenek halatt adok rola, kj erősicze megh k·medett job- ban egesseghbe es agion sok esztendeigh ualo jo egesseghett aszszoniommal ő k·meuel es mjnden jo akarojual egietemben, es mastanj ostoratul is otalmazza kegielmesen·	Agion isten k·mednek jo egessegeth·
1601. március 1. (?)	Máriássy Ferenc	Eltesse algia az jo isten k·medett aszszoniommal ő k·meuel jo egesseghben·	Isten eltesse k·metekett·
1601. március 18.	Máriássy Ferenc	Latogassa az io isten k·metekett minden jokkal·	Isten eltesse k·metekett sok jokkal·
1601. március 22.	Máriássy Ferenc	Algia megh az jo isten k·medett kjuansagha szerent ualo jokkal·	Isten eltesse k·metekett sok jokkal·
1601. március 24.	Máriássy Ferenc	Kjuanok az jo istentul k·mednek hozza tartozojual egietemben sok jott adattnj	Isten eltesse k·metekett sok jokkal·
1603. február 24.	Máriássy Ferenc	Agion az jo isten sok jokatt k·meteknek·	Isten eltesse sokaigh k·metekett.
1603. április 10.	Máriássy Ferenc	Latogassa az jo isten k·medett aszszoniommal ő k·meuel sok jokkal·	Isten eltesse k·metekett sok jokkal·
1603. szepetember 24.	Máriássy Ferenc	kjuannok az jo istentul k·mednek aszszoniommal ő k·meuel sok jokatt.	Isten tarcha eltesse k·metekett sok jokkal·
1606. március 30.	Máriássy Ferenc	Latogassa az jo isten k·metekett sok jokkal·	Isten eltesse k·metekett
1606. augusztus 23.	Máriássy Ferenc	Algia az jo isten k·metekett kjuansagha szerent ualo sok jokkal·	Isten eltesse k·metekett sok jokkal·

1606. Bartolom napja	Máriássy Ferenc	Latogassa az jo isten k·metekett feienkent sok jokkall·	Isten tarcza eltesse k·metekett sok jokkal
1606. augusztus 25.	Máriássy Ferenc	Agion az jo isten minden jokatt k·meteknek feienkent·	Isten tarcza eltesse k·metekett sok jokkal·
1606. augusztus 29.	Máriássy Ferenc	Algia megh az jo isten k·metekett feien kent sok jokkall·	Isten eltesse k·metekett·
1606. szeptember 5.	Máriássy Ferenc	Latogassa az jo isten k·metekett minjajan minden jokkall·	Isten tarcza eltesse k·metekett sok jokkal·
1606. szeptember 7.	[megfejtet- len címzett, valószínű- leg nem családtag]	kjuanok az jo istentul k·mednek hozza tartozoiual sok jokatt	Isten eltesse k· medett sok jokkall·
1606. szeptember 9.	Máriássy Ferenc	Latogassa az jo isten k·medett aszszoniommal o k·meuel mjnden jokkall·	Isten tarcza eltesse k·metekett
1607. március 23.	Máriássy Ferenc	Latogassa az jo isten k·metekett sok jokkall·	Isten eltesse k·metekett sok jokkall·
1607. június 17.	Máriássy Ferenc	Agion isten k·meteknek mjniajan mjnden jokatt.	Isten tarcza eltesse k·metekett sok jokkall
1607. július 3.	Máriássy Ferenc	Latogassa az jo isten k·medett aszszoniommal o k·meuel hozzatartozojual mjnden jokkal·	Isten tarcza eltesse k·metekett sok jokkall·

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Egy kötőszó, *hogyki* nem gyökeresedett meg

1. A tartalmatlan *hogy* és a vonatkozó névmási kötőszók összetételei a XV. és a XVI. századból adathozhatók.² A *hogyki* – és az elvétve mutakozó *hogymely*, *hogymi* – létrejöttéről többféle magyarázat is felvetődött. A jelen dolgozat ezeknek sorra vételén, továbbgondolásán és a kiterjedt anyaggyűjtést követő vizsgálat eredményein alapul – hely hiányában azonban mindennek részleteit mellőzni kénytelen. A kötőszótípus keletkezésével kapcsolatos megfigyelések rögzítése mellett annak a kérdésnek szentel teret, hogy miképpen használható fel a *hogyki*-féle kötőszók jelenléte vagy hiánya a kódexszövegek előtörténete utáni nyomozásban.

2. A *hogyki* sajátos kötőszó-összetétel, s úgy tűnik, nemcsak a magyarban, hanem általában véve is. Meghatározó jegye, hogy a legelterjedtebb általános alárendelő kötőszó (mondatbevezető) és a relatívum – tehát két eltérő szerepre alkalmas kapcsolóelem – társul benne.

Amióta a *hogyki*-t 1891-ben felvette címszavai közé a Nyelvtörténeti Szótár, a mondattörténettel foglalkozó grammatikákba is bekerült (SIMONYI 1882: 89, GALAMBOS 1907: 15–8, KLEMM 1942: 490, RÁCZ 1963: 44–5, 85–7, JUHÁSZ 1992: 792–3, G. VARGA 1992: 536–8, HAADER 1995: 660, DÖMÖTÖR 1995: 674, 691–2, 2006: 43, 2008: 45).

2.1. A kötőszótípus létrejöttének magyarázata a szakirodalomban többnyire a *hogy* használatának indoklásával fonódik össze. Az így megokolt esetekben a feltételezések szerint a kétféle kötőszó külön-külön került bizonyos fajta tagmondatok élére, s a legelterjedtebb vélekedés alapján ezekről már együttesként terjedt át másféle szerkezetekre.

² Összetett kötőszó-e a *hogyki*, vagy két kötőszó együttállása (*hogy ki*)? A szakirodalom (l. lentebb) a kezdetektől fogva többnyire egy kötőszónak tartja, bár ezt a szerzők külön nem indokolják. Magam korábban kötőszó-együttállásnak neveztem, ezúttal azonban igazodom a többségi nézőponthoz. Az összetett szó kritériumai – együttmozgatás, tagonkénti módosíthatatlanság – a kötőszókból álló összetételek esetében általában nem döntöek, a megszakíthatatlanság a magyar vonatkozó névmások esetében mégis felhozható érvnek: a *hogy + ki* együttese a korabeli adatok tanúsága szerint tipikusan nem tűr meg előtagot a vonatkozó névmáson. Bár vö. mégis: *Beczben egi nehani Caput peczetelnek be hog az kibol ki hotanak* (1582: MNy. 54: 558), az adat azonban már későbbi hatás eredménye is lehet, ahogyan valószínűleg a többször hivatkozott XX. sz.-i nyelvjárási szerkezetek is, vö. pl.: *annak vóna egy âna-fája, hogy akikjen három esztendeje âna nincsen* (BATTA 1908: 48).

Az összetett kötőszó forrásai között elsősorban a következményes jelentés-árnyalatú, a célhatározói (esetleg egyéb alárendelő), valamint a lényegi tartalomadó *hogy* kötőszós mondat szerkezeteknek a vonatkozó kötőszósakkal való átfedő jelenlétét szokás számon tartani. Példákkal szemléltetve: következményesség: *mýuely valamyt olyat · hogky tegedet epehen* (HorvK. 260); *olly nagy kisirtet iðne reaiokis, hogy ki miat mindennap (...) bűben esnenec* (BornÖrd. 828a); célhatározás: *keet fratert ada omellejē hoig kýk othet kýsirník* (SzékK. 338); *vthi keolchegwinknekis gongiat vífelhetne'k. hogi kiűel eo Felfegett Megh talalhatnank* (1588: MNy. 46: 272); lényegi tartalomadás: *nínLen elendø embø ol' hogkí v̄tet latvan touabba elhessen* (NagyszK. 11); *ha cryftws oly allat wolna hogy kiben wolna egy természet* (ÉrsK. 491). Az előbbieik közé nem sorolható használatot gyakran analógiás hatás eredményének szokták tekinteni: *Ez soror kat'ina vala az · hogky latta vala* (MargL. 218); *vala egy bent atya hogy kit az vr Isten, az nagy Abrahamnac fel neueftet vala* (Hoffgr. L2a).

Az adatállomány vizsgálata mindenekelőtt azzal a kérdéssel szembesít: vajon valóban analogikus továbbvitelről van-e szó, vagy inkább a *hogy* általános terjedésére kell gondolni, amelynek részét képezik a fentebbi első három példapárral szemléltetett speciális típusok is?³

2.2. A mondatok zömében a kötőszó-összetétel jelenlétét nem lehet a *ki* mellé társuló *hogy* szerepeivel megokolni. A fentebbi speciális esetek csak töredékét alkotják a *hogyki*-vel álló kapcsolatoknak: az itt tüzetesen átvizsgált kilenc kódex adatainak például mindössze kb. tíz százaléka sorolható valamely közvetlen indokkal magyarázható típushoz. Még a kötőszó kialakulására legesélyesebb szerkezet, a következményes mellékjelentést hordozó mondatkapcsolat is periférikus jelenség ahhoz képest, hogy analógiát kínáljon az összes többi vonatkozó mellékmondatos szerkezet számára.

Nagyobb valószínűséggel feltételezhető tehát a szélesebb hatósugarú folyamat: a *hogy* mondatbevezető az alárendelés általános jelölőjeként indult terjedésnek a vonatkozó névmások mellett. Amely fajta szerkezetekben funkcióba illeszkedett, a későbbiekben kiszorította a vonatkozó névmási kötőszót. A többi szerkezetből viszont eltűnt; ezekben a korábban is ott álló vonatkozó névmás maradt pozícióban. A funkcióba illeszkedés az idő előrehaladtával tudatos funkcióhoz kapcsolással is folytatódhat. Bornemisza Péter az Ördögi kísértetekben a *hogyki*-t kifejezetten a következményesség jelölésére / nyomósítására törekszik fenntartani: *hirtelen oly segítséguel lesz : hogy kin mind egez eletekben amelkod-*

³ A dolgozat több mint 170 adaton alapul; a jelenség gyakoriságához mérten ez kifejezetten jelentős elemszámnak mondható. Az anyaggyűjtés kilenc teljes művet ölelt fel – olyanokat, amelyek az előzetes vizsgálatok szerint az adatolás szempontjából ígéretesnek mutatkoztak –, s további adatok származnak műrészeket feldolgozásából és tallózó adatgyűjtésből. (A feldolgozott teljes művek: JókK., FestK., VirgK., MargL., PéldK., CornK., DomK., HorvK., Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek.)

nac (BornÖrd. 715a); *olly nagy kisirtet i öne reaiokis, hogy ki miat mindennap valami szörnyű bűnben esnenec* (uo. 828a).

A kötőszó kialakulása a korai ómagyar korra valószínűsíthető. Koraiságára utal egyrészt a *ki* elsöprő többsége – az egészen kivételes *mely* és *mi* ellenében – a [-] élő jelentésjegyű alaptagok mellett is, másrészt a vonatkozó névmás stabilan előtag nélküli volta. S a kései ómagyar lelegején, a JókK.-ben – ha a műben elvéve tűnik is csak fel – már kiforrott használatát tapasztalni. A kötőszó írásbeli megjelenése életrajzának teljes adatolható szakaszában ritka, miközben elterjedtsége meglehetősen széles körű (l. lentebb), majd a XVI. század végére nyomavész. Mindez azt mutatja: gyökereit a korábbi szóbeliségben kell keresni.

2.3. A *hogyki*-féle kötőszók használatával kapcsolatban nem határozhatók meg olyan szerkezeti jegyek – sem az alaptagokat, sem mondatkörnyezetüket illetően –, amelyek jelenlétében legalábbis tendenciaszerűen inkább ez, semmint a puszta vonatkozó névmás szerepel.

Regiszttert, műfajt, dialektust sem sikerül közelebbről meghatározni. A magánéleti rétegben (levelek) éppúgy előfordul, mint a kéziratos irodalom korszakában született egyházi művekben: imádságban, prédikációban, legendában, traktátusban, passióban (a műformát illetően prózában és versben), valamint a nyomtatott művek korszakában keletkezett eredeti magyar nyelvű művekben is, többek között a szépprózában és a különböző műfajú énekekben – magyar nyelven fogalmazott mondatokban éppúgy, mint fordításokban. Nyelvjárási tekintetben is széles körűnek látszik az elterjedtsége (Pest–Buda, Dunántúl, Tiszántúl, Felvidék stb.).

Úgy tűnik tehát, a kötőszó szerepeltetése többnyire – a *hogy* szerepeivel közvetlenül nem indokolható szerkezetekben mindenképpen – a szerző egyéni választásán múlik. S hogy mikor részesíti valaki előnyben a *hogyki*-t a *ki*-vel szemben, az esetek zömében éppen annyira megállapíthatatlan, mint például az előtag nélküli és az *a(z)*-előtagos vonatkozó névmási kötőszó váltakoztatásában. A váltakozás akár a közvetlen mondatkörnyezetben is megmutatkozhat (anélkül, hogy a változatosságra törekvés rendszeres jelét kellene látnunk benne): *Elfewt az halalt ky myndennel rettenetesb mafodykat az yewuendew yteletewt hogy ky ygen felelmes* (PéldK. 73); *mierott onk* (ti. hívatsz irgalmasnak) / *kik vetköt onk · es bñnt tottonk* / *Auag nemde Lak az igazaknac va gee att yok hog kinek o artatlansagoc (...) oluastatic* (NagyszK. 79–80).

Mindez arra vall: a kötőszó használata a továbbiakban is eredendően a szóbeliséget jellemezhetette, s az írásos nyelvhasználatba leginkább ötletszerűen kerülhetett be: *ki* mellőzte, *kinek* kicsúszott a tolla alól, *ki* pedig – használatát írásban is otthonosnak érezve – gyakrabban leírta.

3. *Kinek* a sajátja lehet a kódexek korában a *hogyki*: a fordítóé vagy a másolóé? Az adatokból arra lehet következtetni: a kötőszó szerepeltetése a szövegformálás aktív közreműködőjét, a fordítót jellemzi. Az egyszerű másolók nem

avatkoztak a *hogyki* használatába. (Vagy legalábbis nem drasztikusan; azt természetesen nem lehet teljességgel kizárni, hogy olykor esetleg lefaragtak a létszámukból, vagy – bár ez még kevésbé valószínű – megszorították őket.) Lehet, hogy ők maguk is elfogadták a használatát, és lehet, hogy csak kötelességszerűen másolták tovább a kötőszót.

3.1. Néhány javítás is arra vall, hogy a másolók az elem megőrzésére törekedtek. Az első idézendő adatban a margóra, a másodikban a sor fölé szúrták be a *hogy* mellől lemaradt *ki*-t, a harmadikban a szóközbe, a lapszélen megismételve: *Elmene zent margyt azzon az ev kamorachkajaban az ev jmadzagynak helyere · hog ky vagyon az kar kevzevt es az keyfalkevzevt* (MargL. 136); *vram kyčzoda az. hogi ki zenuethese ez eneh nagi keseruseget* (VirgK. 35); *iesus wylagossag , hog ky mynden ez wylagy eremeth . Es kewansagoth fellewl mwl* (ThewrK. 2). A mintakövetést illetően kevésbé erős bizonyítékok ezek; igazán bizonyító erejű a *ki* mellől lemaradó, majd betoldott *hogy* lenne (hiszen a *ki* a szerkezetekben önmagában is megállna). Áttételesen azonban az adatok mégis árulkodók; jelzik, hogy a másolók az összetétel mindkét tagját meg akarták őrizni: az írásban megakadva, a *ki* betoldásakor nem törölték a *hogy*-ot, még úgy sem, hogy ráírták volna a beszúrandó szót. Sőt arra is van példa, hogy a scriptor a sorba való betoldással inkább a szomszédos szót rontja el, de a *hogy*-hoz nem nyúl: *Mert senki nem vala hogikimagat kwzikbe boczatna* (VirgK. 16; az érintett rész a kéziratban *hogikinagat*-nak olvasható).

3.2. Párhuzamos szövegek is árulkodhatnak arról, hogy a másoló tiszteletben tartja (de az átdolgozó esetleg megváltoztatja) a fordító által használt *hogyki*-t. A Szent Brigittának tulajdonított imafüzér nyolc kódexben maradt fenn; a másolatok nem egymásról készültek, hanem korábbi fordítás(változat)ok leszármazottaiként hagyományozódtak tovább (l. pl. DÖMÖTÖR 2001: 19 és az ott idézett irodalom). A vizsgált kötőszó szempontjából három szöveg hely is beszédes. Mindegyik azt mutatja, hogy az egymással közelebbi-távolabbi rokonságban álló szövegekben azonos helyeken található *hogyki*, *ki* (vagy másféle fordítási megoldás).⁴ Az itt tanulságokat kínáló szövegcsaládot három testvérszöveg (GyöngyK., PozsK., ThewrK.) és két „unokatestvér-szöveg” (CzechK., LázK.) alkotja. Ugyanannak a fordításnak három kópiájáról, egy változatának pedig két, egymástól is eltérő leszármazottjáról van szó. (LÁZS 1991: 110 és kk.)

Az egyik helyen a szövegcsalád mindegyik darabjában szerepel a kötőszó, amely így az eredeti szöveg – híven továbböröklődő – hagyatékának mutatkozik: *agjad nekem the dycewseges testednek ees werednek meltan walo hozjam*

⁴ Az egyik szövegcsalád darabjai – két testvérszöveggel (GömK., WinklK.) és egy „unokatestvérrrel” (KrizakK.) – ebből a szempontból nem kínálnak tanulságot: a kérdéses helyek egyikén sem tartalmaznak mellékmondatot, a latin forráshoz egyébként szorosabban ragaszkodva. (Az első helyen egyöntetűen névszói, a másodikon igenévi szerkezetet szerepeltetnek, a harmadikként idézendő helyről pedig – szintén a latinak megfelelően – hiányzik a párhuzamos szerkezet.)

wetelet: *hog kj legjen en lelkemnek wygassagara* (GyöngyK. 16) ~ *hogj kj legjen en lelkemnek wigassagara* (PozsK. 10) ~ *Hogj ky legyen en lelkemnek wygasagara* (ThewrK. 18) ~ *hogj kj legon en lelkomnek wigasagara* (CzechK. 21) ~ *hohg ki legon en lelkomnek wigasagara* (LázK. 173).

Egy további helyen azonban csak a testvérszövegeket jellemzi a *hogyki*, a másik ágban a *ki* áll: *Iesus wygasagh hohg kj mjnden ez wylagy eremeth es kewansagoth feljwl mwl* (GyöngyK. 7) ~ *hogj kj mjnden ez velagi erewmeth es kewansagoth felewl mwl* (PozsK. 1) ~ *hogj kj mjnden ez wylagy eremeth*, *Es kewansagoth fellewl mwl* (ThewrK. 2); *kj minden ez vilagy oromet feljwl mulod* (LázK. 154; a CzechK.-ből ez a rész nem maradt fenn). Ez arra vallhat, hogy az első átdolgozó – az „unokatestvér-szövegek” felmenőjének szerzője – ezen a helyen pusztá vonatkozó névmássá egyszerűsítette az eredetileg összetett kötőszót.

És van egy hely, ahol – az előzővel ellentétben – a szövegcsoporthoz ez utóbbi ága örzi a *hogyki*-t, és a másik ág tartalmazza a pusztá vonatkozó kötőszót: *nagy kjaltassal te zent lelkodeth kj boczatad. hogj kj kjaltas vram Iesus te zent jstensegy hatalmadnak wala jegye* (CzechK. 34) ~ *hog mel kialtas vram Ihus te zent isteni hatalmadnak vala iege* (LázK. 182); *kj kajaltas vram Jesus: the zent Istensegy hatalmadnak wala jegye* (GyöngyK. 21) ~ *kj kajaltas vram iesus the zenth istensegy hatalmadnak wala yege* (PozsK. 16) ~ *ky kajaltas vram iesus: the zenth ystensegy hatalmadnak wala yegye* (ThewrK. 27). Itt viszont éppen a korai átdolgozó választása lehetett a *hogyki*, az eredeti fordítás *ki*-jét felülírandó.

4. A szövegagyományozódás általánosabb kérdéseinél maradván érdemes külön is hangsúlyozni: mégoly aprónak látszó grammatikai jelenségek is – mint például a *hogyki*-féle kötőszók – árulkodhatnak egy-egy kódex keletkezéstörténetéről. A *hogyki* használatából / nem használatából adódó feltételezések azonban annál inkább is csak kiegészítő jellegűek lehetnek más grammatikai, nyelvhasználati bizonyítékok társaságában, mivel egy-egy adat még a legnagyobb gyakoriságot mutató művekben is átlagosan 7–12 (közepes méretű) kódexlaponként várható, a közepes gyakoriság pedig 25–48 kódexlaponkénti egy adatot jelent.

4.1. Bepillantást engedhetnek a fordítói előzményekbe például a több forrásból táplálkozó, de azonos kéz másolta kódexek.

A VirgK. törzsét alkotó szövegekkel kapcsolatban felmerült, hogy esetleg ugyanattól a fordítótól származnak. A számos különböző műfajú, rövidebb-hosszabb mű tartalmilag összetartozik, míg a kódex többi szövege kompilációként került az előbbiektől társaságába (KOVÁCS 1990: 21 és az ott hivatkozott irodalom); a tartalmi és részben szerkezeti összetartozáson kívül azonban mással nem sikerült megtámogatni a törzsszöveg azonos fordítótól származtatását (i. h.). A *hogyki* előfordulásának tanúbizonyossága alapján ugyanakkor nyelvhasználati érv is adódik. A kötőszó ugyanis éppen a kódex törzsszövegében fordul elő rendszeresen, míg a többi (máshonnan származó) szövegben nem használatos. Ezzel

pedig a törzsszövegek azonos fordítójának (és a többi, szintén nem csekély terjedelmű) szöveg tőle különböző fordítójá/i/nak feltételezését támogatja.

A MargL. szövege két latin előzményre vezethető vissza: a legendára és a csodatételekről szóló tanúvallomásokra, amely a szentté avatási eljáráshoz készült jegyzőkönyvet képezte. Filológusok úgy vélik, hogy a magyar nyelvű legenda latin előzményszövegének kompilátora már egybe szőtte a két művet, helyenként átrendezve, kiegészítgetve az alapanyagot (l. pl. KLANICZAY T. 1994: 46–8, KLANICZAY G. 1999: 22–3). A szöveg teljes terjedelmében rendszeresen előkerülő *hogyki*-k – amelyek mutatkoznak mind a latin legendából, mind a jegyzőkönyvből fordított részekben, mind pedig a magyar nyelven írt mondatokban (a szövegpárhuzamokat l. M. NAGY 2010) – annyit mindenesetre feltétlenül igazolni látszanak, hogy egyazon fordító (mégpedig a *hogyki*-t az összes vizsgált szöveg közül leggyakrabban használó személy) dolgozhatott az eredetileg többféle származási helyű szövegeken.

4.2. A különböző kezek másolta művek előzményeivel kapcsolatban is tehető feltételezések a *hogyki* megjelenéseinek segítségével.

A PéldK.-t három másoló jegyzi. A kódex törzsszövegét kitevő első két nagy szövegegység – melynek felépítése szinte mindvégig tudatos szerkesztői munkára vall (BOGNÁR–LEVÁRDY 1960: 283–91) – két másoló munkája: az első néhány példa leírása után az első scriptortól Ráskay Lea veszi át a munkát. A törzsszövegen felüli (nem jelentéktelen terjedelmű) részeket pedig egy harmadik másoló írta le. A *hogyki*-k attól a laptól kezdve jelennek meg, amelyen Ráskay átvette a másolást, s ha nem is túl gyakran, de az ő szövegrészében mindvégig jelen vannak. Ebből akár arra is lehetne következtetni, hogy a *hogyki* szerepeltetése – a fentebbieket cáfolandó – mégsem a fordító, hanem a másoló nyelvhasználatát jellemzi. Azonban a harmadik kéz által beírt további részekben szintén feltűnik a *hogyki*, ami így mégiscsak arra a kérdésre tereli a figyelmet: mi lehet a háttere annak, hogy éppen az első másoló szövegéből hiányoznak? Egy olyan részletből tehát, amely a Ráskay másolta résszel közös fordítói háttér alapján készült (i. h.). (A műbeli megjelenéseket átlagolva várható lenne, hogy egy ekkora részletben is legalább egyszer feltűnjön – igaz, az átlagolás bizonyosságot semmiképpen nem sugallhat.)

A választ talán a fordítói munkafolyamatban, illetve a fordító-szerkesztő és az első másoló együttműködésében kell keresni. Ez a másoló a feltételezések szerint a szigeti kolostor lelki életét irányító férfiszereztes lehetett, aki nem gépiesen másolt, és – hangjelölései megoldásai alapján – latin szövegekkel is foglalkozhatott (i. m. 291, 289, 11). Nagyon is lehetséges tehát, hogy nem egyszerű másoló volt, hanem a leirat elkészítését megelőzően a szövegformálásban is aktívan részt vett – s ennek során kiiktathatta a fordításban eredetileg ott szereplő, de általa nem kívánatosnak ítélt kötőszót. Amikor átadta a másolást Ráskaynak, ez a fajta kontroll megszűnt (ahogyan nem volt meg a törzsszöveget követő, más eredetű részek másolójában sem).

4.3. Egyetlen nyelvi jelenséghez kapcsolódó megállapítások önmagukban aligha tisztázhatnak a kódexek (elő)életére vonatkozó, sok ismeretlenes kérdéseket. Az itt vizsgált nyelvi jelenség használatában a Nyulak szigeti domonkos kódexek járnak az élen, de az óbudai klarisszák kódexei is kitűnnek. Van-e ennek nyelvjárási oka? Vagy inkább az adott kolostor belső fordítóinak egymásra is ható nyelvszokására kell gondolni? Netán a két, egymással földrajzi közelségben lévő kolostor egymásnak másolásra kölcsönadott könyvei át is vihetik a nyelvhasználati szokásokat egyik helyről a másikra? A jelen vizsgálat kódexekkel kapcsolatos megfigyelései talán apró mozaikcserepek lehetnek azon a tablón, amely sok-sok más, csoportonként és egyénekenként változó nyelvhasználati tényező vizsgálatának segítségével állhat össze.

Hivatkozott irodalom:

- BATTA BÉLA 1908. A melléknévi mondatok népies használata. (NyF. 51.) Athenaeum, Bp.
- BOGNÁR ANDRÁS–LEVÁRDY FERENC 1960. Példák Könyve. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 1995. A minőségjelzői mellékmondatok; Az értelmező jelzői mellékmondatok. In: BENKŐ LORÁND [főszerk.] – RÁCZ ENDRE [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Akadémiai Kiadó, Bp. 666–79; 686–92.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2001. Gyöngyösi kódex. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS [szerk.]: A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–45.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok – állomány- és változásvizsgálat. In: HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ [szerk.]: Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből. Tinta Könyvkiadó, Bp. 38–63.
- GALAMBOS DEZSŐ 1907. Tanulmányok a magyar relatívum mondatánából. (NyF. 43.) Athenaeum, Bp.
- G. VARGA GYÖRGYI 1992. A vonatkozó névmások. In: BENKŐ LORÁND [főszerk.] – E. ABAFFY ERZSÉBET [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Bp. 524–43.
- HAADER LEA 1995. A célhatározói mellékmondatok. In: BENKŐ LORÁND [főszerk.] – RÁCZ ENDRE [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Akadémiai Kiadó, Bp. 656–64.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok. In: BENKŐ LORÁND [főszerk.] – E. Abaffy Erzsébet [szerk.]: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Bp. 786–94.

- KLANICZAY GÁBOR 1999. Előszó. In: BELLUS IBOLYA – SZABÓ ZSUZSANNA [ford.]: Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Balassi Kiadó, Bp. 7–23.
- KLANICZAY TIBOR 1994. A Margit-legendák történetének revíziója. In: KLANICZAY TIBOR – KLANICZAY GÁBOR: Szent Margit legendái és stigmái. Argumentum Kiadó, Bp. 17–91.
- KLEMM ANTAL 1942. Magyar történeti mondattan III. MTA, Bp.
- KOVÁCS ZSUZSA 1990. Virginia-kódex. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- LÁZS SÁNDOR 1991. Szöveghagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben. Kandidátusi értekezés, Bp.
- M. NAGY ILONA 2010. A Margit-legenda hipertext alapú elektronikus adatbázisa. (Készül: a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 jelű pályázat keretében.)
- RÁCZ ENDRE 1963. A magyar nyelv következményes mondatai. (NytudÉrt. 39.) Akadémiai Kiadó, Bp. 44–5, 85–7.
- SIMONYI ZSIGMOND 1882. A magyar kötőszók II. Az MTA Könyvkiadó hivatala, Bp. 86–9, 175–7.

FARKAS TAMÁS

Franciás műveltség, magyar nyelv és a tulajdonnevek fordítása

1. A francia eredetű tulajdonneveknek a magyar nyelvbe kerülése számos területen és szempontból lehet vizsgálható. A keresztnemek esetében ilyen kérdéskört jelent például a Roland-ének neveinek magyarországi megjelenése, mely egyúttal az irodalmi eredetű névadás történetének legjobban feltárt középkori példaanyagát is szolgáltatja (KOROMPAY 1978). A családnevek történetében megemlíthető lenne az állandósult magyarországi névhasználat legkorábbi példáját képviselő, francia eredetű Drugeth család következetes névviselése, mely az új névtípus kialakulásában is szerepet játszó nyugat-európai kultúrhatás egyik jellemző hazai esetét jelenti (SLÍZ 2008: 189). Hasonlóképpen vizsgálhatnánk a magyar nyelvbe évszázadokkal később bekerült francia eredetű családnevek történetét, elmagyarosodásának példáit (vö. LADÓ 1981: 53). De fordíthatnánk figyelmünket más névtípusokra, vagy akár a már köznevesült formában átvett francia eredetű nevekre (vö. HAJDÚ 2003: 81) is.

Jelen tanulmányban, az itt rendelkezésre álló keretek közt azonban a francia és a magyar névállomány közötti érintkezéseknek egy másféle kérdéskörére: a francia nyelvi-kulturális háttérrel rendelkező neveknek a magyar nyelvben használatos megfelelőire, illetve e nevek fordításának kérdésére irányozzuk ezt a figyelmet. Fontos kiindulópontunkat jelenti az, hogy a fordítás a kommunikáció sajátos, interlingvális és interkulturális formája, melynek folyamatában a tulajdonnevek – melyek szociokulturális meghatározottsága lényegi jellemzőjüket alkotja – különleges helyet foglalnak el. A tulajdonnév lefordításán érthetjük a név más nyelvbéli megfelelőjének megkeresését, aminek lényege nem a formai vagy szó szerinti megfelelés, hanem általában a más nyelvi közegbeli ekvivalens megtalálása. Ennek a megfelelésnek a megteremtése különböző esetekben különböző fordítói műveleteket – átvitel, behelyettesítés, szűkebb értelemben vett fordítás, modifikáció – igényelhet (VERMES 2005: 112–7; különböző példasorokkal l. még FARKAS 2007: 174–5, 2009: 23). A közülük való választást részben nyelvi, a névtípussal is összefüggő, jelentős mértékben azonban különböző kulturális és pragmatikai tényezők szabhatják meg.

A továbbiakban e kérdéskör bizonyos típusproblémáit elsősorban napjaink névfordításaiból származó példákkal szemléltetjük. Példaanyagunk különböző forrásokból: többek közt a szépirodalomból, még inkább azonban a televíziózás világából, elsősorban a filmszinkronizálás vagy a televíziós műsorújság (Rtv = Rtv Részletes), illetve az ún. EPG (az Antenna Digital elektronikus programtájékoztatója) tartalmi összefoglalóiból származik. Az itt bemutatott példákat azok francia nyelvi-kulturális háttere, illetve vonatkozásai fogják egybe. Az általuk

jelzett kérdéseket azonban a tulajdonnevek fordításának, fordíthatóságának tágabb kérdéskörén belül értelmezhetjük a maguk teljességében, ha mindegyike a továbbiakban igen korlátozott mértékben is tudunk csak utalni. (Hasonló források, szempontok alkalmazását bővebb anyagon l. FARKAS 2007, 2009; a kapcsolódó szakirodalom legújabb áttekintésére l. BÖLCSKEI 2010: 245–8.)

2. A fordítások lehetséges hibái közt találkozhatunk a tulajdonnevek részét alkotó, azokat helyettesítő vagy azokhoz kapcsolódó *k ö z s z ó i e l e m e k n e k* – a szó szorosabb értelmében vett – lefordíthatatlanságával. Pl.:

Le baron de l'écluse (filmcím; Rtv, 2003)

Charlotte, la femme de François (szereplők; Lady Jane – Titkok a múltból, EPG, 2008)

Psychiatre (szereplők; Pofa be!, EPG, 2006).

Az előbbi példák még csupán kevesebb információt adnak át az egyébként elvárhatónál, az utóbbi azonban már félreértéshez vezethet, amikor a többi szereplőnek a filmben használatos puszta családneve (*Quentin, Ruby* stb.) között (szintén nagybetűvel) szerepel.

Különböző kérdéseket vethetnek fel a névkiegészítők is (vö. FARKAS 2007: 180–1). Pl.:

Madame Bovary (filmcím; Rtv, 2005)

Mr. Klein (filmcím; Rtv, 2010)

Előbbi esetben egy egyébként magyarul is használható francia megnevezésnek a hagyományosan ismert megfelelővel, a *Bovaryné*-vel való behelyettesítésére nyílhat lehetőség. Az utóbbi esetben viszont az angol névkiegészítő semmiképpen nem állja meg a helyét, hiszen egy francia férfi franciaországi történetéről szóló film címében jelenik meg. (Adalék napjaink fordításaihoz, hogy ez is előfordulhat: a film francia, a sugárzó csatorna német, a filmcím pedig ezúttal angol a magyarországi tévéműsorban. Magyarországon korábban *Klein úr* címmel vetítették.)

3. Jellemző problémakört alkot azoknak a *k o n k r é t , i s m e r t* személyt, helyet stb. jelentő *t u l a j d o n n e v e k n e k* elsősorban a „lefordíthatatlansága” (pontosabban: átvitelrel való fordítása), ritkábban pedig „újrafordítása” (pontosabban: szorosabb értelemben vett fordítása), melyeknek a magyar nyelvben hagyományosan ismert és használatos megfelelői vannak, azaz behelyettesítéssel lennének fordítandók. Pl.:

Vercingétorix (Druidák, Rtv/EPG, 2007), illetve [Vercingetorix] (szinkron; uaz, Tv, 2007)

Geoffrey De Bouillon (A máltai lovagok, Rtv, 2004)

Ezek a példák még könnyen azonosíthatók a római történelemből is ismert gall törzsfő, *Vercingetorix*, illetve a lotharingiai kereszties vezér, *Bouillon Gottfried* nevével, személyével. Máskor a megfelelő behelyettesítés hiánya már a megértést gátolja. Pl.:

„[a lándzsát] birtokolták, [Sárlömántól] Napóleonig” (szinkron; Titkok könyvtára, Tv, 2005)

„[Sárlemány] ... Attila, a hun ... a nagy Tamurlen” (szinkron; Időbanditák, DVD)

A frank császár, *Nagy Károly* neve az itt idézett, eredetileg angol nyelvű filmek szinkronjában láthatólag más híres uralkodóké mellett tűnik fel, a fordítói gondatlanság így még kevésbé menthető (s az utóbbi példában további hibákkal is folytatódik). Jegyezzük meg azonban, hogy máskor éppen a *Nagy Károly* név használata okozhat problémát. Így egy cseh író Prágában játszódó regényében (M. Urban: *Héttemplom*. Bp., 2004: 59, 82, 345):

„[egy templomot] szenteltek fel *Nagy Károly* és a Szűzanya tiszteletére”

„Az Újváros régi templomai érdeklik, és mindaz, ami *Nagy Károly* korából maradt”

„[a templomot] *Nagy Károly* építtette”

Az itt idézett példák Prága és a cseh történelem valamelyes ismeretében válhatnak egyre gyanúsabbá: a cseh eredetiben nyilvánvalóan a XIV. századi Luxemburgi (cseh királyként I., német-római császárként IV.) Károlyról van szó. A *Nagy Károly* uralkodói név a magyar nyelvben viszont csak a frank császár személyére használatos. (Akit magyar királyként megillette a név, őt ugyan téves alapon, de ugyancsak hagyományosan *Károly Róbert*-ként tartja számon a köztudat – szemben riválisával, *II. Durazzói* vagy *Kis Károly*-lyal.)

Máskor, egyes híres személyek esetében többféle magyar megnevezés is lehetséges: *Jules Verne* ~ *Verne Gyula*, *Jeanne d’Arc* ~ *Szent Johanna* (és megkülönböztető jelzőkkel kiegészített változatai) stb.. Hibás fordítással azonban még ilyen esetekben is találkozhatunk. Pl.:

„a szemtanúi voltak *Joan of Arc* megégetésének” (kiemelés az eredetiben; C. S. Forester: *Lord Hornblower*. Bp., 1947: 137)

Joan d’Arc (Szent Johanna, EPG, 2010)

A fentebbiekhez hasonlóan problémás eseteket természetesen a helynevek köréből is – az európai és a tengerentúli francia névanyagból egyaránt – idézhetünk. Pl.:

„egy *Saint Laurent-folyói* fiatal parasztlány” (Bátrak harca – Az új Franciaország, EPG, 2010)

„a *Tuileries* és *Versaillesban* ... Bonaparte uralkodik a *Tuileriesben*” (első előfordulásakor még: „A *Tuileriákban* kell őt fogadnunk”; C. S. Forester i. m. 141, 171–2)

Az egyedi példák mellett rendszeresen visszatérő problémával találkozhatunk *Lotharingia* (és *Elzász-Lotharingia*) esetében, melyek nevét a magyar nem a franciából, hanem a németből vette át (szemben pl. az angol nyelvvel is) – akár elvontabb szerepkörben, a francia ellenállást is jelképező *lotharingiai kereszt* kifejezés kapcsán, akár egyértelműen helynévi jelentésében. Pl.:

Lorraine keresztje (The Cross of Lorraine, filmcím; Rtv, 2006)

„az egyik *lorraine-i* kolostorban” (Az Apokalipszis angyalai, Rtv, 2006)

„a mondabeli *lorraine-i* szűz szerepében” (Szent Johanna, EPG, 2010)

„nem kapja meg [Álszákot] és [Lorrént]” (szinkron; D’Artagnan lánya, Tv, 2009).

Tegyük hozzá viszont azt is, hogy máskor éppen a franciából származó bevett magyar nevet, illetve névformát kell hiányolnunk – elsősorban az angoltól újonnan fordított vagy átvett egyes nevek esetében. Pl. a *La Manche csatorna*, illetve *Bretagne* helyett:

Angol-csatorna (egy stratégiai társasjáték térképén; Harc Európáért, Bp., 1986)

„*Brittany* hercegnőjéért váltságdíjat követelhet” (M. Canham: A sűrű ködön át. Bp., 1992: 201)

4. Amint az utóbbi példák is jelzik, a vizsgált problémakörben a különböző nyelvi közelet is fontos szerepet játszhat. Ebből a szempontból a francia egykor kiterjedtebb hatással bírt. Így egyes spanyol nevek esetében; kiejtésben: *Don Juan* [Don Zsuán], újabban [Don Huán] (míg Mozart operája marad *Don Giovanni*), illetve írásmódban is: *Don Quixote*, újabban *Don Quijote* (vö. NyKk. 1: 942 is). A franciás alakok visszaköszönhetnek a klasszikus magyar irodalomból – például Mikszáthot olvasva –, napjainkban azonban az eredeti nyelvi formát követő változat a megszokott, így az ettől való eltérés fordítási hibának tekinthető. Pl.:

„*Don Quixote* megformálója lehetett” (életrajz; Jean Rochefort, Rtv, 2005)

Ezt a kérdéskört most tágran értelmezve, ám csupán *Jules Verne*, illetve *Verne Gyula* munkáiból vett néhány példával tárgyaljuk. (Ezekhez forrásként az egyes művek mellett l. BERENCZ 1997, ill. a Wikipedia különböző nyelvű, Ver-

néről és műveiről szóló szócikkeit.) A népszerű francia regényíró neve maga is klasszikus példája annak a korábbi magyar fordítási gyakorlatnak, amelyben az idegen nyelvű – valós és fiktív – személynevek magyaros sorrendű használata, valamint a keresztnév magyarra fordítása általánosnak számított. Igaz, ez olykor a magyarban szokatlan formákat is eredményezett (pl. Verne „A csetvadászok” című regényének főhőse, *Cabidoulin János Mária* esetében). Újabban és általánosságban itt is az eredeti névforma megtartása a jellemző, a korábbi hasonló nevek egy része azonban – legalábbis változatként – tovább él napjainkban is.

Verne munkái érdekes példaanyagot szolgáltathatnak, hiszen bőséges forrást jelentenek és a világ számos tájáról merítik témáikat; a XIX. század második felétől fordítják azokat magyarra, de újabb fordításaik és filmes feldolgozásaik is készültek; és mert számos, egyébként fiktív szereplőjük számít közismertnek az átlagos magyar olvasó számára is.

A szerző hőseinek jelentős része nem francia, az ő nevük a korabeli francia használathoz illő formában kerülhetett az egyes művekbe. Innen pedig akár a magyar fordításokba is, aminek talán legjellemzőbb példáját a cár futárja, *Michael Strogoff* nyújtja. Nevét, ha létező személy lenne, ma *Mihail Sztrogov* néven kellene magyarra átírnunk, de irodalmi hősként – ahogyan a korai kiadásokban – *Strogoff Mihály*-nak is nevezhetjük (vö. MAY 1980; NyKk. 2: 720). Történetének szereplőit említve azonban következetességre van szükség, ami pedig könnyen sérülhet. Pl.:

Nadia, Mihály, Iwan Ogareff, Feofar Khan, Sangarre (a szereplők felsorolása; Sztrogoff [!] Mihály, EPG, 2009)

Még érdekesebb lehet azonban számunkra a helyzet, ha Vernének a magyar vonatkozású regényeit vesszük szemügyre. E regények magyarországi, illetve magyarként megjelenített szereplőinek nevét a magyar olvasó számára különböző módokon kellett, illetve lehetett magyarosítani, de legalábbis „honosítani”. „A dunai hajós”, a „Sándor Mátyás”, a „Várkastély a Kárpátokban” és a „Storitz Vilmos titka” című regényekből vett példákkal:

Ilia Brusch > Brusch Ilia, illetve Borus Demeter
Karl Dragoch > Dragoss Károly, illetve Dragos Károly
Miclesco > Miklóska, illetve Miklóssi

(A mű korai és újabb – Zoltán Vilmos-, ill. Bartócz Ilona-féle – fordításai-ból idézve)

Mathias Sandorf > Sándor Mátyás (a legelső fordítás óta)
Étienne Bathory > Báthory István, Pierre Bathory > Báthory Péter
Ladislav Zathmar > Szathmár László
Silas Toronthal > Torontál Simon
Sarcany > Sárkány

Franz de Télek > *Telek Ferenc* (az első fordítás óta, talán az ugyancsak erdélyi grófi *Teleki* család nevének szándékos elkerülésével; a cseh, ill. szlovák fordításban egyébként *Franz Telek*, a románban *Frâncu Teleac*)

Myra Roderich > *Radvánszky Mária*

Haralan Roderich > *Radvánszky Ferenc* (és egyébként: határőrtiszt > huszárcapitány)

Stepark > *Székely*

Az alkalmazott behelyettesítések fő típusai könnyen azonosíthatók. A családnevek esetében a nyilvánvalóan megfelelő (*Báthory*), illetve egy hasonló hangzású magyar (*Miklóska*, családnévrendszerünkbe még illőbben *Miklóssi*), de legalábbis Magyarországon használatos (*Radvánszky*) névvel helyettesítve az eredetit; a keresztnév esetében a név magyar nyelvi párjával (*Mátyás*), illetve egy hasonló hangzású és jellemző (*Simon*), esetleg egy megfelelően csoportfelidéző jelleggel is bíró névvel (*Demeter*).

A magyarországi helyszínek megnevezésében is adódhatnak hasonló feladatok: az eredeti regényben szereplő helyneveket a megfelelő magyar névvel, illetőleg a fiktív helynevet egy, a cselekmény helyszíne szempontjából szóba jöhető valós helynévvel helyettesíteni. A továbbiakban csupán a „Storitz Vilmos titká”-ból idézve példáinkat:

Budapest > *Budapest*, *Pest* > *Pest*; *Bude* > *Buda*, *Mohacz* > *Mohács*, *Vukovar* > *Vukovár*; *Gran* > *Esztergom*, *Presbourg* > *Pozsony*; illetőleg *Ragz* (város a Duna magyarországi alsó szakaszán) > *Zimony*

Tekintve pedig, hogy írói névadásról van szó, és tekintve a sajátos helyzetet (külföldi szerző Magyarországon játszódó regénye), még a rendszerint átvittel fordított hajónevek (vö. FARKAS 2009: 26–7) képviselője is behelyettesítendővé válhat ugyanitt:

Dorothée > *Dorottya*

5. A fikciós művek névanyaga további kérdéseket is felvet. Többek közt: egyazon mű egyazon tulajdonnévtípusba tartozó neveit – itt: személyneveket – is lehet eltérő módon fordítani. „A fősvény”, illetőleg ma leginkább ismert két fordítása (Illyés Gyula, Bognár Róbert munkái) esetében pl.:

Harpagon > *Harpagon*, *Cléante* > *Cléante* (átvittel, mindkét fordítónál)

Anselme > *Anzelm*, *Valére* > *Valér* (behelyettesítés Illyésnél, Bognárnál átvittel)

Brindavoine > *Zabszár* (Illyés), illetve *Paszuly* (Bognár) (szorosabb értelemben vett fordítás)

Kérdéses viszont, hogy ezeket a neveket eredeti francia formájukban meg lehet-e hagyni egy filmváltozat szereplőinek ismertetésében (l. EPG, 2008). A megfelelő megoldás természetesen a szinkronhoz való igazodás, mely feltehetőleg ugyancsak valamelyik ismert magyar fordítást követi. Hasonló esetben, nem is olyan ritkán azonban csakis egy-egy film (vagy akár több filmből összeálló sorozat) és annak ugyancsak közismert magyar változata jelentheti a mércét. Pl.:

Cruchot felügyelő (Rtv, 2005) : *Lütyő őrmester* (szinkron; Tv, 2005)

Lütyő őrmester : *Lütyő őrmester*

Jeromos Gabaj főtörzs : *Jeromos Gabaj főtörzs*

Lucien Fougasse : *Fityesz*

Tricard : *Agykár*

(szereplők; EPG, 2007 : szinkron; Tv, 2007)

A csendőr New Yorkban (az ismert, a többi rész közé illeszkedő cím) : *Csendőrök New Yorkban* (Rtv, 2005)

Különösen a beszélő nevek – mint a számtalan folytatással és feldolgozással rendelkező, sokak által fordított Asterix-történetek esetében – több magyar megfelelővel is rendelkezhetnek (vö. Wikipedia). Míg a főszereplő *Astérix* > *Asterix* és társa, a franciában érvényesülő konnotációt a magyarban is megtartó *Obélix* > *Obelix* esetében nincsenek változatok, más szereplőknél igen színes lehet a paletta. Pl.:

Agecanonix > *Sokadikix*, *Tatix*, *Matuzsálemix*, *Rozogavénix*, *Nyavalyix* (a legidősebb gall)

Panoramix > *Magicoturmix*, *Csodapapix*, *Csodaturmix*, *Turmix*, *Getafix* (a druida, a varázsfőzet készítője)

6. Az idegen eredetű tulajdonnevek magyar nyelvbeli használatának hibái olykor csak kiejtésben, olykor pedig csak írásban jelentkeznek. Pl.:

[Gárnier] (tévéreklámban, 2010; helyesen: [Gárnyié])

Nyolcvan Nap Alatt a Föld Körül (amerikai film plakátja; a típushoz vö. FARKAS 2007: 183–4)

Mint azonban a korábban tárgyalt példákban láttuk, a problematikus névfordítások esetében ennél rendszerint többről van szó: a megfelelő fordítási művelet elvételéről, legtöbbször a szükséges behelyettesítés hiányáról. Ez a magyar

olvasó számára az adott név, illetve szövegrész megértését nehezítheti vagy akadályozhatja meg.

7. Az eredeti szöveggel azonos értékű, ekvivalens fordítás elkészítésének ugyanúgy alapfeltétele a forrásnyelvi és a célnyelvi, illetve az általános műveltség, ahogyan a fordítói gondosság, érzékenység és nyitottság, adott esetben a nyelvi kreativitás is. Mindez sajátos, további példája nyelvek és kultúrák egymással sokszorosán, elválaszthatatlanul összefűződő viszonyának.

A hivatkozott irodalom

- BERENCZ JÁNOS 1997. Verne kislexikon. Kossuth Nyomda Rt. Pallas Stúdiója – Atticus Antikvárium és Könyvkiadó Kft., Bp.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. Fordítás, adaptáció és helynévtörténet: magyar és angol helynévtípusok kontrasztív vizsgálatának gyakorlati tanulságairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 245–62.
- FARKAS TAMÁS 2007. A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közszók és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29: 167–88.
- FARKAS TAMÁS 2009. A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. *Diadal vagy Viktória, Eugén vagy Jenő?* Fordítástudomány 11/2: 22–35.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp.
- KOROMPAY KLÁRA 1978. Középkori neveink és a Roland-ének. *Nyelvtudományi Értekezések* 96. Akadémiai Kiadó, Bp.
- LADÓ JÁNOS 1981. Mi a magyar családnév? In: HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 160. Bp. 51–3.
- MAY ISTVÁN 1980. Strogoff, Sztrogof vagy Sztrogov? In: FELDE GYÖRGYI – GRÉTSY LÁSZLÓ szerk., *Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Gondolat*, Bp. 262.
- NyKk. = GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. 1980, 1985. *Nyelvművelő Kézikönyv* 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SLÍZ MARIANN 2008. Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnévek kialakulására a XIV. században. *Magyar Nyelv* 104: 186–96.
- VERMES ALBERT PÉTER 2005. Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- Wikipédia = <http://www.wikipedia.org>.

FAZAKAS EMESE

A *keresztül* szófajváltása(i) a régiségben¹

1. A TESz. a *keresztül* szónak két szófaji értékét különbözteti meg: a 16. század elejéről (1529 e.) adatható határozószóit és a 17. század elején (1604) megjelenő névutóit. A TESz., valamint az ESz. szerint a *keresztül* a magyar nyelv története során csupán határozószói és névutói szerepet tölt be, tehát mindkét etimológiai szótárunk csupán két szófaji értéket tüntet fel.

Az ÉrtSz. már három szófajúnak minősíti a *keresztül* lexémát: a határozószói és a névutói szerep mellett az igekötői is megjelenik. Ez utóbbi közép-magyar kori kialakulásáról az MNyt.-ben olvashatunk: „Más, nem latívuszragos, hová? irányú határozószókból is lettek igekötők: *keresztül*, *túl*: *keresztülfekszik valaki dolgán* 'keresztezi valaki dolgát' (SzT.)” (MÁTAI 2003: 645).

Tanulmányomban bemutatom, hogyan alakul a magyar nyelv története folyamán a *keresztül* határozószói, névutói és igekötői funkciója, illetve azt, hogy míg egy adott korban mindhárom szófaji szereppel számolhatunk, a mai magyar nyelvi beszélők csak a névutóit és az igekötőit használják; vagyis a szó legrégebbi, eredeti szófaji értéke idővel kiveszett. Állításaimat a NySz., a SzT.², az ÉrtSz. és a mai nyelvi adatokat is tartalmazó MTSzt. (Magyar történeti szövegtár), valamint az MNSzt. adataival támasztom alá.

2. A továbbiakban a *keresztül* egyes funkcióköreit a könnyebb áttekinthetőség érdekében külön tárgyalom, azonban nem kerülhetem el – a vizsgálandó anyag problematikussága miatt – azt sem, hogy néha ezeket egymás mellett állva mutassam be.

2.1. A *keresztül* mint határozószó. A *keresztül*-t, eredeti funkciójára nézve, MÁTAI MÁRIA (1991: 407; 1992: 586–7) és az ESz. alapján magam is egyirányú, ablatívuszragos határozószónak tartom, amely kezdetben, természetesen, helyviszonyt fejezett ki. Azonban már a kései ómagyar korban nem az eredeti ablatívuszi ragnak megfelelő honnan? kérdésre felelő irányt, hanem a hol? kérdésre felelő lokatívuszi helyviszonyt érezték bele a beszélők, sőt bizonyos esetekben már latívuszi funkciót is tulajdonítottak neki: 1529 e.: Az velagnak negy zegere *keresztwl* el ozlanak (VirgK. 53). Ezt a latívuszi funkciót, több mit valószínű, a *keresztül* a mellette álló igekötős mozgásigének is köszön-

¹ Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai kutatói ösztöndíjának támogatásával.

² A SzT.-ből vett példák esetében az adatokat évszámok előzik meg, és szögletes zárójelbe tett, helyre és levéltárra való utalások követik. Az egyes rövidítések feloldását l. a SzT. I. és V. kötetében. A NySz.-ből vett példák esetében az adatokat évszámok előzik meg, és kerek zárójelbe tett levéltári utalások követik. Az egyes rövidítések feloldását l. a NySz. I. kötetében. A többnyire a NySz.-ba beszerkesztett, kódexekből származó példákat is – nem a megszokott módon – évszámok előzik meg, és kerek zárójelben utalok a kódexre és annak lapszámára.

heti. A latívuszi irány valójában csak a (kettős) „igekötőszerű határozószói” használatban (l. MÁTAI 2007: 91; vö. 1595: a’ seb a’ zegenj lege(n)nek a’ fejen ugy volt ket vagy haro(m) helye(n) minth ha kessek hasitottak volna megh az beórét, de az chiontia *zellel kereztiül repedezeótt volth* [UszT 10/58]), valamint majd az igekötői funkció megjelenésekor válik a *keresztül* sajátjává. Érdekességként jegyezhetjük meg, hogy hasonló módon az ÉrtSz.-beli Jókai-idézet határozószójának is latívuszi funkciója van: „Megy le lassankint a holdvilág a hegyek mögé ..., azután egy keskeny felhő áll *keresztül* eléje”. A változatlan hangalakú, toldalékú *keresztül* latívusi értékét mindkét esetben a szövegkörnyezet adja (ez utóbbi példában az *eléje* lexéma nagyban hozzájárul ehhez).

A legtöbb esetben azonban a határozószó megmarad lokatívuszi használatban: 1570: az rawast lattyak hozzw volt es sok mecches rayta *kerestwl* [Kv; TJK III/2. 91 Aztalos Jmreh es Hunyady Estwan vall.]; 1585: Az seotetbe megiek vala, es hat *keresztwl vagion* az kar zek, bele Akadek [Kv; TJK IV/1. 444]; 1652: Az pincze ... sima boltasu, hosszára három rend *keresztül* viszont egyik végibe(n) egy rend, gantar fak benne [Görgény MT; Törzs.]; 1664: A kertnek közöpette légyen egy hosszú út, *körösztiül által hoszattában* (Lipp: PKert. I. 15); 1737: Joseph ... az Vékonyátis *keresztül* erősen fájtatya [Szentlélek Hsz; ApLt 4 Apor Péterné férjéhez]; 1781: a Setét Bük ... felmerettétvén lett hoszszára ... 600 öll, *keresztül* ... 120 öll [Nyárádmagyarós MT; EHA].

A 17. század elejétől már komplex, hely- és módhatározói szerepben áll, különösen igekötős igék mellett: 1621: Az padlastis *keresztwl* nagj fakkal *altal zegestettwk* [Kv; Szám. 15b/IV. 23]; 1647: Az Konjha kemenyiben negi öreg szál vas, hoszszan, es *keresztül* bele czinalva [Marosillye H; VLt 55/5415]; vagy puszta, nem mozgást jelölő igék mellett: 1635: fegjueres kezzel sokan drabantok *keresztwl allottak* [Szászrégen; VLt 17/1603]; 1680: az Garadics(na)k felső padlása ... egj mester gerenda tarttya *keresztül* [A.porumbák F; ÁLt Inv. 4]; 1764: A ... helyetis *keresztül mervén* ... ugy kell nyilakra szaggatni [Újszékely U; WassLt]; 1771: Ezen ... darab Buza termő föld ... 10. öles kötéllel *keresztül mérettétvén* lett egészszen 115. öl [Fejér m.; DobLev. II/428. 18b]; 1816: a’ Temp-lom hátulsó bütüjénél *keresztül mérve* 17, – a’ Torony felöl valo bütüje *keresztül mérve* 12 1/2 ... öl [Csíksztmárton MT; UnVJk 139]; stb.

A 19. században azonban már gyengül a *keresztül* határozószói szerepe; a SzT.-ban (l. fennebb az 1816-os adatot) és a MTSzt.-ban (1835: annakutánna azt bevetni, és felfordított boronával *keresztül besimittani*) csupán egy-egy adalék található; illetve időben szintén ide tartozik az ÉrtSz.-beli Jókai-idézet (régies minősítéssel). A mai magyar nyelv szótárai sem tüntetik fel a *keresztül* határozószói szerepét, valamint a MNSzt.-ból lehívott 1000 szövegrészletben sem található egyetlen olyan mondat sem, amelyben a szó eredeti funkciójában állana. A határozószói funkció elhomályosulásához, majd eltűnéséhez több ok vezethetett: a) elsősorban az, hogy már a kései ómagyar korban megjelenik, majd egyre erősödik a *keresztül* igekötői szerepe; b) a 19. század elejétől

határozószóként hasonló jelentésben mindinkább teret hódít a *keresztbe*, *keresztben* ragos névszó; c) a 16. század végétől pedig erőteljesen terjed a *keresztül* a *kacsul* ~ *kasul* lexémával társulva összetett határozószóként.

A *keresztül-kasul* kezdetben 'minden irányban, mindenfelé', illetve 'összevissza' jelentésben használatos (vö. TESz.): 1585: Kerengőzés, *kőrösztwel kosul* valo út (Cal. 65); 1592: Felette sok az linia *keresztül kassul* rend nélkül (Cis. O2). Ezt a jelentését a nyelv története során végig megtartotta: 1638: ez az Csiszar Ferencz fia ... Koronka fele el niargala s megh vissza *keresztül kosul* [Mv; MvLt 291. 137a]; 1765: cselédgyei ... nem keresték az utat, hanem *keresztül kotsul* (!) az város vetésein jártak [Ne; Eszt-Mk Vall. 126]; 1838: az ováron *keresztül kasul* járok pipázásaiktól is minden pillanatban lehet tartani [Dés; DLt 538]; „A falat *keresztül-kasul* befutották a vadszölő indái”, „*Keresztül-kasul* átkutatták az erdőt” (ÉrtSz.); „Nem grasszálhatunk *keresztül-kasul* a városon” (MNSzt.). Emellett a 18. századból adatolható a 'keresztül, át' jelentése is (1788, TEsz.); de ez a jelentés már a mai nyelvi adatokban nem lelhető fel.

A *keresztbe*, *keresztben* ragszilárdulással keletkezett határozószó a 19. század eleje óta folyamatosan adatolható, és ez az az alakváltozat, amely a *keresztül* határozószói funkcióját valóban háttérbe szorítja. (L. 1801: Farka tompa, alfele hasadása *keresztbe* (MTSz.); 1811: De tudnái ... *keresztbe* lábait maga alá-vetni? l (A szép ló) Nem *keresztbe* lépő [ÁrÉ 113, 158]; 1823–1830: a két pedellus a két sceptrumot ... *keresztbe* tartván, a procedens három ujjait ezek közé teszi [FogE 240]; *keresztbe* rakja, teszi a lábát, *keresztben* fekszik az úton; stb.)

2.2. A keresztül mint névutó. A *vmin keresztül* ragvonzó névutó keletkezéséről és mai nyelvi szerepéről SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965) kimerítően ír, így én csak történeti adatokkal szeretném kiegészíteni a monográfiában leírtakat. A SzT.-ban megjelenő első helyhatározói viszonyt tükröző adat 1600-ból való (Veottem Egy Eoregh fat az *Silipen kereztwl* által keoteo fanak [Kv; Szám. 9/VIII. 11]). Ebben a szerepben végig adatolható (1745: egy barázdát vonvan az ott valo viz mosásos és forrásos *árkokon keresztül* [Nagyida K; Told. 9]; 1793: engemet is, által hivatt a *patakon keresztül* [Zutor K; Somb.]; 1812: én kívülről az *ablakon keresztül* jól láttam [Héderfája KK; IB. Bali Borbára (22) grófi konyha-szolgáló vall.]; 1843: lapáttal árkot s ... gátot csináltak ... rétje *derekán keresztül* [A. jára TA; BLt Fr. Varga (66) col. vall.]), sőt a „névutós határozó” (SEBESTYÉN 1965: 107) ma is inkább ebben a szerepben használatos. Érdekes és elgondolkodtató az, hogy a két első névutói szerepet tükröző adat lejegyzése között viszonylag hosszú idő telt el.³ Ez azért is elgondolkodtató, mert a SzT. szerkesztői – amennyiben lehetséges – adatoláskor bőségesebben élnek a korábbi századokból előkerülő adatokkal. Valójában az 1600-as szövegrészletben akár azt is feltételezhetjük, hogy a *keresztül* az *által*-lal kettős határozói igekötőként van jelen a mondatban. (Vö. a hasonló 1801-beli adattal: 1801: Ezen Táblának a' hegy felől valo vége ... az uton *á(lt)al keresztül szakasztatott* [Mezőbánd MT; MMatr. 269]; illetve egy 16. század végi szövegrésszel, amelyben a *széllel* ~

³ De l. a TESz. adatait, amely az első névutói szerepet 1604-ből említi.

széjjel lexémával alkot hasonló szerkezetet: 1595: a' seb a' zegenj lege(n)nek a' fejen ugy volt ket vagy haro(m) helye(n) minth ha kessek hasitottak volna megh az beórét, de az chiontia *zellel keresztül repedezeótt volth* [UszT 10/58].) A *keresztül*, valamint az *által* szerepének pontos felfedését az is akadályozza, hogy egyrészt: szinonim lexémákról lévén szó, egymás mellett megjelenhetnek nyomatékosítóként (vö. a határozószói szerepnél idézett 1621-es és 1664-es adalékokat; ill. a kettős igekötőt 1785: Orsóval *fúrd által-keresztül* (Szakácsmest. 181); stb.); másrészt mindkét szó olyan szintagmatikus kapcsolatban van jelen legtöbbször, amely egy rajta viszonyt jelző vonzattal jár együtt (*vmin által ~ keresztül*) és ez nemcsak a névutói funkcióban jelenik meg, hanem az irányt mutató igekötős szerkezetekben is (pl. *keresztülmegy a városon, átmegy az úton*). Ezek ismeretében hajlok arra, hogy az 1600-as „*Silipen kereztewl altal keoteo fanak*” adatban egy nyomatékosító szerepben álló *keresztül*-t feltételezzek, amely az *által*-lal együtt kettős igekötőt alkot.

Visszatérve a névutói használatra, a helyhatározói szerepen kívül a régi nyelvi adatok tanúsága szerint a 19. század végéig csak időre vonatkoztatva találkozunk a *vmin keresztül* szintagmával; a SzT.-ba csupán két adalékot vetek fel a szerkesztők: 1838: több *esztendőken keresztül* [Dés; DLt 187/1842]; 1847: Nyoltz *Eveken keresztül* [F.szentmihályfva TA; Bosla]; a CzF. még nem szótárazza, pedig már a 19. század elején felbukkan pl. Bessenyei írásaiban (vö. 1801: Európának szokszáz *esztendőkön keresztül* hatott viselt dolgai (MTSzt.); stb.). Ez talán annak is köszönhető, hogy a nyelvűvelés sokáig ellenezte a *vmin keresztül* szókapcsolat időhatározói használatát (vö. SEBESTYÉN 1965: 108). A 20. század előtt íródott szövegekben azonban nem találjuk a szerkezet mód- és eszközhatározói használatát, ez csupán a század második felében válik gyakorivá. (L. az ÉrtSz-beli és a SEBESTYÉN 1965 által idézett példákat.)

2.3. A *keresztül* mint igekötő. Történeti vonatkozásban MÁTAI (2003: 645; 2007: 44) említi a *keresztül* igekötői funkcióját, illetve JAKAB (1976) és KIEFER (2000) sorolja be a mai igekötőállományba. Azonban a *keresztül* igekötői szerepéről és annak kialakulásáról eddig átfogó tanulmány nem született. Mint fennebb is láttuk, a TESz. és az ESz. nem is említi igekötőként. A NySz.-ban 13 *keresztül* igekötővel kapcsolódó ige jelenik meg címszóként (*áll, fekszik, gázol, jár, néz, nyír, ölt, tesz, tör, törekedik, vág, verődik, visz*); a SzT. szerkesztői ennél sokkal többet (összesen 72 igekötős igét és származékot) vesznek fel; az ÉrtSz.-ban 31 címszónyi igekötős ige (és származék), valamint több, címszóként nem részletezett származék található. Ennek az egyenetlenségnek több oka is van: a NySz. szerkesztői többnyire a kódex- és szépirodalomból merítették példáikat, nem állt rendelkezésükre olyan gazdag levéltári anyag, mint a SzT. szerkesztőinek. Az ÉrtSz-ba pedig elsősorban terjedelmi okok miatt sem kerülhetett be minden olyan igekötős ige, amely a 20. század derekán használatban volt, másodsorban pedig azzal is számolnunk kell, hogy a SzT.-ban jelen levő *keresztül* igekötős igék egy része ma már nem ezzel,

hanem az *át* igekötővel használatosak, így ezek legtöbbje csak a közép- vagy csak az újmagyar korból adatható.

A történeti anyagban elsőként megjelenő (igekötős igeként besorolt) lexémánk a *keresztülnyír*: 1519: az ő feienec layat *keresztül niretuen* es feiert rvhaba őtöztetvén, meg kilde pilatosnak (DebrK. 310); 1529–1531: Az ő aldot zent feyet *keresthwl nyrete* Es feyer rvhaban elteztete (ÉrsK. 95b).⁴ Láthatjuk, hogy a határozószói használattal egy időben jelenik meg az igekötői funkció is, legalábbis adataink ezt mutatják. Sőt, ha az évszámokat tekintjük kiindulópontnak, akkor azt mondhatnánk, a *keresztül* legalább egy évtizeddel hamarabb jelenik meg igekötőként, mint határozószóként. Azonban azt is tudjuk, hogy ezek csak az első ránk maradt lejegyzés időpontját és nem első használatukat mutatják. Mivel a megelőző korokból nagyon kevés szövegemlékünk van, és ezekben maga a szó meg sem jelenik, illetve a kései ómagyar kor vége felé egyszerre bukkan fel mindkét szerepben a vizsgált lexéma, a többi igekötőnk kialakulását kell tekintetbe vennünk akkor, amikor az igekötői funkció megjelenéséről beszélünk. Tudjuk, hogy a nyelvtörténet során többnyire ragszilárdulással létrejött határozószó szófajváltásával keletkeztek igekötők, illetve a középmagyar kortól ragos névszó is igekötői funkciót kaphatott/kaphat. Mivel a *keresztül*-nek bizonyíthatóan volt határozószói használata, mindenképp szófaji előzményként ezt kell feltételeznünk.

A határozószó és az igekötő elkülönítésekor valójában nem kellene nehézségekbe ütköznünk, hiszen elsősorban a szintaktikai érték megléte illetve hiánya mutatja, hogy határozószóval vagy viszonyzóval van-e dolgunk. Ugyanakkor az igekötőség kritériumait többen kidolgozták és alkalmazták (ennek összefoglalását l. MÁTAI 2007-ben), és ez megkönnyítheti az elhatárolást. Történeti anyagban azonban nem mindig ennyire könnyű a funkciók szétválasztása. Különösen akkor, amikor a *keresztül* eredeti irányjelölő jelentésében van jelen. Mégpedig irányjelölő funkciója minden igekötőnknek megőrződött (még az aspektusjelölő szerepben álló *meg*-nek is érezzük pár igekötős igében az eredeti 'vissza' jelentését). És ez különösen igaz azokra az igekötőinkre, amelyek alakrövidülésen nem mentek keresztül, illetve amelyek morfémaszerkezete a mai beszélő számára is egyértelmű (pl. *tönkre*, *agyon*, *végbe*, *félre*, *újra* stb.).

Amint már említettem a névutói szerepnél, sokszor a rajta viszony is megjelenik azokban a szintagmákban, amelyekben (a mai nyelvérzék szerint is) igekötős igével állunk szemben. A rajta viszony jelenléte megnehezítheti a szófaji érték felismerését ott, ahol a szórend: *-n* toldalékos névszó + *keresztül* +

⁴ Itt kell megjegyezni, hogy MÁTAI a MNyt-ben egy 1670-es adalékot idéz, gyaníthatóan az általa első, biztosan igekötőnek tartott *keresztül* illusztrálására. A *keresztülfekszük vki dolgán* szintagmában (1670: Az pápista úgy fél urunktúl, mint az tüztül, tudván vallásához való szeretetét és ha publice előhoznák, *keresztül* igyekeznének *feküdni* az dolgokon [TML V, 261 Kende Gábor Teleki Mihályhoz]) a *keresztül* jelentésspecializáló szerepe kétségtelen, és ezáltal a lexéma igekötő funkciója is megkérdőjelezhetetlen, azonban az elérhető források jóval korábbról szolgálnak olyan adatokkal, ahol a *keresztül* nemcsak irányjelölő funkcióban szerepel.

mozgást jelölő ige. Pl. 1674: Az úton keresztül fekszik a roka hót számban (RendÉlet. C10); 1744: (A) Biro udvarán keresztül jűen [Besenyő AF; Told. 3]; XVIII. sz. köz.: az után keresztül jár égj föld [Mezőbánd MT; EHA]; 1841: gáttján keresztül szállítottam fáimat [Dés; DLt 707]; stb. E példák azt bizonyítják, hogy valójában nemcsak a határozószói szerepnek az igekötőtől való elhatárolása okozhat gondot, annak ellenére, hogy elméletben nagyon jól tudjuk, hogyan is kellene ezeket elkülöníteni egymástól.

Az 1815/1836-os példa első szókapcsolatának szórendje világosan mutatja, hogy ott igekötős igével állunk szemben, míg a második szintagma szórendje inkább egy névutós névszó és egy ige kapcsolatára utal: 1815/1836: a Vizek Baroth felé, ha csak szivárványon nem vitetnek keresztül az előttök álló Hegyen keresztül nem folyhatnak [Köpec Hsz; HSzjP Providus St balás in possessione Ürmös (50) vall.]. Azonban az alábbi példák szórendje is arra utal, hogy egyértelműen igekötős ige található a szövegben: 1658: Mikó uram ... azt mondja, hogy bár keresztül vonják az nyárson, ha urunk bejű [TML I, 248–9 Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz]; 1699/1700: Vrunk(na)k ... feles Hadai ... Hunyad Vármegyén mennek keresztül [BK. Folti Bálint Bécsben kelt. végr.]; 1702: a városon sem akartak keresztül vinni bennünket (Misk. VKert. 363); 1756: azon idegen emberek az én kertemen Szokdestenek keresztül [Branyicska H; JHb LXX/2. 19]; 1809: Szabo Mihály ... a' Szekérről le esvén, a' Nyakán és fején a' kerék keresztül ment [Gyalu K; RAK 249]; 1866: a főt. püspök ur ... Keresztül utazik: Gyalun, Kapuson [M.bikal K; RAK 158 esp. kl]; stb.

A 17. század elejétől adatolhatók az olyan igekötős igék, amelyek esetében ugyan érezzük az irányjelentést, de ehhez hozzáadódik a totális akcióminőség is, különösen a tárgyias vonzatú szintagmákban: 1639: Dauit Istuanne, Szeöcz Danielne, es Munkaczi borbely Istuanne, kereztül jarjak az szeöleöket [Mv; MvLt 291. 182a]; 1715: Török Pál Ur(am) azt a földet ... keresztül nem szántotta [Szászfülöpös K; WH. Paulus Musnai de Szász Phülpös (58) ns vall.]; 1768: noha most a kemény üdő miatt Zajos a viz ... keresztül folya a Gátot [Abafája MT; Told. Huszár lev. 17a]; 1780: meg tölt az a' to iszoppal ... 's ezért nyárba keresztül melegedvén az hal el döglik [Szamosfva K; Born. XXXIX. 51 Josintzi Sándor nyil.]; 1811: Mint Rómulus Sántzát keresztül ugrani Ugy tilalmas lészen ezt által rontani [ÁRÉ 90–1]; 1813: mások se fogják azt mondani, hogy alvással keresztül futottam a Telet [Perecsen Sz; IB. Botos Péter gr. Korda Annához]. Az idézett példákban (az 1715-öst kivéve) az alapige vonzata is megváltozik, illetve az 1813-ban megjelenő keresztülfutja a telet szókapcsolatban jelentésspecializáló szerepe is van az igekötőnek.

Az akcióminőségek közül a rezultatív is hozzáadódik az igekötős szerkezet-hez. Már ezt láthatjuk a két legkorábbi adatban is (l. fennebb a DebrK. és az ÉrsK.-beli szövegrészt is); 1676: Vagyon ezen pitvarban az fákbán keresztül rakva egy gerenda [Fog.; UF II, 724]; 1692: Ezen konyhanak napkelet felől-való részében vagyon sövényyel keresztül rekesztve egy kis Házacska [Mezőbodon TA; BK 4–5]; 1736: A kisasszonyok ... az nyakokban hosszú fekete fátyol volt, azt az

mellyeken *keresztül fogták* [MetTr 344]; 1762: meghengedé hogj az utrizált berket *keresztül ássuk* [Marossztygyörgy MT; Ks 67. 48. 31]; 1844: gyere ki Cserenyés Dánielné ... mert az Isten Istenem ne légyen, ha ma ágyadba fekvő helyyedbe is *keresztül nem lölek* [A.sófva U; DLt 1441]; stb.

Az igekötőség azon kritériumát is kielégíti a *keresztül*, hogy az igekötős ige továbbképezhető. Erre már a 18. század elejéről vannak adataink: 1710 k.: Telekiné házában szegeletbéli ablaknál *keresztülvont* supellát alatt volt a szembenlétel tisztességesen [BÖn. 752]; 1769: a *Keresztül járo* Nyilak között [Káposztássztmiklós MT; EHA]; 1770: Ezen *keresztül kötő* gáton felyül [H; JHb XXXI/17. 3]; 1770: A' Nyárád ... Horgas folyásait, néhol kitsin Földeknek *keresztül vágásaival* meg egyenesíteni [Cserefa MT; Told. 9]; 1819: 32 négy négy marhas Szekerek és 40 Tésolás marha assignáltatott vala ... az itten *keresztül utazando* Katonaság számára [TLt Közig. ir.]; 1832: egy *keresztül övedző* kötél vas horgaival [Sáromberke MT; TSb 26]; stb.

Ugyanakkor már jelentésspecializáló szerepben is felbukkan az igekötő a következő szerkezetekben: *keresztülfekszik vki dolgán* 'keresztezi vki dolgát' (l. az idézett adatot fennebb); *keresztülvág vmit* 'meghiúsít vmit' (1705: nékem oly ellenségemmé lött a comisszarius, hogy valamit efficiálni akartam, és ő interessatus lehetett benne, mindeneket *keresztülvágott* [WIN I, 640]); *keresztül-szól vki dolgában* 'beszól vki dolgába' (1710: a jámbor császárt arra vette vala, hogy egész plenipotentiája legyen Magyarországbn s Erdélyben, és maga is a császár ne *szóljon keresztül* az ő dolgában [CsH 207]); *keresztülgázol vmiben/vmin* 'semmibe vesz' (1750–1771: *Keresztül gázolnak* minden-kinek hirében nevében (Fal: UE. 421); 1771: Isteni és világi törvényen *keresztül gázol* (Fal: NU 209); *keresztülvág* 'keresztülhúzza vki terveit/számításait' (1772: Azon is tanakodott ... hogy lehetne az erdélyi reformátusokat vagy elpusztítani vagy pápistákká tenni ... De a szegény Cserei Elek ... mindenkor *keresztülvágta* [RettE 289]); *keresztülesik vmin* 'átesik vmin' (1844: szegény Intzédiné meghala ... az első hir ... kivált Anyámra nézve nagy benyomást tón, 's a' szokott rázkodáson *keresztül kelle esnie* [Kv; Pk 7 Pákei Krisztina lev.]); stb.

Már a korai adatok között megjelenik egy olyan szerkezet, amely nagyfokú elvontságot mutat, és amelyben éppen a jelentésspecializáló szerepe miatt a *keresztül*-t igekötőnek tekintem: *keresztüláll* 'ellentmond vminek': 1613: Sz. Ágoston sem *áll keresztül* ebben az értelemben (Pázm: Kal. 654); *keresztüláll vmiben* 'ellentmond vminek': 1650: *Keresztül állanak* az isteni rendelésben (Megy: Dial. Előb. 3); *keresztüláll vkinek a dolgában* 'keresztezi vki szándékát/dolgát': 1618: *Keresztül áll* dolgában: transverse stat; *keresztül álló*: transversus, dissidiosus (MA: Scult. 1081); 1710 k.: attól féltek, hogy *keresztül állok* a dolgokban [BÖn. 926]; 1773: A' megfogyatkozott reménység felette káros lelkünknek, *keresztül áll* dolgunkban (Fal: SzE 530) (vö. a már említett *keresztülfekszik vki dolgán*

szerkezettel); *keresztüláll vki beszédén* 'közbevág': 1695/1751: *Keresztül áll* beszédén [közbevág] (Hall: HHist. III. 92)⁵.

3. Összegzés és kitekintés. A rendelkezésemre álló adatok tükrében összegzésként elmondhatom, hogy a régiségben már a kései ómagyar kortól adatható a *keresztül* határozószói és igekötői szerepe. A határozószói szerep, több mint valószínű, korábban kialakult, mint az első lejegyzés sejteti, azonban ez sem lehet korábbi, mint a kései ómagyar kor alsó határa (l. MÁTAI 1991, 1992). Azonban a határozószói funkció a 19. század végére eltűnik részben a *keresztül-kasul* összetett határozószó, valamint a *keresztbe, keresztben* ragszilárdulással létrejött határozószó térhódítása, részben pedig a *keresztül* igekötői funkciójának felerősödése miatt. A névutói szerep egy 1604-es lejegyzésben jelenik meg először, de valójában ennek megerősödéséről csak a 18. század közepétől beszélhetünk. A *keresztül* igekötőként már a kései ómagyarban megjelenik, már ekkor olyan akcióminőséget ad hozzá alapigéjéhez, mely által biztosra megállapítható igekötői funkciója, valamint nagyon korán megjelenik jelentésspecializáló szerepe is. A régiségben viszonylag nagyszámú igéhez kapcsolódó *keresztül* azonban a 19. századot követően már kevesebb ige mellett jelenik meg. Ennek okát a rövidült hangalakú *át* igekötő előretörésében látom. (Az *át* igekötőségére l. többek között B. GERGELY 1980.)

A jelenség teljes körű magyarázatához azonban szükség lenne egy következő tanulmányban az itt felvázolt jelenségeket az *által ~ átal ~ át*, valamint a *keresztbe, keresztben* lexémák hasonló jellegű változásaival összevetni, illetve minden esetben a jelentéstani jelenségekre is bővebben kitérni.

A hivatkozott irodalom

- CzF. – CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS. A magyar nyelv szótára 1–6. [1–4] Emich Gusztáv, [5–6] Atheneum, [1–5] Pest, [6] Bp., 1862–1874.
 ÉrtSz. – A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
 ESz. – Etimológiai szótár. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.
 B. GERGELY PIROSKA 1980. Az *által ~ át* igekötő, illetve névutó történetéhez. In: IMRE–SZATHMÁRI–SZÜTS szerk. 1980: 351–6.
 IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LAJOS szerk. 1980. A magyar nyelv grammatikája. NytudÉrt. 104.
 JAKAB ISTVÁN 1976. A magyar igekötők állományi vizsgálata. NytudÉrt. 91., Bp.
 KIEFER FERENC 2000. szerk. Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp.

⁵ A SzT.-beli adatokat a szerkesztők szókapcsolatként és nem igekötős igeként értelmezik, annak ellenére, hogy nagyon jól kitetszik: a szintagma jelentését nem lehet levezetni a *keresztül* és a mellette álló ige jelentéséből.

- MÁTAI MÁRIA 1991. Az igekötők. In: TNyt I: 433–41.
- MÁTAI MÁRIA 1992. Az igekötők. In: TNyt II/1: 662–95.
- MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. MNyt: 204–33; 393–439; 632–62.
- MÁTAI MÁRIA 2007. A magyar szófajttörténet általános kérdései. NytudÉrt. 157., Bp.
- MNSzt – Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., [Elérhetőség: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>]
- MNyt – Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Bp., 2003.
- MTSzt – Magyar történeti szövegtár. Elektronikus adatbázis. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. [Elérhetőség: <http://www.nytud.hu/hhc/>]
- NySz. – SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1 – 3. Hornyánszky, Bp., 1890–1893.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965 A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SzT. – Erdélyi magyar szótörténeti tár VI. kötet. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA. Akadémiai Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, Bp.–Bukarest, 1993.
- TESz. – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–76.
- TNyt – A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991–1992.

FERCSIK ERZSÉBET

A helyesírás változásai – váratlan távlatok, távoli területek?

A magyar helyesírás történetének áttekintése sokféle szempontból lehetséges, és ennek megfelelően sokféle tanulsággal is szolgálhat. Közülük vetett fel néhányat KOROMPAY KLÁRA a Helyesírás-történet; művelődéstörténet – két tudományág dialógusa című 2004-es kongresszusi előadásában. Foglalkozott a helyesírás-történet és a nyelvtörténeti szintézisek kapcsolatával, illetőleg a kapcsolatok többféle módon lehetséges bemutatásával. A helyesírás-történet és az ún. belső nyelvtörténet legfontosabb érintkező pontjaiként – különböző korokból hozva a példákat – kiemelte a hangtörténetet, a morfológiát, a szintaxist, és utalt a szövegtanra is. A helyesírás-történet külső kapcsolatait vizsgálva hangsúlyozta, hogy az egyik legeredetibb, legkülönösebb vonását abban látja, „hogy váratlan távlatok nyúlnak ki belőle [...] távoli [...] területek felé” (KOROMPAY 2006: 204). Közülük hármát említ részletesebben: a nyomdászatot, a vallási mozgalmakat és az iskoláztatást. Mindhárom terület szorosan kapcsolódik egy-egy kor meghatározó társadalmi változásaihoz, amelyek mindig fontos művelődéstörténeti következményekkel is együtt jártak. Elegendő, ha példaként a nyomdászat kialakulását választjuk. Köztudott dolog, hogy a XVI. századi magyar nyomdászok – nyomdász voltak mellett – gyakran egy személyben voltak fordítók, nyelvtanírók és a helyesírás alkotói. Mindez megerősíti azt a tételt, hogy a társadalom íráskultúrájával – a szövegekhez való viszonyulásával – szorosan összefügg a helyesírás története.

Jelen írás kereteiben nem áll módunkban áttekinteni a helyesírás-történet egyes korszakaiban fontos szerepet játszó „távoli területeket”, terjedelmi okokból nem vehetjük sorra azokat a legfontosabb művelődéstörténeti eseményeket és társadalmi változásokat sem, amelyek valamilyen módon hozzájárultak a magyar nyelvű írásbeliség, közelebbről a helyesírás témaköreinek alakulásához. De feltehetjük azt a kérdést, hogy napjainkban vajon milyen változásokat indukálnak a szöveghez való viszonyulás, az íráskultúra, de főként a helyesírás témaköreiben a XX. század végi, XXI. század eleji társadalom és művelődés változásai, közöttük is elsősorban a számítógépes szövegszerkesztő programok használatának széles körű elterjedése.

A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról szólva FÁBIÁN PÁL (1984) kiemeli, hogy az viszonylag kevés olyan módosítást tartalmaz, amely a 10. kiadáshoz képest újdonságot jelent. A témakörök bővítésére csak néhány esetben volt szükség, például az anyagnevek és a jelentéstömörítő összetételek, valamint a többszörös összetételek írásának szabályozásakor; vagy Az elválasztás fejezetében a *dz*, *dzs* betűjegyek szétválaszthatatlanságának kimondásakor. Mindezeket a korabeli leíró grammatikák bővülése, illetőleg differenciáltabb elemzései indo-

kolták. Új részlet lett a szabályzatban az Általános tudnivalók című fejezet is, amely az írás és a helyesírás fogalmát világítja meg, valamint a magyar helyesírást jellemzi. Részletesebben, új példákkal, új névtípusok megjelenítésével tárgyalja a szabályzat a földrajzi nevek és az intézménynevek írását. Eddig nem szereplő, új tulajdonnévi-egységként jelennek meg a csillagnevek és a márkanevek, sőt a kitüntetések és a díjak nevének írásával is külön fejezetrész foglalkozik a tulajdonnevek között. Az ilyen típusú bővítések elsősorban a korabeli társadalom igényeit elégítik ki, a korábban nem létező írásproblémák megoldását segítik elő. A változtatások harmadik része az eddig is meglévő szabályok új elrendezéséből adódik. Ezek az átalakítások az áttekinthetőséget és a könnyebb elsajátíthatóságot szolgálják, például A különírás és az egybeírás vagy Az írásjelek című fejezetben.

Már a helyesírási szabályzat 11. kiadásának munkálatai idején, az 1970-es, 1980-as években is több fórumon felvetődött, hogy „a gépi technika térhódításával a helyesírás terjesztésében egyre nagyobb szerep jut a számítógépeknek, a televízióknak stb., nő ezen eszközök alkalmazóinak, gyártóinak, a képűjság készítőinek a felelőssége is” (FÁBIÁN 1984: 150). Pedig akkor még alig volt érzékelhető az a technikai változás, amely néhány évtized múlva gyökeresen változtatta meg a fiatal generációk kommunikációs szokásait, és teremtette meg az írott beszélt nyelv alapjait. Emellett akaratlanul is szerkesztővé, tipográfussá és korrektorrá tett szinte mindenkit, aki a számítógép klaviatúrájához nyúl. A digitális technika gyors térhódításával az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben megnőtt a háziilag készített nyomtatott szövegek mennyisége. Szinte semmilyen technikai akadály nincs annak, hogy bárki kisebb-nagyobb terjedelmű írásos anyagot, akár több példányban is nyomdai minőségben előállítson.

A szövegszerkesztés alapját jelentő technikai tudást, a számítógépes programok kezelését ma felhasználói szinten könnyű elsajátítani. De annál nehezebb megtudni, melyek azok az alapvető szempontok, amelyeket célszerű figyelembe venni az esztétikus, az írásmű tartalmához igazodó és a hagyományoknak megfelelő nyomtatványok elkészítésekor. Pedig a számítógépes szövegszerkesztő programok sokféle lehetőséget kínálnak az üzenetek tartalmának erősítésére. A szöveg megjelenítésének formai kérdéseivel foglalkozva – vagy éppen nem foglalkozva – akaratlanul is a tipográfia területére tévedünk. Hiszen a számítógépes szövegek elkészítésekor és nyomtatásakor választanunk kell a különböző betűfajták és -típusok között; el kell döntenünk a sorok méretét, a szóközök, margók nagyságát; meg kell terveznünk az élőfej, élőláb és a lapszám helyét; ki kell alakítanunk a címrendszer és a hivatkozás formáját, el kell helyezni az illusztrációkat és a hozzájuk kapcsolódó aláírásokat stb. Mindezeknek a hatékony befogadást segítő kiválasztásához alapvető tipográfiai ismeretek szükségesek.

A XXI. század mindennapi íráskultúrájának és a szövegekhez való viszonyulásának szinte paradigmaticus átalakulása felveti azt a kérdést: Nem volna-e célszerű a helyesírási szabályzatot új témakörrel, a szöveg nyomtatott megformálására és megjelenítésére vonatkozó tipográfiai tanácsokkal bővíteni? Ez a gon-

dotlat korántsem újdonság, hiszen szinte a nyomtatás megjelenésétől, majd elterjedésétől kezdve folyamatosan jelen van az úgynevezett „nyomdai helyesírás”. A XX. században – elsősorban a hagyományos nyomdatechnikához kapcsolódva – a szerkesztők és a nyomdászok szűkebb köre számára készültek ilyen jellegű kiadványok. Nagy népszerűsége tettek szert közülük például BALASSA JÓZSEF (1929) és TIMKÓ GYÖRGY munkái (1971/1972) vagy napjainkban ÉRDI JÚLIA és GARAI PÉTER (2007) kiadványa. Részben hasonló feladatot lát el GYURGYÁK JÁNOS rövid idő alatt több kiadásban, majd átdolgozott formában is megjelent munkája, a Szerkesztők és szerzők kézikönyve (1996/2005), amely az ortográfia-ának és a tipográfia-ának nem tárgyalja részletesen minden területét, de az olvasót további szakmai kiadványokhoz és kézikönyvekhez irányítja. Mindezek mellett a speciális, szakemberek számára készült kiadványok mellett a helyesírási szabályzat egy új, a szövegformálással foglalkozó fejezettel a nagyközönség figyelmét is felhívhatná az alapvető tipográfiai szempontokra, és bemutatná az általánosan célszerű megoldásokat.

A helyesírás és a tipográfia összekapcsolását – a gyakorlati igényeken túl – a két terület szoros összefüggése is indokolja. Az *ortográfia* és a *tipográfia* szó azonos utótagja, a *-gráfia* már önmagában is tükrözi, hogy mindkettő az írással, az írott szöveg rögzítésével foglalkozik. Lényegében a szöveg külső képét, formájának kialakítását határozzák meg. Az ortográfiai és a tipográfiai eljárások, szabályok létrejöttében nagy szerepet játszik a rögzített szöveg funkciója, a társadalmi hagyományok, valamint az egy-egy korra jellemző esztétikai elvárások.

A funkcionalitás mindkét területen alapvető fontosságú, hiszen lényegében ugyanaz a cél: az információ minél közérthetőbb átadása; az árnyalt gondolatközlés, valamint a pontos és a gyors befogadás segítése. A magyar helyesírásban jól szemlélteti ezt például az értelemtükröztetés szinte minden területet átszövő rendszerszerűsége, amely részben a nyelvi rendszer tükrözését jelenti. Jó példa ennek illusztrálására a szóelemzés, amelyben legtöbbször akkor tüntetjük fel a szóelemeket, ha a kiejtésben a morfémahatáron módosulnak (*szeretjük, nagyszerű, tolltartó*). Az értelemtükröztetés másik típusa a tartalmi, logikai kategóriák differenciált megjelenítése, például az, hogy a tulajdonneveket a nagy kezdőbetűs írásmóddal különítjük el a közszavaktól: *Kis, kis; Virág, virág; Hold, hold*. A helyesírásbeli különbség jelzi a tulajdonnevek fajtáit, az írásmóddal utalunk a te-reptárgyak jellegére, illetőleg a névadás motivációjára: *Gellérthegy, Gellért-hegy; Gellérthegyi út, Gellért-hegyi kőzet*.

A tipográfia eszközeinek alkalmazásakor szinte minden esetben felfedezhetjük a funkcionalitás meghatározó voltát. Elegendő például a betűválasztásra gondolnunk. A nyomtatás története során pontosan kialakult, hogy milyen típusú nyomtatványokhoz milyen stílusú betűket célszerű választanunk. Általános megközelítésként azt szokás javasolni, hogy a szépirodalmi szövegekhez reneszánsz vagy barokk, a társadalomtudományi művekhez barokk vagy klasszicista, a műszaki kiadványokhoz klasszicista vagy egyiptienne, a reklámokhoz egyiptienne vagy talp nélküli betűstílusokat válasszunk (VIRÁGVÖLGYI 2001). De nem mind-

egy például az sem, hogy kik lesznek a nyomtatott szöveg feltételezett olvasói. Más betűformát igényel például egy gyermekeknek szóló mesekönyv, mást egy fiatal nőknek szóló hirdetés, és mást az idősebbek számára készített magazin. Természetesen nemcsak a betűk, hanem az elrendezés, a díszítés és egyéb tipográfiai eszközök is közrejátszanak a szöveg értelmi és hangulati elemeinek közvetítéséhez.

Az adott társadalom szokásai és hagyományai is nagymértékben befolyásolják az ortográfiai és a tipográfiai szabályok működését, a szövegrögzítés szokásos eljárásait. Tárgyan értelmezve a hagyomány szerepét könnyen beláthatjuk, hogy magát az egész helyesírási rendszert a hagyomány alakította ki, a betűk alakjától kezdve az egybeírás és különírás szabályain keresztül valamennyi helyesírási szabály a hagyományon alapul. Oly annyira erős a hagyomány jelenléte, hogy szemben áll a magyar helyesírás két fő alapelvével, a hangjelöléssel és az értelemtükrözéssel (LACZKÓ–MÁRTONFI 2008).

Szűkebb értelemben a hagyományos írásmódon azt az eljárást értjük, amikor nem a mai kiejtés vagy szóelemzés elve alapján történik egy-egy szónak vagy szóalaknak a rögzítése. A magyar helyesírás szabályai (1984) az alábbi jelenségcsoportokat sorolja a hagyományőrző írásmód területére: a hagyományos írásmódú családnevek; a *dz* és a *dzs*; az *ly*; a zárt *e*; a régebbi írásformát őrző szavak (87–91).

A tipográfia erősen hagyományőrző voltát jól jellemzi, hogy az olvasás egyike az ember leginkább megszokáson alapuló tevékenységének. A hagyományos formától való legkisebb eltérés is kockázatos, hiszen megakasztja az olvasás folyamatát, sőt elterelheti az olvasó figyelmét a szövegről. Ennek ellenére természetesen a tipográfia sem él állandóan azonos megoldásokkal, hiszen változásra készítenek – többek között – a technológiai újítások is. De a változások legtöbbje nem egyszerre érinti a konvencionálisan elfogadott területeket, sőt legtöbbször összekapcsolódik egyéb, a társadalmat meghatározó, korjelző változásokkal. Szűkebb értelemben a hagyományok egy-egy kultúrához, illetőleg nyelvhez is szorosan kapcsolódnak.

Megfigyelhetjük például, hogy egy korszak jellegzetes betűivé válhatnak azok a betűtípusok, amelyek kezdetben az adott kor hatalmát közvetítő, magas státust hirdető feliratok betűi voltak. A római kapitálisokkal legelőször például az ókori birodalom hadi győzelmeit örökítették meg a kőbe vésett feliratokon. „Ezeken megkérdőjelezhetetlen hatalmi pozíció tükröződik az anyaghasználatból, a szavak egymáshoz (középre zárt) vagy az olvasóhoz (fejmagasság fölött) viszonyított elhelyezkedéséből, az arányokból és magukból a betűkből is (álló, négyszögletes befoglalóforma, ritkított betűköz), amelyek formájukat és elhelyezkedésüket tekintve statikus és szimmetrikus elrendezést követnek. Az ily módon közszemlére tett szavakat nem lehet sebtében olvasni” (JURY 2007: 35). A korabeli kőbe vésett feliratok egységes képet mutatnak, és ez sem véletlen, hiszen a hatalom képviselői megkövetelték a vésnököktől a szigorú előírások pontos betartását.

A tipográfiát évszázadokon keresztül szigorú szabályokkal rendelkező szakterületnek tartották. A szaktudást a szabályok továbbadásával, a gyakran szabványokban előírt megoldások betanításával, valamint az elismert korábbi szakmai nagyságok munkáinak tanulmányozásával lehetett megszerezni. Mindez azt sugallja, hogy a hagyományok, a szabályok és a konvenciók megismerése és betartása az alapja a funkcionális hatékonyságnak és az esztétikus forma megteremtésének.

Az esztétikum megjelenése a tipográfiában vagy még inkább a helyesírásban nehezen mérhető, ám meglévő jelenség, hiszen a formához, a megjelenéshez, a vizuális rendszerekhez kapcsolódó dolgokkal foglalkozik mindkét terület. A különböző tipográfiai megoldások összességében az egy-egy kort jellemző stílusirányzathoz kötődnek. A tipográfiai oldaltervezés hagyományos stílusa például a klasszikus görög és római esztétikát tükrözi. A hagyományos nyomtatott oldal képe keveset változott a nyomtatás kezdetekor, a reneszánsz idején kidolgozott oldalkép óta. Napjainkban is a XVI–XVII. században kanonizált esztétikai elveket tükrözi a klasszikus arányokkal, a szimmetria és a statikus egyensúly dominanciájával. Annak ellenére, hogy a XX. század első évtizedeiben kialakult a hagyományostól gyökeresen eltérő, a városi-ipari társadalom szükségleteit tükröző új stílus, amely lehetővé tette az információ dinamikus megjelenítését, az aszimmetria, a kontraszt és a nem lineáris rendszerek alkalmazását (WEST 1998). Az esztétikai szempontok ott húzódnak a legapróbb tipográfiai döntés mögött is. Egy kiadvány tervezésekor legalább olyan fontos szerepet játszik például a margók gondos megtervezése – a szöveghez viszonyított aránya és eloszlása – mint a margó gyakorlati funkciója (JURY 2007: 142).

Esztétikai alapelvek érvényesülnek például a helyesírásban az elválasztás egyes területein. A Helyesírási tanácsadó (LACZKÓ–MÁRTONFI 2008) az elválasztás alapformáit taglalva az ún. fonetikai-fonológiai típusú és a szóelemhatárt figyelembe vevő elválasztás mellett harmadik csoportként az esztétikai típusú elválasztást említi, utalva a tipográfiai hagyományokra is. Konkrét példa lehet erre a jelenségre a hagyományos helyesírású családneveknek azon csoportja, amelyben kettőzött betű található. Ezeket elválasztáskor esztétikai okokból a kiejtéstől függetlenül szét kell választani (*Des-sewffy*, *Kos-suth*), még a toldalékos alakokban is (*Kis-sel*, *Pap-pot*). Ugyancsak esztétikai okkal magyarázható, hogy a két szótagból álló *Ády*, *Fáy*, *Vay* típusú neveket – annak ellenére, hogy elvben szétválaszthatók, hiszen két szótagból állnak – nem szokás elválasztani, hiszen a sor végén vagy a sor elején csupán egyetlen betű maradna.

A szöveg külső képének, formájának kialakulását nagyrészt tehát az ortográfia és a tipográfia szabályai határozzák meg. A szabályok alkalmazásakor fontos szerepe van az adott kommunikációs helyzetben elérni kívánt célnak, azaz az információközlés és -befogadás minél hatékonyabbá tételének. A szabályok kialakulását jelentősen befolyásolják a mindenkori társadalom hagyományai, egy-egy kor írásgyakorlatának szokásai. Lényegében a társadalom hagyományosan kialakult értékrendje határozza meg a szabályokhoz való viszonyulást is, ponto-

sabban azt, hogy milyen mértékben tekinti kötelező érvényűnek a szabályok betartását, és hogyan értékeli a szabályoktól való eltérést. A szabályok működéséhez és változásához koronként hozzájárulnak a szöveg írásbeli, illetőleg grafikai megjelenítéséhez kapcsolódó esztétikai kategóriák. Mindezek a tényezők együttesen hatnak, bármely kor írásbeliségét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a funkcionális, a hagyomány és az esztétikum összefonódva jelenik meg az írott szövegekben.

A helyesírási szabályzatnak tipográfiai tudnivalókkal történő bővítése többféleképpen is lehetséges. A jelenlegi 14 nagy fejezet mellé – amely az Általános tudnivalóktól az Egyéb tudnivalókig mutatja be a helyesírási szabályokat – beilleszthető egy újabb fejezet, amely a szövegformáláshoz, a szöveg külső megjelenéséhez kapcsolódó alapvető ismereteket tartalmazza. De elképzelhető az a megoldás is, hogy a már meglévő fejezetek egészülnek ki a témakörhöz illeszkedő tipográfiai ismerettel, például A betűk című rész bővül a betűválasztás általános szempontjaival. Hasonló szándék megvalósulását figyelhetjük meg a Helyesírási tanácsadó (LACZKÓ–MÁRTONFI 2008) több fejezetében. Az írásjelek című részben például az egyik fejezet Az írott szöveg írásképe címet viseli. Ebben a szerzők további alfejezetekben foglalkoznak a sorköz, a bekezdés és a szóköz tagoló szerepével. A példaként említett rész mellett még több helyen történik utalás a tipográfiára, illetőleg a tipográfia és a helyesírás közös területeire. Az ismeretközlés módja, az átadni kívánt ismeretek mélysége, összefüggéseinek feltárása, valamint a példanyag kiválasztása azt igényli, hogy ebben a munkában mindkét szakterület képviselői részt vegyenek.

Ily módon a XXI. századi íráskultúra egy fontos sajátosságának felismerése a szöveghez – pontosabban a szöveg alkotásának, előállításának folyamatához – való viszonyulás átértékeléséhez vezethet. Ez az igény nemcsak a helyesírás oldaláról jelentkezik, hanem a másik oldal, a tipográfia területéről is: „Vitathatatlan, hogy a számítógépek elterjedésével a tipográfia a hagyományos szakmai területeken kívülre került, és emiatt jóformán mindenkinek kell hozzá értenie, aki szövegek előállításával csak alkalmanként is foglalkozik. Márpedig ezek legkülönbözőbb képzettségű, hivatású emberek, és a tipográfiához nem igazán értenek. Azt tapasztalom, hogy őszinte érdeklődéssel fordulnak e szakma felé, és legalább azokkal a dolgokkal szeretnének tisztában lenni, amelyeket a számítógép amúgy is »megkérdez« tőlük (hiszen már a legegyszerűbb szövegszerkesztő program használata során is számos tipográfiai jellegű döntést kell hozni)” (VIRÁGVÖLGYI 2001: 7). A társadalmi-technikai változások következtében fellépő igény kielégítése, a helyesírási szabályzat bővítése az általános tipográfiai szokások és szabályok bemutatásával néhány évszázad múlva, a helyesírás-történet tanulmányozásakor talán már nem tűnik távoli területek összekapcsolásának, hanem csupán a helyes írás témaköreiben történő hangsúlyeltolódásnak.

A hivatkozott irodalom

- A magyar helyesírás szabályai. 1984. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BALASSA JÓZSEF 1929. Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre, Bp.
- ÉRDI JÚLIA – GARAI PÉTER (szerk.) 2007. Tipográfia és helyesírás harminc nyelvhez. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FÁBIÁN PÁL 1984. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról. Magyar Nyelvőr [108]: 385–407.
- GYURGYÁK JÁNOS 1996/2005 Szerkesztők és szerzők kézikönyve / Szerzők és szerkesztők kézikönyve. Osiris Kiadó, Bp.
- JURY, DAVID 2007. Mi az a tipográfia? Scolar Kiadó, Bp.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa. Magyar Nyelv. [102]: 204–9.
- LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA 2008. Helyesírási tanácsadó. Osiris Kiadó, Bp.
- TIMKÓ GYÖRGY (szerk.) 1971/1972 (2. jav. és bőv. kiadás) Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Nyomdaipari Egyesülés, Bp.
- VIRÁGVÖLGYI PÉTER 2001. A tipográfia mestersége számítógéppel. Osiris Kiadó, Bp.
- WEST, SUZANNE 1998. Stílusgyakorlatok – A tipográfia és az oldaltervezés hagyományos és modern megközelítése. UR Könyvkiadó, Bp.

G. PAPP KATALIN

Sitty-sutty, avagy a szóteremtés Lázár Ervin-es esetei

1. A szóteremtés természetét és fajtáit a nyelvészeti-nyelvtörténeti kutatások pontosan definiálták (például ZSILINSZKY 2005). A köztudatban azonban gyakran összekeveredik az ugyancsak belső keletkezésű szóalkotással. Abban azonosak, hogy mindkét esetben a nyelv rendszerén belüli valamiféle új szónak a létrehozásáról van szó. Csakhogy a szóteremtés példái interjekcióra és onomatopoezisre vezethetők vissza, a jelentést tehát az érzelmi és a hanggal-mozgással való kifejezés szándéka generálja. Ebben a folyamatban a szó valóban teremtés: a különböző érzelmi megnyilvánulásokat az indulatszavak, az anyanyelv hangzásvilágával való barátkozást és próbálgatást a gyermek- és dajkanyelvi szavak, környezetünk hangjelenségeit és mozgásképzeteit pedig a hangutánzó, valamint a hangfestő szavak jelenítik meg. Olyan kifejező szó jön létre, amelynek hangsora már eleve utal a keletkezés körülményeire. Az írói, költői, azaz a művészi gyakorlat – természetéből fakadóan – érintkezik a szóteremtéssel.

2. A szókészlet gyarapodásának ez a módja ma már áttevődni látszik az irodalmi nyelv területére. Amíg a mindennapi nyelvhasználat többnyire a szóösszetételt, szóképzést, rövidítést, kölcsönzést használja és gyakorolja a szókészlet módosításának eszközeként, addig a művészi nyelv spontán módon és tudatosan is képes a szó keletkezésének archaikusabb mintáit követni és a gyökerekig visszahajolni. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a beszédből kizárjuk a szóteremtés lehetőségét. Mindössze annyit állítunk, hogy az aktuális nyelvhasználatban visszaszorulóban van.

Felvetődik az a gondolat is, hogy a szóteremtés fentebb említett fajtái az irodalmi nyelven belül összefüggnek-e műfaji kérdésekkel. Az érzelmek primer kifejezése vagy a hanggal való érzékeltetés magától értetődően jelenik meg a líra világában, de az elbeszélésekben, regényekben, mesékben is. Mégsem gondolhatjuk, hogy a műfajokon belül alkalmazott beszédmód kötelező vagy gyakori elemei lennének. Közelebb állhat a valósághoz az a felvetésünk, hogy a szóteremtéssel létrehozott szavak egy-egy alkotó stílusának sajátosságát reprezentálják, azaz az irodalmi nyelvben stílusjelenségek.

A továbbiakban ez utóbbi gondolatot megpróbáljuk igazolni egy konkrét író, Lázár Ervin alkotói gyakorlatára támaszkodva.

3. Lázár Ervin műveiben, legfőképpen meséiben, számos példát találunk a szóteremtésre, illetve magára a szóteremtés folyamatára. Az író különösen érzékeny volt környezetének hang- és mozgásjelenségeire, ilyen nevek jelzik például, mint a *Murmura néni*, *Burbura bácsi*, *Dömdödöm*, *Kikeriki*, *Lif-laf-laffantyú*. *Dömdödöm*-öt szinte az egész gyermekvilág ismeri, sokan és sokat írtak róla (például KOMÁROMI GABRIELLA, KÁLMÁN C. GYÖRGY vagy POMPOR ZOLTÁN).

Azt azonban kevesebben tudják, hogy a név nem a dübörgő zenére vagy a medve dörmögésére vezethető vissza (bár ez utóbbi értelmezést a Réber László-i illusztráció még sugallja is), hanem két ember esti, távoli beszélgetésének hangfoszlányaira. „Amikor este beszélget két ember, akkor a távolból figyelő csak annyit hall, hogy *döm dö döm dö döm*” – vallotta az író (LÁZÁR 2004). De nem csak a nevek jelzik az alkotó fogékonyságát a szóteremtésre. A Hét szeretőm című novelláskötetéből szemezgettük ezt a néhány példát: *bimm-bamm, döbb-döbb-dibbdöbb*, a nagydob *bufog*, a nevetés *felbuhog*, a padra *kushad, elzsongította, csámcsogási biztos, főrohognök, főfáznok, vacogási ügyek*.

Lázár a gyermek nyelvi és érzelmi megnyilvánulásait kíváncsian és nyitott füllel és lélekkel figyelte. Több nyilatkozatában, valamint Naplójában is utalt arra, hogy „a gyermekek nyelvújítók” (LÁZÁR 2007: 83). Meséinek szereplőit és gyakran ezek neveit is saját, illetve környezetének gyermekei ihlették, például *Brwrw úr, Brunella, Hapci király, Sírós Frukk, Tupakka, Tehuantepec*, a körtefa neve is ebből a világból származik. Az elhallás és a belehallás megbújik a gyermeknyelvben, csak fel kell ismerni. RODARI (2001: 30) fejtette ki A képzelet grammatikája című művében, hogy „minden hibában egy történet lehetősége rejlik”.

Lázár Ervin mesemondásának sajátos vonása, hogy úgy vezeti elő az eseményt, hogy akár egy gyermek is kitalálhatta-mesélhette volna. Az élmény élétszerűsége hangok és mozgásképzetek előhívása következtében válik egyedivé és különössé. Vegyük példának a Vérengző Alfréd című mesét a Hapci király című kötetből. A mese antihőse, a Habocco-dinasztia első alakja születésekor nem oázva sír, hanem *hoé-zve*. Ez az új hangutánzó szó – de FÓNAGY IVÁN után nevezhetjük „spontán kreációnak” is – történetet és szöveget alakító szerepbe kerül. Kiderítik ugyanis, hogy a csodaherceg nem *hoért*, hanem *hóhéért* kiabál. Így válik tetteiben is *hoéherceg*-gé, majd Vérengző Alfréddá. KONCZ TAMÁS úgy fogalmazott, hogy a szerzőnek „sokszor elég egy szócska [...], hogy történet kerekedjék belőle” (KONCZ 2008: 71). Az így kitalált szó szinte magától működik. A Négyszögletű Kerek Erdő című meseregényben a sötétség indukálta félelmet a fűrész és a megdöngtetett benzineshordó hangja kelti életre: *zii-zuu-sitty-sutty-ding-döng-dong*. A manógyár című mesében pedig egy kis manó megjelenését a következőképpen érzékelteti az író:

„Már éppen kezdtem értetlenül nézni, amikor *csissz-csessz, nyiköri-nyekeri*, kinyílt a gépezet végén egy ajtócska – olyanforma, mint a kakukkos óráé –, és tömött aktatáskával a hóna alatt kísétált rajta egy vigyori manócska.

– *Buff-buff. Huhu* – mondta, és gyors léptekkel eltűnt egy rejtett szénaalagútban.” (Mgy.: 7)

Lázárnál nem egyszerűen csepeg a régi szapulóból az esővíz, hanem a *cupp* és a *cupp-cupp-cupp* hangutánzók keltik életre a jelenséget (BD.: 68). Zsebenci Klopédia nevű hőse a nappalok és az éjszakák változó rendjét így fogalmazza meg: „a sötétség, *sutty*, ki az ember szemén, a fény meg *sutty* be” (BD.: 107). A gyermeki naiv rácsodálkozás kézenfekvő kifejezői az indulatszavak. A Hétfejű

Tündér című mesekötetben például nem egyszer kiáltanak fel a szereplők ekképpen: *jaj, ó, tüű, tí, húha, hohó, tyű, hej, aha*.

Ezek, a szóbeli nyelvhasználatot leképező indulatszavak, hangutánzó és hangfestő szavak, a lázári stílus gyermekekre hangolt változatának kifejezői.

4. Ne higgyük azonban, hogy Lázár Ervinnél a mesén kívül, más műfajokban nem találkozunk ezzel a megoldással. A gyermek saját nyelvhasználatát megjelenítő név, *Babó Titti*, például nemcsak A Hétfejű Tündérben, hanem a Kisangyal című novelláskötetben is felbukkan. A Csillagmajor egyik darabjában „pengve recsegett Széni nagyságos hátgerince, *ripp-ropp, jaj*, kéjesen *sziszegett* és kiáltozott, lúdbőrös lett tőle a férfiember háta” (Csm.: 34–35). A *Tiktak* nevű matematikatanár pedig a Hét szeretőm című novelláskötetből lép elő.

A szövegalkotás fontos elemévé válnak a hangutánzó szavak a mindössze húsz mondatból álló Mese egy szembejövőről című írásban is. A rövid szöveg támpillérei lesznek:

„*Dörr-bömm-dörr*, hegyerincekre taposott meg városokra.”

„*Bimm-bumm-bimm*, folyókra lépett, hidakra, ligetekre.”

„*Csirr-csörr-csirr*, házakra lépett, virágoskertekre, játszóterekre.”

„*Tipp-topp-tipp*, pásztorkutyákra lépett, csűrökre, búzaföldekre.”

„*Csisz-csosz-csisz*, kismalacokon, pipacsokon, ingecskéken csoszogott.”

„*Sity-suty-sity*, szép formákon, virágillaton, álmokon lépkedett.” (Ka.: 151–

2)

Ez esetben szinte poétikai erővel bírnak a hangutánzó szavak. Összekötnek és elválasztanak. Magasabb szintre emelkednek és sejtelmesebbé válnak azzal, hogy világméretűvé tágított univerzumra (a pásztorkutyától a hegyerincekig, illetve álmokig) vonatkoznak.

5. Az indulatszavak, a gyermek- és dajkanyelvi szavak, a hangutánzó és hangfestő szavak tetten érhetők Lázár Ervinnél akkor is, amikor a felsorolás, halmozás, szinonimafutamok rá oly jellemző mondatszerkezési megoldásaival él. *Sírós Frukk* például nem egyszerűen bömböl, hanem „vernyákkolt – *ver-ver-ver*, nyervákkolt – *nyer-nyer-nyer*, tutujkázott – *tuj-tuj-tuj*, óbégatott – *ób-ób-ób*”. Majd később: „Összehúzták magukat [tudniillik az erdő állatai] – *ajjajaj*. S közben zúgott a *nyer-nyer*, bűgött a *ver-ver*, szirénázott a *tuj-tuj-tuj*, borzongatott az *ób-ób*.” (Mgy.: 32–3) Itt a hangutánzás átveszi a leírás szerepét. Szaggatottá teszi a mesemondást. Hol a fő cselekmény részeként, hol a háttérfestés elemeként szolgál. A leírás helyettesítését mutatja a következő két példa is:

„Futó léptek zaját hallotta – *aha*, gondolta, most futja az öt kört. Kicsivel később *huppanás, csusszanás, puffanás*. Hát ez nem sikerült – szomorkodott az Egér” (HT.: 26).

„A taláros megrázott egy csengőt. Elült a *csiszi-csoszi, a sutyuru-mutyuru, a klikk-klakk*” (Hsz.: 243).

6. Ismert tény, hogy az állathívó szavakból vagy az állatok által kiadott hangok nyomán gyakran keletkeznek állatnevek (például *cica, coca, cinege, harris*). Lázár ebben is újítónak számít. A szóteremtés lényegét, ez esetben a hang-

hatást magát viszi át egy-egy új szóba. Így lesz *Kikeriki*-ből *főkiker*, *Kukoriku*-ból *főkukor*, a tűz *sziszerezszik*, a fűzfa hegedűt *nyiszinyösző fűzfa hegedű*-vé alakítja és *szászszorjaj* nekünk (vö. BD.). Ezt a módszert mint analógiát használja már nemcsak szóteremtésre, hanem a szóalkotás különböző eseteiben is: például *füstpöffencs* (BB.), *selyemhorkolás* (Hsz.), *alabalás*, akinek *alabalá*-ja van (Hsz.).

7. Végezetül álljon itt egy rövid adattár, amelyben a szóteremtésre visszavezethető neveket soroljuk fel:

Személynevek:

Babó Titti (Ka., HT.), *Baramburác Bumburác* (Mgy.), *Brunella* (HT.), *Burbura bácsi* (Mgy.), *Brwrw úr* (Mgy.), *Dr. Zirzurr* (BB., NKE.), *Dudus* (FC.), *Duzma Dözmő* (Mgy.), *Eszerece király* (HT.), *Frukk* (Mgy., Ka., HT.), *Hapci király* (Hk.), *Hiripa* (Ka.), *Hiripi* (Ka.), *Kikeriki* (BD.), *Kisfejú Nagyfejú Zordonbordon* (BB., GyM., NKE.), *Kukica hercegnő* (Mgy.), *Kukoriku* (BD.), *Lif-laf-laffantyú* (Mgy.), *Maff* (Mgy.), *Maminti* (HT., BB., NKE.), *Murmura néni* (Mgy.), *Nagyhajú Kopasz Tillárom* (HT.), *Nuuszi Kuuszi* (BB.), *Nyalkabalka király* (HT.), *Nyeszege* (Csm.), *Punk tata* (Hsz.), *Ripityom* (BD.), *Skóbala* (Ka.), *Sróf mester* (BD.), *Summi Sammi* (BD.), *Tiktak* (Hsz.), *Tiszilli* (Ka.), *Tupakka* (BB., Csm., Mgy.)

Állat- és egyéb nevek:

Csacsarkas (Mgy.), *Sumi kutya* (Ka., HT.) – *Rettenetes Háromkerekű Pakuk* (HT.)

A hivatkozott irodalom

- FÓNAGY IVÁN é.n. A költői nyelvről. Corvina Kiadó, Bp.
 KONCZ TAMÁS 2008. Gondolatok Lázár Ervin Naplójáról. 1. sz.: 67–73.
 LÁZÁR ERVIN 2004. Egyszer csak író lettem. [Elektronikus elérhetőség:
<http://www.origo.hu/vendegszoba/szorakozas/20040120lazar.html?pldx=3>]
 LÁZÁR ERVIN 2007. Napló. Osiris Kiadó, Bp.
 RODARI, GIANNI 2001. A képzelet grammatikája. Pont Kiadó, Bp.
 ZSILINSZKY ÉVA 2005. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC,
 Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp., 2005: 176–9, 372–3, 618–9, 725–6,
 804.

Szépirodalmi források és rövidítésük

- BB. = Lázár Ervin, Bab Berci kalandjai. Osiris Kiadó Bp., 2002.
 BD. = Lázár Ervin, Berzsián és Dideki. Osiris Kiadó, Bp., 2006.
 Csm. = Lázár Ervin, Csillagmajor. Osiris Kiadó, Bp., 2005.
 FC. = Lázár Ervin, A Franka Cirkusz. Osiris Kiadó, Bp., 2006.
 GyM. = Lázár Ervin, Gyere haza, Mikkamakka. Móra Könyvkiadó, Bp., 1980.
 Hk. = Lázár Ervin, Hapci király. Osiris Kiadó, Bp., 2006.

Hsz. = Lázár Ervin, Hét szeretóm. Századvég Kiadó, Bp., 2004.

HT. = Lázár Ervin, A Hétfejű Tündér. Móra Könyvkiadó, Bp., 1977.

Ka. = Lázár Ervin, Kisangyal. Osiris Kiadó, Bp., 2006.

Mgy. = Lázár Ervin, Manógyár. Századvég Kiadó, Bp., 1993.

NKE. = Lázár Ervin. A Négyszögletű Kerek Erdő. Osiris Kiadó, Bp., 2005.

MARIE-JOSÈPHE GOUESSE

A Hétfejű Tündér¹

Grâce à ces quelques lignes, l'auteur voudrait ici renouveler à la récipiendaire de ce livre d'Hommage une invitation tout à fait amicale, maintes fois formulée au cours de discussions soit à Paris soit à Budapest: Invitation à la réalisation d'un projet.

Le moment est favorable, il va bientôt lui être loisible de s'affranchir de certaines contraintes et d'entrer dans un temps consacré essentiellement, si ce n'est exclusivement, à la recherche, motivation véritable et pur bonheur qui correspond à une activité pendant laquelle le temps s'arrête ou ne compte plus...

Mais pour que cette invitation soit convaincante, vous conviendrez qu'il s'agit d'utiliser des arguments fondés. En effet, outre la qualité et la pertinence de ceux-ci, il faut aussi faire tomber les dernières réticences, réaffirmer donc l'intérêt d'un tel projet.

Dans les années 1987–1992, un texte intitulé *Clés pour le hongrois* a été rédigé pour les étudiants de Bordeaux (KOROMPAY, K. 1987–1992. *Clés pour le hongrois*. Bordeaux). Alors qu'elle était professeur invité à Paris l'auteur de ce texte, Korompay Klára m'en a offert un exemplaire et, pour ma connaissance de la langue hongroise, la lecture de ses pages s'est révélée très formatrice et instructive: aucun usuel de la langue hongroise en français n'apporte autant d'informations, à la fois précises et concises, sur la langue que ce soit sur l'histoire de celle-ci, sa phonétique, sa morphologie, sa syntaxe. Bien évidemment, en une cinquantaine de pages tout ne peut être traité ce qui conduit à former le vœu qu'à partir de ce noyau existant le texte s'étoffe. Personnellement, tel est mon souhait le plus sincère: Poursuivre le projet déjà amorcé et le mener à son terme car, en effet, certaines parties ont déjà été rédigées et corrigées. C'est pourquoi en survolant trois domaines et en soulevant quelques questions, parfois de type contrastif, à leur propos l'intérêt sera-t-il relancé pour compléter et envisager une publication du volume?

Que faisons-nous en 2004 lors d'une rencontre à Paris? Nous discutons d'une nouvelle mouture d'un chapitre intitulé: Le *-t* du COD.

Les "Remarques préliminaires" de ce chapitre sont au nombre de quatre. Reprenons la première de celles-ci:

"le fait qu'il y ait un marquage morphologique obligatoire va de pair avec une assez grande souplesse de l'ordre des mots".

¹ Clin d'œil, si l'on peut dire, à des références "littéraires-linguistiques" partagées.

Cette assertion à propos de l'étude de l'objet direct en hongrois introduit et souligne ici la corrélation, pour une langue donnée, entre une morphologie explicite et un ordre des constituants moins contraint². Cette formulation même, à propos du domaine du COD, apporte un véritable éclairage quant à la structure du groupe verbal (ou prédicatif) hongrois. Cette première remarque est peut être encore plus adéquate et pertinente pour des locuteurs dont la langue maternelle est le français. Pour ces derniers en effet, dans de nombreux cas, l'ordre dans la phrase vaut syntaxe et ils s'empressent donc souvent, à l'écrit, de reproduire une structure comparable à celle de la phrase en français et ils ne savent guère débiter une phrase hongroise par autre chose que par cet élément qui correspond à un constituant qui fonctionne comme sujet! Afin d'introduire cette caractéristique du hongrois "...une assez grande souplesse de l'ordre des mots" serait-il plus aisé de présenter, en premier lieu, l'ordre dans la structure du groupe verbal (GV) quand il s'agit d'aborder l'ordre des mots du hongrois dans la phrase?

(1) Juli eloltotta a villanyt, hogy jobban lássa.

(2) A Ló rázta a fejét.

(3) Juli keresgélni kezdte maga körül a mesét, a cserkesz teli szájjal nevetett. Aztán Juli is elnevette magát, hiszen ez volt a mese.

(4) Bitang, aki ezt a parancsot nem ismeri.

L'ordre dans ces trois premiers exemples (1-3) est-il en contradiction avec les remarques formulées précédemment? Dans un cadre neutre, pour une phrase simple, ils ne sont pas atypiques. Le COD suit le verbe mais on observe que ce verbe a un constituant nominal sujet morphologiquement explicite qui, de plus, est bien défini, du type nom propre ou assimilé. En liaison avec la deuxième remarque préliminaire du chapitre dont est extraite la citation, dans un tel cas, un objet défini, c'est la conjugaison déterminée et non la conjugaison générale qui est choisie. La première phrase du troisième exemple (3) apporte des informations complémentaires et permet d'affiner les arguments, le COD du verbe principal est le verbe à l'infinitif, ici placé en position gauche du verbe fléchi de la phrase, mais cet infinitif possède un COD, qui est lui défini, et qui justifie donc la conjugaison déterminée et ce COD est bien placé à sa droite³. Le (4) exemplifie ces positions respectives dans le cadre d'une proposition

² La terminologie habituelle "ordre des mots" prête à confusion me semble-t-il. A l'intérieur d'un constituant l'ordre des mots est contraint: dans un groupe nominal hongrois l'adjectif épithète ne peut être qu'à gauche du nom qu'il qualifie. Par contre, c'est l'ordre respectif des constituants les uns par rapport aux autres qui bénéficie en hongrois d'une grande liberté.

³ Dans le texte original, une page entière, V1, est consacrée aux conditions d'emploi de la conjugaison générale et de la conjugaison déterminée.

subordonnée avec une négation: le relatif comme sujet est à l'initiale de la proposition, il est suivi du COD déterminé et la négation occupe la place directement à gauche du verbe.

(5) Kiment az ablakon, vitte a lázrózsákat.

(6) Megtapogatta az orrát, s boldogan fölkiáltott.

Lorsque le sujet n'est pas morphologiquement explicite (5, 6), on trouve de même des structures dans lesquelles le COD suit le verbe.

(7) – Talán mandulát akartál mondani.

(8) – Uborkát egyeltem, őrséget kettőztem, dinnyét harmadoltam, főzsványt négyeltem, ötöltem-hatoltam, erdőben heteltem, miattad nyolcultam, nem kilencedeztem, gonoszt tizedeltem.

(9) Hétfőn sárkánytejet ittam, kedden lándzsát szórtam,...

(10) Orrán fekete keretes pápaszemet viselt, és újságot olvasott.

Dans l'apprentissage de l'ordre au sein de la structure du groupe verbal, ce type de construction (7–10) apparaît comme assez fréquent. Sans constituant nominal sujet explicite ici, la structure du groupe verbal commence par le COD, un constituant nominal sans déterminant – mais qui peut avoir des adjectifs épithètes à sa gauche (10)⁴ – et il est placé à immédiatement à la gauche du verbe principal de la phrase. Dans (7) le COD nominal de l'infinitif est à gauche du verbe fléchi, l'infinitif étant lui à sa droite.

Dans les exemples précédents, l'ordre était appréhendé dans des phrases que l'on pourrait qualifier de non-marquées. Les exemples suivants ne semblent pas relever de ce type. En effet, le rejet de la particule verbale après le verbe, dans ces exemples, est une trace du rôle spécifique joué par le constituant placé immédiatement à gauche du verbe. Ce rôle peut être celui joué par la négation (11), par un adverbe (12), par le constituant sujet ici le pronom personnel (13), ou par un COD même s'il est sémantiquement non défini (14), le verbe est alors employé à la conjugaison générale. Quant au dernier exemple (15), c'est le COD pronominal qui est en position initiale et qui précède ainsi tous les autres constituants, il est suivi du constituant nominal sujet dont le rôle doit être ici souligné car dans cette position, immédiatement à gauche du verbe, il rejette la particule verbale à la droite de celui-ci.

⁴ Quel est l'ordre respectif des adjectifs épithètes à gauche du nom? Exemple: "Vékony, szemüveges, szőke fiú."

(11) "Senki sem állt meg előtte, és senki nem vette észre, hogy az oroszlán szomorú".

(12) – Tulajdonképpen csak most ébredtünk rá a sok izgalom után, hogy milyen nagy ünnep ez.

(13) Hát ő varázsolt el engem.

(14) – "A bejáratnál egy ketrecet állítottak fel, ...".

(15) Ezt a Kecske unta meg előbb.

Ces quelques exemples de phrases non neutres montrent, pour celles qui contiennent un COD, des spécificités quant au rapport de celui-ci au constituant sujet et à l'ordre respectif de ces deux constituants (15) et permet de souligner une morphologie spécifique du COD (13). L'ordre VO et OV se retrouvent dans les deux types de phrases.

Les quelques exemples de COD proposés ne sont qu'un début de piste pour une réflexion qui associerait morphologie, syntaxe et sémantique dans le cadre de l'observation de l'ordre des mots dans la structure du GV. L'intégration du GV pourrait alors être étudiée dans la phrase, phrase simple d'abord puis complexe ensuite et selon qu'elle comporte un constituant nominal sujet explicite.

La pertinence de la corrélation entre morphologie et ordre des mots semble aussi pouvoir être exemplifiée par le domaine de la comparaison. En hongrois, l'expression du comparatif de supériorité de la comparaison se marque par *-bb* sur le paramètre et le complément de celui-ci peut être introduit et marqué par *-nál/-nél* ou *mint*. Il est très difficile voire impossible de trouver des arguments formulés clairement et explicitement qui justifieraient l'emploi de l'un *-nál/-nél* versus celui de l'autre *mint*.

(16) Úgy érzem, hogy a festmény hübb, becsületesebb, izgatóbb, mint a fotográfia.

(17) Nagyobb volt a lyuk, mint a maradék zokni.

(18) Ma nincs pestibb és magyarabb a kávécsárdánál.

(19) Nem volt nálam csúnyább gyerek Rácpácgresen.

Ces deux façons morphologiques différentes d'introduire le complément du comparatif sont certes bien marquées mais l'argument morphologique ne peut tout expliquer et une hypothèse formulée quant à l'emploi de l'une ou de l'autre des formes ne tient que si elle est mise en relation avec le problème de l'ordre des mots. On peut d'abord observer la différence entre les deux marques à disposition: d'une part un suffixe casuel *-nál/-nél* et de l'autre *mint*⁵ une conjonction qui introduit une certaine structure, ainsi qu'un ordre contraint lié à cette structure.

(20) – És most képzeld el, hogy ennek a zűrzavarnak a tetőfokán nyílik az ajtó, és ott áll egy nő, akiről ha nem tudnám, hogy nálam négy évvel idősebb, azt hinném, hogy tízzel fiatalabb.

(21) – És kérlek, Gizám, harisnya nélkül, mert le volt sülve, egy nálam négy évvel idősebb valaki, olyan barnára, mint a Sportuszoda, és sarkas, kivágott, hegyes orrú cipő, szintén a legújabb külföldi divat.

Il faut avouer que ce sont des exemples de Örkény dans *Macskajáték* qui nous ont le plus clairement ouvert les yeux sur la liberté d'emploi de la forme suffixée quant à une position dans la phrase, souplesse comparée à l'emploi d'une séquence introduite par la conjonction, *mint*, séquence forcément moins mobile et plus contrainte de par sa structure. Le constituant suffixé par *-nál/-nél* peut facilement occuper n'importe quelle position dans la phrase, se placer à gauche et non à droite du paramètre comme occuper aussi la position directement à gauche du verbe ou du prédicat.

Si la catégorie de l'adjectif, et donc le degré de celui-ci, n'est pas abordée dans le texte original, dans la partie qui aborde les pronoms⁶ on peut lire: "*le hongrois aime annoncer, dès la principale (et souvent même à la tête de cette dernière) qu'il y a une subordonnée qui suit:...*". Dans *Les termes de la corrélation*, le corrélatif de comparaison n'est pas mentionné: D'un point de vue diachronique, son statut n'est peut être pas aussi transparent que celui d'autres antécédents des subordonnants. Dans ce même domaine de la comparaison et de celui des subordonnées comparatives avec le corrélatif *annál ...minél*, on constate que ce dernier est toujours présenté et décrit dans les grammaires hongroises dans ce seul ordre, alors que les phrases données comme exemples privilégient toujours l'ordre inverse. Outre ce corrélatif utilisé pour la comparaison, le hongrois possède de nombreuses autres structures corrélatives. Comme le corrélatif de la comparaison, elles sont généralement présentées avec l'ordre cataphorique suivi du subordonnant, les cataphoriques étant souvent un pronom ou adjectif démonstratif. A leur propos cependant, il est très rarement

⁵ L'information diachronique fournie à propos de ce marqueur a permis une meilleure compréhension de ses usages en synchronie.

⁶ PRON.6 dans le texte original.

mentionné la liberté de l'ordre relatif des ces deux éléments dans ce type de structure pas plus que ne sont explicitées les raisons sous jacentes à cette possibilité d'inversion dans leur ordre.

[– Akkor is ő fizeti.]

(22) Misi csak örül neki. Minél nagyobb a telefonszámla, annál kevesebb az adó.

(23) Minél jobban kérik, annál inkább makacskodik

La morphologie n'est vraiment pas absente pour marquer la comparaison en hongrois, celle-ci permet une variation dans l'emploi des marques évoquées. On peut cependant noter que la variation autorisée par la morphologie joue en complémentarité avec l'ordre des mots et qu'ensemble elles sont traces d'une structure que l'on peut nommer structure informationnelle.

Dans le cas de la prédication nominale en hongrois, comment envisager la corrélation entre morphologie et ordre des mots?

La morphologie se montre défaillante comme aide à l'argumentation lors d'un travail qui traite de la prédication nominale, l'ordre des mots par contre fait tout de suite partie des enjeux importants⁷.

Dans les phrases nominales hongroises, les deux constituants, groupe nominal (GN) et groupe prédicatif (GPred) lorsqu'ils sont explicites, sont au nominatif et c'est une banalité dans beaucoup de langues que la forme du nominatif serve de base aux autres marques flexionnelles, ce qui revient à dire que le nominatif en est dépourvu et correspond donc à une forme Ø. Dans le cas des phrases nominales traditionnellement appelées d'attribution, *tulajdonítás*, lorsque celles-ci comportent un constituant nominal sujet et un constituant nominal prédicat, la substitution paradigmatique permet de reconnaître le constituant qui fonctionne comme prédicat. L'absence de morphologie flexionnelle peut aussi être contournée en observant la structure des deux constituants en présence. Le constituant dont la structure fournit un degré de détermination plus grand, – il est alors sémantiquement plus défini –, fonctionnera comme sujet. Lorsqu'une telle phrase ne comporte qu'un constituant, celui-ci est le prédicat.

(24) De nemcsak a névük szép, gyönyörűek az utcák is....

(25) Régi a kérés is meg a ház is.

(26) Persze ez nem túlságosan lényeges.

⁷ Pour une approche plus détaillée de la prédication nominale cf. Gouesse 2005.

(27) Ki az az Arabella?

(28) És ez az úr kicsoda?

Si pour les phrases nominales attributives assertives, l'absence de morphologie peut être contournée pour la reconnaissance du constituant sujet et celle du constituant prédicat par contre, pour le second type, *azonosítás*, il n'en est pas de même. L'absence de morphologie associée à une phrase dont la structure a deux constituants explicites, – que par ailleurs leur structure soit identique ou différente –, fait apparaître que les deux constituants en question sont tous les deux également définis. Pour de telles phrases, la morphologie comme la syntaxe et la sémantique sont inopérantes, reste alors l'ordre des constituants, c'est-à-dire la prise en considération de la structure informationnelle⁸.

(29) A mondat lelke az allítmány

(30) Fischer a bajnok

(31) Az igazság a mi fegyverünk

Dans (29–31), l'un comme l'autre des constituants de ces exemples peut jouer "le rôle" de sujet comme celui de prédicat. L'argumentation doit donc faire appel à un autre ordre d'argument. Pour chacun de ces exemples, deux niveaux doivent être considérés. Le premier niveau, appelé niveau sémantique, en utilisant les termes de thème, "ce sur quoi on prédique", et de propos, "ce qui est prédiqué". Le second appelé pragmatique: "quelle est l'information donnée" ou topique, "quelle est l'information nouvelle" ou commentaire.

L'ordre des phrases nominales d'attribution exemplifie l'ordre VS (24), (25) comme celui de SV (24) (26)⁹, que dire de l'ordre des non-assertives (27), (28)? Hors contexte l'ordre de (29), (30), (31), pourrait-il être précisé?

La corrélation entre morphologie et ordre des mots apparaît plutôt comme un continuum dont l'une des extrémités serait représentée par les domaines dans lesquels la morphologie flexionnelle est très explicite et l'autre extrémité par les domaines qui sont dépourvus d'une telle morphologie. Les domaines dépourvus d'une telle morphologie en hongrois sont provocateurs mais fort utiles en ce

⁸ La prédication nominale permet de reposer la question de la pertinence des fonctions syntaxiques comme sujet et prédicat pour l'analyse des phrases nominales mais aussi pour les autres phrases en hongrois cf. Gécseg 2007.

⁹ A propos de l'ordre dans les phrases nominales, celui-ci ne peut pas être comparé à celui des phrases ayant un COD, il ne peut donc compléter l'analyse de l'ordre dans le groupe verbal.

qu'ils obligent à pousser l'analyse dans des domaines autres que celui de la morphosyntaxe mais ceci, grâce à l'ordre des mots. Pour corriger toutes ces approximations, voire erreurs, et surtout tous les manques un vrai chapitre traitant de l'ordre des mots s'impose!

Références bibliographiques

- FUCHS, C. 2008. La catégorie de la comparaison: approches typologiques et cognitives. Paris, Séminaire ENS.
- GÉCSEK, ZS. 2007. "Sur les principes de l'articulation de la phrase assertive dans le hongrois et dans le français parlé". "A kijelentő mondat tagolásának alapelveiről a magyarban és a beszélt franciában". La Structure informationnelle de la phrase A mondat információs szerkezete. Budapest, L'Harmattan.
- GOUESSE, M-J. 2001. "La Phrase nominale hongroise: encore des questions" Communication présentée au Colloque « La phrase averbale en texte: où, pourquoi, comment » Sorbonne 25 mai 2001 in Syntaxe et Sémantique 6; Caen. 2005.
- GOUESSE, M-J. 2001. "Hattyúként köröz, miután hollóként szállt el" in « Hommage à Jean Perrot » Anne-Marie Loffler-Laurian éd. ; Paris, CRELS Editions.
- GOUESSE, M-J. 2001. "Minél gyorsabban fut, annál biztosabban tudom, hogy elesik" Revue d'Études Françaises 6. Budapest, Université Eötvös Loránd.
- GOUESSE, M-J. 2002. "A *mint* kötőszó/határozószó használatáról". A Magyar Nyelv Idegenben. Debrecen-Jyvaskylä, KERESZTES, L & S. MATICSÁK (éds.).
- GOUESSE, M-J. 2007. "A mondat lelke az állítmány" in "Tavaszi jáde csigái" avagy "Zöld kagyló-forma tavasz". Szeged, Grimm Kiadó.
- GOUESSE, M-J. & F. KIEFER 2007. "La phrase neutre et la structure informationnelle. Une étude contrastive hongrois-français". "A semleges mondat és az információs szerkezet a magyarban és a franciában". La Structure informationnelle de la phrase A mondat információs szerkezete. Budapest, L'Harmattan.
- GOUESSE, M-J. 2008. "Comparaison et ordre des mots en hongrois". Etudes Finno-Ougriennes, 40 L'Harmattan; Paris.
- KIEFER F. 1977. Functional Sentence Perspective and Presuppositions. Acta Linguistica Hungarica 27 / 1-2: 83-109.

Sources pour les exemples: Outre les exemples repris dans les ouvrages donnés dans les références bibliographiques, ont été utilisés les documents suivants.

- KOROMPAY, K. 1987-1992. Clés pour le hongrois. Bordeaux.
- KOSZTOLÁNYI, D. 2002. Nyelv és lélek. Budapest, Osiris Kiadó.

- LÁZÁR, E. 1964. A kisfiú meg az oroszlánok. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.
- LÁZÁR, E. 1997. A Hétfejű Tünder. Budapest, Osiris Kiadó.
- MÁRAI, S. 1991. Füves Könyv. Budapest, Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó.
- ÖRKÉNY, I. 1994. Kisregények I. Macskajáték. Budapest, Pesti szalon Könyvkiadó
- ÖRKÉNY, I. 2002. Egyperces novellák. Budapest, Palatinus.

HAADER LEA

Írástípus és hibatípológia

Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészleteinek összevetése

1. Bevezetés

Az ómagyar scriptorok hibatípológiájának rendszeresebb kutatásakor vizsgálati szempontként merült fel többek között az is, vajon befolyásolja-e az írástípus a megakadást, és ha ilyesmiről szó lehet, milyen módon (HAADER 2009: 64). A következőkben e kérdés egyik oldalának próbálók utánajárni.

Az összehasonlításához értelemszerűen különböző írástípusú szövegekre van szükség, ideális esetben ugyanazon kéztől származókra. Kérdés tehát, milyen eséllyel találhatók összevetésre alkalmas részletek a XV–XVI. századi magyar kéziratokban. Mint ismeretes, az ómagyar kódexek írástípusa döntően a bastarda¹, amely írásmód előnyös tulajdonságainál fogva – azáltal tudniillik, hogy képes volt egyesíteni a textuális magasabb formánívóját a kurzív lendülete-sebb, gyorsabb írásmódjával (vö. SCHNEIDER 1999: 65) – már a XIV. század végétől uralta a kézirat-produkciót. Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy a másik két írástípus a hazai kéziratok között egészen képviselő nélkül lenne.² A néhány fennmaradt textuális emlék háttérben általában sejthető, miért az „emelkedettebb” kivétel, és a kurzív kéziratok gyakorlatias szempontjai is többnyire világosak. A teljes egészében kurzív írású fordítási fogalmazvány, a Birk-kódex például egy nagy tanultságú, tehát a gyors lejegyzési módot nyilvánvalóan sokszor alkalmazó domonkos további lemásolásra szánt munkája. Ez az autográf kézirat jórészt más jellegű megakadásokat mutat, mint a másolt kéziratok.³

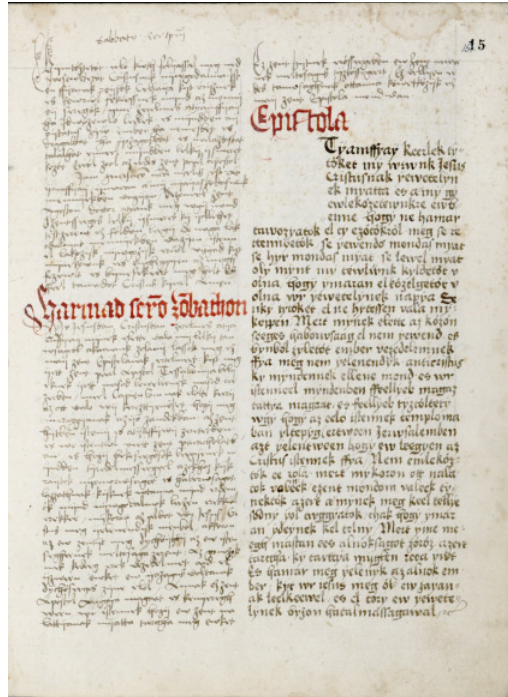
Bastarda és kurzív írástípusok viszonyában egy hibatípológiai összehasonlító vizsgálathoz az igazi „nagy vad” az Érdy-kódex lenne, mivel ennek a kéziratnak a scriptora (scriptorai) a leírt szöveg presztízsét az írástípus megválasztásával következetesen kifejezésre juttatta (juttatták); sajnos azonban a kódex jegyzetanyaga még nem áll rendelkezésre.⁴

¹ Az írástípus részletes jellemzését l. SCHNEIDER 1999: 65.

² A magánéleti levelezést, jogi emlékeket jelenleg figyelmen kívül hagyom.

³ Hibázásainak rendszerét szakdolgozatban vizsgálta Tiba Dorottya: A Birk-kódex javításainak rendszere. ELTE BTK 2010.

⁴ Egy alapos hibatípológiai vizsgálattól várható, hogy segítheti majd az ÉrdyK. körüli vitatott kérdések eldöntését is.

Az ÉrdyK. egy lapja

Szerencsére találni még másik olyan kéziratot is, amelyben ugyanaz a másoló – ezúttal Sövényházi Márta – mindkét írástípust alkalmazza, bár nem olyan következetességgel és terjedelemben, mint az ÉrdyK. (Megfigyelhető viszont az Érsekújvári kódex egyes lapjain, ahogy írása az egyik írásmódból a másikra vált.) A bastardában készült szövegrészekhez viszonyítva a Sövényházi másolta kurzív szövegdarab ugyan kis terjedelmű (527–544. lap), a vizsgált jelenségek százalékos összehasonlítása azonban így is lehetségesnek látszik – annál is inkább, mert a scriptor első 310 (bastardával írt) lapjának hibatipológiai elemzése rendelkezésre áll (vö. HAADER 2009).

2. Az anyag bemutatása: Sövényházi Márta kurzív szövegrészekének saját kezűleg javított megakadásai

1. Betűbetoldások

– fonéma-megkülönböztetési szándékból:

*mee*g (532a/30)⁵;

⁵ A betoldásokat a félkövérrel való szedés jelzi; a locusok értelemszerűen mind az Érsk. lap-, hasáb- és sorszámai.

– kimaradt betűk betoldása:
ayttatos (542b/51); *zegenyőknek* (538a/34), a betoldás a szóban – valószínűleg helyhiány miatt – egy betűhellyel előre sikerült, a szándékolt szóalak: *zegenyőknek*;

– kimaradt szótag betoldása:
bejtelendez (538a/28); *agekere* (542b/44), az előző sorban: *agyekere*, amelyben a *g* egy felül hurkolt betűből – minden bizonnyal *k*-ből van javítva. Ezzel a szóval tehát vagy a scriptornak vagy már az alapszöveg írójának nehézségei lehettek; vö. még DebrK. 233/4, LobkK. 151/6 is.

(A „jelentéses” szótagbetoldásokról. I. a morfoszintaktikai jellegű javításokról.)

2. Betűcserék

– ide tartozik az éppen említett *agyekere* (542b/43), akár a fonéma–graféma megfelelések keresése, akár zöngétlen–zöngés (írasképi) bizonytalanság az indíték;

– zöngétlen–zöngés bizonytalanság:
*belendesseeget*⁶ (534a/7–8); *jdwesseeeget* (537b/25), a javítás mindkét esetben *k*-ből történt;

– *o~a* bizonytalanság:
adnqd (528b/43), a scriptor az *o*-t megpróbálta *a*-vá alakítani, majd félbehagyta;

– a *h* javítóbetű alkalmazása:

megyehn (532b/19), talán téves *l*-ből formálta a *h*-t;

– egy javítás háttérben sztereotíp használat állhat:

jöl enekelj gyakorlad az eneketh (536a/24), *t*-ből javította, vö. *gyakorta?*

3. Sorrendi hibák

3.1. Anticipáció

– a rákövetkező betű előrehozatala:

mjwelkedeth (542b/31), *j*-ből javított betű; *czalatkoztathatol* (542b/16–17), megkezdett *k*-ből javítva; *az war* (531a/19), megkezdett *w*-ből javított *z*, az anticipáció átlépi a szóhatárt;

– a javított betűt követő második betű előrehozatala:

Qtedczer (535b/22), *z*-ből javított betű; *adakozyk* (539b/38), feltehetően *k*-ből javított betű;

– távolabbi anticipációk, egyéb lehetséges okokkal kombinálva:

embernek fya (530a/18), *j*-ből javított betűkapcsolat, esetleg szövegváltozat (*emberj?*);

tredelmesee [itt egy *t* kezdeménye áll] *es alazatossa teezen* (538b/36), feltehetően a *teezen* kezdőeleme hathatott, – ugyanakkor lehet szövegbővítés (*es alazatossa*), esetleg perszeveráció is (*tredelmesee*);

⁶ A javított betű(k) aláhúzással van(nak) jelölve.

aḡtaḡaḡat (532b/37), *t*-ből javítva. Az anticipációnak látszó javítás háttérében tévedés áll: jó szóalakot (*aḡtaḡat*) alakított rosszra. Szerepe lehet ebben a perszeverációnak (az *ja* szekvencia megisméltése), valamint talán a szó tőtípusának is.

3.2. Perszeveráció

- a közvetlenül megelőző betű megisméltése: *agoṣton* (537b/1), *ss* betűforma (ligatúra) második tagjából javítva;
- a javítottat két hellyel megelőző betű megisméltése: *nekḡ* (536b/36), *e*-ből javítva; *kedḡgh* (530a/16), *e*-ből javítva, de lehet, hogy a szó másik alakváltozata hatott;
- három hellyel megelőző betű hat: *templomawa* (529b/18) *t*-ből javított betű.

3.3. Anticipáció ~ perszeveráció

egyeb egḡebkepen (531b/45), megkezdett *b*-ből javítva; *az wtan* (534a/51), *a*-ből javítva, ha –valószínűbben – perszeveráció, akkor átlépi a szóhatárt.

4. Morfoszintaktikai jellegű javítások

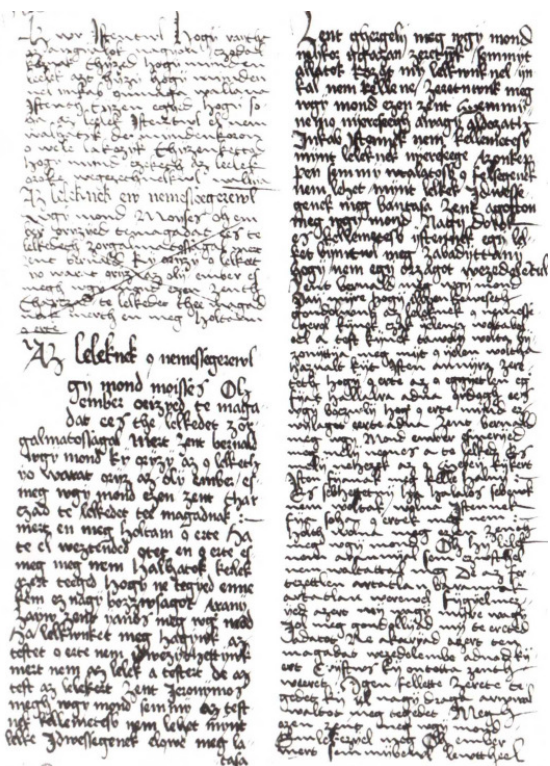
mindkét előfordulás E/3. birtokos személyjelet told be interlineárisan: *ozent orczaiaḡatwl* (535a/9); *Iob embernek onen belḡle adakoznḡ hogḡ nem morhaiaból* (539a/52–3).

5. Szóbetoldás

- szöveghiány, de nem testes szó: *az tḡsta zḡ Istēnek tḡzta lakodalma* (529b/38);
- kötésszóbetoldás: *keehtelen walla meg ḡbḡnet twdnḡja mert **hogḡ** az weres palastot ... el wḡtte wala* (536b/30).

6. Egyéb

Az 528a hasáb 12–21 soraiban hosszabb kurzív szöveg van törölve címmel együtt. Ebből a részből kimaradt egy *wgḡmond*, amely tényleges (értelemzavaró) szöveghiányt okoz. Talán emiatt dönthetett úgy a scriptor, hogy ismételten leírja a szövegrészt (a két változat között vannak helyesírási különbségek). A megisméltelt szöveget Sövényházi bastardával kezdte el írni, majd az írásmód egy idő után ismét kurzívba fordult.

Az ÉrsK. 528. lapja

– szövegformálási szándék jele lehet esetleg egy törölt mert kötőszó, amely teljesen indukáló elem nélkül jelenik meg: satan fenesseegnek angalawa waltoztatot ygen el tytkoltatwan lakozyk o benne <mert> pokolbelj őrdoğ De oh kj bodog ember kj ezeket meg esmerhetj (530a/39).

– végül több olyan javítás és félbehagyott betű van, amelyről nem dönthető el, hogy minek indult: pl. 541a/19, 541b/7.

3. Tartalmi összevetés az egyes kategóriák szerint

A betűbetoldások a bastardában írt szövegrészben százalékosan a legnagyobb csoportot képviselték. Fő indítékuk az *e-é*, *a-á* különbségek megjelenítése, s ezáltal a fonéma-megkülönböztető szerep érzékeltetése volt. Bár a kurzív szövegben százaléokban mérhető jelentőségük erősen visszaesett, az *e-é* megkülönböztetés szándéka itt is jelen van. Ugyancsak a bastardával készült rész megakadás-jelenségeiből ismerős altípusokat fed le másik két adat is: a – Sövényházinál többször előforduló – lefejtett szóeleji betű, továbbá egy, a szótestből kimaradt betű (amelynek javítása ráadásul nem sikerült tökéletesre). Szótagkiha-

gyást a korábban vizsgált szövegrészben nem lehetett regisztrálni, a jelenlegiben két ilyen is van.

A betűcserék több korábban feltárt alcsoportja a kurzív részben is megtalálható. Jelen van a zöngés~zöngétlen oppozíció bizonytalansága – ugyancsak a zöngétlen változat elsődlegességét mutatva. A „nem tudok dönteni, ezért mindkét változatot odaírom” jelenségre azonban itt nincsen példa. Az *o~a* bizonytalankodás egyetlen adata kevéssé meggyőző; a jól bevált *h*-javítóbetű alkalmazására viszont a kurzív részben is sor kerül. Hiányoznak ellenben a bastardával írt szövegrész egyes jellegzetes csoportjai: a betűformák hasonlóságából (az optikai jegyek elégtelen megkülönböztetőségéből) származó betűtévesztések; az illabiális~labiális javítgatások, valamint az egyéb nyelvjárási háttérű korrekciók. Már a bastardával írt szöveg elemzésekor is felvetődött Sövényházinak, a „hajlítható”, alkalmazkodó másolónak a munkájával kapcsolatban az éppen aktuális forrásszöveg meghatározó szerepe, a minta írástípusának, nyelvjárási állapotának hatása; ezért feltehető, hogy egy másfajta adottságokkal rendelkező forrásszöveg is befolyásolhatta a fenti kategóriák hiányát.

A sorrendiséggel kapcsolatba hozható tévesztéseknél az anticipációk megnövekedett mértéke talán a legjelentősebb (és legtanulságosabb) eltérés a két írástípusban készült szöveg között. Ráskay Lea és Sövényházi Márta megakadásai jellegének összevetésekor úgy tűnt: kettejük viszonylatában Sövényházinál – Ráskayval ellentétben – a perszeverációval kapcsolatos hibázásoknak van sokkal nagyobb szerepe. A két sorrendi tévesztés vonatkozásában a perszeveráció, a későbbi tervezésre ható korábbi elem megtartása nem tartozik az „előnyös” hibák közé – szemben az ellentétes irányultságú anticipációs tévesztésekkel (vö. GÓSY 2002: 199). A jelen vizsgálat arányszámainak nagy meglepetése, hogy Sövényházi kurzívval írt szövegrészében ez az arány az anticipációs jellegű hibák javára meglepő mértékben módosul (még kiugróbbá válik, mint Ráskaynál). Ez egyben arra is figyelmeztetés, hogy egy-egy scriptor mentális folyamatainak megítélésében nagyon-nagyon óvatos megállapításokat szabad csak tenni. A másik – írástípussal módosuló – jellemző Sövényházinál az anticipáció mértékének változása: a bastardával írt szövegrészben a pszicholingvisztika által – a balról jobbra történő szemmozgás és a szófelismerés függvényében – szabályosnak ítélt 2., 3. betű előrehozása volt megfigyelhető, itt viszont a következő betű előrehozatala a leggyakoribb (akárcsak két scriptoriumi társánál: Ráskaynál és Legéndynél).

A morfoszintaktikai javítások a kurzív részben jóval egységesebbek, csak egyetlen (amúgy a másik szövegben is jellemző) típust képviselnek. Bizonytalankodó, tehát mérlegelt javításokra, igealakok, raghasználat megváltoztatására itt nincs példa.

A szóbetoldások is a megszokott okok miatt jöhettek létre (kifelejtés), viszont a kimaradt szavak itt, a kurzívval írt szövegben is igazolják, hogy az olvasási folyamat során a fixálások döntően a tartalmas (és feltehetően testesebb) szavakra estek. Valójában ide vonható az anyag bemutatásakor a 6. („egyéb”) kategóriában elővezetett hosszabb törlés és újraírás is, amelynek legvalószínűbb

oka az idéző ige (*úgy mond*) értelemzavaró kimaradása. Szóbetoldások egyes esetekben azonban nemcsak kifejejtett szavak pótlására, hanem szövegbővítés céljából is létrejöhetnek. Ha ilyesmivel ebben a kurzív szövegrészben lehet számolni, akkor az – egy betűkezdemény miatt – az anticipáció kategóriájában jelent meg (538b/36). Ez már gyanú lehet némi szövegformálói tevékenységre, s ugyanilyen sejtés merülhet fel a szintén az „egyéb” csoportban említett indukáló elem nélküli *mert* kötőszó törlésével kapcsolatban.

A két Sövényházi-szöveg megakadásainak százalékos összevetése

Jelenség	bastarda (százalékban) ⁷	kurzív (százalékban)
betűbetoldás	31,8	13,9
betűcsere	10,1	16,7
anticipáció	13,8	30,6
perszeveráció	12,9	11,1
anticipáció~perszeveráció	5,6	8,3
morfoszintaktikai javítás	10,8	5,5
szóbetoldás	13,6	5,5
egyéb	1,3	8,3
összesen	99,9	99,9

4. Következtetések

Az egyénre – írásmódtól függetlenül is – jellemzők hibatípusai; ezt látszik igazolni, hogy a vizsgált két szövegben a főbb csoportokon belül egyezők ~ hasonlók az alkategóriák, a megakadás-indítékok. A kurzív részből (is) kimutatható hibatípusok az írottól írott szöveget létrehozó Sövényházi Márta mentális folyamataiban stabil kategóriáknak látszanak. Ezt a stabilitást feszegetik némileg – másolói habitustól függően is – a mindenkori előzményszöveg adottságai, nyelvállapota. A Sövényházi két írástípusának megakadásai közötti eltéréseket – a kurzív szövegben bizonyos alkategóriák hiányát – az összehasonlított anyagok terjedelmi különbözőségén kívül részben a más jellegű forrásszöveg is befolyásolhatta.

Az eltérő írástípus azonban ennek ellenére indukálhat különbségeket is. A kurzív a gyors írásmódot lehetővé tevő írástípus. Ha egy scriptor bastardát kurzívval vált fel, annak nyilván valamilyen nyomósabb ok (pl. időzavar) áll a háttérben. Erről a kódexben maga a scriptor is nyilatkozik egy apró bejegyzésben az 544. lap b hasábjának oldalán: „bizony, igen siettem vele”. E sietségnek több nyoma is tetten érhető. A sorrenddel kapcsolatos hibázások döntő mértékű arányeltolódásán (az „előre tervezős” anticipációs hibák megugrásán) kívül olyasmik is észlelhetők a kurzív részben, amelyek a másik írástípusban egyálta-

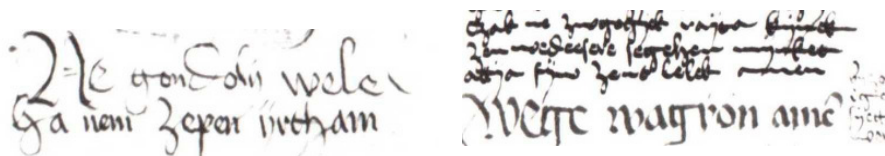
⁷ A számok HAADER 2009 alapján.

lán nem voltak jellemzők a scriptorra: hibás javítás, szótagok kihagyása, valamint nem utolsó sorban olyan javítások és félbehagyott betűk, amelyek nem értelmezhetők. A szépségre sokat adó, gondosan másoló Sövényházi a bastardával írt szövegrészben ilyen nem engedett meg magának. Más oldalról viszont a kurzív szövegből hiányoznak a bastardában többször előforduló kettős megoldások, a bizonytalankodások, a mérlegelések nyomai. Ez is lehet a sietség jele, bár a zsúfolt, kéthasábos kurzív írás már önmagában is kevésbé alkalmas az interlineáris betoldásokra.

A kurzív szövegrészben az oldalakra számított hibaeloszlás átlaga is egy hajszálnyival magasabb, mint a bastardával írottban (2 : 1,8).

A válasz tehát a kezdeti kérdésre – ti. hogy befolyásolja-e az írástípus a megakadást – ennek az anyagnak az alapján így adható meg: alapjaiban nem, mert a másolás közbeni mentális folyamatok egyénre jellemzően stabilak, az alkalmazott írástípustól függetlenek. Ugyanakkor az írástípus (jelen esetben a kurzív) választása körüli körülmények a megakadásokban olyan periférikus típusokat is eredményezhetnek, amelyek egyébként nem sajátjai a scriptornak.

Befejezőként – a kedves ünnepeltnek minden jót kívánva – Sövényházi Márta szavaival mentegetőzöm: *Ne gondoldj velem, ha nem szépen írtam ... bizony, igen siettem velem.*

Hivatkozások

- GÓSY MÁRIA 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. Magyar Nyelvőr 192–203.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. Magyar Nyelvőr 48–65.
- SCHNEIDER, KARIN 1999. Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Max Niemeyer Verlag. Tübingen

HOFFMANN ISTVÁN

Dunaföldvár régi *Zemony* nevéről¹

A közelmúltban a pécsi püspökség alapítólevelében említett *Thapeon* helynév elemzése kapcsán (HOFFMANN 2010b) felhívtam a figyelmet a 11. században keletkezett és későbbi másolat(ok)ban fennmaradt okleveleink név- és nyelvtörténeti fontosságára, amelyek közül koraiságuknál fogva különösen értékesek azok a források, amelyek I. István király uralkodása idején keletkeztek. Az ezekben a nyelvemlékekben található szórványok jelentőségét növeli az a körülmény, hogy vizsgálatuk tanulságai többnyire önmagukon jóval túlmutatnak, mivel általában más nyelvi elemekhez is sok szálon kapcsolódva azok történetére is rávilágítanak. A pécsi püspökség alapítólevelében szereplő *Zemogny* jól példázza ezt a megállapítást, ugyanis elemzése számos nyelv- és névtörténeti jelenséget érint: a vele összefüggésben álló nevek mellett helyesírás- és hangtörténeti, etimológiai kérdéseket, a nyelvi kapcsolatok, a magyar–szláv névkölcsönzések ügyét, továbbá névrendszertani és névtörténeti problémákat stb. Nem kétséges tehát, hogy érdemes erre a vizsgálatra vállalkoznunk még abban az esetben is, ha ennek eredményeképpen nem feltétlenül tudunk minden felvetődő kérdésre megnyugtatóan válaszolni, sőt még azokra sem mindig, amelyek régóta megoldatlanok e névvel összefüggésben.

A vizsgálatban mellőzöm az oklevél tüzetesebb bemutatását, mivel fent idézett dolgozatomban az erre vonatkozó legfontosabb ismereteket már összefoglaltam (i. m. 77–78). Nem hagyhatom el viszont a kérdéses oklevélrészletnek és magyar fordításának az idézését. 1109/+1205–35/1350/1404: „Primum terminum *Zemogny* viculum usque ad *Thapeon* vicum posuimus, secundum² *Ozora*, donec perveniatur ad aliam aquam, que *Lupa* nuncupatur, tercium *Kopus* usque ad *Almas* aquam, quartum (ut dicitur *Kwarok*)³ sicut incipiens a *Danoby* super *Zauum* fluvium terminatur.” (DHA. 1: 58). A szöveg magyar fordításban így hangzik: „Az első határt *Zemogny* falucskától egészen *Tápé* faluig jelöltük ki, a másodikat az *Ozora* [víztől] addig, míg el nem ér egy másik, *Lupa* nevű vizet, a harmadikat a *Kapostól* egészen az *Almás* vízig, a negyediket pedig, amelyet *Kőárok*nak hívnak, a *Dunától* kezdődve a *Száva* folyónál végződik.” (PITI 1999: 93).

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² GYÖRFFY GYÖRGY szerint az adott helyről hiányzik *Boordy* hely neve (az oklevélnek egy +1093//1404. évi említése alapján), valamint az *aqua* szó (DHA. 1: 58).

³ Ez a szövegrész későbbi interpoláció révén került bele a határleírásba.

Amint az a szövegből kitűnik, a bennünket közelebbről érdeklő *Zemogny* a püspökség határának leírásában az elsőnek megnevezett határpontként szerepel. A történeti szakirodalom ezt a helyet szinte egyöntetűen a Tolna megyében fekvő Duna menti Földvárral, a későbbi-mai Dunaföldvárral azonosítja (GYÖRFFY: DHA. 1: 514, KRISTÓ 1993: 203, 2000: 15, PITI 1999: 93, KMTL. 175). Nem szerepel viszont az adat e település említései között CSÁNKINÁL (3: 409) és több fontos nyelvészeti kézikönyvben, így nem tünteti fel KISS LAJOS a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban sem (FNESz. *Dunaföldvár*). BENKŐ LORÁND, aki csaknem másfél évtizeddel ezelőtt tekintette át *Földvár* neveinket, az alapítólevélbeli adatot más hasonló alakokkal együtt Balatonföldvárhoz kapcsolta (1998: 132). A Tolna megye földrajzinév-gyűjteményét tartalmazó kötet a Dunaföldvár történetét összefoglaló részben a település első említéseként viszont ugyancsak idézi az 1009-ből való adatot (TMFN. 155).

Az, hogy a pécsi püspökség alapítólevelében szereplő *Zemogny* e Tolna megye északi szélén fekvő településre vonatkozik, aligha lehet kétséges, mivel a püspökség határai ezen a részen a veszprémi püspökséggel meglehetősen állandónak bizonyultak (KRISTÓ 1988: 284). Az ittenihez hasonló alakban ezt a helyet viszont már csak egy alkalommal említik, egy a 11. század végére hamisított, kései átiratban fennmaradt oklevélben: +1093/+1190 e./1404: *Zemon* (DHA. 1: 54, 290). A későbbiekben a település *Földvár*-ként szerepel: 1199: *Felduar* (Cs. 3: 409, ezt idézi első adataként a FNESz. is), ugyanúgy, ahogyan a helybeliek és a környéken lakók ma is használják (TMFN. 155). A hasonló nevű helyektől való elkülönítése végett – BENKŐ 17 ílyet említ a középkori Magyarországról (1998: 127) – a fekvésére utaló jelzővel összekapcsolva is előfordul: 1467: *Dwnafewldwar* (Cs. i. h., FNESz.). Az 1009. évi adománylevelél *viculus*-nak, azaz falucskának mondja, később azonban fontos hely volt, amire az is utal, hogy a 13. században már monostorát is említik: 1299: abbas et conventus *monasterii de Feuldwar* (Cs. i. h., KMTL. 175, F. ROMHÁNYI 2000: 25).

A legkorábbi adatok közül a *Zemon* olvasata tűnik egyértelműbbnek: a helyesírás-történeti szempontok és a névanalógiák egyaránt [*zemon(y)*] alakot valószínűsítenek. A *Zemogny* rekonstruálásában és olvasásában elsősorban a szóvégi *gny* betűsor jelent problémát, amelyben a *gn* betűkapcsolatot az [*ny*] nem túl gyakori, mégis jellegzetes Árpád-kori jelölőjeként azonosíthatjuk (KNIEZSA 1952: 189 és ennek utalásai). A *gn* ugyanilyen hangértékben szerepel a Tihanyi alapítólevélben is: *gnir, fuegnes* (BÁRCZI 1951: 124). A szóvégi *y* a *Zemogny* végére talán azért kerülhetett, mert a ránk maradt 15. századi másolat korában a *gn* betűkapcsolatot már nem alkalmazták az [*ny*] jelölésére, ebben a szerepben akkoriban viszont már nem volt ritka az *ny* használata (KNIEZSA 1952: i. h.). Ezek alapján az 1009-re utaló helynévalak nagy valószínűséggel ugyancsak [*zemony*] formában rekonstruálható.

E korai helynévnek a hangzása feltűnően hasonlít egy későbbről jól ismert délvidéki településnek, *Zimony*-nak a nevéhez; attól csak első szótagbeli magánhangzójának nyelvtárfokában tér el. *Zimony* már a középkorban is gyakran em-

lített vár és város volt a Szerémségben, amelynek stratégiai jelentőségét az adta, hogy a Duna és a Száva összefolyásánál feküdt (vö. KMTL. 745–6; ma Belgrád városrésze), annak a helynek a közelében tehát, ahol az 1009. évi adománylevél a püspökség déli határpontját jelzi. A pécsi és a kalocsai püspökség határa eszerint ugyanis a Duna mentén húzódva Zemonyánál (a mai Dunaföldvárnál) kezdődött, és a Duna vonalától csak Zimony közelében tért el kissé nyugatra (vö. KRISTÓ 2003: 62, PTTI 1999: 93).

Ez utóbbi település középkori névadatai azonban különböznek *Zemogny* említéseitől, és [*zemlen(y) ~ zemlin(y)*] ejtésre utalnak. Első előfordulása talán 1173-ból való: *Zemlen* (ComSirm. 210, az adatot átveszi a FNESz. is, BENKŐ azonban ezt „kronológiailag több mint ingatag”-nak minősíti, 1998: 132), később az alábbi formákban szerepel: 1287: *Zemlen*, 1368: *Zemlyen*, latinosított változatban: 1332 PpReg.: *Zemelinium* (Cs. 2: 240, további adatokat bőségesen idéz kommentárokkal MELICH 1921: 68–69 és 1925–29: 86 kk).

Lényegében ugyanilyen alakban szerepel legkorábbi említéseiben a vármegegyének is nevet adó *Zemplén* vár és település: Anonymusnál: *Zemlin* (idézi a FNESz. is *Zemplén vármegye* alatt), 1332–37 PpReg.: *Zemlin ~ Zemlyn* (Cs. 1: 340), később azonban ennek hangsorában az *-ml-* hangkapcsolat egy inetimológikus *-p-* hanggal bővült: 1217/14. sz.: *Zemplen* (RegArp. 1: 112, FNESz.), 1426, 1460, 1479 stb.: *Zemplen* (Cs. i. h.). (A *-p-* ilyenfajta betoldásához lásd NYIRKOS 1986: 30–4.)

A fentiek alapján aligha vonható kétségbe, hogy a délvidéki Zimony legkorábbi adatolt névformája és Zemplén neve azonos eredetre megy vissza. Erről pedig MELICH már csaknem egy évszázaddal ezelőtt is azt állapíthatta meg, hogy „régóta tudjuk, hogy *Zemplén* neve szláv eredetű” (1921: 65), s tüzetes elemzés után arra az eredményre jutott, hogy a név a 10. század előtt keletkezhetett a bolgár nyelvben (1921: 65–72, 1925–29: 86–92). KISS LAJOS kissé óvatosabban déli szláv eredetről beszél, de kiinduló formaként lényegében véve ugyanazt a **Zeml’ьnъ* (ti. *gradъ*) ’földvár’ értelmű nevet rekonstruálja, mint korábban MELICH is. Ez a származtatás alapvetően ma is helytállóan tűnik, legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy a névalakulás magyarázatában nem feltétlenül kell a fenti jelzős szerkezetből kiindulni, amelyből az előtag tapadással önállósulhatott: a szláv nyelvekben ugyanis az *-ьnъ* önálló helynévképzőként is létezik, azaz bizonyos szemantikai körbe tartozó tövekhez kapcsolódva közvetlenül is alkotott helyneveket (ŠMILAUER 1970: 28–29, ehhez lásd még HOFFMANN 2010a: 46–47 megjegyzését a *Balaton* név kapcsán). Másfelől a magyarba átkerült szláv eredetű *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád* típusú nevek is azt mutatják, hogy a helynévi jelzős szerkezetek nem eleve indukálták a főtag elmaradását.

Az eredeti szláv forma a magyarba kerülve a fentiekben már említett [*zemlen(y) ~ zemlin(y)*] formában hangozhatott, amelyben a második szótagbeli magánhangzó megnyúlását az *-ány/-ény* végű helynevek (pl. *Berény*, *Polány*) analógiás hatása okozhatta. (Ezek gyakoriságáról jó tájékoztatást adnak – noha újabb nyelvi anyag alapján készültek – a magyar településnevek végmutató szó-

tárai: HAJDÚ 1987, 1989, 2007.) A szóvégi *n ~ ny* váltakozás, ill. változás a magyarban a nyelvemlékes kor egész időszakában megfigyelhető, a *p*-nek a hang-sorba való bekerüléséről fentebb pedig már szó esett.

Jóval nehezebb azonban arra magyarázatot adni, hogy a délvidéki település *Zemlen(y) ~ Zemlén(y)* neve hogyan viszonyul a későbbi *Zimony* változathoz. Ennek a maival teljesen megegyező alakját csak a 19. század elejéről tudjuk adatolni: 1808: *Zimony* (LIPSZKY, Mappa és Rep. 760), de lásd már 1546: *Zemun* (FNESz. *Zimony* alatt, az adatot azonban KISS LAJOS szerbhorvát alaknak tartja). Ez utóbbi formák – elsősorban vegyes hangrendűségük miatt – a régebbi palatális alakból belső, magyar fejlődéssel aligha magyarázhatók. MELICH bonyolult kölcsönzési viszonyokat lát a változás mögött, amely szerint az óbolgárból átvett alak a magyar névhasználóktól (későbbi megfogalmazásában: vagy más délszláv nyelvből) hanghelyettesítéssel került át a szerbbe, ahol szabályosan *Zemūn* lett belőle, az újabb magyar *Zimony*-t pedig, mivel csak a 19. század elejéről van rá adatunk, „tudatosan alakított” formának tartja (1921: 72, 1925–29: 86). KISS LAJOS viszont elképzelhetőnek véli a szerbhorvátból való közvetlen kölcsönzést is (FNESz.).

Ezek a magyarázatok azonban – eltekintve most attól, hogy számos szláv nyelvtörténeti problémát vetnek fel, és emellett igényelnék a nyelvi kölcsönzések hátterének alaposabb megvilágítását is – nem egyeztethetők össze azzal a körülménnyel, hogy a pécsi püspökség alapítólevelében már a 11. század elején feltűnik a későbbi-mai alakkal csaknem teljesen megegyező hangzású *Zemogny* forma, amely mögött a fenti bonyolult kölcsönzési folyamatok már csak kronológiai okok miatt sem állhatnak. Sem MELICH, sem pedig KISS LAJOS nem említi ezt az adatot, pedig ennek figyelembevételével nem adható magyarázat e névbokor alakulásmódjára. Ez a korai említés valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy a *Zemon(y) ~ Zimon(y)* kialakulása közvetlenül éppúgy valamelyik szláv nyelvben kereshető, mint ahogyan a *Zemlen(y)* névé is. MELICHnél találunk is erre vonatkozó utalásokat (1921: 66, 1925–29: 68), ám ezek felidézésétől itt most eltekintek, mivel a kérdés vizsgálatában – lévén a szláv nyelvtörténeti problematika része – nem tartom magamat illetékesnek.

Az azonban aligha lehet kétséges, hogy e nevek a 'föld' jelentésű szláv *zeml'a* szóra vezethetők vissza, amelyben a szláv etimológiai irodalom egyöntetű megállapítása szerint epentetikus eredetű *l* hang szerepel, és régebbi változata *zem'a* lehetett, amely bizonyos szláv nyelvekben megmaradt ebben az alakjában (MELICH 1921: 66–7, 1925–29: 87–6, ФАЦМЕР 1986: 93). Ezek alapján pedig az is valószínűnek tűnik, hogy a *Zemlen*-, illetőleg a *Zemon*-féle változatok más-más szláv nyelvhasználói csoportokhoz köthetők: a Kárpát-medence északkeleti részén csak a *Zemlen*-nek van nyoma, a Duna középső szakaszán egyedül a *Zemon* tűnik föl, a délvidéken viszont mindkét változat szerepel, mégpedig ugyanarra a helyre vonatkozóan és időben egymást felváltva. A magyarba ezek a formák nagyjából az itt jelzett alakban kerülhettek át, és adott esetben a magyar nyelv belső változási mintái szerint módosultak tovább. Ebből következően vi-

szont az adott helynevek legkorábbi oklevélbeli előfordulásai elvileg akár valamely szláv, akár pedig a magyar nyelvhez is köthetők, így közelebbi etnikum-meghatározó értékkel semmiképpen sem bírnak.

Vajon javulnak-e az esélyek ezen a téren, ha figyelembe vesszük azt is, hogy az általunk közelebről is vizsgált *Zemogny* – ahogyan a fentiekben is láthattuk – a későbbiekben a magyar lexémákból alakult *Földvár* néven szerepel? Ehhez ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy sem *Zemplén*-nek, sem pedig *Zimony*-nak nem említene a források ilyen megfelelését, és a BENKŐ által összegyűjtött további 16 *Földvár* nevű helynek sem ismerünk szláv eredetű névváltozatát (1998: 127). A szláv, illetve a magyar nyelvben keletkezett nevek szemantikai alapja, névadási motívuma azonban megegyezik, s ennek történeti háttérét is egyértelműen igazolni tudjuk az itt részletesebben előhozott három hely esetében. Zemplén földvárát, amely ispánság és vármegye központja volt, régészeti feltárások által is jól ismerjük, Zimony helyén pedig már az ókorban is fontos erődítmény állott (KMTL. 743–6). (Duna)Földvár, az egykori *Zemogny* település mai helynevei között a Duna menti magas partszakaszon ma is van *Vár* nevű településrész, amelyről a hagyomány azt tartja, hogy hajdan erődítmény volt (TMFN. 157). Az egykori erősség megépítését az indokolhatta, hogy a már a rómaiak által is használt limesút, a Duna menti nagy hadút mellett feküdt (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 34).

BENKŐ LORÁND középkori *Földvár* neveinket igen meggyőző érveléssel egy 'lepusztult várhely, várrom, vármaradványok' jelentésű magyar közszóra vezet vissza (1998: 130), s e nevek „szemantikai hasonmásai”-ként említi a szláv eredetű *Zemplén*-t és *Zimony*-t (i. m. 132). Ezek lehetséges összefüggésével kapcsolatban arra a következtetésre jut, hogy a körülmények „nem adnak elegendő támpontot arra, hogy itt független szemléleti egybeesésről vagy tükörszói problematikáról lehet-e szó, s ha esetleg az utóbbiról, akkor milyen kölcsönzési irányról” (uo.). A tükörszó jelleget, azaz a névfordítást itt alighanem kizárhatjuk a szóba jöhető lehetőségek közül, mivel ez azt feltételezi, hogy a különböző nyelvekben lévő alakok lexikális szerkezetüket tekintve megfeleljenek egymásnak (ehhez lásd PÓCZOS 2010: 182–4, 188–99). Egy szláv **Zeml'ьnъ* vagy akár *Zemlen*, *Zemon* azonban csak egyetlen szótövet tartalmaz, a 'föld' jelentésű *zeml'a*-t, így a névnek a magyarban leginkább a *Földes* felelhetne meg. A **Zeml'ьnъ*, *Zemlen* vagy *Zemon* földvárat tehát aligha jelentett bármikor is a szláv nyelvekben, legfeljebb ilyen hely szomszédságában létesült települést. A két különböző nyelvből magyarázható *Zemogny* és *Földvár* helynevek alapján a kérdéses területen, a pécsi püspökség északi szegletében szláv és magyar, s ebből adódóan nagy valószínűséggel részben kétnyelvű lakosságot feltételezve arról lehet legfeljebb szó, hogy mindkét népességnek ugyanaz a névadási motívum szolgált alapul a településnév létrehozásához – úgy mint a hely feltűnően egyedítő, jellegzetes vonása –, de magát a nevet saját nyelvük névmodelljeihez igazodva alkották meg.

Maguk a névadatok arra azonban nem világítanak rá, ahogyan ezt BENKŐ LORÁND is hangsúlyozza, hogy a névadás milyen sorrendben történt, sőt arra sem, hogy az egyes nevek milyen nyelvhasználói körben voltak elterjedve. Ebben a kérdésben ugyanis csak igen óvatosan értékelhető bizonyító ereje lehet annak a körülménynek, hogy a *Zemogny* írásmód – ahogyan azt fentebb már érintettem – a név végén lévő *ny* hangra utalhat, ami inkább a magyar névhasználatot jellemezhet. Elképzelhető tehát, hogy a szláv névadóktól származó *Zemon(y)* nevet a magyarok is átvették és használták ugyanúgy, ahogyan az az innen délre mintegy 70 km távolságban fekvő *Kesztölc* esetében már a Tihanyi alapítólevélben is dokumentáltan megtörtént (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 29–33, 37–40, HOFFMANN 2010a: 126–32). De elvileg az is lehetséges, hogy a 11. században két alkalommal is rögzített *Zemon(y)* nevet csakis szláv nyelvű lakosság használta, s az e térségbe érkező magyarság lényegében véve ettől függetlenül adta a *Földvár* nevet úgy, ahogyan sok más település esetében is. Ez a forma idővel aztán teljesen kiszorította a *Zemon(y)*-t: akár oly módon, hogy a szláv népesség elmagyarosodva feladta a használatát, akár pedig úgy, hogy a magyarba átkerülve, magyar névvé válva két azonos denotatív jelentésű elem közül esett ki az egyik, az átvett és vélhetően régebbi keletkezésű névforma.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BENKŐ LORÁND 1998. Földvár helyneveink tanúságtételéről. In: UŐ, Név és történelem. Bp. 127–32. = Földvár helyneveink tanúságtételéről. In: Emlékkönyv B. Lőrinczi Éva 70. születésnapjára. Szerk. BÁNKI JUDIT. Bp., 1996/97. 38–44.
- ComSirm. = HELLER, GEORG – NEHRING, KARL, Comitatus Sirmiensis. München, 1973.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913.
- DHA. = Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp., 1988.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Az 1773. évi helységnévtár névvégmutató szótára. Magyar Névtani Dolgozatok 74. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 1989. Az 1873. évi helységnévtár névvégmutató szótára. Magyar Névtani Dolgozatok 81. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 2007. Az 1913. évi helységnévtár névvégmutató szótára. Magyar Névtani Dolgozatok 200. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen.

- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára. Szerk. NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS. Szeged. 77–82.
- KMTL. = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp.
- KRISTÓ GYULA 1988. A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. Névtani Értesítő 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. Századok 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003. Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, Mappa generalis regni Hungariae. Pesthini, 1806.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOHANNES, Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II. Budae, 1808.
- MELICH JÁNOS 1921. Bolgárok és szlávok. Magyar Nyelv 21: 268–9.
- MELICH JÁNOS 1925–29. A honfoglaláskori Magyarország. Bp.
- NYIRKOS ISTVÁN 1986. Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen.
- PITI FERENC 1999. A pécsi püspökség alapítólevele. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged. 92–4.
- PÓCZOS RITA 2010. Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. Debrecen.
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. kötet. 1001–1270. Bp., 1923.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX 2000. Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Pytheas.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slavischen Toponomastik. Praha.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Kesztlöcről Fehérvárra menő hadút. Névtani Értesítő 29: 23–47.
- TMFN. = Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- ФАСМЕР, МАКС 1986. Этимологический словарь русского языка. Москва.

HORVÁTH KATALIN

Táltos

Még egyszer a szó eredetéről és szócsaládjáról

Korompay Klárinak – a régi szeretettel

1. Bevezetés. – Mai értelmező szótáraink szerint kettős szófajú *táltos* szavunknak főnévként három jelentése van: a) ’mesebeli, csodás tulajdonságokkal rendelkező ló, paripa’; b) ’<ősi, pogány hitvilágunkban> sámán, jós, mágus, varázsló’; c) ’titokzatos, jóstehetségű, varázserejű ember’. Melléknévként főként a *táltos paripa* ~ *táltos ló* jelzős szerkezetekben fordul elő. Szavunk egyetlen származéka a kései, ’vki váratlanul meglepő képességeket mutat, kiváló teljesítményt nyújt’ jelentésű *meztáltosodik* ige (ÉrtSz., ÉKsz.).

S valóban: napjainkban a *táltos*-ról elsősorban népmeséink varázserejű, szélesebb járású, emberi nyelven beszélő, parazsat evő, gazdáját mindig segítő csodalova jut eszünkbe. Tudjuk, hogy a mese hőse – célja eléréséhez megfelelő lovat keresve – mindig egy elhanyagolt, girhes-göthös gebét választ. Ez, miután alaposan jóllakik, s megeszti a véka tüzes parazsat is, csodás aranyszőrű paripává változik, s megszólal: „No, édes gazdám, hogy vigyelek? Úgy-e, mint a sebes forgószél, vagy úgy, mint a gondolat?” (l. pl. a Mirkó királyfi c. mesét Kriza János gyűjtéséből).

Nyelvtörténeti és etimológiai szótáraink (NySz. Szófsz., TESz., EWUng. EtSzt.), valamint a régebbi értelmező szótárak (CzF., Ball., Balassa) a jelentések történeti kialakulásának megfelelően közlik a szó jelentéseit. Ezekben első helyen a *táltos* ’sámán, pogány pap, varázsló, bölcs, jós, mágus’ jelentése szerepel, s ezt követi a szó később adatható ’népmesebeli csodás ló’ jelentése.

A *táltos*nak az ősi magyarok – az ural-altáji népek pogány sámán-hitéhez hasonló – hiedelem- és hitvilágában betöltött rendeltetéséről, szerepéről a magyar mitológia és hitvilág jeles kutatóinak munkáiból (l. pl. IPOLYI 1854; RÓHEIM 1925, 1951; DIÓSZEGI 1958, 1971, 1983; BARNA 1979; SOLYMOSSY 1991; PÓCS 1997) tájékozódhatunk. A *táltos* a magyar népi hitvilág természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező személye: jellel jön a világra (fogakkal, tizenegy ujjal), rendszerint a hetedik gyermek, hét éves korától *táltosok* nevelik, állatalkban megküzd más *táltosokkal*, hogy fölébük kerekedhessen, gyógyító tevékenységet folytat, tudja a jövőt, látja a földbe ázott kincset, időjós, vihart képes támasztani. Hiedelem-köre később keveredett-érintkezett a regösével, a garabonciás diákéval és a boszorkányhittel.

ARANY JÁNOS hún-regéjéből, a „Buda halála”-ból pedig a táltosnak a sámánéhoz hasonló ősi küldetéséről, – a regében a „Torda, öreg-táltos” által bemutatott – szakrális ló-áldozatról is képet alkothatunk. Hadd idézzek az első énekből!

Majd tiszta fehér mént, kin nem vala szeplő,
Kantár soha nem tört, nem nyugözte gyeplő, –
Ilyen lovat ólból pányván kivezettek,
Onnan, hol az oltár szent állati ettek.

Kardját az öreg pap kés módra fonákul
Markolva döfé, hol rengő szügyi tágul,
Messze kirántotta szablyával a vérét;
Bíbor szalag osztán tarkázta fehérét.

Összerogyott a ló. Most a garaboncok
– Mint keselyü had gyűl taglani új koncot –
Bőrét lefeszíték, johait fölmetszék,
Nézni a nézőknek oltárra helyezték.¹

Nyelvészeink és etnográfusaink szerint a *táltos* a sámánisztikus kultúra ősi, honfoglalás előtti, szókincséhez tartozott. „[T]áltosaink sámán eredete nem kétséges; a sámán és táltos egyezése, hagyománya oly tiszta és országos kiterjedésű, hogy más befolyásra gondolnunk nem lehet” – olvassuk SOLYMOSSY SÁNDOR „Magyar ősi hitvilág” c. tanulmányában (i. m. 208).

2. A táltos nyelvi adatai. – Ha történeti-etimológiai és nyelvjárási szótárainkban, a folklórgyűjteményekben vagy a népi hiedelemvilág kutatóinak munkáiban a táltos régi és népnyelvi adatait vesszük szemügyre, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy szavunk a magyar nyelvterület egészén két alakváltozatban – *táltos* és *tátos* – él. Sőt, a népnyelvi adatok között egyértelműen a *tátos* ~ *tátas* ~ *tátus* forma a gyakoribb. Lássunk először szótárainkból néhány adatot! A táltos első ismert, XV–XVI. századi személynévi adatainak túlnyomó többsége (Oklsz. 955; l. még: PAIS 1975: 85–6) az *l*-es formát mutatja: *Thoma Thaltos* (1424); *Clemens That(o)s* (1439); *Petro Thaltos* (1466); *Valentin Talthos* (1484); *Petrus Thalthos* (1516). (A PAIS DEZSŐ által felfedezett, igen korai (1211-es), két, jelentésében szerinte egymást erősítő, személynevet tartalmazó „*filii Wros, Tholtus* [...]” adat *Tholtus* elemének idetartozása bizonyta-

¹ A versszakhoz ARANY JÁNOS a következő jegyzeteket fűzte: garaboncok „Ipolyi gyanítása szerint hadd legyen amaz alárendelt papi osztály, mely áldozatoknál a kézi munkát, boncolást, mit végezte. Joh vagy jonhó. Régi szó, jelenti a nemesebb belrészeket. Nézők (oltárnézők). A babona nyelvén maig fennmaradt szó, noha ma eltérő értelemben” (I. ARANY 1962: 637).

lan.²) A kódexekben fennmaradt régi k ö z n é v i adatok ugyancsak a *taltos* hangalakot őrizték meg 'magus' jelentésben: „*Parančola kèdeg kiral hog ègbe huiattatnanac az oltaron nezoc es a taltosok [...]*”; „*A titkot, mellèt kiral kèrd, bolčec, taltosoc es oltaron nezoc nem ièlenthètic meg kiralnac*” [BécsiK. 119, 122]; „*Mert tegedet alyth wala taltosnak lenni az sydo nep*” [ÉrsK. 42] (vö. NySz. TESz., EWUng.).

A XVII. század elejétől azután feltűnnek a *tátos* alakok: l. pl. a Nyelvtörténeti Szótár 1616-os adatát: „*Lutherben mint egy természetté vált vólt az hiüt és vallásbéli tátosság*” (Balásfi 1616); ezt a formát találjuk Szenczi Molnár 1621-es heidelbergi kiadású, később pedig Pápai Páriz (1708, 1767), majd Kresznerics (1832) szótáraiban, valamint a nyelvjárási szótárakban.

Lássunk először további régi adatokat s z ó t ö r t é n e t i, valamint é r t e l m e z ő szótárainkból: „*Fegyvernekinek tovább nyujtózik nyelve hogysen pallossa, sebesebb mintsem tátos paripája*” (Faludy); „*Az részeges asszonyok mint az tátosok ugy megvívának, mind az egész éjjel harcot tartának*” (Thaly); *tátosság* 'ars magica, Zauberkunst' (NySz.). „*Jó löttél volna tátosnak, mert kerülve is hamarébb jártál volna másoknál*”; „[...] ezek a *tátos* főzőnek nem igen tudnak jo moddal hozzája” (SZT. 1675, 1844); „*Tüzet okád, mint a tátos*”; „*Tátos volt az apja*” 'nagy eszű, tudományos ember' (Ball.); „*Szüléjök [...] tátos volt és szemfényvesztő*” (Pázmány; ÉrtSz.).

A t á j s z ó t á r a k adatainak túlnyomó többsége (alig van kivétel) a *tátos* (*tátas, tátus*) formát mutatja: *Tátas*: „tündér, rémkép a ' mesék országából, garabonczás diák” Tsz.; „*Szent István kirá tátus volt*”; Né, ez a *táltos ~ tátos ~ tátus* még vésárnap is dógozik” 'munkában telhetetlen ember' „*A tátos ott járt, azért vannak most azok a tátorjánszelek*”; *tátos-szél* 'szélvész, orkán' (MTsz); „*Annyit észik, mint éty tátos ~ Annyit zabál, mint ét tátus ~ Evett, mint a táltos*” 'falánk, nagy étkü'; „*Tátussá csak a hetedik gyerek lehetett [...]*”; *tátos szél ~ tátorján ~ tátorjárszél ~ tátoljárszél* 'szélvész, orkán'; „*Mégin méggebedt a tátossa*”; *Megrázkódott a ló, lett belőle egy aranyszőrü tátas* stb. (ÚMTsz. 5); „*Nem vagyok én tátos, hocs csudát müvejkek*” 'nem tudok emberfeletti munkát végezni'; „*Ugy megyen ez négy lú, min néty tátos*” 'szinte repül' (SzamSz.); „*Ojan, mint egy tátos*” 'mindent tud'; „*Szalad, mint a tátos ló*” (SzegSz.); „*Ugy öszik, mint a tátos*” (KiskSz.); „*Ösznek, mind a tátos*” (OrmSz.); „*Á tātus á ló a mesébe*”; „[...] *ha tészem ászt: válákinak van egy gyorslábó lová, aszongyuk rá, olyan, ákár a tātus*” (PTsz.) stb.

Szavunk gazdagon adatolt e t n o l ó g u s a i n k m u n k á i b a n is. IPOLYI ARNOLD nagy művének, a „Magyar mythológiá”-nak nagyszámú nyelvi adatára a nyelvészek ritkán hivatkoznak, noha igencsak érdemes lenne. VEREBÉLYI KIN-

² PAIS a *filii Wros, Tholtus* adat *Wros* elemében az *orvos*, a *Tholtus*-ban pedig a *táltos* előzményét vélte felfedezni. Szerinte a két együtt előforduló személynév jelentése egymást erősíti: „a közöttük felismerhető – itt jelentéstani és tárgyi – vonatkozásmozzanatnál fogva egymást világítja meg” (PAIS i. m. 88). Ám a *Tholtus* adatot a *tátos* szócikkében az EWUng.; az *Wros*-t az *orvos* szócikkében pedig a TESz. is kérdőjellel közli.

CSŐ a – SOLYMOSSY válogatott tanulmányait közreadó – kötet előszavában arra hívja fel a figyelmet, hogy „az utókor számára Ipolyi munkásságában a legnagyobb érték: a korabeli néphit óriási mennyiségű adatának rögzítése és az elemző-összehasonlító módszer minden kortársánál következetesebb alkalmazása” (l. SOLYMOSSY i. m. 12). HOPPÁL MIHÁLY pedig a mű faksimile kiadásának kísérő tanulmányában a táltos kapcsán a következőket írja: „Ipolyi két helyen is írt a táltos két alakjáról: a táltos lóról és a pogány magyarok áldozópapjáról, s olyan értékes régi adatokra hívta fel a figyelmet, hogy érdemes lenne újraértékelni őket (HOPPÁL 1987: 30–1).

IPOLYI különválasztja a táltos ló és a táltos, mint pogány pap, mágus nyelvi adatait. A XIX. század első felében gyűjtött adatainak érdekessége az, hogy nála a táltos mint ló, paripa kivétel nélkül *tátos* alakban fordul elő: pl. „*Gebéből lesz a tátos*”; „*Tűzet okád mint a tátos*” stb. Sőt, egy adatában a kétféle táltos együtt szerepel, a varázsló *táltos*, a ló pedig *tátos* formában: „Hasonlóan tud még egy szegedi rege (gy. 290) a jégtestű vitéz **Kampó táltosról**, ki Mátyás király idejében **tátos lovával** különös merényeket visz véghez a török ellen [...]” (i. m. 236, 238). Mintha a szó – a két alak mentén, s két jelentésének megfelelően – a s z ó - h a s a d á s útjára lépett volna, de a folyamat aztán mégsem teljesedett ki³. A táltos 'pogány pap, mágus' adatai IPOLYINÁL megoszlanak, egyaránt találkozunk mindkét hangalakkal. Pl. „*a tátos-ember fogakkal jön a világra [...]*”; „*a tátosnak tudománya nagy [...]*”, illetve: „*Elmenvén a tátos, mire a városban megtudák, utána mentek, elfogták s visszahozták; de ő csak azt mondotta: «bocsássatok el én tátos-ember vagyok!» s legottan szabadon bocsájtották*” stb. (i. m. 449–50).

Etnológusaink munkáiban azonban – mivel népi (s egyúttal régi) adatokra hivatkoznak – vitathatatlanul a *tátos* formák túlsúlyban: „*A tátosságra nem tanított senkit, mert azt az Isten az anyja méhében úgy formálja*”; „*Tátosnak mondotta: az Isten ötet bölcsen teremtette*”; „*A Sárréten úgy tudják, hogy az lehet tátussá, aki tizenegy ujjal jött a világra*” (DIÓSZEGI 1958: 33, 129). Vagy: „[...] ahol nem adtak a **Tátosnak** enni, ott leverte a szél az istálló tetejét [...]”; „*Féltátos vót osztán a vín Nímet János is a Füveskertbe*”; „*Mikor a Tátosok a kargyukat összeütik, akkó zöng az ég*”; „*A Tátosok esője vijaskonnak egymással*” stb. (SOLYMOSSY i. m. 203–5). „*Tátosok a foggal született gyerekekből lesznek*”; „*A tátos tudománya vele születik*”; „*Nagyivánban ma is azt mondják, ha nagy szélvihar vonul át, hogy a tátos ereje ment el ott*”; „*A tátos sárkány, fecske, disznó alakba változott át*”; „*Ne csináld, mer gyün a tátos, oszt elvisz*” stb. (BARNA 1979: 31–2). „*Kőműves Suska magát tátosnak mondotta, sőt a testét is muto-*

³ IPOLYI, bár szétválasztotta a két jelentésnek megfelelően az adatokat, tisztában volt azzal, hogy a *táltos* és *tátos* egyazon szó alakváltozatai: „A *táltos* és *tátos* szavak nyilván azonosak – írja –, bennök a felvett / betűvel rövidítés, vagy az elhagyott általi hosszítás, a népies kimondás által történő, hasonló lényegetlen különbözősnek tekinthető, mint *koldus* és *kóduš*, *folt* és *fót*, *bulcsu* és *búcsu*” (i. m. 447).

gatta, miképpen vagdalkoztanak ők a harczon” (PÓCS 1997: 171). Szavunk *tátos* alakban került át a szlovák nyelvbe is (vö. HALÁSZ 1888: 499).

3. A szó megfejtésének kísérletei. A) A török *tal-* tő. – „A *táltos* szó eredetét és egykori jelentését, néhány ködös próbálkozást letudva, a tudománynak mindeddig nem sikerült kielégítően megmagyarázni. Sem idegen nyelvi átvétele, sem eredeti ugor töve ki nem mutatható. Még az sem bizonyos, hogy *táltos* vagy *tátos* alakja-e az eredetibb, népünk ugyanis mindkettőt egyaránt használja” – írja SOLYMOSSY „A magyar ősi hitvilág” c. nagy tanulmányában az 1930-as-es évek elején (i. m. 202).

A „néhány ködös próbálkozást” leszámítva egy ideig úgy látszott, hogy a szó eredetének megfejtéséhez PAIS DEZSÓ jutott a legközelebb. PAIS 1934-ben, a „Magyar Nyelv”-ben megjelent pár soros írásában vetette fel először azt a gondolatát, hogy a *táltos* etimonját a török *tal-* ’elgyengül, elkábul, eszméletét veszti’, illetve ’út, ág, vessző’ sokjelentésű töben kellene keresni. Ebből a poliszém török töből próbálta eredeztetni a *táltos* mellett az akkor szintén bizonytalan eredetűnek tartott *tátorján* szélnevet is – elválasztva a *tátorján* növénynévtől (PAIS 1934: 192).⁴ Az ötletet a Szófejtő Szótárban BÁRCZI is lehetségesnek vélte. PAIS később kidolgozott, az adatok imponálóan széles körén nyugvó „A *táltos* meg az orvos” című tanulmánya a magyar ősvallás nyelvi emlékeivel foglalkozó posztumusz gyűjteményes kötetében is megjelent (PAIS 1975: 73–108). Megoldását azonban morfológiai és jelentéstani ellenérvekkel többen bírálták (l. MSzFE. 3: 611; TESz. 3: 832; LIGETI 1980: 133–4), a régész szemszögéből pedig kételyének adott hangot a szófejtés helyességét illetően LÁSZLÓ GYULA is (1990: 24, 165–71). Az etimológiát végül – elsősorban a tényleges török szó kimutathatlansága miatt – nem találták meggyőzőnek, nem fogadták el. Az EWUng. már nem is utal rá.

B) A magyar *tált-tő* ugor kori előzményei. – A kettős szófa-jú *táltos* újabb etimológiai szótáraink szerint (MSzFE. 3: 610–1; TESz. 3: 832; EWUng. Lieferung 6: 1475; EtSzt. 822) egy ősi, ugor kori, *tült-* ~ *tolt-* töből (l. az obi-ugor adatokat: vog. É. *tült*, *tültèn*, *tültnè* ? ’könnyűszerrel, egyszerűen’; *tültni* ? ’aligha’, *tültχati* ’küzd’; oszt. É. *toltn*, *tolten* ’varázserővel’; *tolt* ’óriás’ < ’varázsló’; Vj. *tolt* ’láz’ stb.) magyar képzéssel – *-s* melléknévképzővel – keletkezett. A szó a magyarban eredetileg ’varázserejű, mágikus’ jelentésű melléknév volt, korán főnevesülve azonban létrejött a ’varázsló, mágus, jós’ főnévi jelentése is.

⁴ A *tátorján* poliszém voltát, azaz két jelentésének – 1) ’keresztesvirágú, vastag gyökerű szép évelő növény’; 2) ’viharos szél, orkán’ – eredetbeli összetartozását, valamint a *táltos*-tól független török eredetét LIGETI LAJOS tisztázta, kimutatva, hogy a szó két jelentése közül a növénynév az elsődleges. A nagy erejű szél onnan kapta *tátorján* nevét, hogy viharban a növény száraz kőröit félelmetes zörejek kíséretében maga előtt görgeti (LIGETI i. m. 129–42). Föltehető azonban, hogy a nevet a *táltos* szélátamasztó képességében való hit – l. a Tájjszótár fenti adatát: „A *tátos* ott járt, azért vannak most azok a *tátorjanszelek*” – és a *táltos* ~ *tátos*-ból létrejött *tátos-szél* is erősítette. A TESz. a *tátorján* ’orkán’ jelentését nem is jegyzi, az EWUng. LIGETI magyarázatát fogadja el.

Ezt a ma már közismert, kétely nélkül elfogadott, etimológiát ERDÉLYI ISTVÁN dolgozta ki és tette közzé 1960-ban, a REGULY archaikus osztják hősénekeiben talált, az ősi sámánhittel kapcsolatos, adatok alapján (l. ERDÉLYI 1960: 328–31). Az obi-ugor tövekből a magyar *tált-* tő kialakulását *nyíltabbá válás-sal* és *de labializációval*; a *tátos* alakokat pedig az eredeti tőhöz tartozó *l kiesésével* magyarázta. ERDÉLYI az adatok egy részével kapcsolatban óvatosan, bizonytalanul fogalmazott, kétségeit fejezte ki. A Munkácsi gyűjtötte *tültèn, túltñè* adatról megjegyzi, hogy a szó értelme nem világos, a vogul *tült* 'varázslat, varázserő' jelentését az osztják megfelelő alapján következteti ki, említést tesz REGULY pontatlan hangjelöléséről, a *tültχati* 'küzd' igéről azt mondja, hogy „talán a vogul *tült* származéka”. Ám ezek a bizonytalanságot, kételyt tükröző megfogalmazások szótárainkból eltűntek, az etimológia a bizonyosság látszatát kelti. A *tátos* alakváltozatok létrejöttét – mivel az *l* kiesését annyira magától értetődőnek gondolták? – a TESz., s nyomában az EWUng. szócikke nem magyarázza, ZAICZ GÁBOR szótára pedig *tátos* alakváltozatot nem is közöl. Szótárainkban nincs adat a *tátos-szél*-re sem.

A szó megfejtését illetően azonban voltak olyan próbálkozások is, amelyek nem a *táltos*-ból kiindulva jutottak el a *tátos*-hoz, hanem megfordítva. Azaz a *tátos* formákat nem az eredeti tőhöz tartozónak vélt *l kiesésével* értelmezték. A fordított úton haladva a *tátos* alakból az *l betoldásával* juthatunk el a *táltos*-hoz. Kétségtelen, hogy nyelvünkben mindkét hangtani folyamatra vannak példák. Az *l* kiesése a gyakoribb: szó végén és mássalhangzó előtt az *l* gyakran kiesik, és az előtte álló rövid magánhangzót megnyújtja. A *csolnak* > *csónak*, *folnagy* > *fónagy*, *föld* > *főd*, *volt* > *vót*, *zöld* > *zöd* stb. változások a jelenség jól ismert példái. A *táltos* > *tátos* esete – ha a változás iránya ez – egy kicsit más: az *l* előtti magánhangzó ugyanis hosszú.

Az ellentett folyamattal kapcsolatban BÁRCZI GÉZA a következőket mondja: A „helyesebbnek érzett *l*-es alakok hatására más keletkezésű *ó, á, ú, ő* stb. helyett is *ol, ál, ul, öl* stb.-t mondanak és írnak [...]” (l. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1978: 131). Így jönnek létre az *ács* > *álcs*, *ágyú* > *álgyú*, *bódog* > *boldog*, *búcsú* > *bulcsú*, *édes* > *éldes*, *édeleg* > *éldeleg*, *tanács* > *tanálcs* stb. változások. (Az adatok a TESz.-ből valók.) E példák közé természetesen illeszkedhetne a hangtani-lag lehetséges *tátos* > *táltos* változás is.

Az alábbiakban a *tát-* tőből kiinduló megoldási kísérleteket veszem sorra.

C) A *tát-* tő. l. A XIX. századi elképzelések: a) IPOLYI felvetése. – Azt az ötletet, miszerint a *táltos* ~ *tátos* töve esetleg nem a *tált-*, hanem a *tát-* lenne, s ez tő azonos lehet a régiségben *többszófajú* – főnévként 'nyílás', melléknévként 'kitárt, szélesre nyitott', igeként pedig 'tár, kinyit' jelentésű – sokelemű, nagy szócsaládot létrehozó *tát* szavunkkal (vö. CzF., Ball., NySz.) IPOLYI vetette fel először. A *tát* származékai közül a *táté* ~ *tátszájú* ~ *szájtató* ~ *szájtáti* alakok 'bámész, elámult, elbűvölt, mafla, dőre, bohó' átvitt jelentéseit vizsgálva megállapította, hogy ezek a jelentések a *tát* 'kitár, kinyit' ere-

deti jelentéséből (*kitátja a száját ~ rátátja a száját vkire/vmire* 'nagyra nyitja a száját > csodálkozik, álmélkodik, elámul') megmagyarázhatóak. Ezzel kapcsolatban vetette fel azt a gondolatot, hogy a *tát*-nak a 'tár, nyit' eredeti jelentésén, „alapértelmén” túl lehet 'bűvölés, bűvészet, elbűvölt állapot' jelentése is, s eszerint a *tátos ~ táltos* 'bűvész, varázsló' is idetartozhat (IPOLYI 1854: 449)⁵.

b) V Á M B É R Y felvetése. – Fél évszázaddal később egészen más megközelítésből – a sámánisztikus kultúra ló-szertartásával összefüggésben –, ám ugyancsak a *tát* 'kinyit, feltár' alapjelentéséből kiindulva próbálta magyarázni a *tátos ~ táltos*-nak a *tát*-hoz tartozását V Á M B É R Y Á R M I N. „[A] magyar nép közt még megmaradt a ló-áldozat emléke, és pedig e szóban *tátos, táltos* a mely ma bölcslet, okosat jelent, régen azonban áldozópapot, jóslot jelentett (ebből *tát*, megnyit; lehet, hogy az áldozati állatok megnyitására, felbontására, vagy levágására való vonatkozással)” – írta „A magyarság keletkezése és gyarapodása” c. munkájában (V Á M B É R Y 1895: 171–2).

Hogy ötlete nem légből kapott, nemcsak a fenti Arany-idézet igazolja. Bizonyítják az etnográfusok hiteles leírásai a pogány népek sámánszertartásairól, a lóáldozatokról. SOLYMOSSY „A magyar ősi hitvilág”-ban többek között közli egy misszionárius beszámolóját az altáji tatárok sámánszertartásáról. Ebből idézek: „Ezután a jurta elé vezetik a kikeresett állatot, rendesen világos színű (fehér) lovat, amelyet néha kancatejjel megmosnak, hogy semmi tisztátalan rajta ne maradjon. [...] A főszáman késsel megnyitja a torkát, s az első vércseppeket edénybe gyűjtve, felajánlja a legfőbb istennek, Bai Ülgönnek” (SOLYMOSSY i. m. 197; az én kiemelésem: H. K.).

Ám a *tát*-többől kiinduló próbálkozások visszhangtalanok maradtak, az ötletek tüzetesebb vizsgálata – megerősítése vagy elvetése – elmaradt, a *tát*-tő és szócsaládja a *táltos* eredetének, hovatarozásának vizsgálatánál sokáig – közel egy évszázadig – fel sem merült.

2. Új szófejtés a XX. század végén: BERNÁTH BÉLA etimológiája. – BERNÁTH 1991-ben megjelent, rövid posztumusz írását a következő két adat közlésével kezdi. Az első – ceglédi – adatot az Ethnográfia közli 1960-ban: „A söprü zabját átkötik, hogy *meg ne táltosodjon*” 'széjjel ne nyíljon'. A második – Sopron megyei – adat az Új Magyar Tájszótár második kötetéből való: *eltátosodik* 'szétnyílik < pl. író toll hegye >'. Majd így folytatja: „Mire kell következtetnünk e két, elég távoli, mégis egybehangzó adatból? Kétségtelenül arra, hogy népünk szerint a *táltos* vagy *tátos* olyan valami vagy valaki, ami, illetve aki gyakran „eltátja a száját”, akár képletesen (szétnyílik) akár valószínűsítően” (BERNÁTH 1991: 346).

⁵ L. IPOLYI szövegét: „[...] a dőre és bohóra alkalmazott értelmén túl a megbűvölt állapot, a megbűvölés volna *tát*; lehetne bűvészet is, s a *tátos* v. *táltos* a bűvész, a *táté* szó magyarázására állhatna ugyan maga a bámulás jelensége: a *szájtató* álmélkodás: *rátátja és feltátja a száját*; miszerint a *tátszáju* is így *bohó, dőre*, s a szó alapértelme e szerint a *tát* = *aperit, hiat* vagy *hiatum facit* ige volna [...] (IPOLYI: 1854: 449)

Az idézetből kitetszik, hogy BERNÁTH szavunk eredetét kutatva visszatér a *tát-* tőhöz. Nem VÁMBÉRY ötletéhez, hanem az IPOLYINÁL még csak homályosan fölmerülő gondolathoz (minden bizonnyal IPOLYI ötletének ismerete nélkül): a *tátos* ~ *táltos*-nak a *tát* 'tár, kinyit' igéhez és szócsaládjához, a *táltos* pedig a *s z á j t á t á s h o z*, *á s í t á s h o z* lehet valamiképpen köze. Kérdés hogyan? A kérdésre BERNÁTH így adja meg a választ: „Ez az első hallásra merésznek tűnő származtatás, mely szerint a népi hitvilág által emberfeletti (mágikus) képességekkel felruházott *táltos*aink, vagy ahogy a nép gyakrabban nevezi őket, *tátos*aink, a hajdani sámánjaink utódai, onnan kapták volna nevüket hogy gyakran „*t á t o g n a k*”, *á s í t o z n a k*, sőt, hogy szellemeket nyelhessenek le, *t á t v a t a r t j á k s z á j u k a t*, nem is látszik olyan alaptalannak” (i. m. 346; az én kiemeléseim H. K.).

BERNÁTH ezt, az első hallásra talán nemcsak merész, hanem meghökkentő és elfogadhatatlannak látszó⁶ gondolatot a *p o g á n y s á m á n h i t*, illetve a népi hiedelemvilág szertartásainak, a sámán transzba esésének, révülésének (rejtőzésének), azaz a szellemvilággal való érintkezésének autentikus leírásaiban szereplő számos adattal igazolja. Ezekből idézek: DIÓSZEGI szerint az altáji török sámánt a szertartás közben „heves, természetellenes *ásítás* szállja meg, mellére hatalmas nyomás ereszkedik”; „Az urjunháj sámánjelöltet is *á s í t á s* jellemezte”; „az ördög bújt belé”; „hörög benne az idegen lélek”; „a nanaj (gold) sámán *kitátja a száját*, beengedi a segítő szellemet”; az evenki sámán „*nagyot ásított, bebocsátotta magába az érkező szellemet*”; a szamojéd sámán „hangos *ásítással* jelzi, hogy el fogja hagyni a földi világot”; a karagaz sámánjelölt „a szellemet hallotta énekelni. Hozzá csak kicsi szellem jött, *berepült a szájába*”; Róheim szerint is „a közös sámánlélek *beröpiül a sámánba*” stb. (l. i. m. 346–7).

A magyar népi hiedelmkörben – magyarázza BERNÁTH – a szellem gyakran *d o n g ó* képeben jön, a *táltos*jelöltnek *e l k e l l t á t a n i a* a *s z á j á t*, hogy a szellem berepülhessen. Igazolja ezt BARNA GÁBORNak a Hortobágy-vidéken gyűjtött adata: „Most állj fel erre a bogáncskóróra, osztán *ha jön a dongó, nyisd ki a szád, hadd repüljék be*. Ám az ember nem nyitotta ki a száját, s akkor úgy levágták a bogáncskóróról, hogy alig bírta felkelni” (l. BARNA 1979: 20). Ide vonható adatot BERNÁTH egy korai, 1584-es boszorkányperből is idéz: „egy *dongó bogár* jöve be egy lyukon át és *mene az szájába* és mindjárt kezd szólni”. Idézi továbbá IPOLYI – fentebb általam is idézett – adatát Mátyás király Kampó nevű *táltos*áról, aki – mikor Mátyás királyhoz ebédre volt hivatalos – „a palota ajtó kinyitáskor felső állkapcáját az ajtó felső részébe, alsó állkapcáját pedig a küszöbbe akasztá, s a királyi palotába tüzet okáda; a királyné rémültében székébe hanyatlott, de csak hamar Kampó ölében termett” (IPOLYI 1854: 450). „Íme, – értelmezi az adatot BERNÁTH – egy *tátos*nak igazi képe abban mutatkozik meg, hogy akkorára ki tudja *tátani a száját*, mint egy ajtó, s ráadásul tüzet is tud okádni, mint a *tátos ló*” (i. m. 347). Érdekes adatot közöl a Rákóczi Levéltár-

⁶Az EWUng. utal BERNÁTH etimológiájára, de nem tartja valószínűnek: „Deutung aus → *tát* ist kaum wahrscheinlich” (Lieferung 6: 1475).

ból (I/6, 45) is. 1708-ban a fejedelem a következőket írta: „Az egész *tátosság* jól beszél, de már nincs hitelek előttem”. A szó hangalakja itt is *tátos*.

BERNÁTH felhívta a figyelmet arra is, hogy a táltos lónak a TESz.-ben közölt első adatánál (1791) jóval korábbi adata is van: „*Tátos lóra* ültették sine virtute” ’érdemtelenül kapott magas hivatal’ (ROSNYAI: 1680 körül).

Minden ősi kultúrában él a hit, hogy a halál után a lélek (szellem) tovább él, s ahogyan alvás közben kiszállhat a testből, a halál után is visszatérhet porhüvelyébe vagy a lélek hasonmásának tartott házi bálványba (szellembábúba, idolba), révülés alatt pedig a sámánba. A magyar *megszáll* ’<szellem> hatalmába kerít vkit’, *megszállott* ’szellem(ek) hatalmában lévő’ régi korok továbbélő emlékei. A lélek (szellem) szimbólumai s z á r n y a s l é n y e k (pillangó, madarak, apró rovarok) és az isteni szférához, az éghez tartoznak. „A szabad lelket szimbolizálhatja, ezért az ember hasonmása, valamilyen apró állatka – pl. szárnyas bogár vagy lepke –, de legtöbbször a madár” – olvassuk a „Jelképtár”-ban (1990: 139). (Vö. lat. *idolum* ’bálvány’ < gör. *eidolon* ’bálványkép’ < ’hasonmás, képmás, szobor’ < *eidosz* ’külsőalak, kép’ < *eidó* ’lát, megismer’; lat. *imāgō* ’szárnyas rovar’ < ’kép, képmás’, *imitor* ’utánó, ábrázol’.) „Kicsiny, hüvelyknyi nagyságú lény minden primitív nép képzetében a szellem” – írja SOLYMOSSY is. „Csak, mint ilyen járhat ki alvás közben a szájnyíláson, vagy férközhet be rontó szándékkal az idegen testbe, ha beteggé akarja tenni. [...] Az ógörög *pszüché* (’lélek’) elnevezés eredeti jelentése: ’pillangó’, így is ábrázolják” (1991: 173).

A BERNÁTH-idézte adatok által kirajzolódó képet a sámánnak vagy táltosnak a szellemvilággal való kapcsolatáról, az általam feldolgozott szakirodalom számos további adata erősíti meg. SOLYMOSSY KAI DONNER 1926-ban Stuttgartban „Bei den Samojeden in Sibirien” címmel megjelent munkájából hosszan idézi a szamojéd sámán bájoló szertartását, transzba esését, révülését. Innen idézem a következő – témánk szempontjából fontos – részt: „A sámán még állva fölveszi a dobját a tűz előtt, aztán leül; dobja fölé hajol, és *hangos ásítással* jelzi, hogy most álomba merül, vagyis el fogja a földi világot hagyni. Sapkáját felfelemelgeti, *s ha eleget ásított*, kis időre *el is alszik*. Amint ébredzik, mintha kicserélték volna [...]” (i. m. 195). „[...] mint ki meg volt halva, *úgy elalutt, úgy elrejtezett*” (Diószegi 1958: 295); „A rituális álom, hogy a betegség gyógyítása végett kapcsolatba kerüljenek a szellemekkel – írja ELIADE «A samanizmus» c. könyvében (2001: 204) –, az ugor népeknél is megtalálható.” A különböző sámánszertartásokat leíró közléseiből idézek: „A sámán ezután ismét *mély álomba zuhan*”; „[...] hol a sámán előtt, hol mögötte titokzatos zajok hallatszanak, ideges, *rémisztő ásítások* [...]”; Egy jakut szertartásról: „A sámán merőn nézi a tűzhely tüzeit, *ásít*, görcsös csuklásokat hallat, időről-időre ideges rángások futnak végig rajta.” „*Ó, legyecském*, – szól a jenyiszeji osztjákoknál a sámán a szellemhez – vigyél még magasabbra, még messzebbre akarok ellátni!” (l. ELIADE 2001: 205, 209, 214, 216, 222–3). A példák magukért beszélnek.

Ami BERNÁTH fenti nyelvjárási adatát („A söprü zabját átkötik, hogy *meg ne táltosodjon*” ’széjjel ne nyíljon’) illeti, azt kell megállapítanunk, hogy ez az

adat nem kivételes: a nyelvjárásokban a *tát- tált-* alakváltozatban is él: *Táltja* 'kitátja' (TESz. 3: 864); *tátva* ~ *táltva*; *tátott* ~ *táltott*. Pl. „Olyan *táltott szájja* legyen a kendtek lányának, mint az ozorai hordó” (ÚMTsz. 5: 315–6).

Mit bizonyítanak a *tát* 'nyit, tár' *tált* változatai? Mivel itt egyértelmű, hogy az *l*-es variánsok az *l* betoldásával jöttek létre, ezek az adatok mindenképpen megerősítik a *tátos* > *táltos* változás lehetőségét.

4. Záró gondolatok. – Fölmerül a kérdés: az áttekintett szakirodalomból, s a *táltos* ~ *tátos* nyelvi és néprajzi adatainak sokaságából, valamint az adatok értelmezéséből kikerekedő kép meggyengíti-e szavunk ma általánosan elfogadott ugor eredetét? A kérdésre, úgy látom, igennel felelhetünk: a vizsgálat nyomán az obi-ugor etimológia még inkább kétségessé vált, egyúttal BERNÁTH szövejtését sikerült újabb adatokkal és érvekkel megerősítenem.

LIGETI LAJOS a *tátorján* eredetét kutatva a *táltos* etimológiájáról már 1980-ban a következőket írta: „Ma mindenesetre a *táltos* ugor eredete áll előtérben [...] Az etimológiának apró szépséghibája, hogy az obi-ugor *talt*-nak hiányzik a magyar megfelelője. Ugyanakkor a belőle képzett 'varázsló' jelentésű szó nincs meg az obi-ugor nyelvekben” (LIGETI i. m. 134).

Az obi-ugor etimológia helyességét illetően meggondolkodtató lehet az is, hogy a *tált*-tőnek a *táltos*-on kívül alig van származéka. Ez a tény meglepő, ha arra gondolunk, hogy a *táltos* az ural-altáji népek pogány sámán-hitével rokon ősi magyar hiedelemvilág szókészletéhez tartozik. Ezzel szemben a korábban több szófajú *tát*-nak hatalmas – különösen népnyelvi adatokban gazdag – szócsaládja van. A *tát* > *száját tája* *jel*₁ 'tágra nyitja a száját' > *jel*₂ 'báméskodik, csodálkozik, elámul' > *tátog* (l. *tátog, mint a partra vetett hal*) > *tátogat*; *tátong* > *tátongó*; *tátika* stb. (ÉrtSz.); *tát* *szájú* és szinonimái: *táti* ~ *táté* ~ *táti-szájú* ~ *tátó*, *tátombák* ~ *tátondi* 'málészájú, ügyetlen, bamba, bámész, mafla'; *tácsó* 'tág, bő, nagy nyílású > tátott szájú > mafla, bámész'; *tácsertos* 'tág, bő, tátott, terpedt' pl. *tácsertos fazék* 'bő szájú fazék'; *tátos* 'tátott, szétfeszegetett' > 'szájtató, bámész, figyelmetlen, szórakozott'; *kitátosodik* 'szétnyílik, tátott lesz'; *tátint* 'levegő után kap' (*Egyet tátintott, s meghalt*); *tátít* '<lúdtoll hegye> szétnyílik' (*Annyira tátít már ez a penna*); *tátikó* ~ *tátincs* ~ *tátocska* ~ *tátogató* 'ajakos virágú dísznövény: tátika, oroszlánszáj'; *eltát-mát* 'tétlenkedik, báméskodik' (*Beszélni kell Érzsivel is, hogy el né táccsa-máccsa a száját*); *eltátog* 'báméskodik' stb. (l. MTsz., ÚMTsz.).

A *ki/el/fel/reátátja a száját* (vkire/vmire) 'nagyra nyitja a száját' tulajdonképpeni jelentésből kétirányú *metonimikus* *jelentésváltozás* a l lesz egyfelől a) 'báméskodik, csodálkozik, elámul'; másfelől b) 'ásít' jelentés. A *tát* 'ásít' jelentése – a fenti adatok és érvek ezt valószínűsítik –, már közvetlen kapcsolatban van a *tátos* ~ *táltos* tevékenységével. Ezt a természetes, nyilvánvaló összefüggést példázzák a következő adatok: *Reá ásítok, számat reátátom* (Pázmány, NySz.); *eltátintja magát* 'kitátja a száját, ásít' (ÚMTsz.).

Azt a gondolatot, hogy a *tát*, *tár* és *tág* szavaink azonos etimonú elemek lehetnek, BUDENZ vetette fel először (MUSz. 174–5, 182, 204). Ezeket a szavakat finnugor eredetűeknek vélte, melyek egy ősi *tá*-többől *-r*, *-t*, és *-g* képzőkkel jöhetnek létre. A későbbi kutatásnak azonban a finnugor eredetet nem sikerült megerősítenie, átvették viszont a három szó igencsak valószínű etimológiai összefüggésének a gondolatát (l. pl. a következő Faludi-idézetet, melyben a *tárva-nyitva* mellérendelő összetétel *tátva-nyitva* alakban szerepel: „*tátva-nyitva* találá a két szobát” [NySz.]). Ezt a sokelemű, több részrendszerből álló – minden bizonnyal *h a n g u t á n z ó - h a n g f e s t ő* eredetű (l. pl. a Szt. 1659-es adatát: „*látom s hal-lom az reád tátott sok rágalmazó nyelveket*”; vö. TESz. 3: 864) – gazdag szócsaládot is érdemes volna továbbvizsgálni.

Forrásmunkák

- ARANY = ARANY JÁNOS 1962. Összes költeményei 3. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Balassa = BALASSA JÓZSEF 1940. A magyar nyelv szótára 2. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, Bp.
- Ball. = BALLAGI MÓR 1873. A magyar nyelv teljes szótára.2. Heckenast Gusztáv Kiadása, Pest.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1874. A magyar nyelv szótára 6. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, Pest.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF et al. szerk. 1992. Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára 6. Akadémiai Kiadó, Bp.
- EtSzt. = ZAICZ GÁBOR szerk. 2006: Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1992–1998. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Lieferung 6. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KkSz. = MARKÓ IMRE LEHEL 1981. Kiskanizsai Szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kreszn. = KRESZNERICS FERENC 1831–1832. Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. 1–2. Buda.
- MA. = Szenczi Molnár Albert 1621. Dictionarium Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum. Heidelberg.
- MSzFE. = LAKÓ GYÖRGY (szerk.) 1971. A magyar szókészlet finnugor elemei 3. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF 1893–1901. Magyar tájszótár 2. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Bp.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF 1873–1881. Magyar–ugor összehasonlító szótár. MTA Könyvkiadó Hivatala, Bp.

- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND szerk. 1890–1893. Magyar nyelvtörténeti szótár 3. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Bp.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Bp.
- OrmSz. = KISS GÉZA – KERESZTES KÁLMÁN 1952. Ormánysági szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PP. = PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum. Lőcse.
- PPB. = PÁPAI PÁRIZ FERENC [1767] 1995. Dictionarium Latino-hungaricum et hungaro-latino-germanicum. Universitas Könyvkiadó, Bp.
- PTsz. = TÓTH IMRE 1987. Ipoly menti palóc tájszótár. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- SzamSz. = CSÚRY BÁLINT [1936] 2004. Szamosháti szótár. Reprint. Nap Kiadó, Bp.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR 1975. Szegedi szótár 2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA szerk. [1941] 1991. Magyar szófejtő szótár. Trezor Kiadó, Bp.
- SzT. = FAZAKAS EMESE–ZSEMLYEI JÁNOS főszerk. 2009. Erdélyi magyar szótörténeti tár 12. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bp.–Kolozsvár.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Tsz. = Magyar Tájszótár 1838. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. 2002, 2010. Új magyar tájszótár 2, 6. Akadémiai Kiadó, Bp.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1978. A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Bp.
- BARNA GÁBOR 1979. Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BERNÁTH BÉLA 1991. A táltos, aki inkább *tátos*. Magyar Nyelv 87: 346–8.
- DIÓSZEGI VILMOS 1958. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DIÓSZEGI VILMOS 1983. A pogány magyarok hitvilága. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DIÓSZEGI VILMOS szerk. 1971. Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII-XIX. századi művekből. Gondolat Kiadó, Bp.
- ELIADE, MIRCEA 2001. A samanizmus. Ford. Saly Noémi. Osiris Kiadó, Bp.
- ERDÉLYI ISTVÁN 1960. Táltos. Nyelvtudományi Közlemények 62: 328–31.

- HALÁSZ IGNÁC 1888. Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. Magyar Nyelvőr 17: 495–500.
- HOPPÁL MIHÁLY 1987. Ipolyi Arnold élete és műve. In: IPOLYI ARNOLD 1987. HOPPÁL MIHÁLY–JANKOVICS MARCELL–NAGY ANDRÁS–SZEMADÁM GYÖRGY 1990. Jelképtár. Helikon Kiadó, Bp.
- IPOLYI ARNOLD [1854] 1987. Magyar mythologia. Reprint. Európa Könyvkiadó, Bp.
- IPOLYI ARNOLD 1987. Magyar mythologia. A hasonmás kiadás függelékei. Európa Könyvkiadó, Bp.
- LÁSZLÓ GYULA 1990. Őseinkről. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp.
- LIGETI LAJOS 1980. Tátorján. Magyar Nyelv 76: 129–42.
- P[AIS] D[EZSŐ] 1934. Levélszekrény: P. D. írja. Magyar Nyelv 30: 192.
- PAIS DEZSŐ 1975. A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Sajtó alá rendezte Kázmér Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PÓCS ÉVA 1997. Élők és holtak, látók és boszorkányok. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RÓHEIM GÉZA 1925. Magyar néphit és népszokások. Athenaeum Kiadó, Bp.
- RÓHEIM GÉZA 1951. Hungarian Shamanism. In: Psychoanalysis and the Social Sciences III/4. New York. 131–69.
- SOLYMOSSY SÁNDOR 1991. A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. Válogatott tanulmányok. Válogatta Horváth Ildikó. Az előszót írta Verebélyi Kincső. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VÁMBÉRY ÁRMIN [1895] 1989. A magyarság keletkezése és gyarapodása. Reprint. Holnap Kiadó, Bp.
- VEREBÉLYI KINCSŐ 1991. Solymossy Sándor és a magyar mitológiai kutatás. In: Solymossy Sándor 1991.

IMRÉNYI ANDRÁS

A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi ábrázolásához¹

1. Bevezetés

A beférkőző segédigés szerkezetek (pl. *fel szeretné köszönteni*) mondat szerkezeti elemzése érdekes ábrázolási és funkcionális kérdéseket vet fel.² Az ábrázolási probléma azzal kapcsolatos, hogy az igemódosító a főnévi igenévvel alkot jól begyakorlott szótári egységet (*felköszönteni*), ám szórendi szempontból a segédigéhez kötődik szorosabban (vö. a redukciós példát is: A: *Fel szeretné köszönteni?* B: *Igen, fel szeretné*). Kérdés, hogy a szerkezeti ábrán megoldható-e mindkét viszony együttes jelzése. Funkcionális oldalról pedig a kihívás abban rejlik, hogy motiválni tudjuk-e a szerkezetforma kialakulását a jelentés szerveződésére, illetve más forma-jelentés párok analógiájára való hivatkozással.

Mint a cím is jelzi, jelen írás inkább csak hozzászólás ehhez a kérdéskörhöz, mégpedig a függőségi nyelvtan nézőpontjából. A 2. részben a technikai probléma pontosabb körülhatárolására vállalkozom. Rámutatok arra, hogy amennyiben a szerkezet belső elemzésétől nem tekintünk el, és a szórend tükrözésétől sem riadunk vissza, akkor ágrajzunk megsérti a projektivitás elvét (ROBINSON 1970: 260), amelyet a szórend függőségi nyelvtani leírásai (több-kevesebb szigorúsággal) többnyire tiszteletben tartanak. A 3. részben GROSS és OSBORNE (2009) nyomán javaslatot teszek e probléma orvoslására az alaptag (*head*) és az irányító tag (*governor*) fogalmának szétválasztásával. A 4. részben a funkcionális kérdéseket tárgyalom, elsősorban IMRÉNYI (2009) alapján. Végül az 5. részben összefoglalom a javaslatokat.

2. A beférkőző segédigék és a projektivitás elve

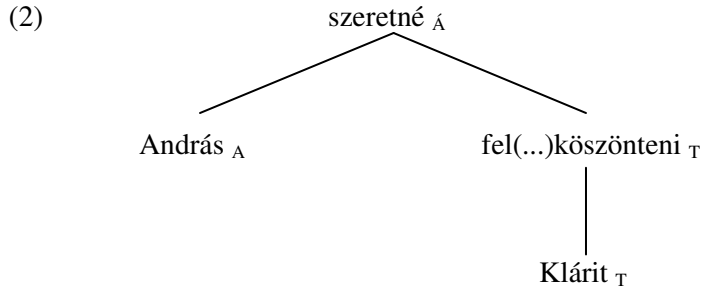
Kiindulópontunk legyen az (1) alatti két példamondat.

- (1)a. András szeretné felköszönteni Klárit.
b. András fel szeretné köszönteni Klárit.

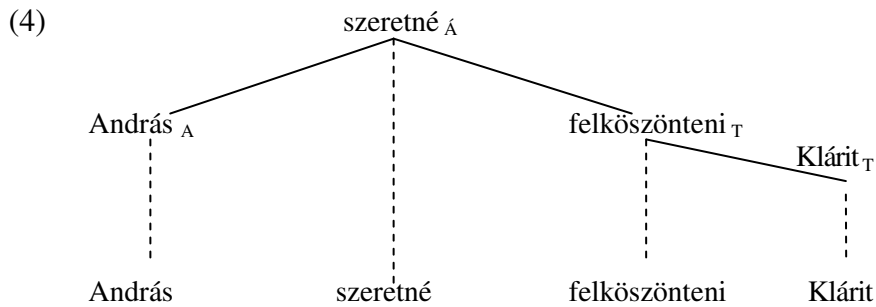
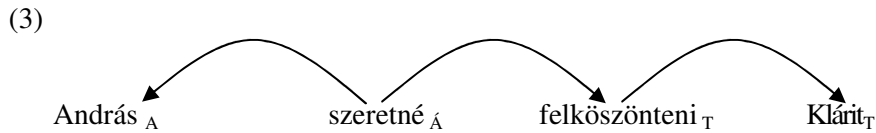
¹ A kutatást az ELTE-BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékén működő Funkcionális nyelvészeti műhely K 76878 jelű OTKA-pályázata, valamint a szerző TÁMOP-pályázata támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003.

² KÁLMÁN C. et al. (1989)-hez hasonlóan segédigéknek (segédigei használatúaknak) tekintem azon elemeket, amelyek semleges mondatban hangsúlytalanok, és beférkőznek az igekötő és az igenév („-ni alak”) közé. Bár KENESEI (2000) bírálja ezt az álláspontot, mondván, hogy „túl kevés” kritériumot alkalmaz, és ezért „túl sok” igét sorol az adott osztályba, azt nem tisztázza kellőképpen, hogy az ítélet min alapul.

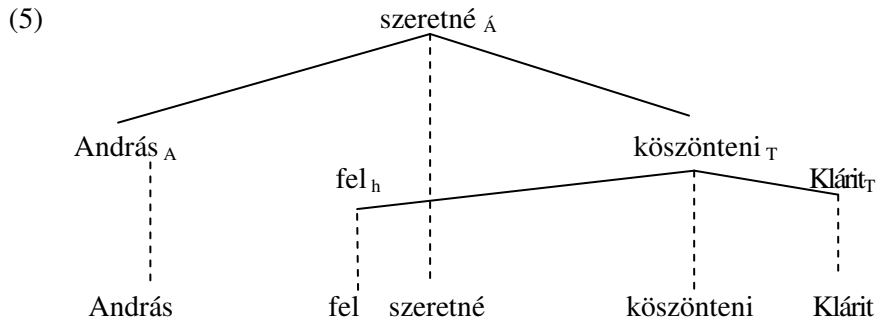
A Magyar grammatikában megjelenő felfogás szerint (KESZLER szerk. 2000: 31, 379) a mondat szerkezeti elemzés függetlenedhet a szórendi problémáktól. A grammatika feladata a mondat mint „elvont nyelvi egység”, azaz a „rendszermondat” vizsgálata, amelynek az egyes szórendi változatok csak ún. „nyilatkozattípusait” képviselik. Feltehetően (1a) és (1b) is egyazon rendszermondatához tartozik, amelynek szerkezetét (2) mutatja meg. A két szórendi változatról informálisan a *fel(...)*köszönteni írásmóddal adok számot, a mondatrészek megkülönböztető aláhúzását pedig alsó indexszel váltottam fel.

A függőségi viszonyoknak azonban létezik olyan ábrázolásmódja is, amely a (2)-ben szereplő információt maradéktalanul megőrzi, ugyanakkor alkalmas a szórendi különbségek tükrözésére. E megoldás szerint a szóalakokat a maguk lineáris rendjében jegyezzük le, hierarchikus viszonyaikat pedig a szokásos módon éllel jelezzük. Az egyik lehetőség a görbe él használata, amelyek nyíl-végződésükkel mutatják meg, hogy egy adott alaptag milyen bővítményekkel rendelkezik (l. HUDSON 2007). A másik, hogy egyenes éllel dolgozunk, és a szóalakokhoz tartozó csomópontokat szaggatott vonallal „kihelyezzük” az aláfölrendeltségi viszonyaiknak megfelelő magasságba. (1a)-hoz e két egyenértékű módszer a (3), illetve a (4) alatti ágrajzot rendeli. (A továbbiakban a (4) szerinti konvencióhoz igazodom.)

Az ábrázolási probléma (1b) elemzésében jelentkezik. Kézenfekvő ugyanis azt feltételezni, hogy a *fel* a *köszönteni* igenév bővítménye, vagy legalábbis határozói szerepből grammatikalizálódott és e jellegét részben megőrző módosító eleme.³ Ez a következő ágrajzot eredményezi, ahol kis *h* utal az igekötő határozói „tojáshéjára” (PÉTER 2008: 7).

Az ábrával kapcsolatban az a formai kifogás merül fel, hogy megsérti a szórend függőségi leírásának egyik megszorítását, amelyet a *projektivitás* elveként tart számon a szakirodalom (ROBINSON 1970: 260, HUDSON 2007: 130 stb.). Ez azt mondja ki, hogy egy *abc* szóalaksorban, ahol *a* és *c* között függőségi viszony van, *b*-re teljesülnie kell, hogy vagy *a*, vagy *c* bővítménye. Másképp fogalmazva: nem lehetséges, hogy egy alaptag bővítménye annak egyik oldalán, e bővítmény saját bővítménye pedig az „eredeti” alaptag másik oldalán szerepeljen. (5)-ben éppen ezt tapasztaljuk: a *szeretné* abszolút fölérendelt tag közvetlen bővítménye a *köszönteni*, amely tőle jobbra helyezkedik el, a *fel* viszont (amelyet ez utóbbi alá rendeltünk) tőle balra.⁴

Bár a projektivitás elve inkább erős tendencia, mintsem abszolút törvény (pl. a latin költői szövegekben gyakran nem teljesül), ahhoz mégis eléggé jelentős, hogy ne hagyjuk figyelmen kívül. Magam azt a munkahipotézist követem, hogy ha a kérdéses elvet egy szerkezeti ágrajz megszegi, az külön magyarázatra szorul és/vagy (új leíró eszközök bevonásával) másfajta ágrajz megszerkesztését igényli. Az (5)-tel kapcsolatos probléma orvoslásának egyik lehetséges útja, hogy a *fel szeretné köszönteni* kifejezést elemzetlen komplex egységnek tekintjük, egyetlen csomópontnak a szerkezeti ábrán. Ez azonban inkább a probléma

³ Vö. a *moziba szeretne menni* szerkezetet is, amelyben még egyértelműbb (szinkrón szempontból is), hogy a *moziba* igemódosító a *menni* bővítménye.

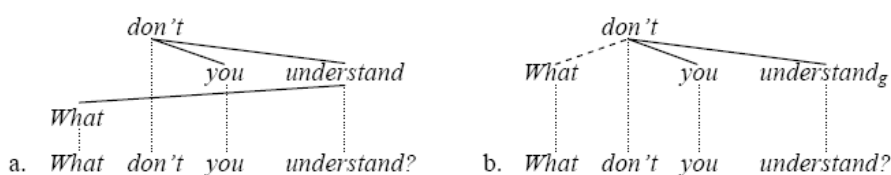
⁴ A projektivitás elve az összetevős szerkezeti elemzések kereszteződő éleket tiltó megszorításának felel meg (*No Crossing Branches*). (5) például éppúgy sérti a függőségi nyelvtan (egy szigorúbb változatának) elveit, mint ahogy KÁLMÁN C. et al. (1989: 52) ábráit sem engedélyezné az összetevős szerkezeti ábrázolás generatív meta-elmélete.

megkerülésének látszik, mint megoldásának. A következő részben ezért GROSS és OSBORNE (2009) nyomán egy olyan elemzésre teszünk javaslatot, amelyben a *szeretné* marad az abszolút fölérendelt tag, ugyanakkor a projektivitás elve sem sérül.

3. Elemzési javaslat GROSS és OSBORNE (2009) alapján

GROSS és OSBORNE (2009) fő célja magyarázatot adni azon mondatokra, amelyekben a projektivitás elve (látszólag) nem teljesül. Ilyen például a *What don't you understand?* 'Mit nem értesz?' angol mondat, amelyben a *what* 'mi(t)' kérdő névmás az *understand* 'érteni' tárgyi bővítménye, azonban a szintagma két eleme közé ékelődik a *don't* tagadást kifejező segédige mint abszolút fölérendelt tag. A szerzők a (6a)-ban látható módon jelzik a projektivitás megsértését, és olyan alternatív ágrajzot javasolnak, mint amely (6b)-ben szerepel.

(6)

A javaslat értelmezéséhez szükség van néhány segédfogalomra. GROSS és OSBORNE (2009: 45) szerint *l á n c n a k* minősülnek az egyes szóalakok, valamint azok a szóalak-kombinációk, amelyek a függőségi ágrajzon főnről lefelé (vagy letről fölfelé) folyamatosak. Például egy jelző és az alanyi alaptagja, vagy az alany és annak állítmányi alaptagja láncot alkotnak, az alany jelzője és az állítmány viszont nem. A kiegészítendő kérdések szempontjából a *what* 'mi(t)' névmási bővítmény (mint szóalak) tehát láncnak számít, akár csak a *which book* 'melyik könyv(et)' kifejezés a *Which book did you read?* 'Melyik könyvet olvastad?' mondatban.

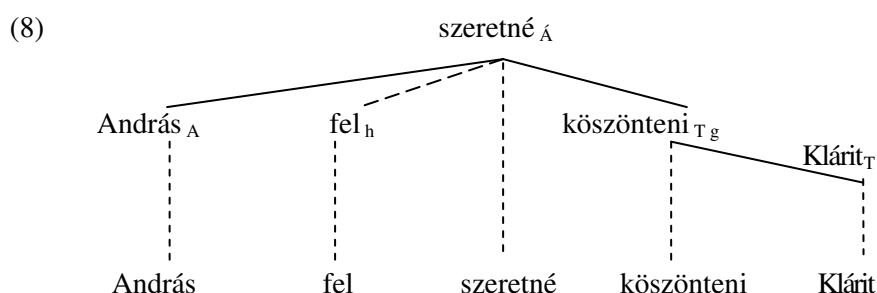
A másik fontos javaslat, hogy GROSS és OSBORNE (2009: 53) megkülönböztetik az alaptag (*head*) és az irányító tag (*governor*) kategóriáját, noha a kettő legtöbbször egybeesik. Az alaptag definíciójuk szerint az a szó, amelyik egy láncot közvetlenül dominál. Az irányító tag ezzel szemben az a szó, amelyik egy lánc megjelenését engedélyezi.

Ezek után (6b) megértéséhez már csak az „emeléssel” szerkezetek elismerésére van szükség, amelyekben egy lánc alaptagja és irányító tagja nem azonos. Ezt az alábbi *E m e l k e d é s i E l v* (*Rising Principle*) szabályozza (i. m. 53):

(7) Egy adott lánc alaptagja vagy a lánc irányító tagja kell, hogy legyen, vagy dominálnia kell a lánc irányító tagját.

A fenti angol példamondatban a kérdő névmási tárgy irányító tagja az *understand*, amit az utóbbi alsó indexébe tett *g* betű (*governor*) jelöl. *Ő* az a szóalak, amelyik a tárgy megjelenését engedélyezi. Alaptagja viszont a *don't* segédige, amely alá a mondat szerkezetben tartozik. Az irányító tag és az alaptag elkülönülése esetén szaggatott vonallal jelöljük a „felemelkedett lánc” (*risen chain*) és az alaptag közötti viszonyt.⁵

GROSS és OSBORNE (2009) formális szemléletüknek megfelelően nem törekednek az Emelkedési Elv funkcionális indoklására. Inkább olyan érvekkel szolgálnak (i.m. 56–64), amelyek formai szempontból „kényszerítik ki” szerintük a javasolt szerkezet elismerését. Ezen érvek ismertetése helyett most áttérek arra a technikai kérdésre, hogy miként elemezhető (1b) az új nézőpontból. A projektivitás elvét megsértő (5)-ös ábra helyét az alábbi veheti át:

Az ágrajz az irányító tag alsó indexben való megjelölése révén számot ad arról, hogy a *fel* megjelenését a *köszönteni* engedélyezi. Ugyanakkor azt is kifejezi, hogy az igeikötő a mondat szerkezetben nem az igenevet, hanem a *szeretné* abszolút fölérendelt tagot módosítja. E viszony pszichológiai realitását mutatja nemcsak a bevezetőben említett redukciós példa, amelyet (9)-ben megismétlek, hanem az a tény is, hogy a magyar beszélők jelentős része írásban is érvényesíti az igeikötő és a segédige összetartozását, az akadémiai helyesírási szabályok ellenében, l. (10).

(9) A: Fel szeretné köszönteni? B: Igen, fel szeretné.

(10) „Beázik a tető? Felszeretné újítani? Megoldást keres?”⁶

Természetesen az eddigiek alapján nem várható el, hogy az olvasó meg legyen győződve a javaslat helyességéről. Azonban úgy látom, hogy technikai

⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy GROSS és OSBORNE (2009) elmélete határozottan nem derivációs jellegű, azaz nem feltételeznek olyan mögöttes szerkezeti szintet, amelyen a *what* alaptagja az *understand* volna. Emelkedésről inkább csak figuratív értelemben beszélnek: nem véletlen, hogy (7) megszorításként, nem pedig input → output szabályként van megfogalmazva.

⁶ Forrás: www.helyiapro.hu, 2011. február 1-i hozzáférés.

szempontból ez az egyetlen olyan megoldástípus, amely egyszerre teljesíti az alábbi követelményeket:

- (11) 1. A függőségi nyelvtan formalizmusába való illeszkedés.
 2. A szórendi változatok elkülönülésének elvszerű tükrözése.
 3. A beférkőző segédigés szerkezet belső tagolódásának feltárása (elemzetlen komplex predikátum helyett).
 4. Az igekötő-segédige és az igekötő-igenév kapcsolat egyidejű elismerése.

A következő fejezetben immár funkcionális oldalról közelíték a kérdéskörhöz. Céloom azon tényezők felvázolása lesz, amelyek a beférkőző segédigés szerkezetek „létokát” megvilágíthatják.

4. A szerkezetforma motivációja funkcionális szempontból

IMRÉNYI (2009)-ben az igekötő + ige szerkezetű igei állítmányokat alapértelmezés szerint sematikus pozitív kijelentő mondatoknak (p r o t o á l l í t á s o k n a k) elemzem. A javaslat háttérében az a megfigyelés áll, hogy a magyar véges igealakok képesek olyan komplex fogalmi szerkezet nyelvi kódolására, amely egy „mondatnyi” közlés kifejezésére is alkalmassá teszi őket, természetesen a kontextus függvényében. Például (12) beszélője egy „felköszöntési esemény” beszédidőt megelőző lezajlásáról számol be két, a beszédeseményen kívül eső résztvevő között. Mindezt már maga az igei állítmány sematikus kifejezi: a *felköszönt-* tő kódolja az esemény típusát, a múlt idő jele ennek temporális lehorgonyzását végzi el, míg a személyrag utal az alany személyére és számára (E/3.), valamint a tárgy személyére (3.) és határozottságára. Az *András* és a *Klárít* kifejezések nem tesznek mást, mint hogy kidolgozzák, azaz pontosabban meghatározzák az igei állítmány jelentésének egy-egy alstruktúráját (vö. LANGACKER 1987: 304). Ha a kérdéses résztvevők a megelőző nyelvi kontextusból azonosíthatók, akkor analitikus kidolgozásukra nincs szükség, l. (13).

(12) András felköszöntötte Klárít.

(13) A: András felköszöntötte Klárít? B: Igen, felköszöntötte.

Egy adott eseményt különféle mentális terekben (vö. FAUCONNIER 1985, 1997) helyezhetünk el. A b á z i s t é r azt a tartományt jelenti, amely a beszélő szerint ténylegesen megtörtént eseményeket tartalmazza (l. (12)). Ugyanakkor az esemény része lehet egy a bázistértől elkülönülő, például hipotetikus vagy kontrafaktuális térnek is, l. (14).

- (14) a. András felköszöntötte Klárít.
 b. András felköszöntötte volna Klárít.

A közvetlen megtapasztalást kifejező jelen idő, kijelentő módhoz képest a múlt idő és a feltételes mód egyaránt eltávolít. Ennek érdekes rendszertani vetülete az idő- és a módjelek kiegészítő megoszlása az igealakon belül, valamint diakrón szempontból az elbeszélő múlt idő jelének és a feltételes módjelnek a történeti összefüggése (-a, -e, -á, -é / -na, -ne, ná, -né). Számunkra viszont most az a lényeges, hogy nemcsak a bázistér fogalmilag legegyszerűbb eseményei hívhatók elő egyetlen komplex igealakokkal, hanem bonyolultabb, modalizált események is. Például (14a) a hipotetikuság mellett dezideratív jelentést hordoz. Figyelemreméltó végül az is, hogy a hasonló bonyolultságú fogalmi szerkezeteknek hol szintetikus, hol analitikus kifejeződését látjuk (vö. TOLCSVAI NAGY 2009: 378), amelyek vagy egy paradigma különböző tagjait képviselik (15), vagy szinonim megoldások (16).

- (15) a. Felköszöntötte.
b. Felköszönti.
c. Fel fogja köszönteni.
- (16) a. Felköszöntené.
b. Fel szeretné köszönteni.

E példák alapján a beférkőző segédigés szerkezetek funkcionális magyarázatában elsőként arra az (analogikus és ikonikus) elvre lehet hivatkozni, hogy a hasonló jelentéseket szeretjük hasonlóan kifejezni (vö. WIERZBICKA 1995, REBRUS és KÁLMÁN 2009: 155). Ha egyetlen komplex igealakokkal is előhívható egy modalizált esemény, akkor ez analogikus vonzást fejthet ki az (1a)-hoz hasonló szerkezetek számára (1b) irányában, annak a grammatikalizációs folyamatnak a részeként (vö. HEINE 1993, TOLCSVAI NAGY 2009: 384–6), amelynek során főigék segédigévé válnak. A beférkőző sorrend megítélésem szerint azt fejezi ki ikonikusan, hogy a segédigével előhívható mentális tér megnyitása, valamint a benne reprezentált esemény feldolgozása nem két egymásra következő kognitív művelet, hanem ezek egyetlen modalizált eseménnyé olvadtak össze.

A „hasonló jelentés, hasonló forma” elv természetes velejárója (mint a hivatkozott szerzők is hangsúlyozzák), hogy a különböző jelentéseket pedig lehetőleg különbözőképpen fejezzük ki, vö. a homonímia kerülésének erős tendenciáját. Ennek annyiban lehet hatása a segédigés szerkezetek szórendjére, hogy a beférkőző sorrend segíti a semleges és a nem-semleges mondatok elhatárolását. Az érvehz azt a feltevést kell elfogadnunk, hogy az egyenes és a fordított szórend eltérésének egyszerű (igekötő + ige szerkezetű) igei állítmányok esetén mondat-típus-jelölő funkciója van (l. IMRÉNYI 2009: 369).

- (17) a. András szeretné felköszönteni Klárit.
b. András fel szeretné köszönteni Klárit.

c. ANDRÁS szeretné felköszönteni Klárit ('nem más').

Míg (17a) és (17c) – egy semleges és egy nem-semleges mondat – között formai oldalon egyedül a prozódia tesz különbséget, addig (17b)-t a szórend is elkülöníti utóbbtól. Ezáltal (17b) a konstrukciótípus felismer(tet)ése szempontjából előnyösebb, mint (17a). Úgy tűnik, hogy a megszakítatlan igekötő + végesalak⁷ sorrend annak indikátorává vált – függetlenül attól, hogy lexikálisan összetartoznak-e –, hogy a megnyilatkozást semleges mondatként kell értelmezni.

Végül egy további szempontot is ki kell emelni a funkcionális magyarázatban. Nevezetesen azt, hogy a segédigék főigékből grammatikalizálódtak, és ebből következően ma is alapvető tulajdonságokban osztoznak a „valódi” lexikális igékkel (pl. személyragok felvétele). A tágan értett igei szóosztályon belül pedig igen erős, az összetartozást jelző/erősítő tulajdonság a igekötővel való társulás képessége. A leggyakoribb magyar igék egy jelentős része megengedi, hogy különféle igekötőkkel módosuljon:

(18)

	be	ki	le	fel	meg	el	át	rá	ide	oda	szét	össze	vissza
megy	+	+	+	+	-	+	+	+	?	+	+	+	+
jön	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
néz	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Aligha véletlen, hogy a beférkőző segédigék között viszont sok olyan elemet találunk, amelyek főigéi előzményei saját jogon – magas gyakoriságuk, a szóosztályon belüli centrális helyzetük ellenére – nem szívesen módosultak/módosulnak igekötőkkel:

(19)

	be	ki	le	fel	meg	el	át	rá	ide	oda	szét	össze	vissza
akar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kell	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
lehet	-	?	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-
szeretne	-	?	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-

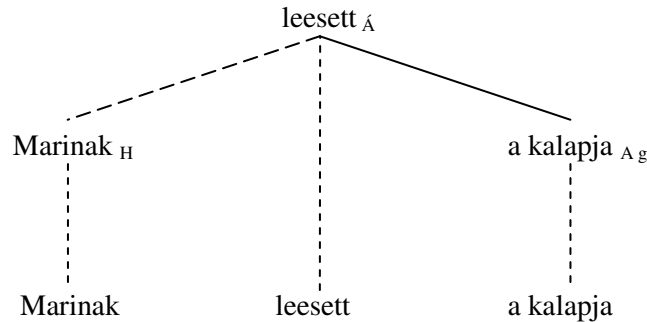
A beférkőző használat kifejlődése a fenti elemek esetében felfogható olyan *analógikus komponenciáként*, amelynek során a gyakori, ámde jelentésüknél fogva saját jogon igekötőkkel kevésbé társuló igék is részeseivé váltak ennek a tulajdonságnak (köszönhetően igenévi vonzatuknak). Erre ráadásul oly módon kerülhetett sor, hogy a végeredmény nem veszélyezteti a megértést: mivel **beakar* ige nem létezik, a *be + akar* sort hallva a hallgató nem fut „zsákutcába” a mondat feldolgozása során.

⁷ Végesalaknak nevezem KÁLMÁN C. et al. (1989: 52) nyomán „a mindenkori igeragot viselő szó”-t, legyen az fő- vagy segédige.

Az érv fontos része, hogy a jelenség háttérében a segédigéknek a tágan értett igei szóosztályhoz való tartozása áll. Ennélfogva nem egy teljesen új tulajdonságot „szereznek meg”, hanem csak egy potenciális tulajdonságukat aktualizálják. Az elemzésnek ezt a vonatkozását a birtokos jelző és a részeshatározó közötti átmenet alábbi példája is megerősíti.

(20) Marinak leesett a kalapja.

(21)

A javasolt ágrajz szerint a *Marinak* irányító tagja az *(a) kalapja* kifejezés, alaptagja viszont a *leesett*. Ezt motiválhatjuk ugyan különféle funkcionális tényezőkkel (pl. azzal, hogy a mondat Mariról szól), ám ez önmagában nem elégséges. Döntő jelentőségűnek tűnik az is, hogy *-nAk* ragos bővítménye nemcsak a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának, hanem az igei állítmánynak is lehet, így az „emeléses” szerkezet egy már létező mintázatba illeszkedik.

5. Összefoglalás

Tanulmányomban a beférkőző segédigés szerkezetek elemzéséhez kívántam hozzájárulni technikai és funkcionális szempontból.

A 2. részben kimutattam, hogy a *fel szeretné köszönteni* típusú kifejezés kihívást jelent a függőségi nyelvtani ábrázolás számára, amennyiben a szerkezet belső viszonyainak vizsgálatára és a szórendre tekintettel vagyunk, valamint a projektivitás elvéhez is ragaszkodunk. (Természetesen másféle elméleti megközelítések szintén lehetségesek és indokolhatóak.)

A 3. részben GROSS és OSBORNE (2009) nyomán olyan ágrajzra tettem javaslatot, amely az alptag (*head*) és az irányító tag (*governor*) megkülönböztetésével felel meg ennek a kihívásnak.

Végül a 4. részben funkcionális kérdésekkel foglalkoztam, és a beférkőző szerkezet kialakulását több tényezővel is összefüggésbe hoztam: 1) egyes segédigék mentálistér-építő jellegével és a szintetikus szerkesztett, modalizált eseményt kifejező igealakok analogikus hatásával, 2) a semleges és a nem-semleges mondatípus szórendi megkülönböztetésének igényével, valamint 3) az igekötővel való társulás képességének kiterjedésével az igei szóosztályon belül olyan

(magas gyakoriságú) elemekre, amelyek saját jogon nem vagy kevésbé módosulhatnának igeekötőkkel. Utóbbi folyamatot analogikus kompenzációnak neveztem. Természetesen e tényezők nem egymás alternatívájaként értendők, hanem együttesen (de így sem kizárólagosan). További, módszeresebb kutatás szükséges igazolásukhoz, rangsorolásukhoz és kiegészítésükhöz egyaránt.

Hivatkozások

- GROSS, THOMAS – TIMOTHY OSBORNE 2009. Toward a practical Dependency Grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 22: 43–90.
- FAUCONNIER, GILLES 1985. *Mental spaces*. MIT Press, Cambridge, MA.
- FAUCONNIER, GILLES 1997. *Mappings in Thought and Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HEINE, BERND 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford.
- HUDSON, RICHARD 2007. *Language Networks. The New Word Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 341–74.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY – KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM – PRÓSZÉKY GÁBOR 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*: 49–103.
- KENESEI ISTVÁN 2000. A segédige a magyarban. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 108–111.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, CA
- PÉTER MIHÁLY 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- REBRUS PÉTER – KÁLMÁN LÁSZLÓ 2009. Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz todalékai? In: MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKŐ: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Szegedi Tudományegyetem*.
- ROBINSON, JANE J. 1970. Dependency Structures and Transformational Rules. *Language* 46: 259–85.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–93.
- WIERZBICKA, ANNA 1995. Adjectives vs. verbs: The iconicity of part-of-speech membership. In: LANDSBERG, MARGE E. (ed.): *Syntactic Iconicity and Linguistic Freezes*. Walter de Gruyter, Berlin. 223–45.

JUHÁSZ DEZSŐ

Egy vitatott nyelvemlék a XVI. század végéről

Dimenzionális nyelvészeti esettanulmány

1. „A moldvai-magyar nyelvjárás kutatói igen szerencsés helyzetben vannak – írja LÜKŐ GÁBOR „A moldvai csángók” című könyvében –, mert már a XVI. század végéről feltétlenül megbízható emlék áll a rendelkezésükre. Egy török fogságba esett és onnan tizenöt évi rabság után megszabadult moldvai-magyar (*Gyász Juan, moduaý*) 1585-ben kelt folyamodványa ez, melyben útlevelet kér a pozsonyi kamarától, hogy hazamehessen. Jakubovich Emil közölte a Nemzeti Múzeum eredeti példánya után¹. Ez tudtommal a moldvai-magyar nyelvjárás egyetlen eddig ismeretes régi emléke.” (LÜKŐ 1936/2002: 50 – az én kiemelésemmel: J. D.). Vajon mennyire helytállóak ma LÜKŐ megállapításai?

XVI. század végi szövegemlékek, köztük hivatali iratok, misszilisek, nyomtatványok nagy számban állnak a nyelvtörténeti és egyéb kutatások rendelkezésére. Ha azonban egy korabeli iratról azt tudnánk tudományos megalapozottsággal, kellő határozottsággal állítani, hogy valamelyik moldvai magyar nyelvjárás első és „feltétlenül megbízható” emléke, akkor az a nyelvemlék koraisága és sajátos földrajzi kötődése okán is kiemelkedne a többi sorából. Jól látta ezt JAKUBOVICH EMIL, a „Csángó folyamodvány 1585-ből” című rövid közlemény publikálója, aki 1918-ban, Szily Kálmán emlékkönyvében tette közzé a szóban forgó irat betűhú szövegét és rövid kommentárját. Ebben többek között megjegyzi: „A pozsonyi kir. kamarához intézett fenti, kezdetleges szövegezésű folyamodvány minden bizonynyal [így!] egyik legrégebb emléke a csángó nyelvjárásnak. Alig kétséges, hogy írójá, ki a folyamodványt legelőször csak saját nevében kezdi meg (*szogallatamath*), a nevét utolsónak aláíró *módvai* (moldovai) *Gyász* (Jassy-i, jászvásári) *Juon*.” (JAKUBOVICH 1918: 121).

Így tehát LÜKŐ teljes határozottságú véleménynyilvánítása, amely a szöveg megbízhatóságát és a csángókhoz való kötését hangoztatta, nem előzmény nélküli: lényegében a közzétevő JAKUBOVICH állásfoglalását ismétli, csak még sarkosabban fogalmazva. Az nem derül ki, hogy JAKUBOVICH „csángó” jelzője a teljes moldvai magyarságra utalt-e – LÜKŐ már szétválasztotta könyvében a moldvai székelyeket és a nem székely eredetű „moldvai-magyarok”-at –, kérdésfeltevésünket azonban ez a körülmény legfőbb árnyalja: ha meghatározhatók, lokalizálhatók a szövegbeli nyelvjárás jelenségek, akkor melyik régióhoz vagy regionális alcsoporthoz köthetők?

¹ LÜKŐ a lábjegyzetben adja a pontos forrásjelzetet (JAKUBOVICH 1918: 121). – Könyve második kiadása lényegében változatlanul ismétli meg az első idevágó megállapításait: a „15 évi” helyett „tizenöt évi” áll, és a *Gyász Juan* személynevet egy betűhibával közli: *Gyász Juan*.

LÜKŐ könyvének első kiadása két évvel követi HORGER ANTAL „Magyar nyelvjárások” című összefoglalását, hivatkozik is rá meglehetősen sűrűséggel. Az azonban elgondolkodtató, hogy az egyébként történeti előzményekre érzékeny, rájuk sűrűn kitérő HORGER ezúttal nem támaszkodott a szakirodalom eme forrására, jóllehet, például a csángó nyelvjárást is érintő nyílt *e*-zés kapcsán van utalása egy másik, Szily-émlékkönyvbéli cikkre (HORGER 1934: 74; LOSONCZI 1918-ra). De nem találtam hivatkozást nyelvemlékünkre BENKŐ „Magyar nyelvjárás-történet”-ében sem (1957: 90), pedig a nyílt *a*-zás általa idézett egyik legkorábbi forrásszövege közel azonos korú (1572, Körtvélyfája, Marosszék). JAKUBOVICH közleményének tudományos utóéletét felderíteni külön vizsgálat tárgya lehetne, de hogy nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti hasznosítása nem problémamentes, jelzi egy történeti állásfoglalás is.

2. BENDA KÁLMÁN és munkatársai a „Moldvai csángó-magyar okmánytár” első kötetében (BENDA szerk. 1989: 74) kitérnek ugyan a szóban forgó folyamodványra, de rövid ismertetés után a következő mondatokkal iktatják ki a forrásgyűjteményükből: „Nyilvánvaló [...], hogy a »csángó nyelvemlék«-nek vélt iratot nem (a minden valószínűség szerint írástudatlan) Gyaszi Juan, hanem valamelyik pozsonyi írnok készítette, hivatalból, számalomból vagy éppen pénzért. Az *s* helyett írt *sz* pedig csupán ortográfiai sajátosság, a folyamodvány leírójának szokatlan és »következetlen helyesírása«. [Bekezdés.] Az 1585. február 27-i folyamodványt tehát, szerintünk, törölni kell a moldvai csángó nyelvemlékek sorából.” Az *sz*-elésre mint lehetséges csángó nyelvjárási sajátosságra már JAKUBOVICH is utalt, imígyen: „[a folyamodványnak] Egyébként következetlen helyesírása az *s* hangot – az */t/* ligatúrás *isten* szó kivételével – következetesen *sz*-szel írja.” Erre az alapmegállapításra reflektál Bendának egy fontos további megjegyzése is, amely az elutasítás legfőbb alapja: „Gyaszi Juanék folyamodványát ugyan nem tudtuk megtalálni, de az 1580-as évekből több kérvény került elő, a »csángó nyelvemlék«-kel teljesen megegyező helyesírással. Közülük a No 50 alatt lévő 1586. december 19-i ugyancsak magyar nyelvű folyamodványban »Gregorius Wallach de Bella banya, Gregorius Hoszko Thobszo banyay« nem egyszer még azonos fordulatokat is használ.” (Uo.)

A későbbi kutatás feladata lesz, hogy megkísérelje megtalálni az egyelőre lappangó 1585-ös beadványt, illetőleg a hozzá helyesírásban és „fordulatokban” hasonló társait ugyanebben a fondban (OL Magyar Kamara Levéltára, Városi és kamarai iratok, E 554). Addig is rendelkezésünkre áll JAKUBOVICHnak a betűhűség szempontjából jó eséllyel megbízhatónak tekinthető átírata. (JAKUBOVICH, aki a magyar nyelvtudományban a PAIS DEZSŐVEL együtt szerkesztett kiváló „Ómagyar olvasókönyv”-ével [Pécs, 1929] vált általánosan ismertté, az OSZK igazgatójaként és paleográfusként nem ébreszt bennünk kételyt a szövegközlés filológiai precizitását illetően.)

További kutatásokra is ösztönző írásom feladataul a következőket tűztem ki, többoldalú, dimenzionális nyelvészeti – azaz a térbeli, időbeli és

humán nyelvészeti tényezőket is mérlegelő – megközelítés keretében: a) a nyelvemlék olvasata és értelmezése, b) szerzőségi kérdések, c) helyesírás-történeti megjegyzések, d) nyelvjárás-történeti reflexiók. Mielőtt azonban ezeket sorra venném, újra közlöm a betűhű szöveget.

3. A betűhű átirat, Jakubovich (1918: 121) nyomán

Rabszagunk wthan örkw wallo szogalla-(tamath)thunkath te Nagyszagtaknak mynd kögyelmesz Vrunnak (!) te Nagy. / my szögön lszögön (!) nyomorudadt Rabak kőnergwknk asz Hattalmasz wllw ỹfthõnerth Hogy te Nagy. / megy Thekynthwõnn az ỹfthõnth esz az my nyomuru[zagunkath esz hofzo E[zhthendejk wallo Rabszagunkath, ky 18 E[zhthõndejk woth Rab[zagban, ky 23 E[zhthendejk, ky 15 E[zhthendejk, aszerth asz Hattalmasz ỹfthõnnek kögyolmeszegebwl esz asz w Hattalmaszaga esz yo wottha althal megy szabadulthwnk asz pogannak Retthõnetthõsz esz kögyethlwn ỹgajathwl, kybwll E[yll esz napal nagy hallakath adwnk w fõlszegennek asz my hoszank wallo kögyelmeszegeerth Aszerth my szögõn Rabak konergwknk te Nagy. / mynd kögyelmesz Vrunnak asz Hattalmasz wllw ỹfthõnerth hogy te Nagy. / ne hagyán mynkõth szegen Rabakath hanem te Nagy. az ỹfthõnerth kőnergwknk, Hogy te Nagy. legyõn (!) mynekwknk szegõn rabaknak kögyelmeszegeth (szegbwll) szegwl Hogy te Nagy. / althal mehetnek asz my szögwn orszagwnkban merth meszethõllõnek wagymk (!) esz Ehõlysz megy hallunk Hanem te Nagy. konergwknk asz ỹfthõnerth te Nagy. / Hogy te Nagy. legyon kőgyelmesz szegethszegwl. Aszerth megysz konergwknk te Nagy. / mynd kogyelmesz Vrunnak asz ỹfthõnerth Hogy te Nagy. / adna mynekwnk szögõn Rabaknak egy gyaro leueleth mely yaro leuellel mehethnek Bekõwel asz my orszagunkban hogy mynkõth szögõn rabakath uthunkban megy ne Bolgathnanak mely te Nagy. / hoszank wallo kögyelmeszegõerth Hogy ha my szegõn rabak megy nõm szogalhatnak az ỹfthõnthwl warya te Nagy. myndõn kögyelmesz Gyutalmath mysz szögõn Nyomorudadt Rabak akarunk te Nagy. / Eyel esz napal ỹfthõnth ỹmadnunk² ỹfthõn Tharcha megy te Nagy. / mynd kögyelmesz Vrakath esz lattagasza megy te. Nagy. / mynd lelký esz Theszthý yokal. Asz te Nagy. / szögõn Rab szolgál Thoth Mathe myszkochý, Ellýa Juan Erdellý, Gyaszý, Juan moduay³.

[Kívül címzés:] Asz Nagyszagasz kögyelmesz Vraknak Chýaszar w folszegw magyar országý kamarýasz Vraknak allaszatthasz konergeszunk mynd Nagy. / kogyelmesz Vrunnak myndenkõron.

² Az ű fölötti ékezetek balra dõlnek.

³ JAKUBOVICH közlésében ez a szó kurziválva van.

4. Az olvasat⁴

Rabszágunk/Rabságunk után örökkű való szógálatunkat/szógállatunkat te nagyszágtaknak/nagyságtaknak mint kögyelmes/kögyelmesz urunknak.

Te nagy[szágotokhoz] mi, szögön-szögön nyomorudatt rabak könyergünk asz hatalmas/hatalmasz ülű/üllű istönért, hogy te nagy[szágod] megí tekintvön az istönt, és/ész az mi nyomurúságunkat/nyomorúságunkat és/ész hosszó esztendeik való rabszágunkat/rabságunkat, ki 18 esztöndeik vót rabszágban/rabságban, ki 23 esztendeik, ki 15 esztendeik, azért asz hatalmas/hatalmasz istönnek kegyölmességébül/kegyölmességébül és/ész az ű hatalmasszága/hatalmassága és/ész jó vóta által megí szabadultunk asz pogánnak rettönetös/rettönetös és/ész kögyetlün igájátül, kibül/kibüll éjjel és/ész nappal nagy hálákat/hállákat adunk ű fölségének/fölségének az mi hozzánk való kögyelmességéért/kögyelmességéért.

Azért mi, szögön rabak könyergünk te nagy[szágodnak] mint kögyelmes/kögyelmesz urunknak asz hatalmas/hatalmasz ülű/üllű istönért, hogy te nagy[szágod] ne hagyjan minköt, szegen rabakat, hanem te nagy[szágodnak] az istönért könyergünk, hogy te nagy[szágod] legyön minekünk, szegön rabaknak kögyelmességül/ kögyelmességül, hogy te nagy[szágod] által mehetné(n)k az mi szögün országunkban. Mert messze töllönek vagy[u]mk/vagy[u]nk és/ész ehöly(s)/ehölysz(s) megí halunk. Hogy te nagy[szágod] legyön kögyelmes/kögyelmesz segítségül/szegétségül, azért megis/megisz könyergünk te nagy [szágodnak] mint kögyelmes/kögyelmesz urunknak az istönért, hogy te nagy[szágod] adna minekünk szögön rabaknak egy gyáro levelet, mely járó levéllel/levellel mehetné(n)k békővel az mi országunkban, hogy minköt, szögön rabakat utunkban megí ne bolgatnának. Mely te nagy[szágod] hozzánk való kögyelmességőért/kögyelmességőért hogy ha mi szegön rabak megí nöm szógálhatná(n)k, az istöntül/isztöntül várja te nagy[szágod] mindön kögyelmes/kögyelmesz gyutalmát. Mi szögön nyomorudatt rabak akarunk te nagy[szágodért] éjjel és/ész nappal istönt imádnunk. Istön tarcsa megí te nagy[szágod(/tok?)at] mint kögyelmes/kögyelmesz urakat és/ész látagassa/látagassza megí te nagy[szágod(/tok?) at] mind lelki és/ész testi/teszti jókkal. Asz te nagy[szágod] szögön rab szolgálái: Tót Máté miskóci/miskóci, Élia Iván/Ju(v)án erdélyi, Gyászi/Gyási Iván/Ju(v)án módvai/módu(v)ai.

[Kívül címzés:] Az nagyszágasz/nagyságas kögyelmes/kögyelmesz uraknak császár ű fölszegü/fölségü fű magyarországi kamarjás/kamarjász uraknak alázatas/alázatasz könyergészünk/könyergészünk mint nagy[szágos] kögyelmes/kögyelmesz urunknak mindenkoron.

⁴ Törtvonallal jelöltem a fontosabb alternatív megoldásokat; a fogalmazvány javításainál a végleges változatot tekintetem irányadónak.

5. Az értelmezés

Rabságunk után örökké való szolgálatunkat [ajánljuk] nagyságotoknak mint kegyelmes urunknak.

Ti nagyságotokhoz mi, szegény-szegény nyomorodott rabok könyörgünk a hatalmas élő istenért, hogy nagyságotok meglátván az istent és a mi nyomorúságunkat és hosszú esztendeig való rabságunkat – ki 18 esztendeig volt rabságban, ki 23 esztendeig, ki 15 esztendeig –, azért a hatalmas istennek kegyelmességéből és a hatalmassága és jó volta által megszabadultunk a pogánynak rettenetes és kegyetlen igájától. Ebből kifolyólag éjjel és nappal nagy hálát adunk ő felségének a mihozzánk való kegyelmességéért.

Ezért mi, szegény rabok könyörgünk nagyságodnak mint kegyelmes urunknak az hatalmas élő istenért, hogy nagyságod ne hagyjon minket, szegény rabokat, hanem te nagyságodnak az istenért könyörgünk, hogy te nagyságod legyen hozzánk, szegény rabokhoz kegyelmes, hogy te nagyságod által mehetnénk a mi szegény országunkba. Mert messze vagyunk tőle, és ezen a helyen meghalunk. Hogy te nagyságod legyen kegyelmes segítségül, azért megint könyörgünk te nagyságodnak mint kegyelmes urunknak az istenért, hogy te nagyságod adna nekünk, szegény raboknak egy menlevelet, mely menlevéllel mehetnénk békével a mi országunkba, hogy minket, szegény rabokat utunkban meg ne bolygatnának. Mely te nagyságod hozzánk való kegyelmességét ha mi, szegény rabok meg nem szolgálhatnánk, az istentől várja te nagyságod minden kegyelmes jutalmát. Mi, szegény nyomorodott rabok, akarunk te nagyságodért éjjel és nappal istent imádnunk.

Isten tartsa meg nagyságotokat mint kegyelmes urakat, és látogassa meg nagyságotokat mind lelki és testi jókkal. Nagyságod/nagyságotok szegény rab szolgálói: Tóth Máté miskolci, Élia Iván erdélyi, Gyászi Iván moldvai.

[Kívül címzés:] Az nagyságos kegyelmes uraknak, császár őfelsége magyarországi főkamrás uraknak alázatos könyörgésünk mint nagyságos kegyelmes urunknak mindenkoron.

6. A szerzőség – a „fej” és a „kéz” – kérdése

Vajon ki írta a kérvényt? Kinek, illetőleg kiknek a nyelvi kompetenciáit tükrözi? Milyen mértékben határozza meg a szöveg sajátosságait az élő nyelv és a hivatali írásbeliség? A folyamodványban három kérelmező személy neve szerepel, akiknek a származási, illetőleg eredeti lakóhelye is meg van nevezve: Tóth Máté miskolci, Élia Iván erdélyi és Gyászi (‘Jászi’, azaz ‘Jászvásári’) Iván moldvai megszabadult rabok. Ennek megfelelően a kérvény is többes szám első személyben van fogalmazva. Figyelemre méltó azonban az első mondatbeli javítás, amelyet JAKUBOVICH zárójellezéssel tüntet fel: *szogalla-(tamath)thunkath*, vagyis a *szolgálatomat* szót átjavítja *szolgálatunk*-ra. A javítás részben arra utal, hogy a

szkriptor először a saját nevében kezdte megfogalmazni a kérvényt, majd korrigált; illetőleg arra, hogy szinte reflexszerűen írta le az egyik leggyakoribb korabeli levélkezdő formula részletét: *szolgálatomat (írom, ajánlom stb.) nagyságotknak (nagyságodnak, kegyelmednek, kegyelmeteknek stb.)*. Ez mindenesetre arra enged következtetni, hogy legyen bárki is a fogalmazó, jó néhány hasonló levelet, iratot elkészített már. BENDA KÁLMÁN fent idézett véleményében Gyászi Ivánt, a korábbi szakirodalomban vélelmezett fogalmazót „minden valószínűség szerint írástudatlan” embernek nevezi, és tényleges íródeáknak a kamara valamelyik hivatalnokát gondolja. Ez utóbbi lehetőséggel talán már JAKUBOVICH is számolhatott, mivel a következő mondattal zárja a rövid közleményét: „A pozsonyi kir. kamara segélyt utalványozó tisztviselői más 1585 körüli oklevelekben is gyakran szerepelnek” (i. m. 122), ez az utalás azonban inkább a beadványra került latin és német nyelvű hivatali széljegyzetekre utalhat. A kérelmezők műveltségéről nincsenek információink, de az a tény, hogy 15, 18 és 23 esztendeig voltak török rabságban, azt a gyanút erősíti, hogy esetlegesen megszerzett írástudásukat sem igen gyakorolhatták. Márpedig akármennyire „szokatlan” vagy „következetlen” a fenti szöveg helyesírása, annál sokkal gyakorlottabb és következetesebb, minthogy kezdő írnokot keressünk mögötte. Éppen az a meglepő, hogy például klisészerű fordulatai szinte betűről betűre változatlanul ismétlődnek; l. pl. 3-4. sor⁵: „kőnergýwnk asz Hattalmasz űllű ýftõnnerth”, 11-12. sor: „konergýwnk [...] asz Hattalmasz űllű ýftõnnerth”.

Előrelépést ebben a kérdésben az hozhatna, ha ugyanezt a feltételezett írnokot – például a BENDA által jelzett levéltári fond átvizsgálása után – más hivatali iratokban is azonosítani tudnánk. Ebben az esetben a „fej”, azaz a „megrendelő”, diktáló és a „kéz”, vagyis az írott formát kialakító személy egyértelműbben elválasztható lenne egymástól. (Az eltűnt kézirat egyelőre kizárja a paleográfiai összehasonlítást.) Addig azonban nem zárhatjuk ki teljes bizonyossággal, hogy a kérelmezők egyike írta a szöveget. Még azt az átmeneti megoldást sem vethetjük el, hogy valamilyen nyers fogalmazványt épp ők állítottak elő, amelyet egy helyi írnok tisztázott le a saját tudása és a hivatali elvárások figyelembevételével.

A további lehetőség az, hogy diktált szövegről van szó, azaz a kérelmezők semmit nem vetettek előzetesen papírra, hanem élőszóban adták elő kívánságukat. Ebben az esetben a helyesírás egységesebb lehet, de nagyobb esély van a különböző nyelvjárási elemek keveredésére. Egyébként a három személy közül leginkább Gyászi Iván volt rászorulva a menlevélre, mivel a Magyar Királyságon kívüli területre, Moldvába kívánt visszajutni. Ennek megfelelően a kérvényezésben is az ő szerepvállalása tekinthető a leginkább motiváltnak, l. a következő utalást is: „...te nagyságod által mehetnénk a mi szegény országunkba. Mert messze vagyunk tőle...”.

⁵ JAKUBOVICH közlése szerint.

7. Néhány helyesírás-történeti, hangjelölési észrevétel

a) A szöveg főbb jellemzőit tekintve kancelláriai típusú helyesírást tükröz, de az *ö, ő, ü, ű* hangok jelölése zömmel mellékjeles, ezért végeredményben keverék típusról beszélhetünk. Ha elmarad a mellékjel, akkor sem a kései kancelláriai helyesírásra jellemző betűkapcsolat – *eu, ev, ew* – jelenik meg, hanem az alapjel, amely fölött diakritikus jelnek kellene lennie, azaz *ő* helyett *o*, pl. *konyergünk, kogyelmesz*. A palatális mássalhangzók mellékjeles megoldására gyakorlatilag nincs példa: a *gy, ny* és *ly* jelölése ipszilon utótagú betűkapcsolattal történik (*ty*-re nem találtam példát): *Nagy, Nagÿ, Nagÿ, Hogÿ, nÿomorudadt, melÿ* stb., ahol az ipszilon fölött gyakran megjelenő pontoknak nincs hang- és graféma-megkülönböztető szerepük. A mellékjeles ipszilonok (*ÿ, ý*) jelenléte egyébként végigkíséri az egész ómagyar írásbeliséget, és még a középmagyarban is gyakori. Funkciótlan mellékjel az *u* hang jelölése során is felbukkan a *w* és az *u* betű fölött: *ŵthan, ŷmadnűnk*⁶. – Bizonytalan a zárt *ë* ↔ nyílt *e* jelölésének az ügye. Vannak ugyanis olyan *e* betűk, amelyek fölött egy pont jelenik meg, de kizárólag a *te* személyes névmásokban, és ott sem következetesen. A zárt *ë* tükröztetésének határozottabb szándékát akkor tudnánk valószínűsíteni, ha egyéb, etimologikusan is szabályos pozícióban találnánk *é* betűt. (Igaz ugyanakkor, hogy ezekben a pozíciókban gyakran *ö*-zés jelenik meg, mintegy „lefedve” a zárt *ë*-ket.)

b) Az *ún. sz-elés* jelölése. – Mivel már a szöveget közlétező JAKUBOVICH is, meg a vele egyetértők vagy kételkedők is kitértek erre a vitatott jelenségre (mint a feltételezett, „remélt” csángó nyelvjárási sajátságok legmarkánsabb jegyére), ezúttal is foglalkozni kell vele, előrebocsátván azonban, hogy komplex hangtörténeti, nyelvjárás-történeti és helyesírás-történeti kérdéssről van szó. – A pontosság kedvéért idézzük ismét JAKUBOVICH idevágó megjegyzését: „[a folyamodványnak] Egyébként következtelen helyesírása az *s* hangot – az */ŷ* ligatúra *isten* szó kivételével – következetesen *sz*-szel írja.” Ha szó szerint vesszük ezt a kijelentést, akkor JAKUBOVICH nem azt állítja, hogy az általa szkriptornak vélt Gyászi Iván nyelvjárása *sz*-elő volt, hanem azt, hogy a szöveg írója az *s* hangot következetesen *sz*-szel írja. Természetesen meglehet (sőt valószínű), hogy a kiváló levéltáros nyelvészeti nem fogalmazott precízen, és az írott szöveg hangjelölésére tett megállapításait összemosva a hangzó szöveg vélt vagy való nyelvjárásosságával, hiszen ezt a jelenséget mintegy „csángó” sajátsággként aposztrofálta.

Ha el is fogadjuk azt a pontosított megállapítást, hogy a – tulajdonképpen „közmagyar” – *s* rendszeres szövegbeli jelölője az *sz*, azt is hozzá kell tennünk, hogy az *sz* betű nemcsak az *s* (ill. *sz*) hang jelölésére szolgált, hanem olykor a *z*-jére is: *aszterth, Aszterth* (2x), *asz* (6x), *hoszank* ’hozzánk’, *allaszatthasz* ’alázatos’. Érdekes továbbá különválasztani a „közmagyar” *s* helyén jelentkező *sz*-ező írásmódú példákban azokat, amelyekben *-ság/-ség* képző található. Ezek egy

⁶ Az *ű* fölötti ékezetek balra dőlnek.

része ugyanis mind a kései ómagyar, mind a korai középmagyar korban (ritkán ugyan és nyilván nyelvjárási kötöttséggel) *-szág/-ség* alakú is lehetett, l. pl. 1531: *Nagzagos wram* (HEGEDŰS–PAPP szerk. 1991: 237). Íme: *Rabszagunk*, *Rabszagunkath*, *Rablagban*, *Nagyszagtaknak*, *Nagyszagasz*, *nyomoruflagunkath*, *kogyolmeszegebwl*, *kogyelmeszegeerth*, *kogyelmeszegeth szegetszegwl* 'segítségül', *folszegw*. Egyéb adatok: *kogyelmesz* (3x), *kogyelmesz*, *kogyelmesz*, *Hattalmazs*, *esz 'és'* (6x), *megysz 'mégis'*, *Theszthj*, *mjszkochj*.

8. Nyelvjárás-történeti, normatörténeti megjegyzések

A három kérelmező a magyar nyelvterület három különböző pontjáról származott, így valószínű, hogy három különböző nyelvjárást beszélt. Ha felteszszük, hogy a mai nyelvjárási régiók főbb jellemzői már a XVI. század végén hasonlóak voltak a maiakhoz, akkor arra következtethetünk, hogy a miskolci Tóth Máté palócos, az erdélyi Élia Iván mezősegi vagy székely, Gyászi Iván pedig mezősegi vagy székely alapú moldvai dialektust beszélt. A kérdés az, hogy a szövegből kielemezhető regionális sajátosságok közös nyelvjárási nevezőre hozhatók-e vagy sem, illetőleg ha keverék típusú a szöveg, milyen nyelvjárási rétegek választhatók szét benne, például a „kéz” és a „fej” szerint. Előzetesen annyi le-
szögezhető, hogy a forrásunkban tendenciaszerűen jelen levő regionális hangmódosulások közül a nyílt *a*-zás a palócból hiányzik, ezért a három kérelmező közül legkevésbé Tóth Máté szólhatott bele a szöveg megformálásába. Erdélyben az *a*-zás a Mezőségen jellemző (bővebben l. MURÁDIN 1989), ezért Élia Iván szerepével akkor számolhatunk, ha erről a tájegységről való. Gyászi Iván is csak akkor maradhat a jelöltjeink között, ha nem a székelyes moldvai alcsoportozáshoz tartozott, hanem a mezősegi gyökerű északi vagy déli csángók közé. (A nyelvjárási régiók főbb jellemzőit l. JUHÁSZ 2001-ben, ezen belül a moldvai nyelvjárás-terület leírása itt: 307–14.)

1. A magánhangzó-jelenségek közül elsőként az *o* helyén felbukkanó *a*-zó formákat vesszük számba:

a) Nyílt *a*-zás hangsúlytalan helyzetben: *szogalla-(tamath)thunkath* – javított szóban, *Nagyszagtaknak* (2x), *nyomorudadt*, *Rabak* (2x), *rabak*, *Rabakath*, *rabakath*, *rabaknak*, *Rabaknak*, *hagjan* 'hagyjon', *latta gasza* 'látogassa', *Nagyszagasz*, *allaszatthasz*.

b) Hangsúlyos nyílt *a*-zás nem található a szövegben. Néhány hangsúlyos helyzetű *o*-t tartalmazó szó: *szolgalla-(tamath)thunkath*, *nyomuruflagunkath*, *pogannak*, *hoszank*, *Hogj*, *országwnkban*, *szolgalhathnak* stb. Ez összhangban van azzal a nyelvjárás-történeti ismeretünkkel, hogy a nyílt *a*-zás a szó vége felől haladva érte el a hangsúlyos szótagot, de csak egy későbbi nyelvtörténeti szakaszban, akkor, amikor a hangsúlytalan mezősegi *a*-zás már megerősödött. A kései ómagyarban, zömmel a XIV–XV. században a Mezőségről Moldvába kivándorolt északi csángók (a településtörténet nyelvészeti hátterére l. BENKŐ 1990) már magukkal vitték a tendencia csíráit, mivel az újkori nyelvjárásukban gyenge

vagy közepes fokú *a*-zás található, illetőleg jelen van az *a*-zás a déli csángók nyelvjárási szubsztrátumában is (vö. BURA 1986; JUHÁSZ 2004). BENKŐ a nyelvjárás-történeti tankönyvében a mezősségi *a*-zás megindulását a „XVI. század elejénél valószínűleg nem korábbi” időre teszi (1957: 90), de éppen az ő későbbi csángó kutatásaira alapozva lehet a tendencia kronológiáját módosítani, korábbi időre tenni.

A fenti példák tehát arra utalnak, hogy a szövegünk diktálójának, illetve előszerkesztőjének mezősségi vagy moldvai nyelvjárásai háttere lehetett.

2. A másik magánhangzó-tendencia, amely nyelvemlékünk hangtani arculatát meghatározza, a labiális *ö*-zés.

a) Hangsúlytalan szótagi példák: *szögön* (4x), *lögön* (2x), *szegön* (2x), *ýlön*, *ýlönnnerth* (2x), *ýlönnnerth* (2x), *ýlönth*, *ýlöhont*, *ýlönnnek*, *ýlönthwl*, *Elzthöndeyk* (de *Elzthendeyk* 2x), *kögyölmeszegebwl*, *Retthönetthös* (2x), *mýnköh*, *legyon*, *legyon*, *thöllönek*, *mýndön*.

b) Hangsúlyos szótagi példák: *kögyelmesz* (4x), *kogyelmesz*, *kögyelmesz*, *kögyelmesz*, *kögyölmeszegebwl*, *kögyelmeszegeerth*, *kögyelmeszegöerth*, *kögyelmeszegeth*, *kögyethlwn*, *szögön* (4x), *lögön* (2x), *szögwn*, *nöm*, *folszegw*.

A labiális *ö*-zés a nyílt *a*-zásnál korábban kibontakozó tendencia: már a korai ómagyar korban folyamatban volt nyelvünk több, labializációra hajlamos nyelvjárásában. Ahogy LOSONCZI ZOLTÁN leírta (1915–20), ez a folyamat is a hangsúlytalan szótag felől haladt a hangsúlyos felé, és kifejtett formájában a zárt *ë*-t tartalmazó szótagok zömét meghódította. Szövegünk mind a hangsúlytalan, mind a hangsúlyos szótagok *ö*-zésére szolgáltat példákat, de – várakozásunknak megfelelően – a hangsúlytalan szótagi példák vannak többségben, illetőleg itt látható nagyobb lexikai és morfológiai változatosság. A hangsúlyos *ö*-zés példatárának zömét két szó, a *szögön* ~ *szögün* 'szegény', valamint a *kögyelmes* ~ *kögyölmes* és toldalékos formái teszik ki. Abból, hogy a *kögyelmes* ~ *kögyölmes* alakváltozatok közül az első tízszer, a második egyszer fordul elő, arra is következtetni lehet, hogy az *(-alom)/-elem* képző első magánhangzója a szkriptor nyelvjárásában is döntően alsó nyelvállású *e* lehetett, amely ellenállt a labializációnak.

3. Miközben a nyílt *a*-zás és a labiális *ö*-zés tendenciái és példái a maguk keretében jól értelmezhetők és viszonylag megnyugtató módon kronologizálhatók, az egy szövegben való jelenlétük mind nyelvtörténetileg, mind dialektológiailag szokatlan, meglepő. Ugyanis nem tudunk olyan élő nyelvjárásról, amely mindkét hangváltozást egyidejűleg magába fogadta volna. Ez egyébként „logikus” is, hiszen a mezősségi régióban, ahol a középső nyelvállású rövid magánhangzók nyíltabbá válása (*ë* > *e*, *o* > *a*, *ö* > *æ*, ill. részlegesen *ö* > *e*) a helyi hangrendszer és a rövid magánhangzók megterhelését megváltoztatta, első hullámban épp azokat a zárt *ë*-ket tette nyíltabbá, amelyek egy lehetséges labializáció során *ö*-vé válhattak volna (erről bővebben l. JUHÁSZ 2011).

Mi lehet mégis annak a magyarázata, hogy a két jellegzetes tendencia egy nyelvemléken belül megjelenik? Az egyik magyarázat a természetes nyelvjárás-

keveredés lehetősége, azaz a szöveget olyan szkriptor is írhatta, aki élete során környezetet változtatva két nyelvjárás jellegzetességeit sajátította el. Bár ez sem zárható ki, esetünkben kevésbé tartom valószínűnek. Ha mégis ez történt volna, akkor legkézenfekvőbb az erdélyi, udvarhelyszéki *ö-ző* nyelvjárásnak és a szomszédos mezőséginek a „keveredése”. Nagyobb esélyt adok azonban annak a lehetőségnek, hogy az *ö-zés* nem az erdélyi dialektusok együtthatása révén jelent meg a beadványban, hanem annak a hivatalnoknak vagy alkalmi segítőnek a nyelvi készletéből származik, aki formába öntötte a szabadult rabok folyamodványát. Ilyenformán az *ö-zés* lehet nyelvjárási háttérű, de nem erdélyi gyökerű, illetőleg lehet regionális irodalmi nyelvi sajátosság is, azaz olyan hangtani jellegzetesség, amely kikerült a saját korában negatívan megítélhető provincializmusok köréből, tehát nem kellett normatív alapon kiiktatni a nyelvhasználatból (vö. JUHÁSZ 2007 és az itt közölt szakirodalom). Ha egy alaposabb vizsgálat során tanulmányozhatóvá válnak a pozsonyi kamara korban ide vonható magyar nyelvű dokumentumai, akkor ez a kérdés is – remélhetőleg – megnyugtatóbban tisztázható lesz. Addig is szövegünk nyelvjárási kötődését, rétegeit csak nagy óvatossággal kezelhetjük.

4. Néhány egyéb dialektális sajátosság. – Mivel nyelvemlékünk meglehetősen rövid terjedelmű, a fenti tendenciákon kívül csak szórványos jelenségekből tallózhatunk.

A ritka nyelvjárási sajátosságok közé sorolható az *é* helyén jelentkező labiális *ő* ~ *ű*: *Thekinthwőn*, *Bekővel*, *kőgyelmeszegőerth*; *őrőkű* 'örökké', *űllű* 'élő' (2x).

Záródással társult labializáció: *e* ~ *ë* > *ö* > *ü*: *kőgyethlűn*, *szögűn*, nyitódással társult illabializáció: *ö* > *ë* ~ *e*: *kőnergűnk*, *kőnergűnk*, *konergűnk*, *konergűnk* (2x). (A *kőnergűnk* második szótagjában az *e* megőrzött régiség is lehet.)

Egyéb zártság–nyíltságbeli megfelelések: *ő* – *ű*: *ű* (2x) 'ő', *fű* 'fő', de *ú* – *ó*: *hoľzo* 'hosszú', *í* – *é*: *szegetszegűl*. Toldalékmorfémákban zárt formák: *kőgyolmeszegebűl*, *ýga ýathűl*. Itt a *-tűl* rag archaikus nem illeszkedése is figyelemre méltó!

A mássalhangzó-sajátosságok közül a *gy-zést* kell megemlítenünk, melynek vannak hangkörnyezettől független: *Gűtalmath* 'jutalmát', *Gűaszű* 'jászi', illetőleg asszociatív példái: *egűgyűaro* 'járom'. (Az utóbbit vö. ezzel: *melű ýaro*.)

5. A formálódó irodalmi normával összefüggő „hiperkorrekt” raghasználat: inessivusi forma illativusi funkcióban (a *-ba/-be* kerülése formális stílusban): *mehetnek asz mű szögűn országwnkban*, és *mehethnek Bekővel asz mű országunkban*.

9. Zárásul elmondhatjuk: egy nyelvjárásilag többretegű, az élőnyelv és a középmagyar kor alsóbb szintű hivatalos írásbeliségének a jegyeit is magán hordozó nyelvemlékről van szó, amely még további vizsgálatot érdemel, azokkal a korabeli iratokkal együtt, amelyek vele egy helyen készültek, hasonló rendeltetéssel, függetlenül attól, hogy milyen valószínűséggel találunk bennük moldvai („csángó”) vagy más sajátosságokat.

A hivatkozott irodalom

- BENDA KÁLMÁN szerk. 1989. Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467–1706. I. Magyarságkutató Intézet, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 188. Bp.
- BURA LÁSZLÓ 1986. A moldvai csángó nyelvjárás *a*-zása. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 28. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- HORGER ANTAL 1934. Magyar nyelvjárások. Kókai Lajos kiadása, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. Középkori leveleink (1541-ig). Szerkesztette HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS. Tankönyvkiadó, Bp.
- JAKUBOVICH EMIL 1918. Csángó folyamodvány 1585-ből. In: Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája, Bp., 121–2.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp., 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. Szerk. P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT. Tinta Könyvkiadó, Bp., 163–74.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. Magyar Nyelv 103: 67–72.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. Kézirat. Megjelenik a „Nyelvelmélet és diakrónia” című konferencia kötetében (PPKE, Piliscsaba).
- LOSONCZI ZOLTÁN 1915–20. Az *ö*-zés története. Nyelvtudományi Közlemények 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1918. Az *ë* > *e* változásról. In: Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája, Bp., 26–8.
- LÜKŐ GÁBOR 1936/2002. A moldvai csángók. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarsággal. Lükő Gábor művei 2. Táton Kiadó, Bp.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1989. A mezőségi *a*-zás. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 33: 23–48.

KESZLER BORBÁLA

Nyelvtörténeti adatok

csap, kérő

Az orvosi nyelv szavait több mint 600 év írásos emlékei alapján kutathatjuk. Testrészekről és betegségekről már a szójegyzékek és első szótáraink is tudósítanak, de találunk orvosi kifejezéseket a füveskönyvekben, a különféle kéziratos és nyomtatott orvosló és patikakönyvekben, valamint egyéb kéziratos és nyomtatott emlékekben is. A korai leggazdagabb szóanyagot azonban az *Ars medica* (1577), majd később APÁCZAI CSERE JÁNOS Enciklopaediája (1658) és PÁPAI PÁRIZ FERENC *Pax corporisa* (1690) tartalmazza. A régi orvosi kifejezésekkel, illetve a köznyelvi szavak szakmai jelentésével természetesen a TESz. és az EWUng. csak ritkán foglalkozik, ezért két régi, egymással rokon jelentésű orvosi kifejezés történetét néhány adattal kívánom gazdagítani. A vizsgált szavak a *csap* és a *kérő*.

A TESz.-ben a *csap*nak a megadott jelentései közül számunkra a következők fontosak: 1. 'folyadékeresztő cső', 2. 'csap alakú tárgy', 3. 'ereszték', 4. 'végbélkúp', 5. 'dugó'. PÁPAI PÁRIZ a *Dictionarium*-ában azt írja, hogy a *Tsap, alfelbe-való tsap a' has 3orulásában*. A végbélkúp jelentésű *csap* a TESz. szerint az *Ars medicában* fordul elő először a Varjas-féle kiadás 21. oldalán. A jelzett helyen a következő példát találtam: *Ha rettegh almaban* [a kisgyermek] ... *Chyapot is chynaly mezből az al feleben, merth az ala vonza az hytwan teyeth* (az eredeti kézirat lapszáma: I. 17a). A szótár által idézett adatban a *csap* 'kúp' jelentése (BRENCsÁN 2006 szerint a kúp jelentése 'a test természetes nyílásaiba helyezendő, a test hőmérsékletén megolvadó gyógyszerforma', ami lehet golyó alakú is, például a fülgolyó és a hüvelygolyó) azonban kérdéses (l. még lejjebb is!). Valóban kúpot jelent azonban az AM. I. 4a lapján található *csap*: *Az Gyermökchenek mykor [...] az zeky megh alloth, chyappal megh kel yndytany.*

Biztosan kúpot jelent a *csap* a következő későbbi példákban is: *Medicinae variae* 1603 k.: *Hasa kinek megh all. Vegy egy öszue marok soot, mezet, beczi safrant, föld jol erössen, annak utanna az asztalra tölczi hidegh vizet, hofi megh ne ragagion. Tölczi reja es tsinaly három tsapot benne* (HOFFMANN 1989: 26); TÖRÖK 1619 e.: *Ki nem ganeolhatik. Bor keöuet, fekete szurkot, egi kis fa olait, egi kis szappant nagi ereössen keöl feösszni, es czapot keöl beleöle czinalni* (HOFFMANN 1989: 85); TÖRÖK 1619 e.: *Megis masfele flastrom. Safran 2 latt, fekete szurok 4 latt, calafonia 8 latt, viaz 8 latt, terpentina 16 latt, galbanum 1 latt, aramoniacum 1 latt, myrra 1 latt, feier tömien 4 latt, mastix 1 latt. Immar az*

galbanomot es aramoniakomott megh keöl teörni es eczetbe teönnj. Egi nap tarczad benne, annak utanna teöd az tüzhöz, hogi megh oluadgion, az utan szüird megh, es uesd bele az füueket: calafoniat, terpentinat, az utan az mastixot, tömient, keuerteön keueried, hogi megh ne egijön. Mikor megh feö, uesd bele az safrant, es teörd iol el benne, annak utanna czinald **czapok**ba, ez leszeön neköd io ir (HOFFMANN 1989: 133); uö.: Szürke ir, turos labrol. Fa olay 2 lat, uiaz 6 lat, terpentina 6 latt, szaruas faggiu 6 lat, tömien 2 lat, mastix 2 lat, egöt temso 2 lat, araniglet 4 lat, lapis kalaminaris 6 lat, camfor 1 lat; Az fa olayt, szaruas faggiut, uiazt ösze keöl oluaztani es az terpentinat, ezöket zep lassu tüznel keöl feözni, hogi ugian meg pösddölliün, es az utan hogi meg feöne, had hülliön meg, törd erössen, az töb szörszamoto porul hincz bele mikor töröd, utolzor az camfort uesd bele fa olayal, osztan czinali **czapok**at belöle (HOFFMANN 1989: 152–3); SZENTGYÖRGYI 1619 e.: *Emplastrum uagj erelöl*.

Vj uiaz	lott 2
Feier resina	lott 2
Littargiri aurii	lott 2
Gummi	lott 2
Mirha	lott 2
Maxtix	lott 2 ½
Oppoponice	lott 4 ½
Crispan	lott 2 ½
Safranj	lott 2

Az gummit penigh eczetben egj nap, egj eiel aztassad, hogj meg lagiullion, es igen lassan melegicz megh, hogj megh ne egien, es ozton szüird megh, es az tob szerzammal ugj czinald ozue, es czinalj **cziapot** benne, ugj lagittia iol megh (HOFFMANN 1989: 191); Szentgyörgyi 1619 e.: *Ganelasrol valo*.

Bor keo
Fekete szurok
Szappan, Gelet
So böuen. Mez

Ezeket erossen kel megh fozni, es **cziapot** benne czinalni (HOFFMANN 1989: 192–3).

Az Ars medicaban és egyéb forrásokban is azonban a csapra vonatkozó példák többsége „gyógyszeres” tampon jelentésű: 1577: *Alfelnek lykaban termöth chyomokrol [...] chynaly gyapotbol chyapoth, march ebben* [timsó, viasz, sáfrány, édes mandula olaja, izsó, aloé, tömjén] *es told föl az Alfelben* (AM. I. 198b); 1577: *Vaszart töry igön aprora. Eokör farknak ky fachart lewewel elegych özwe, march gyapotbol chynalt erös chyapoth bele, nyomd feol az Alfeleben* [a vérzést megállítja] (AM. I. 203a); *Medicinae variae* 1603 k.: *Orra vere mely embernek megh nem all. Az diszno haiat, ueres köuet egiben kel timporálni, osztan tsapot kel tsinalni benne, egy ruha közze kel tenni, az cziapot kemenien kel tsinalni, osztan az orraban eczer ruhaban kel tenni* (HOFFMANN 1989: 43); *Gyógyszerek* II. 17. század: *Orra vere megh nem all. [...] Az diszno*

ganailattiat szedven czjnalj ket czapot belöle, minemü az orra likaban fer, ugyan azt hincz meg fellüül galiczkövel, az utan dugd be vankos ruhaval, megh all (HOFFMANN 1989: 453); RÁCZ 1780: [Aranyér ellen.] Végy: egy löt aloet, 6 löt mézet. Főzd gyenge tűznél mázos edényben olly sűrűségre, hogy tsinálhass belölle egy-néhány has-tsapot (RÁCZ 1780: 59 és Orvosságok Nr. 203.)

Tampon vagy dugóféle jelentésű a *csap* a következő példában: 1577: Görögh feyerből es egetöth feyer onbol chynaly hozzu chyapoth, nyomd az alfeleben, megh allattya [a vért] (AM. I. 202b).

A *csap* jelenthetett néha csap vagy dugasz formájú, a rosszat, a betegséget elszívó szerszámot is, például: 1577: *Ha rettegh almaban* [a kisgyermek] ... **Chyapot** is chynaly mezből az al feleben, merth az ala vonza az hytwan teyeth (AM. I. 17a); BECSKEREKI 1698–1703: *Az igen gelyesztásnak csinálj sajtból csapot, kenjék meg vajjas mézzel, tegyék az alfelében bé jól, és mikor kiveszed, magával kihozza az apró gelyesztát. Ezt csudálhatod, ha nem láttál többet* (HOFFMANN 1989: 392); BECSKEREKI 1698–1703: *Ugyan vízkórságról. Az hava-si ugorkának tövét ásd meg, faragd csap formán, tedd be az alfelében, hatalmasi szija kifelé az sok rosz vizet az vízkórságosból* (HOFFMANN 1989: 397).

A *csap* jelenthetett olykor olyan szűrő szerszámot is, mellyel a vérzést meg lehetett indítani, például: 1577: *Dyzno kenyernek gyökerebeol chynaly hozzu chapot, nyomd feol az Alfeleben, el yndyttia* [a vérzést] (AM. I. 202a); TÖRÖK 1619 e.: *Seb nitasrol ualo szerszam. Szep kenier bel legiön, teöd mosarba uessön merkuriamot keözibe, es miniomot, es harom fele szerszamot erössen egibe keöl teörni, az utan czinali keröt belöle, teöd az sebre, es megh nittia az sebeth, az kereoth, az kit czinalsz, megh keöl szaraztanj* (HOFFMANN 1989: 153).

A következő példában a *csapos* jelentése 'fisztulás, sipolyos': TÖRÖK 1619 e.: *Iz uizröl [az ízvíz vagy ínvíz a régi nyelvben főként a sérült, gyulladt ízületi sebből folyó váladékot jelentette, ritkábban azonban az ízületi gyülemet is; vö. KESZLER–KAÁN 2006: 60–2)], az meli seb czapos* (HOFFMANN 1619 e. 106) stb. Ebből következik, hogy a *csap* fisztulát, sipolyt is jelenthetett.

A *csappal* rokon jelentésű volt ebben a korban a *kérő* 'tampon' szó. (A *tampon* egyébként későbbi átvétel a franciából (vö. TÓTFALUSI 2005); az első előfordulását azonban nem tudtam megállapítani.). Sem a *kérőt*, sem a *tampon* azonban sem a TESz., sem az EWUng. nem említi. PÁPAI PÁRIZ Dictionariumában a magyar–latin részben a következőt találjuk: *Kérő a' sebben. Linamentum, Turunda, Tomentum*. A latin–magyar részben a latin kifejezéseknek a tamponhoz közel álló jelentései: kötni való, tölteni való. BRENCsÁN szerint (2006) a *ligamentum* tölteléket jelent. Uő. a *tampon*ról azt írja, hogy géz- vagy vattadugasz. Mindezeket, valamint a régi példákat összevetve, a *kérő* jelentése a régi magyar orvosi nyelvben tamponféle lehetett. Azért tamponféle, mert a régi adatok tanúsága szerint hol valóban az volt a szerepe, hogy valamilyen nedveséget felszívjon, felitasson, hol a gyógyszer bevitelének eszköze volt (akárcsak a *csapnak*).

Példák 'tampont' jelentésű *kérőre*: BECSKEREKI 1698–1703: *Az kinek orra vére jár felette igen. Gyapotot mártás tentában, csinálj kerőt az orrában, mely orra lyukát megteli, menten megáll* (HOFFMANN 1989: 381); BECSKEREKI 1698–1703: *súly. Csinálj kérőt csap formán, tedd bé az alfelében jól, meg mást is, ottan ismét változtasd egymás után* (HOFFMANN 1989: 401).

A *kérő* gyógyszeres tampont jelent: *Medicinae variae* 1603 k.: [Sanguinem naris sistens] *Az baracziknak az maguaban törj megh niolczat, ted erős eczetben, faraghy körmöt bele, egi kerot kel tsinalni, ezt kel az orraban tenni* (HOFFMANN 1989: 23); TÖRÖK 1619 e.: *Az kinek orra uere iar. Törj megh niolcz baraczk magot, teöd ereös eczetben, faragy kormot belé, czinali kereöt belöle, teöd az orra likaban ket feleöl* (HOFFMANN 1989: 80); TÖRÖK 1619 e.: [franczurol es köszuenről] ...*Saitalan hay, glit, mirrha, egenleö mertekkel eggüüt, temso ket anni, mint annak eggik, egi keues camfor, görög feier, terpentina egi keues, rosa olaj egi keues, ezeöket teörd egibe, es ha sebe leszeön, tegi eböl ires ruhat, ha penig lika uagion, keröt czinalni uele, altalan fogua meg giogiul* (HOFFMANN 1989: 81–82); TÖRÖK 1619 e.: *Iz uizreöl. Veöd az czerfanak heat, feözd megh tiszta uizbe, ues egi kis temsot kezibe, annak utanna egeöt borral feözd megh az kenkeöuet, ezeökkel elegicz öszsze, ugi leöied ficzkandoual, es annak utanna az timsoual az keröt porozd megh giöngen, azt teöd bele, megh all. Auagi. Az giliszta olayal banial uele, az keröt is abban marczad, s megh giogiul* (HOFFMANN 1989: 93). TÖRÖK 1619 e.: *Iz uizreöl. Keres egi marok gilisztat, mosd meg erőssen uizbe, annak utanna töd egi szep mazos pögrebe, ues egi keues kenkeöuet es temsot bele, az utan tölcz egi keues egöt bort bele, töd az tüzhöz, az gilisztanak osztan leue leszeön, azzal leöd az sebeöt, kibeöl az iz uiz iar, ruha mohotis szaggas, es azt marcz az löues utan az uizbe, meg az kereötis teöd ugi az sebbe, meg allattia* (HOFFMANN 1989: 138); SZENTGYÖRGYI 1619 e.: *Az kinek orra uere megh nem allana. Keres kormot, keues beöreök magot, dizno ganeiat, tolcz egj keues eczetet hozzaia, es azokat tord iol özue, es czinalj kerot, es kend rea azokat, es told az orraban az kerot [...] megh all az orra uere* (HOFFMANN 1989: 196); Orvosságoknak rendszedése. 17. század: *Iz uizrüül. Az kénküvet megh köl törnj, szitalnj, és az mely seb essék az emberen, az kibul az uiz jar, ha kérő megien bele, tehát az kérőt megh köl kennj tikmonjnial, és az kénkövet rea köl hintenj, és megh hal az iz uiz* (HOFFMANN 1989: 472); MISKÓLCZY: *Az arany-ér [...] ennek ellene álhatni ilyen Orvosságokkal. Sangv: Draconis, Aloe, Olibanum, Bolus Armen, Lapis haematitis [...]. Tyukmony fejeérivel öszve-kevertessék és Nyúl szörbüül tsinált kérőkkel kell applicálni és ezzel meg-óltalmazni* (1742: 238–9).

Az alábbi példában bizonytalan, hogy a *kérő* tampont vagy csupán kötést jelent: SZENTGYÖRGYI 1619 e.: *Iz uiz allatasroll. Kemenien fozd megh az tikmoniatt, ued ki az szekit, azald megh az feierit, tord megh mosarban, czinald citrium koziben, es kend megh az kerott uele, euel kossed* (HOFFMANN 1989: 204).

A *kérő* jelenthetett olyan tágító eszközt is, melynek segítségével könnyen ki lehetett venni egy idegen testet, illetve jól fel lehetett tártani a sebet, például: TÖRÖK 1619 e.: *Az kibe goliobis uagion. Aszu repabol czinali kereöt, harmad napig*

allion az likaba, osztan mind goliobisostul ki üü (HOFFMANN 1989: 147); SZENT-GYÖRGYI 1619 e.: *Az puska goliobis ki uetelireoll. Azzu repabol czinalj egy kereot, es teöd oda, az hol be ment az goliobis, allion benne az kereo harmad napigh, es az utan ued ki, mind goliobisostol ki ieo az kereon* (HOFFMANN 1989: 201); BECSKEREKI 1698–1703: *Az kiben puska golyóbis vagyon, arról való remedium. Asszú répából csinálj kéréőt, és tedd oda, az hol az golyóbis bément, és álljon benne harmad napig, azután vond ki, az golyóbis is kijű vele szépen* (HOFFMANN 1989: 405); MISKÓLTZY: *A Fistulák gyógyításához négy Intentio kívántatik. 1. A' fistulaknak lyukai kéréövel meg-tágittassanak, metélések vagy étetések által* (1742: 342).

Összefoglalva. A *csap*nak orvosi szakszóként való használata szokásos volt a 16–17. században. Jelentése lehetett kúp, gyógyszeres tampon, szívó hatású, kúp formájú szer, szűrőeszköz, sőt sipoly is. A szó először az *Ars medicab*an fordult elő. – A *kéréő* első előfordulása is az *Ars medicab*ól való; a 17–18. században igen gyakori volt a használata. A szó jelentése főként gyógyszerrel átítatott tampon (esetleg kötés?) volt, de jelenthetett szűrő, tágító eszközt is. Az adatok tanúsága szerint tehát a két szó jelentései között vannak közösek ('gyógyszerrel átítatott tampon', 'szűrő, tágítóeszköz'), és vannak különbözőek is. – Az, hogy két orvosi szó jelentése régen hasonló volt (például *íz, ín*), sőt az is, hogy egy szó többféle betegséget vagy testrészt is jelenthetett (például: *fene, süly*) nem volt ritkaság a régi orvosi nyelvben, részben ezért nehéz néha a pontos jelentések tisztázása.

Szakirodalom

- APÁCZAI CSERE JÁNOS 1658. *Magyar Enciklopaedia*. Utrecht. – Hasonmás kiadás. 1975. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. Az idézőkor: 1658/1975.
- AM. 1577.= LENTSÉS GYÖRGY: *Ars medica*. Varjas Béla (kiad.): XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.
- BECSKEREKI VÁRADI SZABÓ GYÖRGY 1698–1703. *Medicusi és borbélyi mesterség*. In: HOFFMANN GIZELLA (szerk.) 1989: 341–434.
- BRENCSÁN JÁNOS 2006. *Orvosi szótár*. Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest. Gyógyszerek II. 17. század. In: HOFFMANN GIZELLA (szerk.) 1989: 447–57.
- HOFFMANN GIZELLA (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szeged. József Attila Tudományegyetem.
- KESZLER BORBÁLA – IFJ. DR. KAÁN MIKLÓS 2006. *Íz, ízvíz*. *Magyar Orvosi Nyelv* 2. szám. 60–2.
- MÁRIÁSSY JÁNOS 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok. In: Hoffmann GIZELLA (szerk.) 1989: 53–75.

- Medicinae Variæ 1603 k. In: HOFFMANN GIZELLA (szerk.) 1989: 12–52.
- MISKÓLCZY FERENC 1742: *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társ.* Győr, Streibig János Gergely.
- Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz. In: HOFFMANN GIZELLA (szerk.) 1989: 460–495.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1690. *Pax Corporis.* Kolozsvár.
- RÁCZ SÁMUEL 1780. *Orvosi tanítás* II. Budán, A' Királyi Universitasnak Betűivel.
- SZENTGYÖRGYI JÁNOS 1619 e. Testi orvosságok könyve. In: HOFFMANN GIZELLA (szerk.) 1989: 173–210.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2005. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára.* Tinta Kiadó, Budapest.
- TÖRÖK JÁNOS 1619 e. Orvoskönyv. Lovak orvoslása. In: HOFFMANN GIZELLA (szerk.) 1989: 77–172.

KISS JENŐ

A nyelvre vonatkozó tudományos ismeretterjesztés hatása avagy az oktatás dilemmái

A tudomány – tudvalévő – igazságkeresés, s mint ilyen, bizony, kezdettől fogva szembesülni kényszerül többrendbeli akadállyal. De ha megtalálni véli is, illetőleg ha meg is találja az igazságot, azzal még nem teljesíti küldetését. Az igazságot közkinccsé is kell tenni. A tudományos eredmények közkinccsé tételének legjobb, leghatékonyabb módja az intézményes tudásközvetítés, magyarul az iskolai oktatás (az általános iskolától egészen az egyetemek doktori képzéseiig).

Rövid írásomban két olyan témakört érintek friss, 2010-es fölmérések alapján, amelyek azt látszanak igazolni, hogy vannak akadályai a tudásközvetítésnek akkor is, amikor az anyanyelvvvel összefüggő s a magyar szakos egyetemi képzésben szereplő kérdésekről van szó. Ez a tény pedig a nyelvtudomány művelőit és egyetemi, főiskolai oktatóit, mindenek előtt azonban az anyanyelvoktatás központi szereplőit, az általános és középiskolai magyartanárokat közvetlenül érinti. Mindnyájukra gondolva, tájékoztató szándékkal teszem közzé az említett fölmérések néhány adatát, eredményét.

I.

Nyelvtörténeti ismeretek érettségizettek körében 2010-ben

2010 szeptemberében az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar alapszakos I. évfolyamos BA-s hallgatói egy nyelvészeti bevezető előadás után írásban adtak választ néhány kérdésre, amelyekkel nyelvtörténeti ismereteikről kívántam megtudni egyet s más. A fölmérés oka az volt, hogy tanszékünkön folyik a magyar nyelvtörténet oktatása, célszerű tehát tájékozódni arról, vajon mit tudnak a magyar nyelv történetéről azok, akik a magyar alapszakra, illetőleg a magyar szakra kerülnek, hiszen ha ismerjük nyelvtörténeti előismereteiket, illetőleg ismereteik hiányosságait, akkor jobban, hatékonyabban tudjuk oktatni őket. Ennek jegyében kérdeztem meg a magyar alapszakosokat, akik közül 100-an voltak jelen az első évfolyam-előadáson. A következő kérdésekre válaszoltak írásban.

1. kérdés: milyen nyelvtörténeti témákról volt szó az anyanyelvi órákon?

Nyelvújítás / a magyar nyelv eredete, nyelvrokonsága, kialakulása: 47–47, nyelvemlékek: 40, a magyar nyelvtörténet korszakai: 36, az idegen nyelvi hatá-

sok, jövevénytiszavak: 16, a szókészlet (7), a hangrendszer és a nyelvtan (3–3) változásai (együtt: 13), a köznyelv kialakulása / a szóeredet: 3–3, a nyelv keletkezése 2, a nyelv kihalása / az igekötők, az írásbeliség, a szleng kialakulása / a határon túli magyarok nyelvének változása / nyíltabbá válás / ómagyar kori változások / idő- és térbeli változások / a nyelvjárások változása: 1–1.

2. kérdés: milyen nyelvemlékekről tanultak?

Ómagyar Mária-siralom: 88, Halotti Beszéd: 84, Tihanyi Alapítólevél: 72, kódexek 15, bibliafordítások / glosszák: 7–7, Soproni virágének: 6, Gesta Hungarorum: 3, Konstantínosz: 2, Veszprémvölgyi apácák...: 1.

3. kérdés: olvastak-e az órán nyelvemlékeket?

Halotti Beszéd: 55, Ómagyar Mária-siralom: 37, Tihanyi Alapítólevél: 22, igen: 22, nem: 11, nem emlékszik: 3.

4. kérdés: mit tanultak a nyelvi változásról?

Semmit: 21, folyamatosan változik: 20, a szókészlet változása (bejövétel, kiavulás, jövevénytiszavak angol átvétele: 17, nyelvújítási változtatások / a múlt idők számának csökkenése / a hangrendszer változása: 6–6, egyszerűsödés: 4, a kettőshangzók eltűnése: 3, a történelem hatása / a globalizáció hatása / a mássalhangzó-torlódás feloldása / az önözés kialakulása / rövidülések / szóalkotások / a nyelv művelés, a nyelvi tervezés és a nyelvpolitika szerepe / a számítógépes technika hatása / a szleng és a kevésbé választékos stílus terjedése: 1–1.

Érdeemes idézni a válaszokból. Íme (minden mondat más adatközlőtől származik): A nyelvújítás korát nem számítva, részletesen semmit. Azt próbálták ránk erőltetni, hogy romlik a nyelv. A nyelvi órákat csak most kezdem igazán hiányolni. A tanár szerint a nyelv változását, átalakulását mindenkinek saját felfogása és nézetei szerint kell megítélnie. Állandóan változik a nyelv, de ez negatív irányú. Konkrétumokra nem emlékszem. Nyelvtan óráink, nem voltak, nagyrítván pár percig a nyelvújításról volt szó, de szinte nem is vettünk semmit nyelvtörténetből. A nyelvrokonságot több elmélet szerint is tárgyaltuk. A HB jó részét meg is kellett tanulnunk. Csak azt olvastuk, ami a munkafüzetben volt. Hozzáteszem (KJ): hárman írták, hogy elmentek (ők? az osztály?) az OSZK nyelvemlékiállítására. Valaki pedig azt írta, látott egy nyelvemléket, a Pannonhalmi alapítólevelet! (Ebből annyi igaz, hogy a Tihanyi apátság alapítólevelét Pannonhalmán őrzik.)

Az adatokat pillanatfelvétel gyanánt adom közre. Kommentárookra azért nem vállalkozom, mert nincs összehasonlítási alapom. Nem tudom, mire emlékeznek azok, akik más egyetemre, főiskolára mentek, vagy akik nem vesznek részt a felső-

fokú oktatásban. Nem tudom, milyen különbségek vannak a különböző iskolák között. Nem tudom már pontosan, hogy a mi érettségiző nemzedékünk tagjai mennyit is tudtak annak idején abból, amit az anyanyelvi és irodalomórákon tanultunk (határozottan emlékszem viszont arra, hogy rendszeresen megtartották tanáraink az irodalmi és az anyanyelvi órákat is). Az azonban világosan kiderült, hogy vannak magukkal ragadó, a magyar nyelvet (és irodalmat) megszerettetni képes, bizonyos nyelvi (és az irodalommal összefüggő) kérdések iránt érdeklődést fölkelteni tudó tanárok! S ha vannak – ahogy mindig is voltak –, akkor lehetnének többen is! Rájuk nagy szükség van, mert az anyanyelvi órákat elhanyagoló tanárok tanítványainak az anyanyelvi órák pusztta mellőzésével ártanak már, hiszen az anyanyelvre nézve akaratlanul is rossz, romboló üzenetet közvetítenek.

II.

A magyar nyelv rokonsága – magyartanári szemmel

A magyar nyelvközösségben, éspedig értelmiségi körökben lassan immár két és fél évszázada folyik hol szenvedélyesebb, hol kevésbé látványos vita a nyelvrokonság kérdéséről. A rendszerváltoztatás óta ez a disputa új erőre kapott, s úgy tűnik, inkább elmérgesedőben, mint lecsengőben van a szenvedélyesség, amellyel a bajvívó felek csörtéiket vívják. Ez pedig nem tesz jót: így ugyanis nem növekednek a racionális megértés és megértetés lehetőségei. 2010-ben például egymást követő vitacikkek jelentek meg különböző orgánumokban; más-más területeken működő szerzők nyilatkoztak, vitatkoztak; a finnugor szakma prominens képviselői külön kötettel adták jelét annak, hogy komolyan veszik, amit csinálnak, s közzétették A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfi-um ellen való orvosság című kötetüket. (Az újságokban megjelent cikkek közül megemlítem a következőket: Izsák Norbert, Dobszay János: Portré. Szócs Géza kulturális államtitkár, költő. HVG 2010. június 12. 82; Nádasdy Ádám: A gonosz Budenz. Élet és Irodalom 2010. április 23. 13; Jászó Anna: Anyanyelv és hunfalvizmus. Magyar Nemzet 2010. augusztus 3. 6; Juhász Zoltán: Az anyanyelvi vita margójára. Magyar Nemzet 2010. augusztus 6. 10; Czakó Gábor: Anyanyelv és hunfalvizmus, avagy magyarázom a természetet. Magyar Nemzet 2010. augusztus 7. 6; Bíró Zoltán: Politika és őstörténet. Magyar Hírlap 2010. augusztus 7. 11; Balázs Géza, A finnugor nyelvtudomány visszavág: csodabogárból szörnyeteg. Holdudvarok. Magyar Nemzet 2010. augusztus 21. 35; Pusztay János: Mítoszok, valóság és inkvizíció. Magyar Nemzet 2010. szeptember 25. 24; Buvári Márta: Lyukak őstörténetünkben. Magyar Nemzet 2010. november 6. 39.) A kérdéskörhöz általános tájékoztatásul I. LANSTYÁK 2007 és HONTI 2010.

Most a szóban forgó kérdéskörnek csupán egyetlen oldaláról lesz szó: hogyan is állunk a magyar nyelv rokonságának az oktatásával, illetőleg: vajon mit gondolnak, hogyan vélekednek s mit tanítanak a magyartanárok a magyar nyelv

rokonságáról – abból indulván ki, hogy nagyrészt ők alakítják, irányítják a felnövekvő nemzedék tagjainak vonatkozó tudását, vélekedését. (Ezzel kapcsolatban korábban végeztem szűkebb körű fölméréseket: KISS 1996, 2008) A válaszadásban SZEGEDI ZOLTÁN vizsgálatára támaszkodom, aki maga is gyakorló magyartanár, s aki 2010 végén és 2011 elején 40 magyartanárt megkérdezve kérdőíves gyűjtéssel arra keresett választ PhD-s dolgozatában, miként vélekednek a kollégák a magyar nyelv rokonságáról. Hasznosnak vélem néhány kérdéskör kiemelését és közhírré tételét.

A magyar nyelv finnugor rokonságát szokás tanítani az iskolákban. Kérdés, más rokonságról hallanak-e a tanárok. A válaszadók 90%-a hallott. Ez annyit bizonyosan jelent, hogy egyrészt a nem finnugor vélekedésekről volt és van lehetőség tájékozódni (az egyetemről, főiskolától kezdve a különböző fórumokig és organumokig, nem beszélve a társasági beszélgetésekről). Másrészt pedig hogy ez hébe-hóba beszédtéma szokott lenni értelmiségi körökben. Arra a kérdésre, hogyan vélekednek a megkérdezettek a különféle rokonításokról, 37,5% a finnugoron kívül minden mást elutasított. A válaszok 20%-ából bizonytalanság olvasható ki, illetőleg az, hogy érdeklődnek más rokonítás iránt is, l.: „Azok az érvek, amiket a finnugor nyelvrokonság mellett hoznak fel, más nyelvrokonságot is alátámaszthatnak”. „Van közöttük olyan, amely tudományosan épp olyan megalapozott, mint a finnugor nyelvrokonság”. 10% elutasította a finnugor rokonítást: „Nem sok közünk van a finnekhez, ezt ők már így is tanítják”. „Nem hiszek a finnugor rokonságban”. „2 évig török nyelvet tanultam. Nagyon könnyen elsajátíthatjuk a nyelvtani szabályokat, ugyanúgy ragoz, mint a magyar. Van alapja a török rokonításnak”. 7,5% elismerte ugyan a finnugor rokonságot, de kételyeinek is hangot adott: „Az uráli a valószínűbb az alapszókinccs miatt”. „Az uráli sem mindenben meggyőző”. 10% szerint a nyelvrokonság kérdését politikai eszközzé tették.

De vajon mi befolyásolja az adatközlők véleményalkotását? A finnugor „pártiak” 20%-a korábbi tanulmányaira, 15% a nyelvi tényekre, 12,5–12,5% az olvasmányokra és a logikus gondolkodásra, 7,5% szaktekintélyekre, 5% pedig a nyelvtani szerkezetekre hivatkozott. A másik „tábor” (kétkedők és tagadók) közül 7,5% friss kutatásokra, 5% történelmi tényekre hivatkozott, de említettek mondai hagyományt, érzelmi és észbeli okokat, olvasmányokat és előadásokat, valamint szakmai tekintélyeket (pl. Kiss Dénes és Varga Csaba), sőt saját tapasztalatot is. Mi az oka annak, hogy többféle vélemény is megjelenik napjainkban? A válaszadók 25%-a nyelvtörténeti okokkal (nagy időbeli távolság az alapnyelvtől, a korai írott források hiánya) magyarázza ezt, 10% szerint politikai, 5% szerint szakmai oka van. Idézetek: „Lazult a szigor, szabadabban megnyilatkozhatnak azok, akik már régen nem értettek egyet a finnugor nyelvrokonsággal”. „A finnugor nyelvrokonság ránk erőszakolásának az ellenhatása ez”. „Divat. Nem előkelő a finnugor rokonság”. „Az antropológusok véleménye erősen cáfolni látszik a nyelvészekét”. „Még nem született meggyőző nyelvészeti munka a nyelvrokonság témájában”. S mit tanítanak a megkérdezettek a magyar nyelv rokonsá-

gáról? 42,5% csak a finnugor rokonságot tanítja, ugyanennyien elmondják a finnugor eredet mellett azt is, hogy vannak egyéb vélekedések is. Mindössze két adatközlő válaszolta azt, hogy semmit sem tanít a nyelvrokonságról. S végül: azt tanítják a tanárok, ami meggyőződésük? 45% igennel válaszolt, 15% azt tanítja, amit a tantervek és a különböző követelmények előírnak, 10% igyekszik egyensúlyt tartani a hivatalos elvárások és saját meggyőződése között („de a saját meggyőződésem átsüt”). Mint a számokból látható, nem válaszolt mindenki minden kérdésre.

Hivatkozások:

- LANSTYÁK ISTVÁN 2007. A nyelvi tévhitekről, Általános nyelvi mítoszok. In: DOMONKOSI ÁGNES, LANSTYÁK ISTVÁN, POSGAY ILDIKÓ szerk., Műhelymunkák a nyelvművelésről. Dunaszerdahely, Bp. 154–72, 174–212.
- HONTI LÁSZLÓ főszerk. 2010. A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1996. Finnugor rokonságunk 1994-ben magyar szakosok véleményének a tükrében. In: Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. KLIMA LÁSZLÓ. Bp., Urálistikai tanulmányok 1996/7: 139–41.
- KISS JENŐ 2008. Bizonytalanságok (még ma is) a finnugor nyelvrokonság elfogadása körül. In: BEREZKI ANDRÁS, CSEPREGI MÁRTA, KLIMA LÁSZLÓ szerk., Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Bp. Urálistikai Tanulmányok 2008/18: 371–374. CD.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Tölcséry, Küngös, Héthársi, Elefánti

– néhány tulajdonnév Németh László életművéből –

Elcsodálkoztam néhány tulajdonnéven Németh László írói gyakorlatából, mert összefüggésük a magyar névkincssel első látásra nem volt világos. Ha egy alkotó munkásságát vagy egy-egy művét az írói névadás szempontjából vizsgáljuk, nem szabad elfeledkezni a névvel szemben J. SOLTÉSZ KATALIN által megfogalmazott követelményről, hogy a névnek névszerűnek kell lenni. „A névszerűségnek, a nevek alaki rendszerébe való beilleszkedésnek a követelménye a merőben önkényesen költött nevek esetében is érvényesül.”¹ A névszerűség követelményének alapjában véve Németh László minden tulajdonneve megfelel, de ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi gyakorlatban is előfordulnak. Találni nevei között olyanokat, amelyekben mint való nevekben kételkedni kezdtem.

Tölcséry Mihály. A név a *Harc a jólét ellen*² című vígjátékban fordul elő. GERGELY KRISZTINA debreceni hallgató 1996-ban vezetéssel készült, *Utazás a nevek világában* című szakdolgozatában foglalkozott Németh László három vígjátékának (*Pusztuló magyarok*, *Utazás és Harc a jólét ellen*) névadásával. A szakdolgozó a következő megállapítást tette: „Tölcséry »ötletgyáros«, környezetébe szeretné eszméit, gondolatait áttölteni, mint egy tölcsér”.³ A szakdolgozó megállapítását rendjén valónak találtam, mert párhuzamként fel lehet hozni, hogy az író néhány alakja olyan beszélő nevet visel, ami csak írói találmány lehet: *Kukaczi úr* doktori disszertációján dolgozó szereplő a *Szörnyeteg*-ben; *Zsizsik* egy örökmozgó, meglehetősen tapintatlan újságíró, a *Hantai Anti* egy bőbeszédű funkcionárius neve az *Utazás*-ban; *Kardhányó* a *Győzelem* szélhámoskodó figurája. Egy másik csoportba tartoznak az olyan beszélő nevek, amelyek a társadal-

¹ J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Bp. 159.

² A vígjáték 1964-ben keletkezett. Először az Alföld folyóiratban jelent meg 1980–81-ben. Majd az életműsorozat (NLM 1989) Életmű szilánkokban 1–2. második kötetében látott napvilágot. A kötet végi jegyzetek között GREZSA FERENC Németh Lászlót idézi: „Főhősében a vásárhelyi különöséget, a filozófus történeti típusát s önmagam reagálás módját olvastottam egy alakba” (i. m. 544.) Érdemes figyelni a különösigre!!!

³ A szakdolgozat rövidebb változata megjelent a „...megvolt a keresztelő is...” – Dolgozatok Németh László irodalmi névadásáról című kötetben. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 75. sz. Szerkesztette KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES. Debrecen, 2000. Az idézet a 35. lapon.

mi gyakorlatban is előfordulnak (*Sírásó Károly* a *Pusztuló magyarok*-ban⁴, vagy a *Badari* újságíró neve az *Utazás*-ban⁵), de a név denotátuma és a név közszoí jelentése egymással konvergál, a név „beszél” a viselőjéről. A *Tölcséry* név esetében még a nürnbergi tölcsérről való kapcsolat is eszünkbe juthatott volna, ami a tanulásban minden fáradságtól mentesíti a diákot.

A *Tölcséry* családnevet a legutóbbi időkig az írói találmányok közé soroltam. Megnyugtató volt az a tény, hogy nem található meg HAJDÚ MIHÁLY *Családnevek enciklopédiájá*-ban (Tinta Könyvkiadó, Bp. 2010), bár ez a leggyakoribb családneveinkkel foglalkozik. *Tölcséri/Tölcséry* KÁZMÉR MIKLÓSnál sincs.⁶ Viszont van *Tölcsér*, illetve *Tölcséres* foglalkozásnévből.

Úgy gondoltam, hogy a *Tölcséry* név tehát írói leleményként a „kilóg a lóláb” természetű beszélőnevek csoportjába tartozik. De egészen frissen kiderült számomra, hogy író egy valós családnév közszoí jelentését használta fel egy vígjátéki alak jellemzésére, vagyis a beszélő nevek fent említett másik csoportjába tartozik.

Egészen más téma kutatása kapcsán – Zsigray Julianna írónról gyűjtve adatokat – belenéztem a Csongrád Megyei Hírlap 1986-os évfolyamába. A július 19-i (szombati) szám 7. oldalán az Alföldi Műhely című rovatban találtam egy megemlékezést Németh Lászlónak egy hódmezővásárhelyi kollegájáról (LÁSZLÓ JÓZSEF: Arcképvázlatok Sipka Sándorról). A cikkben olvashatunk azokról a tanárokról, akik Sipka Sándorral együtt Németh László vásárhelyi korszakának is közeli ismerősei, barátai, kollegái voltak. „A fiatal Tölcséri Pista különcködéseiről tucatnyi sztorit tudott. [...] Karádi Gyuri bácsi és Bodnár Bertalan óráit mindig tisztelettel emlékezőn emlegette [Sipka Sándor]”. A Tölcséry Mihály nevében tehát valós családnév rejtőzik. Valószínűleg a különcködés magyarázza a külön alak irodalmi nevét.

Hivatkozhatok a *Karádi* név felhasználására is az *Utazás* című vígjátékban. Ennek is, mint a fenti idézetből kitűnik, vásárhelyi gyökere van. (A vásárhelyi kötődésű neveket egyébként az *Égető Eszter* névadását vizsgálva feldolgoztam. L. Realitás és fikció az írói-irodalmi névadásban. NÉ 14 [1992]: 69–74).

Küngös. Helynév az *Utazás* című vígjátékban. Ez annyira nem felelt meg az általam ismert helyneveknek (az én helynév-kompetenciámnak), hogy először kitalált, költött névnek véltem. Térképről és helységnévtárból ellenőrizve kiderült, hogy az író valós nevet használt a választott szülőföldjére, a Mezőföldre helyezett történetben. Amikor 1971-ben Németh László 11 társadalmi drámájának névanyagával foglalkoztam, Kiss Lajos nagy műve, a *Földrajzi nevek etimológi-*

⁴ A foglalkozásból eredő családnevek között tartja számon KÁZMÉR MIKLÓS műve, A régi magyar családnevek szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

⁵ A *Badari* nevet a badarsággal hoztam kapcsolatba. Amikor megjelent A tulajdonnevek Németh László társadalmi drámáiban című írásom a hetvenéves Papp István tiszteletére (Magyar Nyelvjárások 17 [1971]: 173–81), szerepelt a magyar sport világában Badari Tibor ökölvívó Európa-bajnok.

⁶ KÁZMÉR i. m.

ai szótára még nem állt a kutatás rendelkezésre.⁷ Egy Kinga-napi rádióműsorban figyeltem fel a *Küngös* név magyarázatára. Ekkor már ellenőrizhettem a FNESz.-ből, hogy a *Küngös* a *Kinga* név *-s* képzős becéző származéka. HAJDÚ MIHÁLYnál az *-s* képzős becézőnevek csoportjába sorolva a *Bélus*, *Etus*, *Zitus* stb. mellett megtalálható a *Kinga* név *Kingus* becéző alakja.⁸ A magyarázat megismerése mindmáig sem enyhítette azt az érzésemet, hogy a *Küngös* helynévnek van valami furcsa, idegenszerű hangzásbeli jellegzetessége.

Héthársi Rudolf. A *Győzelem* című drámában előforduló névvel kapcsolatban magyarosításra gondoltam, mert egyértelműen csináltak (fiktívnek) éreztem.⁹ Németh László alakjainak egy kis csoportjáról ugyanis a szövegből kiderül, hogy a nevüket megváltoztatták. A *Villámfény* című drámában Határvári Árpád, a „sváb turul” nevére kiderül, hogy azelőtt *Heimbach* volt. A *Cseresnyés* című dráma Völgyi Rudolfjának eredetileg *Wunder* a neve. A főhős, Cseresnyés Mihály, aki szeretné a családja közeléből eltávolítani a birodalmába betolakodó idegen elemet, gúnyolódik is a nevére, hogy ne felejtse el, miszerint „minden Wunder három napig tart”.

Hogy a *Héthársi* nevet nem kell a fiktív tövű nevek csoportjába sorolni, ugyancsak KISS LAJOS szótára világította meg. *Héthárs* nevű település volt/van a mai Szlovákia területén. Mentségemül szolgáljon a késői felismerés miatt, hogy a *Győzelem*-ben a lány körül feltűnő fiatalemberekre féltékeny apa, Sánta Endre professzor Cseresnyés Mihályhoz hasonlóan gúnyolódik a nemkívánatos udvarló nevére: „mintha én volnék a nyolcadik hárs.” „Héthársi és Rudolf. Épp a fordítottja, mintha valakit Krausz Árpádnak hívnak”. Tehát az írói „csinálmány” feltételezése kézenfekvőnek tűnt. A *Héthárs* valós helynévből képzett *Héthársi* családnév – különösen hogy KÁZMÉR MIKLÓS is felveszi Sáros megyéből adatolva a régi magyar családnévek közé – már nem képezi a csodálkozás tárgyát.¹⁰ Életszerűvé teszi ezt az adatot, hogy az Új Idők hetilapot forgatva megtaláltam, hogy a héthársi választókerület képviselője egy időben Szinyei Merse Pál volt.

Az Elefánti fiúk. Az *Elefánti* családnévvvel nem regényben, azaz fiktív vagy önéletrajzi vonásokkal átszőtt, de mégiscsak fiktív történetben, hanem valódi önéletrajzban találkoztam: „... az Eötvös és az Elefánti fiúk [...] csak ötödikesek voltak” (Magam helyett. In: NLM 1977. *Homályból homályba* 117.). Az önéletrajzi írásokban előforduló valós nevekkkel még sosem foglalkoztam, pedig nem volna utolsó dolog a családi, baráti, kortársi neveket, a bejárt tájak, városok, or-

⁷ L. az 5. számú jegyzetet.

⁸ HAJDÚ MIHÁLY 1974. Magyar becézőnevek (1770–1970). Akadémiai Kiadó, Budapest. A 121. lapon bő példaanyag található.

⁹ Idevág BÉNYEI ÁGNES tanulmánya: Helynévképzők fiktív nevek körében. NÉ 27 (2007): 57–63. Tóth Valéria emlékeztetett rá.

¹⁰ KÁZMÉR i. m.

szágok nevét, az olvasott, tanulmányozott művek címét és az egyéb tulajdonveket számba venni.

Az *Elefánti* családnév is abba körbe tartozott, amit a magam tapasztalatából (névkompetencia!) nem ismertem. Most, amikor a köszöntő írásom tárgyát kerestem, két dolog sejtett fel az emlékezetemben. Az egyik az idézett hely Németh Lászlónál, a másik az ünnepeelt tanulmánya¹¹, amit a maga idejében futólag átnéztem, de mivel nem tartozott az én munkálkodásom fő sodrába, csak az maradt meg bennem, hogy micsoda alapos filológiai munka volt a szerző számára annak bizonyítása, hogy a középkori Magyarországon ismeretes volt a Roland-ének, és ennek névanyagából mint irodalmi eredetű név több átment a társadalmi gyakorlatba, mint például Roland kürtjének *Olivant* tulajdonneve. A tárgy nevéből a magyarban személynév válhatott (ezt a folyamatot szépen mutatja az idézett tanulmány a *Roland* és az *Olivér* nevek együttes előfordulása a hozzájuk kapcsolódó *Olivant* személynévvvel együtt). A magyarban személynévből igazán nem ritka a földrajzi név alakulása. Tehát itt vagyunk a számomra első látásra furcsának tűnő név valódiságánál.¹² A KIS LAJOS FNESz.-beli etimológiája is megadja Roland kürtjének nevéből való származtatást azzal a megszorítással, hogy „ez szükségessé teszi annak feltevését, hogy a Roland-ének, amelynek révén az *Olivant* szn. nálunk meghonosodott, már a 12. sz. elején ismert volt Magyarországon”.

KOROMPAY KLÁRA szerint „Abban a »névközösségben«, amely ezt a nevet megalkotta, ismerni kellett a Roland-éneket. Mégpedig nem is akármilyen változatát: a műnek arra az éretten, ma is ismert formájára gondolhatunk, amelyben – a két hőssel együtt, azok összefüggésében – fontos szereplővé vált a kürt is. Ez a névtani kritérium: az *Olivant* név eddigi ismereteink szerint csak a magyar névanyagban jelentkezik”¹³. És így az *Elefánt* helynév 1113-ból származó adat szerint „már a Roland-ének magyarországi ismeretének nyomát őrzi”.¹⁴ A magyarban az *Alsó-* és *Felsőelefánt* (ma szlovákiai) helynevek *-elefánt* eleme e magyarázat szerint tehát nem az *elefánt* köznévből keletkezett, bár az *Olivant* és az *elefánt* etimológiailag összefüggenek.

A Németh Lászlónál található *Elefánti* családnév újabb problémát vet fel FÜGEDI ERIK kutatásainak tükrében.¹⁵ A családnévét a törzsbirtokról vagy a lakóhelyről kapott, szerteágazó családfával és rokonsággal rendelkező „klán”-ban 300 éven át nyolc nemzedékben követte az Elefánthyak történetét 1490-ig, Mátyás haláláig. Az egymás után kihaló alágak és a klán fennmaradását biztosító „reprodukción” (fiú utódok biztosítása) egyre gyengül, a 17. században ki is haltak

¹¹ KOROMPAY KLÁRA 1978. Középkori neveink és a Roland-ének. NyÉrt. 96. sz.

¹² Az interneten is találtam *Elefánt*, illetve *Elefánti* nevű személyeket. Az *Elefánt* név Debrecenben is előfordult, és ma is van a telefonkönyvben. Sőt az *Elefánt* valós családnév mintha az a fázist mutatná, hogy pusztá helynévből is alakulhatott családnév.

¹³ KOROMPAY i.m. 55.

¹⁴ I. m., 78.

¹⁵ FÜGEDI ERIK 1992. Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Magvető Könyvkiadó, Bp.

az Elefánthyak.¹⁶ A név kétféle írásmódja (*Elefánthy* és *Elefánti*) sem igazolja a kontinuitást. Akkor itt az új kérdés, hogy a 20. századi Elefánti fiúk neve mikor, honnan és miből származik, még akkor is, ha az *Alsó-* és *Felsőelefánt* helynevek megléte az *-i* képzős családnevet valószínűsíti.

A csodálkozást bármikor felválthatja a bizonyosság, ha egyrészt hajt a kíváncsiság, és már van hol utánanézni a feltételezésnek, mint a FNESz. segítségével a *Küngös*, a *Héthársi*, részben az *Elefánti* névnek, és utána is nézünk, másrészt, ha a véletlen a kezünkre játszik, mint a *Tölcséry* név esetében.

¹⁶ Vö. FÜGEDI i.m. 125.

KUGLER NÓRA

Mit láthatunk előre?

B e v e z e t é s . – Köszöntő tanulmányom témája az előrelátás. Nem foglalkozom az előrelátás hasznosságával, a tárgyalás megmarad a nyelvészet medrében. Kissé elidőzőm a látás és a megértés kapcsolatánál, a múlt és a jelen tapasztalatainak a jövőre való kiterjesztésénél, és figyelmemet a nyelvi adatokra¹ összpontosítva azt elemzem, mit értünk azon, hogy valami előreláthatólag bekövetkezik, vagyis hogyan használjuk az *előreláthatólag*, *előreláthatóan* kifejezéseket², továbbá igyekszem bemutatni, miként alakulhatott e kifejezések funkciója és formája.

1. Az előrelátásról. – Az alábbi idézet az előrelátás képességét a komplex rendszerek jellemzőivel hozza összefüggésbe.

(1) Egy belső modell lehetővé teszi egy rendszer számára, hogy előrelássa a jelen cselekvések jövőbeni következményeit, anélkül, hogy ténylegesen elkövetné azokat a cselekvéseket. Főként, képes elkerülni olyan cselekvéseket, melyek menthetetlenül valamilyen jövőbeni szerencsétlenség felé vezetnek („baklövés”). Kevésbé drámai, de ugyanilyen fontos, hogy a modell képessé teszi a cselekvőt, hogy aktuális „díszletező” lépéseket tegyen, melyek nyilvánvalóan előnyös későbbi lépéseket építenek fel. A versengésbeli előny veleje – legyen az a sakkban vagy a gazdaságban – a díszletező lépések felfedezése és végrehajtása. (HOLLAND 1992: 25, id. DENNETT 1998: 406.)

Az emberi elme, az emberi lény, az emberek csoportjai, sőt az egész emberi faj is komplex adaptív rendszer HOLLAND megközelítésében. Komplex abban az értelemben, hogy interakciók és viszonyok dinamikus hálózatában működik, és adaptív, mert viselkedése a tapasztalatoktól függően változik (WALDROP 1994: 11). Az ember nyelvi tevékenysége egyszerre feltételezi és szolgálja ezt a komplexitást és adaptivitást.

Az *előre lát* vmit, *előrelátás*, *előre látható*, *előreláthatólag*, *előreláthatóan* kifejezések alakilag és szemantikailag egyaránt összetettek, és a fenti előfordulásokban nyilvánvalóan metaforikusak. A *lát* és származékai ezekben a szerkezetekben nem vizuális észlelésre vonatkoznak, a kifejezések *lát*, *látás*, *látható*

¹ Az adatok a Magyar Nemzeti Szövegtárból származnak. A célzott kereséssel máshonnan nyert adatokat külön jelölöm.

² Inferenciális jelölőkre irányuló kutatásomat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00584/10/1) támogatásával végzem. A jelen tanulmányba beépíttem a DiAGram funkcionális nyelvészeti kutatócsoportban kapott észrevételeket.

komponense a LÁTÁS³ fogalmi tartományán keresztül a TUDÁS/MEGÉRTÉS tartományt aktiválja. A *lát* ige jelentésének ezt a metaforikus kiterjesztését az EWUng. a 15. századtól adatolja, de már az ige HB.-beli előfordulásai sem egyszerűen vizuális percepcióra vonatkoznak, hanem a látás révén megszülető belátásra, tapasztalati alapú megértésre.

A TUDÁS/MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforára (vö. TOLCSVAI NAGY 2003: 611–2, KÖVECSSES 2005: 161, 220) sok más példát is hozhatnánk (pl. *rálátása van vmire* 'megérti annak a részleteit, szerkezetét, összefüggéseit' (vö. TOLCSVAI NAGY 2003: 612–5)).

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora tartományai közötti megfeleléseket a magyar nyelvben TOLCSVAI NAGY GÁBOR az alábbi módon mutatja be (TOLCSVAI NAGY 2003: 612):

Forrás: LÁTÁS	Cél: MEGÉRTÉS
egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)	egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)
vizuálisan érzékel (vagy nem érzékel, vagy nem tud érzékelni)	mentálisan érzékel, azaz megért (vagy nem ért meg, vagy nem tud megérteni)
egy fizikai tárgyat	valamilyen helyzetet, összefüggést

A fenti kifejezéseknek nemcsak az igei (jellegű) része (a *lát* ige vagy származéka), hanem a teljes *előre* határozós kifejezés metaforikus, a komponensek kölcsönösen a metaforikus értelmezést „dolgozzák ki” egymásból⁴.

Az *előre* (nézés, tekintés) (vö. *előrenéz*) a térben a haladásnak megfelelő irányt jelöli az ember testben létének (az emberi test felépítésének, a szem helyzetének stb.) megfelelően. Ez a téri viszony forrástartományként szolgál az absztraktabb időbeli viszony „eléréséhez”. Az IDŐ-t TÉR-ként megértve a konceptualizáló számára a fizikai térben értelmezhető ELŐRE irány, az időben JÖVŐ vonatkozást nyer – az ő aktuális idejéből, „most”-jából kiindulva. Az *előre* kifejezésnek tehát nem térben, hanem 'időben' „előre”, a jövőben' jelentése dolgozódik ki a fenti szerkezetekben a *lát* kifejezéssel viszonyba kerülve. A JÖVŐ idővonatkozás a szerkezetek jelentésének része (lásd a (2) szállóigét).

³ A nagybetűs szedés a fogalmat jelöli.

⁴ A lexikalizáció szempontjából a dolgozat a jelentésviszonyokra, a szemantikai motiváltságra összpontosít. Emellett az *előreláthatólag* összetétel létrejöttére feltehetőleg a német *voraussichtlich* kifejezés is hatással volt, de a fr. *prévisiblement*, sp. *previsiblemente*, ol. *prevedibilmente* 'előreláthatólag' meglétéből arra lehet következtetni, hogy a motivációs szálak a latinhoz vezetnek (vö. *praevideo*). A jelentésképzés folyamata szempontjából azonban az elemzett viszony és a fenti műveletek ennek ellenére sem veszítik el jelentőségüket, mivel a belső motivációt tárják fel. A lexikalizáció szempontjából tehát tényező lehet a latin és a német kifejezések analógiája, de a magyar komponensek korai és kiterjedt metaforikája is. A motivációs tényezőkkel kapcsolatos ötleteket ezúton is köszönöm Imrényi Andrásnak.

(2) Az utólagos éleslátás olyan, mint az előrelátás jövő nélkül. (Kevin Kline)

A jövőt úgy is szoktuk kezelni, mint tartályszerű entitást, áthatolható zárt tereket, amelybe bele lehet tekinteni, látni (vö. *jövőbe látó* [személy], *belelát a jövőbe*). Az *előre* jelentése olyan kognitív modell, amelynek része a konceptualizáló idejének és a feldolgozott esemény idejének viszonya. Az *előre* kifejezés jelölheti (az idő lineáris felfogásában) a jövő felé orientálódást, de előtérbe helyezheti a későbbi eseményhez viszonyítva a megelőzöttséget, az események sorrendjében a korábbi is (*előre látta* 'már korábban, az esemény előtt látta').

A vizsgált kifejezések olyan metaforahálózatot mozgósítanak az értelmezés során, amelybe beletartozik az is, hogy a vizuális inger hatására mentális képet alkotunk, és a belső (feldolgozott) képet „ki is tudjuk vetíteni”, ezáltal a LEHETSÉGES és a JÖVŐ tartományokban is tudjuk értelmezni. Aki előrelátó, az a meglévő tapasztalatai alapján következtet a jövőben fennállóra, arról mentális képet, tudást konstruál, tehát valamilyen képet, tudást „kivetít” a jövőre (l. *előre vetít* vmit, például a (3) mondatban).

(3) Felkelés rémképét vetítette előre Thakszin Sinavatra volt thaiföldi kormányfő...⁵

2. A preepisztemikus⁶ előrelátástól az inferenciális-episztemikusig. – Az *előreláthatólag*, *előreláthatóan* kifejezések – a *-hat* toldalék révén – potencialitást kifejező, ragos alakokból lexikalizálódott módosítószók. Nem előzetes tudást, hanem a jelenben biztosan még nem tudható, jövőbeli eseményekre vonatkozó feltevést jelölnek, amelyhez a beszélő következtetési folyamatok révén jut el (inferenciális-episztemikus modalitás). A jelentés lexikalizálódásában fontos mozzanat, hogy a „belátható”, közeli jövőt a jelen kiterjesztéseként (kiterjesztett valóságunkként) értelmezzük.⁷ A belépés az episztemikus tartományba akkor történik, amikor ez a kiterjeszthetőség potenciális valóságként, a beszélő vélekedéseként jelenik meg. Erre példa a (4) mondat: a kérelmek csökkenése nem bizonyos, hanem csak várható, a beszélő szerint ez a leginkább valószínű a lehetőségek közül (vö. a kérelmek száma változatlan vagy emelkedik). Hasonlóképpen az (5) mondatban a beszélő szerint a telefonhálózat megreformálása a leginkább várható következmény.

(4) Számítások szerint a [...] megmaradt [...] keret elegendő lesz ebben az évben, a visszamenőlegesen folyósított nyugdíjmelésnek köszönhetően ugyanis *előreláthatólag* csökkennek majd az eseti ellátás iránti kérelmek.

⁵ Metropol.hu 2011. 02. 08. (<http://www.metropol.hu/nagyvilag/cikk/571919>)

⁶ A preepisztemikus az inferenciális-episztemikus tartományba való belépés előtti, a grammatikalizáció folyamatában azt megelőző állomás, szemantikai tartomány.

⁷ Vö. LANGACKER 1991: 277.

(5) Moray javaslatának a bevezetése esetén ugyanis ezek az egyszerű áramkörök várhatóan nem csak a rádiózást, a rádió- és tévékészülékek előállítását teszik majd olcsóbbá, hanem *előreláthatóan* megreformálják a telefonhálózatot is.

Az *előreláthatóan*⁸ kifejezés preepisztemikus 'előre (már az esemény előtt) láthatóan, előre tudhatóan' jelentésben is él (lásd a (6), (7) és (8) mondatokat)⁹. A preepisztemikus használat a kifejezés esetén másodlagos, a perspektivizáltsággal (a beszélőtől különböző személyek vélekedésének közlésével, lásd a (6) és a (8) példát) és a hipotetikusság mentális tartományának megnyitásával függ össze (lásd a (7) mondatot). A szerkezeti tagok természetesen ebben a jelentésben is metaforikusak.

(6) A Bokros-csomag egyensúlyjavító hatása már *előreláthatóan* átmeneti volt, ráadásul a legjobb években is maximum a hiány csökkenéséről volt szó és nem többlétről – akár a külkereskedelmi mérleget, akár a folyó fizetési mérleget nézzük.

(7) Ha a (3) bekezdésben meghatározott végrehajtási eljárás nem vezet, vagy *előreláthatóan* nem vezetne eredményre, a nyugdíjbiztosítási igazgatási szerv a követelés ingó- és ingatlan-végrehajtással történő behajtására az erre illetékes szervhez átadja.

(8) Érdekes módon, a verseny előtti napon hasonló vehemenséggel bizonygatta a lap, hogy Sumi természetesen, mindenki által *előreláthatóan* nem indulhat, mert sebesülése súlyos.

A preepisztemikus funkciójú *előreláthatóan* jellemzői (amelyek egyben meg is különböztetik az inferenciális-episztemikus *előreláthatóan*-tól):

- bővíülhet a kognitív folyamat szubjektumát jelölő határozóval (pl. *mindenki által előreláthatóan*) (lásd (8))
- vonatkozhat múlt idejű eseményre, ekkor ellentéte az *előre nem láthatóan* (lásd a (6) példát)
- előfordulhat feltételes tagmondatban¹⁰ (lásd a (7) adatot)

⁸ A preepisztemikus használatra a hétköznapi írásgyakorlatban ugyanúgy jellemző az egybeírás, mint a kodifikált különírás. A helyesírást szempontként nem használok a kifejezések funkcionális leírásában, a különböző funkciójú kifejezések elhatárolásában.

⁹ A potencialitás jelöltsége miatt természetesen ez a kifejezés is modális, de nem episztemikus, hanem alapmodalitást képviselő (ezen belül cirkumstanciális).

¹⁰ Az *előreláthatólag* egyik előfordulását, amely szintén feltételes tagmondatban szerepelt nem soroltam ide, mert megfelelőbbnek tartottam az episztemikus értelmezést, bár a preepisztemikus is lehetséges. Az adat: *Ha előreláthatólag 5%-nál többet: sutty, lapát.* Értelmezésem szerint valószínűbb az, hogy 5%-nál több esetén előreláthatólag elbocsátanak, mint az, hogy akkor bocsátanak el, ha (például 3%-nál) már előre tudható, hogy mindenképp meg fogja haladni az 5%-ot.

- kapcsolódhat hozzá *már* és *is* partikula azt implikálva, hogy előre lehetett tudni, hogy bekövetkezik, már azelőtt is, hogy interszjektív tényé vált volna (lásd a (6) példát).

A preepisztemikus használatot csak az *előreláthatóan*-nál tudtam kimutatni (az adatok 8%-ában).

3. Az inferenciális-episztemikus funkciók. – Az *előreláthatólag/előreláthatóan* inferenciális-episztemikus modalitást jelöl, tehát a tagmondatban reprezentált szituációt a beszélő értékelése alapján lehetségesnek, általában nagy fokban valószínűnek jelöli (lásd a (9) okfejtés típusú példát).

- (9) Államuk sohasem volt – kivéve a Kurd Demokratikus Köztársaságot [...] –, és *előreláthatóan* soha nem is lesz.

A 'lehetséges' értékelés a beszélő következtetésén, mérlegelésén alapul (szubjektívizáció). Az összetett tő (vö. *előre látható* 'előre tudható') jelentése alapján alakult ki a vélekedésben is a bizonyossághoz közeli, nagy modális erősség: a beszélő a szituációt tipikusan mint tervezhető, számításokkal, bizonyítékokra építve előre jelezhető, nagy valószínűséggel bekövetkezőt mutatja be, de mivel a számítás/terv/vélekedés a jövőre vonatkozik, ez magában rejti azt a bizonytalansági faktort, amiért tényként a szituáció bekövetkezése mégsem állítható.

modális kategória	inferenciális-episztemikus
modális erősség	a közepesnél nagyobb, nagy
parafrázis	a beszélő előzetesen úgy gondolja (számolja/tervezi) vagy véli, hogy...
predikatív (melléknévi) tő, főmondat	<i>előre látható az, hogy</i> ¹¹
főmondati helyettesítésteszt	lehet/lehetséges, hogy

A két kifejezés inferenciális-episztemikus funkcióban felcserélhető¹², bár az *előreláthatóan* kevésbé gyakori (lásd a gyakorisági mutatókat a 6. pontban).

		a korpuszadatok %-ában
inferenciális-episztemikus funkció	<i>előreláthatólag</i>	100%
	<i>előreláthatóan</i>	92%

¹¹ A *látható* szófajilag nem „tisza” melléknév, hiszen a melléknévvel együtt, komplexen igei tulajdonsága is van (vö. pl. ígére jellemző bővítménye van).

¹² A preepisztemikus *előreláthatóan* ('már előzetesen is tudhatóan') nem cserélhető fel a csak inferenciális-episztemikus *előreláthatólag*-gal.

Az *előreláthatólag/előreláthatóan* a beszélő következtetését jelöli. Gyakoribb az, hogy a beszélő (valamilyen tapasztalat, megfigyelés¹³) vagy egyéb jel/bizonyíték alapján jut el eredményként a feltevéshez (lásd a (10) és (11) mondatokat), és csak ritkábban ún. okfejtés¹⁴ révén (lásd a (12), (13) adatokat).

(10) A londoni index *előreláthatólag* egy százalék körüli, míg a párizsi és a frankfurti tőzsdemutató közel két százalékos csökkenéssel fejezi be a napot.

(11) [...] kezelőorvosa szerint *előreláthatóan* egy hét múlva már részt vehet a jogász nő a tárgyaláson, ezért január 17-ére napolta el a bíróság a büntetőpért [...]

(12) Washington hírek szerint mindenképpen megvárná e testület vitáját, bár *előreláthatólag* heves ellenzés alakul majd ki a követendő eljárás körül.

(13) A módszer emellett *előreláthatóan* erősíti és gyorsítja a mezőgazdaság intenzívebbé válásának folyamatát, ami szöges ellentétben áll a fenntartható gazdálkodás elveivel.

Az eredmény típusban a bizonyíték leggyakrabban valamilyen mérés, számítás, terv. A két típus szétválasztását gyakran nem tudtam megoldani, ezért az alábbi megoszlási adatok csak az arányok érzékeltetésére alkalmasak.

		az adatok %-ában
<i>előreláthatólag</i>	eredmény	98%
	okfejtés	2%
<i>előreláthatóan</i>	eredmény	74%
	okfejtés	18%

A szubjektívizáció művelete mellett a két kifejezés interszjektív lehetőségességet is jelöl, hiszen a beszélő saját következtetését úgy mutatja be, mint ami mások számára is hozzáférhető, illetve mások által is elfogadott, ill. elfogadható lehetőségesség. Az egyéni vélekedés és az interszjektív lehetőségesség közlése között nem mindig lehet különbséget tenni, az interszjektív jelleg erősebb az eredmény típusú következtetésnél (különösen, ha a bizonyíték is meg van adva és/vagy általánosan hozzáférhető). A teljes szétválasztás nem is lehetett céltudatos, az interszjektivitás feltételezi a szubjektivitást (az implikációs viszony a másik irányban nem érvényes).

Az episztemikus lehetőségesség (feltevés) és bizonytalanság jelölője mellett az *előreláthatólag* – nagy modális erőssége (és általában a számítás/tervezés bizonyítékának jelöltségével asszociálódása) révén – az erősítés eszközeként funkcionál (lásd (14)).

¹³ Ez leggyakrabban orvosi véleményben, az állapot előrejelzésében fordul elő.

¹⁴ A szakirodalomban *okfejtés* mellett a *mentális konstruktum* megnevezés is előfordul (vö. KIEFER 2000: 329).

(14) Mint mondta, elképzelése jó esetben is *előreláthatólag* csak 2001 végén léphetne életbe, ám országa addig semmiképpen sem hajlandó várni az érvényben lévő szankciók feloldására.

		az adatok %-ában
erősítés	<i>előreláthatólag</i>	6%
	<i>előreláthatóan</i>	0%

4. Ható kör. – Az *előreláthatólag/előreláthatóan* tipikusan egy a protoállítás kidolgozását vagy korlátozását elvégző kifejezéssel van kapcsolatban (vö. IMRÉNYI 2009), ilyenkor a protoállításra közvetlenül nem vonatkozik, nem nyitja meg számára az episztemikus értelmezési tartományt.

(15) Shuttleworth *előreláthatólag* 9–10 napot tölt majd a világűrben, jövő tavasszal.

A (15) mondatban a módosítószó nem érinti az utazás lehetséges vagy nem lehetséges voltát, ez nem is kerül előtérbe, a kifejezés kizárólag az időtartamra vonatkozik.

Összehasonlításképpen a (16) mondatban a módosítószó közvetlenül (az IDŐ tartományban kidolgozott) protoállításra vonatkozik (a hazamenetel beszélő szerinti lehetőségességét jelöli¹⁵), míg az összevetés céljára általam alkotott (17) szerkezetben a kidolgozott és egy bizonyos időre már korlátozott protoállításra, pontosabban az ige időhatározójára (*a jövő héten*) vonatkozik ('előreláthatólag akkor és nem máskor mehetnek haza'; nem a hazamenetel lehetőségességét értéke-li, hanem csak az idejét valószínűsíti).

(16) [...] a betegek állapota csütörtök reggelre már javult, a héten *előreláthatólag* haza is mehetnek.

(17) *előreláthatólag* a jövő héten mehetnek haza

A módosítószó hatókörében lévő, tagmondaton belüli kifejezés szemantikai szempontból a következő megoszlást mutatja:

¹⁵ Az igealak *-het* eleme nem episztemikus, hanem diszpozicionális (a beteg állapotától függő) lehetőségességet jelöl.

	<i>előreláthatólag</i>	<i>előreláthatóan</i>
IDŐPONT, INTERVALLUM (pl. <i>augusztusig</i>)	58%	42%
MENNYISÉG, MÉRTÉK (pl. <i>pénzösszeg, húszszorosa</i>)	26%	16%
egyéb (lehetséges/tervezett ESZKÖZ, SZEREPLŐ)	2%	2%
összesen:	86%	60%

Az *előreláthatólag/előreláthatóan* kifejezés jellemzően (92%, ill. 88%) a tagmondat belsejében fordul elő.

	<i>előreláthatólag</i>	<i>előreláthatóan</i>
önálló mondatként	0%	0%
tagmondat élén	8%	12%
tagmondat végén	0%	0%
közbevetés	0%	0%

5. Formai alakulástörténet.

kialakulása (EWUng.)	az <i>előre</i> határozószóból (1416 u.: <i>elő</i> + <i>-re</i> határozórag → határozószó, vö. <i>előtt, elől</i>) és a <i>látható</i> melléknévi ige-névből – <i>lát</i> (12. sz. vége) + <i>-hat-ó</i> képző – keletkezett <i>-lag</i> vagy <i>-an</i> határozóragos ¹⁶ összetétel lexikalizálódott módosítószóvá
korai adat ¹⁷	1830/1863: „s bár ama férfi..... jó nevek, de <i>előreláthatólag</i> csak nevek tekintélye mögé menekült...” ([Nagyszótár, cédulaanyag:] Bajza munkái V. 56). ¹⁸ 1848: ... nem inkább terjeszkedni kell azzal, anynyival inkább, mivel <i>előreláthatólag</i> a' szükség annak termékeire csak nőhet és teljességgel nem csökkenhet.

A melléknévi összetételben szereplő kifejezések jelentésének (*előre látható* 'előre tudható') bázisán épült tovább a lexikalizáció során a módosítószó modális

¹⁶ Ragnak tekintem a végződéseket, ehelyütt nem foglalkozom azzal a problematikával, hogy a toldalékok osztályozási kísérletei során milyen kérdések merültek fel a szakirodalomban e végzések státusával kapcsolatban.

¹⁷ Az etimológiai szótárak nem hozzák a kifejezést címszóként, nem találni bennük első adatot.

¹⁸ Az első adatot HORVÁTH LÁSZLÓ bocsátotta rendelkezésemre, köszönöm neki! A második (1848-as) a Magyar Történeti Korpuszból származik (<http://www.nytud.hu/hhc/>).

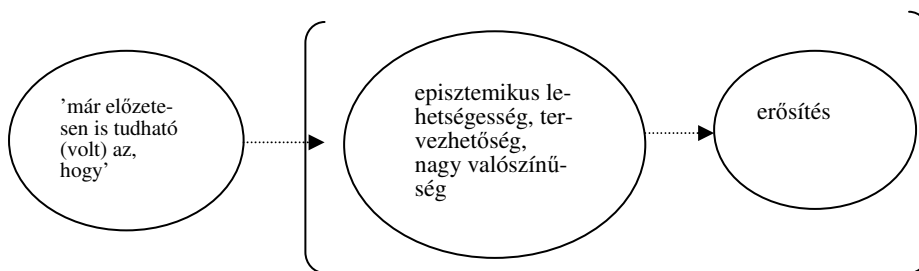
jelentése, amelyben új a szubjektívizáció műveletének lexikális jelölése, tehát a szituáció 'nagy valószínűséggel, tervszerűen bekövetkező' értékelésének a beszélőhöz mint a tudatosság szubjektumához kötése (SANDERS–SPOOREN 1997). A módosítószó az adott szituációt mint a beszélő megítélése szerint leginkább feltehető lehetőséget jelöli.

A grammatikalizáció¹⁹ során az integritás csökkent: a módosítószó lexikalizálódott, megszilárdult ragos alak. A rag felől nézve: vagy a *-lag* vagy az *-an* rag a szerkezetben kötelezővé vált, a két rag valójában nem felcserélhető, hanem a tőnek mindkét raggal megindult az egybeforrása (vö. még például *feltehetően, feltehetőleg*). A módosítószói kifejezés jelentése lexikalizálódott, elkülöníthető a valódi ragos alaktól (bár a kiinduló szerkezetre csak az *előreláthatóan* esetében volt példa – lásd a preepisztemikus funkcionál –, az *előreláthatólag* csak inferenciális-episztemikus jelentéssel szerepelt a korpuszban).

Kondenzáció is történt, az (*előre*) *látható* bővítménye (*vki által*) (és a *vmi* főnévi alaptag, ha a *látható* jelző, vagy alany, ha a *látható* állítmány) nem jelenhetnek meg az inferenciális-episztemikus *előreláthatólag/előreláthatóan* kifejezésekhez kapcsolódva, tehát a grammatikalizáció során a „hatókör” csökkent.

A modális, inferenciális-episztemikus használat jellemzően a tervezett, számításokkal alátámasztott, tehát várható bekövetkezés jelölése a beszélő vélekedéseként. A grammatikalizációs ösvény az alapmodális (circumstanciális) tartományból vezet az inferenciális-episztemikus felé (az ábrán nyíl jelöli).

Az episztemikus tartomány (határait zárójelek jelzik) kevésbé tagolt, csak a következtetés fajtája, az ehhez kapcsolódó megbízhatóság és modális erősség mentén, valamint az erősítés többletfunkciója révén árnyalható.

6. Előfordulás különböző szövegtípusokban, -m ú f a j o k b a n . – A jövőre vonatkozó lehetőség mérlegelésének és jelölésének elsődleges terepe az előrejelzés: a legtöbb adat gazdasági prognózis, kisebb részben meteorológiai, orvosi vagy társadalmi változásokkal, sporttal kapcsolatos előzetes várakozás főképp sajtó általi közlése volt.

¹⁹ A grammatikalizációs paraméterekre vonatkozóan DÉR 2008-ra támaszkodtam (főként 2008: 33).

Az *előreláthatólag* és az *előreláthatóan* változatok közül az *előreláthatólag* jóval gyakrabban fordul elő, átlagos gyakorisága több mint kétszerese a másik kifejezésének (a gyakorisági mutató db/ezer szövegszó arányban van megadva).

<i>előreláthatólag</i>		<i>előreláthatóan</i>	
alkorpusz	gyakorisági mutató	alkorpusz	gyakorisági mutató
sajtó	0,009	sajtó	0,004
tudományos	0,002	tudományos	0,001
hivatalos	0,003	hivatalos	0,002
személyes	0,001	személyes	0,0005
átlagos mutató:	0,007	átlagos mutató:	0,003

Hivatkozások

- DENNETT, DANIEL C. 1998. Darwin veszélyes ideája. Typotex Kft.
- DÉR CSILLA 2008. Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Bp..
- HOLLAND, JOHN HENRY 1992. Adaptation in Natural and Artificial Systems. 2nd edition. MIT Press.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 56 (4): 342–374.
- KIEFER FERENC 2000. Jelentéelmélet. Corvina, Bp.
- KÖVECSSES ZOLTÁN 2005. A metafora. Typotex Kiadó, Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. Foundations of cognitive grammar II. Stanford University Press, Stanford.
- SANDERS, JOSÉ – SPOOREN, WILBERT 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELE – WAUGH, LINDA (eds.): Discourse and perspective in cognitive linguistics. John Benjamins, Amsterdam. 85–112.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. Magyar Nyelvjárások (XLI) 609–615.
- WALDROP, M. MITCHELL 1994. Complexity: the emerging science at the edge of order and chaos. Penguin Books.

LADÁNYI MÁRIA

A *-da/-de* képző megújulása: divat vagy termékennyé válás?

A Magyar Nemzeti Szövegtár két alkorpuszában, a személyes és az újságnyelvi alkorpuszban az adatgyűjtés idején¹ mintegy 180 neologizmus fordult elő a *-da/-de* képzővel. A kérdés az, hogy ezen adatok alapján mennyiben állíthatjuk, hogy napjainkban a képző termékennyé vált, vagy mennyiben tekinthetjük az új képzéseket egyfajta nyelvi divatjelenség megnyilvánulásának.² A kérdés eldöntéséhez a korpusz példái alapján az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy vannak-e a *-da/-de* képzős szavak között olyanok, amelyek jellegzetes mintázatokot mutatnak fel, és hogy ezeknek a mintázatoknak az alapján létrehozhatók-e további *-da/-de* képzős szavak.³

1. A főnévi alapú képzés

Először a főnévi alapú új képzéseket tekintem át.⁴ A korpusz adatai között a főnévi alapú derivátumok jóval kisebb arányban fordulnak elő, mint az igei alapúak, az összes adat kb. 15%-át teszik ki. A korpuszból vett néhány példa: *börde* 'bőrárut forgalmazó üzlet', *hamburgerde* 'hamburgerező [hely]', *gombócdá* 'fagylaltozó', *zuhanyda* 'zuhanyzó', *tanárida* 'tanári szoba', *dokida* 'rendelő'. A példákban a derivátumok az elfogadott *-da/-de* képzős szavakhoz hasonlóan (pl. *áruda*, *bölcsőde*) valamilyen (többnyire intézményesült) helyet neveznek meg. A konvencionális *-da/-de* képzős szavaktól eltérően azonban a korpusz neologizmusaihoz az esetek nagy részében tréfás/ironikus konnotáció járul. Különösen igaz ez a nem 'intézményesült hely' értelemben használt *-da/-de* képzős szavakra, így bizonyos testrész-megnevezésekre is, pl. *takonyda* 'orr', *pofonda* 'kéz'; ezekben az esetekben a *-da/-de* képzős szó csak a jelentés tréfás/átvitt felfogásában jelölheti az alapszó által megnevezett dolog „intézményesült” helyét.⁵

¹ Nagy Viktor 2004-es számítógépes adatgyűjtése. Ezúton is köszönöm az adatok rendelkezésemre bocsátását.

² A *-da/-de* képző eredetét BARTHA D. (1958) mutatja be, „hányatott” történetét pedig SOMOGYI T. (2002) tekinti át részletesen. A Magyar grammatika (KESZLER 2000) a képzőt mind az igei, mind a névszói alapú képzéseknél termékeny képzőként tünteti fel, míg a Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia c. kötetben (KIEFER – LADÁNYI 2000) ez a képző sem az igei, sem a főnévi alapú képzéseknél nem szerepel.

³ A cikk 2007-es könyvem, ill. 2008-as tanulmányom egy részletének némileg átírt változata.

⁴ Főnévnek tekintem a főnevesült mellékneveket és melléknévi igeneveket is, pl. *tanári* 'tanári szoba', *dohányzó* 'dohányzóhelyiség'.

⁵ A derivátumok jelentése gyakran nem számítható ki pontosan az alapszó és a képző jelentéséből, azaz nem kompozicionális, pl. a *disznóda* nem a disznók helye, azaz nem a disznóól másik neve, hanem a szervezett étkezés helyének, azaz az ebédlőnek a tréfás megnevezése a diáknyelvben (vö. a *Vályúhoz!* tréfás invitálással). Mivel a korpuszban szereplő *-da/-de* képzős szavak egy jelen-

A számos kivétel ellenére a *-da/-de* képzős derivátumokhoz (és így magához a *-da/-de* képzőhöz is) erősen kötődik az 'intézményesült hely'-jelentés – valószínűleg a jóval nagyobb arányú igei alapú képzéstől sem függetlenül (l. a továbbiakban). Ez különösen nyilvánvaló azokban a példákban, amelyeknek az esetében a képzés alapjául szolgáló szó maga is valamilyen (intézményesült) helyet nevez meg, és a képző ezt a jelentést mintegy megerősíti, pl. *tanárida*, *dohányzóda*. Ugyanakkor a derivátumok tréfás/ironikus konnotációja a neologizmusokban még az 'intézményesült hely' típusú jelentésnél is hangsúlyosabb, és a képzőjelentés elbizonytalanodása, a képzőhasználat esetleges következetlensége ebből is fakadhat.

Ez a jelentéskonnotáció azért vonhatja magával a derivátumok jelentésének kiszámíthatatlanságát, mert a tréfás/ironikus konnotáció és az ezzel is összefüggő metaforikus használat helyenként felülírja az 'intézményesült hely'-jelentést. Például ha valaki nem ismeri a *takonyda*, *pofonda*, *disznóda*, *gombócdá* derivátumoknak a használóik körében rögzült jelentését, az 'intézményesült hely' jelentésből kiindulva nem is tudja kikövetkeztetni őket.⁶

A sajátos jelentéskonnotációtól és a számos derivátumra jellemző kiszámíthatatlan jelentéstől sem függetlenül általában nem lehet közös tulajdonságaik alapján meghatározni azoknak a főneveknek a körét sem, amelyek a képzés alapszavai lehetnek. Ez alól csak néhány jelentéscsoport jelenthet kivételt.

Az olyan derivátumok alapján, mint pl. a *bőrde* vagy a *hamburgerde*, a közös jelentésbeli jellemző(k) alapján az áru-, az étel- és esetleg az italnevek csoportjának az esetében érdemes megvizsgálni a szisztematikus képzés lehetőségét. A *-da/-de* képzős főnevek ebben az esetben olyan elárúsító- vagy szolgáltatóhelyet (azaz speciális célra intézményesült helyet) neveznek meg, ahol hivatalos keretek között valamilyen árut, ételt vagy italt (a fenti példákban bőr-árut, ill. hamburgert)⁷ árulnak, ill. szolgáltatnak. Azt látjuk azonban, hogy (legalábbis egyelőre) a fenti egy-két elszórt példán kívül nincsenek ilyen képzések: **jegyde*, **festékde*, **újságda*, **főzelékde*, **tejde*.

A fenti nem elfogadott, általam megalkotott „kísérleti” derivátumok nem fordultak elő sem a vizsgált korpuszban, sem Google-kereséssel nem lehetett rájuk példát találni az interneten. Ha valaki egyénileg, játékosan használná ezeket vagy más hasonló derivátumokat, akkor a nyelvhasználók tréfás/ironikus jelentésárnyalatban, játékos megnevezésként elvileg értelmezni tudnák őket. Ez részben az ismert, 'intézményesült hely' jelentésű *-áruda* utótagú összetételek alapján (pl. *jegyáruda*, *dohányáruda*, *újságáruda*), részben pedig magának a *-da/-de*

tős része HOFFMANN szótárában (1996), ill. MAROSITZ szakdolgozatában (1998) is szerepel, a jelentésértelmezéseket az iskolai szleng esetében innen vettem át.

⁶ Noha a *disznóda* és a *gombócdá* valóban intézményesült helyet nevez meg, egyiknek a jelentése sem számítható ki.

⁷ Egy kicsit más eset a *gombócdá*, amelynek a jelentése 'olyan hely, ahol fagyaltot árulnak; fagyaltozó'. A derivátumnak ez a jelentése az alakból közvetlenül nem következik, tehát éppúgy nem kiszámítható, mint a *disznóda* 'ebédlő' jelentése. A fagyaltozó *gombócdá* megnevezése az *egy*, *két*, *három stb. gombóc(os) fagyalt* típusú szerkezetekre (mint kollokációkra) épül.

képzőnek az 'intézményesült hely' jelentése alapján lehetséges. (Az 'intézményesült hely' szóképzési jelentést – mint látni fogjuk – a jóval kiterjedtebb igei alapú képzés is alátámasztja.) Ennek ellenére az ilyen és hasonló derivátumok képzése esetleges, nem szisztematikus.⁸

Annak, hogy az elárúsító- vagy szolgáltatóhelyet megnevező, főnévi alapú *-da/-de* képzős alakok használata nem terjedt ki, nem lett rendszeres, véleményem szerint több oka is lehet. Ezek közül a megnevezési kényszer hiányát,⁹ a lexikai akadályozás hatását és a tréfás/ironikus konnotáció elkerülésének szándékát vizsgálom meg (megjegyezve, hogy ugyanezek a tényezők érvényesülnek a jóval kiterjedtebb igei alapú képzés esetében is).

A már régóta létező intézményesült elárúsítóhelyek esetében a megnevezési kényszer hiánya és a lexikai akadályozás hatása azért jöhet szóba, mert mind ezeknek a helyeknek van bevett, hivatalos, a cégtáblán szereplő megnevezésük is. Ilyen hivatalos megnevezések az *áruda*, ill. *bolt* utótagú összetételek (*jegyáruda*, *festékbolt*, *papírbolt*), az áru nevéből képzett *-s* képzős derivátumok (*új-ságos*, *zöldséges*, *órás*) vagy a számba jöhető ételek vagy italok nevéből képzett ige főnevesült melléknévi igeneve (*fagyizó*, *palacsintázó*, *söröző*, *borozó*), esetleg különböző összetételek (pl. *tejcsárda*, *tejbár*). Ezek miatt a már régóta létező, hagyományos hivatalos megnevezések miatt nincs megnevezési kényszer, ami segíthetné az új *-da/-de* képzős, intézményesült helyet megnevező derivátumok létrehozását, ill. terjedését, sőt, a létező szavak akadályozzák az azonos funkciójú új derivátumok létrejöttét.

A fenti jelenségeken túl az is befolyásoló tényező lehet, hogy a cég jellege igényli-e vagy megengedi-e, hogy a cégtáblán tréfás vagy játékos cégnév szerepeljen (vagy legalább a magánhasználatban a helyet ilyen módon lehessen megnevezni). Ha igen, akkor még mindig nem biztos, hogy a cég megnevezésekor (akár a cégtáblán, akár a hely informális említésekor) az áru vagy az étel-ital nevéből indulnak ki, hiszen gyakran előfordul, hogy ilyenkor nem főnévből, hanem igéből képzett tréfás konnotációjú *-da/-de* képzős alakokat választanak (pl. *faloda*, *sörözde*, *borozda*, *vedelde*).

Az igei alapú derivátumok esetében a fenti okok (a megnevezési kényszer hiánya, a lexikai akadályozás jelensége, ill. a tréfás konnotáció) szintén fennállnak, ennek ellenére az ilyen derivátumok használata kiterjedtebb. Ez valószínűleg azért van így, mert az igék esetében az alapszó pontosan kijelöli azt a cselekvést vagy folyamatot, amelynek az intézményesült helyét a *-da/-de* képzős derivátum megnevezi (pl. a *(kulcs)másolda* olyan hely, ahol hivatalos keretek között (kulcsot) másolnak). A főnevek esetében mindaddig, amíg a derivátum jelentése a használók körében nem rögzült, csak következtetni lehet arra, hogy minek a helyéről van is szó pontosan. A bőrt például nemcsak eladni lehet intézmé-

⁸ Google-kereséssel az interneten található néhány ilyen jellegű képzést, pl. *Papírda Kereskedelmi Kft.*, *papírda* (Szondi utcai papírbolt neve); *Sörde* (söröző neve az Üllői úton); *szendvicsde* 'gyorsétterem' (blogbejegyzésben).

⁹ Lásd BAUER (1983) „nameability requirement” fogalmát.

nyes körülmények között, hanem feldolgozni is – az, hogy a *börde* nem a szücs műhelyének a neve, hanem egy olyan üzleté, ahol bőrárut adnak el, csak a jelentés konvencionalizálódásával rögzül és válik egyértelművé.

Ha a főnévi alapú képzésnek¹⁰ csak az alaki oldalát vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy vannak nem szabályos képzések, amelyek részben a képzett alapszó csonkításával függnek össze (pl. *lelkifur-dal-ás* + *-da/-de* → *lelkifur-da*), részben analógiás hatásokat tükröznek (pl. a *csövelde* esetében a *növelde*-típus analógiás hatását láthatjuk: *nő* – *növ-el* – *növ-el-de* → *cső* – *csöv-es*, *csöv-ek* – *csöv-elde*). Érvényesülhet a csonkítás és az analógiás hatás kombinációja is. (Pl. a *kupolda* alakban mind csonkítás – az *-i* kicsinyítő-becéző képző (*kup-i* < *kupleráj*) törlése –, mind az *ápolda*-típus analógiás hatása tetten érhető: *ápol* – *ápol-da* → *kup-i* – *kup-olda*.¹¹)

Összefoglalva a főnévi alapú képzés sajátosságait, azt mondhatjuk, hogy a képzésmód szemantikailag gyakran szabálytalan, nagyon sok a nem kiszámítható jelentésű derivátum (főleg az iskolai szlengben). Az alapszavak körét vagy nem tudjuk közös tulajdonságaik alapján meghatározni, vagy ha mégis megpróbálunk ilyen szócsoportokat kijelölni (árúk, ételek és italok), a képzésmód (különböző okok miatt) nem tűnik feltétlenül alkalmazhatónak a csoport minden tagjára. A *-da/-de* képzővel történő főnévi alapú képzés alaki szabálytalanságokat is mutat.

2. Az igei alapú képzés

Az MNSZ két alkorpuszából gyűjtött *-da/-de* képzős neologizmusok nagy részét (mintegy 85%-át) az igei alapú képzések teszik ki. A korpuszból vett példák: *másolda*, *rajzolda*, *faloda*, *vedelde*, *iszolda* (így!, honlappal rendelkező szórakozóhely neve), *sörözde*, *borozda*, (*gyors*)*kajálda*, *kukkolda*, *szexelde* stb.

A főnévi alapú képzésektől eltérően az igei alapú derivátumok nagy részében a képzett szó jelentése az ige és a képző jelentése alapján kiszámítható: 'olyan hely, ahol az igében megnevezett cselekvést intézményes keretek között üzik', azaz az igei alapú derivátumok tipikusan szintén valamilyen intézményesült helyet neveznek meg. Vannak azért kivételek is, főként az iskolai szlengben.¹²

A főnévi alapú képzésekhez hasonlóan a hely megnevezése ezekben a képzésekben is tréfás/ironikus jellegű, kivéve az összetételi előtaggal bővített, ill. pontosított cégneveket, pl. *kulcsmásolda*, *alakformálda*, *műköszörülde* (bár ezeknek az esetében is vannak olyan hivatalosabb, „komolyabb” megnevezések is, amelyek az ilyen jellegű tevékenységeket folytató cégek cégtábláin is szerepelnek: *kulcsmásoló* ~ *kulcsmásolás*, *alakformálás*, *műköszörűs*).

¹⁰ Emlékeztetőül: a főnevesült mellékeveket és melléknévi igeneveket is ide soroltam.

¹¹ Ennek a derivátumnak az alakjában szerepet játszhat még a *kupola* szó analógiás hatása is.

¹² MAROSITZ KRISZTINA (részben HOFFMANN ISTVÁN szótára alapján) számos, az iskolai szlenghez köthető *-da/-de* képzős szót gyűjtött össze és közölt. Ezek nagy része is igei alapú derivátum, de nem mindegyik neologizmus, és sok közöttük a nem kiszámítható jelentésű szó. Az iskolai szlengből vett példák: *koplalda* 'menza, ebédlő', *csücsülde* 'előadóterem', *pingálda* 'rajzterem', *firkálda* 'rajzterem' vagy 'toll', *zsebszámolda* 'zsebszámológép', *magolda* 'magyar', *poházda* 'száj', *tejelde* 'nagy mellű nő'.

Az MNSZ két vizsgált alkorpuszából származó és más internetes példák között vannak olyan *-da/-de* képzős neologizmusok is, amelyek nem intézményesült helyet neveznek meg, hanem jelentésük más, igéből képzett derivátumok, nevezetesen *-ás/-és* képzős főnevek jelentésének felelnek meg.¹³ A *-da/-de* képzős derivátumok ebben az esetben is tréfás/ironikus konnotációjúak, éppúgy, mint az 'intézményesült hely' jelentésben.

Néhány példa az MNSZ-ből az *-ás/-és* képzővel azonos funkciójú *-da/-de* képző használatára (tréfás/ironikus konnotációval): (1) *a cora-ban kb 2 percet töltöttem, gyors akcióm 1 villanás alatt lezajlott - lecsaptam az előre kitervelt márkákra, go to pénztár, utána pedig <pakolászda> a hátizsákomba*; (2) *nem mondtam, h. nyálás a (re)load, csak nagyon populáris, mindkét lemez egyértelműen <pénzcsinállda> (bmw-nek abszolút igaza van, h. ez nem túl szimpi)*; (3) *A bő egyórás <tombolda> nem okozott csalódást, Lukács és testvérei megmutatták, mi az, zenélni a reflektorok fényében.*¹⁴

Kérdés, hogy mi lehet az oka a *-da/-de* képző fenti, új típusú használatának (amelyből esetleg a későbbiekben akár egy új szóképzési jelentés is kialakulhat).

Megnevezési kényszer ezekben az esetekben nem állhat fenn, hiszen minden igéből képezhető *-ás/-és* képzős elvont főnév. A képzés ellenében hat ugyanakkor, hogy ugyanezen ok miatt mindig érvényesül a lexikai akadályozás hatása.

Az, hogy egyáltalán lehetségesek ilyen használatok, véleményem szerint az intézményesült helyek váltakozó *-ás/-és*, ill. *-da/-de* képzős cégnevei, ill. feliratai között felismert összefüggésből, ill. az erre az összefüggésre épülő analógiás folyamatból adódhat. Vagyis ha vannak *kifőzés ~ kifőzde*, *másolás ~ másolda*, *alakformálás ~ alakformállda* stb. típusú megfelelések az intézményesült helyek megnevezésében, akkor analógiás összefüggés alapján az *-ás/-és* képzős derivátumok általában is felcserélhetővé válnak a *-da/-de* képzős derivátumokkal. Egy konkrét példán bemutatva:

kifőz-és	~	kifőz-de
↓↑		
pakolász-ás	~	X

pakolász-ás	→	pakolász-da

¹³ Ezeket a példákat legalább egy tagmondatnyi szövegösszefüggésben érdemes bemutatni, hogy a sajátos jelentés érzékelhető legyen. Az idézetekben mindenütt megtartom az eredeti írásmódot.

¹⁴ Hasonló példák internetes oldalakról: *augusztusig csücsülde lesz a molban alsó hangon úgy vegyétek.* (portfolio.hu – Online gazdasági újság: 01. 14.); *tegnap Anna névnap, és köszöntöttük fel vala két Annuskánkat Tekében vedelde* formájában (Locco Blog 2.0.)

Ha ez valóban így van, akkor ezt az új használatot egyértelműen az igei alapú *-da/-de* képzős intézményes hely jelentésű derivátumok használatának a terjedése, megerősödése alapozza meg. Másfelől az is lényeges, hogy a *-da/-de* képzőnek ez a új típusú használata a laza társalgási stílushoz kötődik, amelyben egyébként is fontos szerepet játszik a *-da/-de* képző által is hordozott tréfás/ironikus konnotáció. A példák nem túl nagy száma azt mutatja, hogy ez a használat még nem terjedt el, egyelőre egyéni leleménynek számít.

Az igei alapú képzésben (a főnévi alapúhoz hasonlóan) a nem szabályos képzések részben az alapszó csonkításával, részben különböző analógiás folyamatokkal függnek össze.

A csonkítás azokat a derivátumokat érinti, amelyeknek az alapszava képzett szó, pl. *bűz-öl-ög* + *-da/-de* → *bűz-öl-de*, *néz-előd-ik* + *-da/-de* → *néz-elő-de* 'televízió', *gyengé-l-ked-ik* + *-de* → *gyengé-l-de*. Analógiás képzések is előfordulnak, így az *ápol* – *ápol-da* típus alapján az *isz-ik* – *isz-olda*¹⁵ vagy a szintén szabálytalan *lő/lövöldöz* – *lövölde* alapján a *töm* → *töm-ölde*. Csonkítás és analógia egyaránt szerepet játszik következő képzésekben: *röf-ög* → *röf-ölde*, *köp-köd* → *köp-k-ölde*.

A csonkításokra esetleg a ritmikai analógia jelensége adhatna magyarázatot, vagyis az, hogy a *-da/-de* képzős derivátumok tipikusan három (az egy szótagú összetételi előtaggal bővítettek pedig négy) szótagúak. A csonkításos derivátumok (akár a főnévi, akár az igei alapú képzést vesszük tekintetbe, és bármely része is törlődik az alapszó képzőállományának) megfelelnek ennek a kritériumnak: tipikusan három, maximum négy szótagúak.

Az igei alapú képzést összefoglalóan az jellemzi, hogy a derivátumok (a főnévi alapú képzéshez viszonyítva) jóval nagyobb számban kiszámítható jelentésűek. Az igei alapú *-da/-de* képzős derivátum jelentése tipikus esetben: 'olyan hely, ahol az igében megnevezett cselekvést intézményes keretek között üzik'. Ugyanakkor az igei alapú derivátumok körében is nagy számban vannak nem kiszámítható jelentésű szavak is. A kiszámítható és nem kiszámítható jelentésű derivátumok közös jellemzője a tréfás/ironikus konnotáció. A képzés alapszavainak körét nagyon nehéz lenne teljes körűen meghatározni, vagy akár csak megadott jelentésű szócsoportokat lehetséges alapszavakként kijelölni, mivel *-da/-de* képzős derivátum a fenti jelentésben elvileg bármilyen igéből létrejöhet, amely intézményes keretek között zajló cselekvést vagy folyamatot jelöl – és ez nagyon tág kategória. Az igei alapú képzés esetében is megállapíthatjuk, hogy a létező szóként rögzült intézményesült helynevek nagy száma miatt a megnevezési kényszer hiányának és a lexikai akadályozásnak kiemelt szerepe van. Bár az igei alapú képzés jóval szisztematikusabbnak tűnik, mint a főnévi alapú képzés (főként a derivátumok jelentésének jobb kiszámíthatósága miatt), itt is viszonylag nagy számban fordulnak elő nem kiszámítható jelentésű, ill. nem szabályos kép-

¹⁵ Az iskolai szlengben létezik egy másik szabálytalan alak is, az ige *v*-s tövéből a (talán az *iroda*-típus mintáját követő) *iv-oda* is.

zések, ami (a képző konnotációjának megfelelően) összefügghet az erős stílushatásra való törekvéssel is.

3. A -da/-de értékelése a termékenység szempontjából

Az MNSZ-beli adatok elemzése alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy napjainkban a *-da/-de* képzős derivátumok számának megszorodása jellemző. Az új képzések körében megfigyelhetők formálódó szabályosságok, többkevesebb szabálytalansággal, kivételekkel. A létező szóként rögzült intézményszerű helynevek nagy száma azonban a képzésmód kiterjedésének határokat szab. Mindezek miatt ez a képzésmód nem foglalható szabály(ok)ba, tehát egy szabályelvű nyelvtan kereteiben nem mondható termékenynek sem.

Ugyanakkor analógiásan működő mintázatokat/sémákat ebben a képzésmódban is fel tudunk vázolni. Ahogyan láttuk, ezeket a mintázatokat a derivátumok különböző mértékben követik, vagyis a mintázatok nem azonos erősségűek. A mintázatok erőssége többek között a derivátumok típuszámától függ (vö. BYBEE 2006). Ez azt jelenti, hogy egy, az analógia elve alapján szerveződő, sémaalapú nyelvtanban, amelyben a termékenység a típusgyakoriságra épül, elvileg megragadható lenne a különböző típusú sémák jelenlegi termékenységének mértéke. Ezt a felfogást alapul véve azt mondhatjuk, hogy a képzési mintázatok/sémák közül az 'intézményszerű hely' jelentésű igei alapú képzési séma erősebb, tehát a képzés termékenyebb, mint a főnévi alapú képzés mintázata, mivel az igei alapú képzésben kisebb a derivátumoknak a mintaként szolgáló sémától való eltérése. Ehhez képest a főnévi alapú képzésben szórványos a mintakövetés.

A *-da/-de* képzős derivátumok sajátos konnotációval rendelkeznek, stílusértéküket tekintve szisztematikus különbséget mutatnak az intézményszerű helyek létező megnevezéseitől, ezért e sajátos stílusértékük miatt jóval nagyobb szerepük van az informális, mint a formális használati közegekben. A mintázatok erőssége a jövőben a használat függvényében, a különböző mintázatokat követő derivátumok típusgyakorisága alapján változhat, vagyis a mintázatok termékenysége a továbbiakban nőhet vagy csökkenhet. A címben feltett kérdést így ma még nem lehet egyértelműen megválaszolni. Egy néhány év múlva megismételt vizsgálat alapján talán tisztábban fogunk tudni megítélni ezt a kérdést.

Hivatkozások

- BAUER, LAURIE 1983. English word-formation. Cambridge University Press, Cambridge.
- D. BARTHAKATALIN 1958. A magyar szóképzés története. (Magyar történeti szókészlet II.) Tankönyvkiadó, Bp.
- BYBEE, JOAN L. 2006. From usage to grammar: the mind's response to repetition. *Language* 82 (4): 711–33.

- HOFFMANN OTTÓ 1996. Mini-tini-szótár. A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára. Janus Pannonius Tudományegyetem Továbbképző Központ, Pécs. <http://nevarchivum.klte.hu/szlang/mini-tini/>
- HOFFMANN OTTÓ 1996/1997. Szóalkotási módok a 10–14 évesek ifjúsági nyelvén. Magyar Nyelvőr 120: 294–301, Magyar Nyelvőr 121: 290–309.
- KESZLER BORBÁLA 2000. Szóképzés. In: KESZLER BORBÁLA (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 307–20.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. A szóképzés. In: KIEFER FERENC (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp. 137–64.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2008. Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete. In: Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR és LADÁNYI MÁRIA. Akadémiai Kiadó, Bp., 2008, 349–430.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ). <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- MAROSITZ KRISZTINA 1998. Szóképzés a francia és a magyar szlengben. Szakdolgozat. KLTE, Debrecen. <http://nevarchivum.klte.hu/szlang/marositz.doc>
- T. SOMOGYI MAGDA [2002.] A *-da/-de* képző diadala. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM (szerk.): Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Kiadó, Bp., 432–6.

BERNARD LE CALLOC'H

Lloyd őrnagy elmesél Kőrösi Csomának egy érdekes történetet 1835 decemberének egyik estéjén

Kőrösi Csoma Sándor emlékének ajánlom

1835. december 14-én indultam el Calcuttából a folyón, hogy Bengál északi részébe menjek, és ott hosszútávra berendezkedjek. Miután Malda, Kishanghaj és Jalpaiguri között bolyongtam, különösebb meggyőződés nélkül Titaliahban telepedtem le, egy rossz levegőjű, csúnya kisvárosban, a Szikkim-Himalája lábainál, a Terai által képzett mocsarak közelében.

A brit Kelet-indiai Társaság által fenntartott, szipojokból álló helyőrséget vezényeltek ide a helyi tibeti lakossággal szemben, az 1816-os nepáli–angol háború után, hogy felkészüljenek minden eshetőségre.

Ennek a kis csapatnak a parancsnoka egy magas, jókedvű, pirosposzgás, vörösesszőke hajú walesi őrnagy volt, aki a George William Aynler Lloyd névre hallgatott. Amikor elmentem hozzá, hogy tiszteletemet tegyem nála, negyvenhat éves volt és unalmában ivott, annál is inkább, mivel a Gangesz deltájának ezen a vidékén majdnem egész évben kellemetlenül párás hőség uralkodik, amelytől az embert állandóan izzad. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ezen az Isten háta mögötti helyen, ahol ő volt az egyetlen fehér ember, azzal is múlatta az időt, hogy etnográfiai kutatásokat végzett, amelyeket szívesen megjelentetett a calcuttai Azsia Társaság.

Ez a zsörtölődő, de igen jólelkű iszákos fickó a világ egyik legremekebb embere volt. December 20-án, rögtön megérkezésemkor meghívott vacsorázni, amelynek során az illatos fával megrakott kandalló mellett nem mindennapi beszélgetésre került sor, ennek történetét most leírom úgy, ahogy a naplómban feljegyeztem.

Épp Sir Theophilus Metcalfe főkormányzó különleges hobbiját elevenítettük fel, aki józan emberek nagy felháborodására lakásában a napóleoni időkől származó emlékeket halmozott fel.

– Ha már a gyűjtőknél tartunk – mondta Lloyd –, tudja ki volt Barré Latter őrnagy?

– Ez a név semmit nem mond nekem – válaszoltam –, azt hiszem, soha nem hallottam róla.

– Nos hát, Latter a Carrey és Marshman tiszteletesek által Szerampurban megjelentetett tibeti szótár összeállításának kezdeményezője. Nem tudta? – Nem tudtam, ugyanis azt hittem, hogy egy Schroeter nevű porosz lelkésznek köszönhet-

jük ezt a silány ajándékot. – Téved, Schroeter azért telepedett le itt, mert az elődöm Barré Latter volt. Azt hiszem, érdemes elmesélnem ezt a történetet, mivel Ön a tibetológia tudományának megalapítója.

Latter meglehetősen gazdag tiszt volt, nagy magánvagyon birtokosa. Mivel legalább annyit unatkozott, mint én ezen a titaliahi helyőrségen, ahol soha nem kell csatázni vagy ágyúval löni, szórakozásképpen keleti kéziratok gyűjtésével kezdett foglalkozni. Bár nem volt orientalista, és az általa oly lelkesen gyűjtött ritka dokumentumok szellemi értékét sem tudta felbecsülni, ideje legjavát azzal töltötte, hogy kiolthatatlan szenvedélye tárgyait felkutassa. Több száz, egy tucat különböző nyelven íródott dokumentumot sikerült így felhalmoznia. Egy sort sem tudott belőlük elolvasni, de ez nem zavarta. Megelégedett avval, hogy megmutatta őket a barátainak, és a könyvtárában gyönyörködött bennük, ott, Ön mögött, ahol nem a témájuk, hanem a méretük szerint helyezte el őket. Teringgettél! Még azt sem tudta, hogy „drága gyermekei” – így hívta őket – milyen témával foglalkoznak.

Nahát, egy szép napon, 1816-ban vagy 1817-ben, a Nepál elleni háború után, amelyet egy egységével végigharcolt a Teraiban, eljött hozzá az egyik kutatója, hogy egy „ismeretlen nyelven íródott” kézirat található annak a kolostornak a mélyén, amelyet a Tibetből és Nepálból elmenekült olasz kapucinusok nyitottak Patnában, ám azóta a spanyol kapucinusok lakták, akik kórházat működtettek benne. Latternak felforr a vére. Azt hiszem, rögtön el is utazott, hogy megbizonyosodjon arról, amit hallott. Néhány nappal később tért vissza, értékes kincsét úgy fogta, mintha az oltáriszentséget tartotta volna. A felesége mesélte el nekem a jelenetet, azt mondta, hogy teljesen átszellemült volt a tekintete, nem tudta, hová legyen örömeiben. Most került a birtokába egy olasz kézirat. De ez nem egy akármilyen olasz kézirat volt. Egy olasz–tibeti, tibeti–olasz szótárról volt szó, amelyet lhászai hosszú tartózkodása alatt állított össze 1716 és 1745 között Orazio della Penna di Billi atya, foglalkozására nézve kapucinus szerzetes, a közép-tibeti katolikus misszió prefektusa. A szerzetes eléggé megtanult tibeti nyelven ahhoz, hogy római katolikus hitvédelmi művek írásába kezdjen, amelyekben elutasította a buddhizmus tanait, és be akarta bizonyítani, hogy a kereszténység az egyedüli igaz hit. Hogy sikerrel járjon, vette a fáradságot, és hónapokon, éveken át gyűjtötte szisztematikusan az összes tibeti szót, amelyeknek a jelentésére saját anyanyelve segítségével jött rá. És amit Latter Titaliaha cipelt, egy kincs felfedezőjének üdvözült ábrázatával, az nem volt más, mint az olasz szerzetes több mint huszonöt évig tartó megfeszített munkájának gyümölcse.

Először, mint a többi szerzeménye esetében, megelégedett avval, hogy elhelyezze könyvtárában, és áhítatos tekintettel gyönyörködjön benne, nem gondolt arra, hogy használja, de egy napon az egyik látogatója megjegyezte, hogy egy ilyen típusú dokumentumot fel kellene dolgozni, mert a tibeti nyelv teljesen ismeretlen. Ugyanazt a munkát kell elvégezni Orazio atya szótárával, mint amelyet a francia Champollion végzett el a rosette-i kő segítségével, az egyiptomi hieroglifákkal. Másképpen fogalmazva: fel kellene használni az olasz szavakat a nekik

megfelelő tibeti szavak jelentésének a meghatározásához. Így el lehetne készíteni az első tibeti szótárt, még akkor is, ha ez a mű befejezetlen, hiányos, sőt helyenként pontatlan lenne. Latter hagyta magát meggyőzni, és végrendeletében a kéziratot a calcuttai püspöki kollégiumra hagyta, amely intézmény tanárai között sok orientalista volt. Aztán Purniahba helyezték át, ugyanakkor pedig kinevezték alvezredessé. Mivel már régóta a pezsgő és a pálinka tartósította, hamarosan meghalt mocsárlázban... pontosabban az orvosok által neki adott fél font merkurokloridtól. Özvegye a hagyatékot átadta a püspöki kollégiumnak, és nem akart a dologgal többet foglalkozni. A kézirat őrzésével megbízott könyvtáros úgy gondolta, hogy eleget tesz, ha nem kezd vele semmit, tehát a könyvszekrény mélyére süllyesztette ezt a poros ócskaságot.

Bizonyára még most is ott lenne, ha nem történt volna meg a csoda. Egy Ceylonból érkezett német lelkész, akit Friedrich Christian Gotthelf Schroeternek hívtak (örültnek kell lenni ahhoz, hogy valakit így hívjanak) egy szép napon megérkezett Calcuttába, és látogatást tett a város püspökénél, hogy megmondja neki: azért jött, mert a Himalájánál lakó népeket akarja a keresztény hitre téríteni. A püspök megjegyezte, hogy ennek feltétele e nép nyelvének, azaz a tibeti nyelvnek valamilyen szintű ismerete: márpedig akkoriban ez a nyelv még teljes rejtély volt. A legjobb az lenne, ha Schroeter tisztelendő elkezdéné előbb tanulmányozni ezt a titokzatos nyelvet, amelyről senki nem tud semmit. Azt tanácsolta neki, hogy nézze meg a kollégium könyvtárát, hogy nincs-e ott valami, ami segíthetné a munkájában. Ez a zseniális ötlet volt mindennek a kezdete, valahogy úgy, mint Kolumbusz híres tojása. Schroeter úgy talált rá Orazi della Penna kéziratára, mint az egyiptológusok a fáraók sírjának mélyén fekvő múmiákra. Rögtön magához is ragadta a kéziratot, a püspök pedig, akit nagyon meglepett, hogy tudta nélkül ilyen ritka kincset birtokol, engedélyezte, hogy magával vihesse és tanulmányozhassa, mielőtt hittérítő missziójára elindulna. Amikor Schroeter megtudta, hogy a kéziratot egy titaliahi helyőrségi tiszt adományozta, elhatározta, hogy feljön ide, és itt telepedik le, hogy teljesen átadhassa magát a nyelvészeti kutatásainak. Elérte, hogy kinevezzék tábori lelkésznek, amely pusztán formális kinevezés volt, mivel rajtam kívül, aki a legnagyobb hitetlen, és egy cseppet sem törődik Istennel, az itt állomásozó katonák mind bengáli muzulmánok. Ostoba fickók, akik szintén azt képzelik, hogy az „igaz hitet” birtokolják, csak a Koránra esküsznek, noha soha nem olvasták – írástudatlanok –, a katonai gyakorlatok kelles közepén, napjában ötször imádkoznak, és makacsul kitartanak amellett, hogy nem esznek disznóhúst. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen közösség mellett Schroeternek nem kellett attól tartania, hogy túl sok munkája lesz. A filozófusok bölcsességével fogta fel a dolgot, nem akart megtéríteni, egyáltalán nem érintkezett a katonákkal, és végül is nagyon boldognak tűnt, hogy ilyen szinekúrát fedezett fel. Orazio atya szótárának tanulmányozásával töltötte a napjait, német szavakat helyezett az olasz szavak mellé, mint azokban a társasjátékokban, amelyekben egy szót másikra kell felcserélni.

Szórakozott pillantást vettem a munkájára, és megjegyeztem, hogy az olasz szavakat a német helyett inkább angolra kellene lefordítani, mert a német szinte teljesen ismeretlen Indiában. Schroeter boldogan beleegyezett, de hozzátette, hogy ez még jobban megnehezíti a feladatát, mert olaszul sem tud! Nyilvánvalóan elég kockázatos dolog, ha az ember egy olyan nyelvre akar fordítani, amelyet rosszul ismer, egy olyan nyelvet, amelyet egyáltalán nem ismer, egy olyan harmadik nyelv segítségével, amelyet alig ismer. De Schroeter elfogadta az én nehézfejtűségemből és tudatlanságomból eredő kihívást. És amíg én legyezgettem magamat a verandán, és a whiskymet szürcsölgettem, ő vért izzadva fordított, összeráncolt homlokkal, aggódó tekintettel kereste reménytelenül teuton fafejében a szavakat, amelyek csak nem akartak kijönni belőle. Tanúja vagyok annak, hogy milyen nehézséget okozott neki, hogy rossz angolsággal lefordítsa a katolikus szerzetes olasz zagyvaságait, és kitartó munkájának eredményeként a porosz lelkészem kezdte megismerni a tibeti nyelv titkait. A végén már sajnáltam. Már aludni sem tudott. Magában beszélt, és rémálmai voltak. A közös étkezéseinknél elfelejtett enni. Ha madérai bort töltöttem neki, azt felelte, hogy iható a bordeaux-i borom. A marhasültjeim annyira sem hatottak rá, mint a legrosszabb currys birka. Végül elvesztettem a türelmemet. Megparancsoltam neki, mintha az egyik tizedesemnek parancsoltam volna, hogy hagyja abba ezt a komédiát. Nem volt semmi értelme annak, hogy tönkretégye magát azért, hogy a hegyekbe menjen megtéríteni a nyomorult, tetves barbárokat, akik még csak nem is emberi lények. Az asztalra csaptam, néhány walesi káromkodás kíséretében, amelyet nem értett, dühös voltam a fehér emberek nevetséges mániájára, akik meg akarják tanulni ezeknek az átkozott vadembereknek az átkozott nyelvét, ahelyett, hogy ezek az átkozott nyomorult pogányok tanulnák meg a mi szép angol nyelvünket, amely, mint azt mindenki jól tudja, a világ legszebb nyelve.

Hiába háborogtam, Schroeter, akit dühkitörésem egy pillanatra észre térített, másnap folytatta rabszolgamunkáját. Annyira erőltette a dolgot, hogy egy napon megbetegedett, és nagyon magasra szökött a láza. Az érvágások és a hashajtók sem segítettek. Erősnek tűnő szervezete nem bírta tovább. Rövid agónia után, 1820. július 14-én halt meg, anélkül, hogy visszanyerte volna az eszméletét, maga után hagyva egy részben befejezetlen munkát. A falutól északra fekvő temetőben temettük el, háromszáz yardra innen. Ha odalátogat, megnézheti a nevét viselő kőtáblát.

Mit lehetett tenni ezekkel az összefirkált papírokkal, amelyekben keveredett az olasz a tibetivel, a német pedig az angollal. Kikértem Latter őrmester özvegyének a tanácsát, aki azt javasolta, hogy forduljak a szerampuri baptistákhoz. Rögtön tudattam Carey doktorral, hogy a birtokában vagyok egy kéziratnak, ami érdekelheti. Egy kis időre rá, egy hittérítő útja alkalmával, amelyet ez a gazfickó rendszeresen megtett a belső országrészben, fáradhatatlanul prédikálva a hívó szavaira tökéletesen közönyösen reagáló lakosságnak, meglátogatott. Megmutattam neki a szerencsétlenül járt Schroeter füzeteit. Nem vallotta be nekem, hogy egyetlen árva szót sem tud tibeti nyelven, zsebre vágta a füzeteket, megköszönte,

és útnak indult, hogy folytassa hittérítő körútját és prédikációit. És aztán egy szép napon, 1826 júniusában, meglepődve hallottam, hogy lelkészem befejezetlen művét ezek a szerampuri urak úgy, ahogy volt, kiadták. Volt gyakorlatuk ebben. Évek óta adtak ki szótárakat és nyelvtankönyveket százsámra, mint ahogy a pékek gyártják a kifliket. A bengáli után a télugu, a tamil, a malajálam, miért pont a tibeti nem? Nem tudtam megfontolatlan misszionáriusi buzgalmuk ezen új termékének értékét felbecsülni, de elég sokat láttam készülésekor belőle ahhoz, hogy tudjam, hogy a koraszüléssel járó minden baj és probléma megvan benne. Ezért nem is lepődtem meg, amikor a következő évben megtudtam, hogy utasítást adtak, hogy függesszék fel a terjesztését ennek az elvetélt műnek, és hogy Lord Amherst őnagysága egy bizonyos Kőrösi Csoma Sándor magyar tudóst bízott meg avval a feladattal, hogy a megegyezés szerint folytassa a kutatást. Hát kedves barátom, ezt a történetet szerettem volna Önnek elmesélni. Itt, ezen a helyen, ahol Ön most van, született meg az a szótár, amely majdnem véget vetett az Ön kutatásainak. Már csak azért is nagyon sajnáltam volna, mert nem lett volna szerencsém megismerni Önt. – Majd töltött magának újra kedvenc italából.

Nagy léptekkel gyalogoltam a kunyhóm felé a sűrű erdőben, amelyben tigrisek lapultak, és elgondolkoztam azon, amit Lloyd mesélt nekem az imént. Tehát a calcuttai anglikán püspök egy lutheránus német lelkészt bízott meg azzal a feladattal, hogy fordítsa le egy katolikus olasz szerzetes tibeti szótárát, amelyet angol baptisták indiai pénzből dán területen publikáltak,¹ hogy nehézséget támaszszanak azon szótár születésének, amelyet időközben egy erdélyi magyar székely, az osztrák monarchia alattvalója, készített kormánya és az Ázsia Társaság számára.² Pontosan nem tudtam, de én is részese lettem ennek a bonyolult történetnek! Meg voltam döbbenve. A valóság tútesz minden képzelet szülte történeten.

¹ Az 1755-ben Frederiknagar néven alapított Szerampur dán hatóságú terület volt Bengálban 1845-ig.

² A szerampuri szótár kalandos történetéről lásd saját művemet: *Le dictionnaire de Serampour, histoire tumultueuse d'un ouvrage controversé*. *Revue de la Bibliothèque Nationale*, No. 26, hiver 1987.

LŐRINCZI RÉKA

„Aedibus Sorbonae (...) scriptum”

(központozás-történeti adalékok)

1. A címbeli mondatrészlet a második francia ősnymtatvány előszavát zárja. Írója az 1433 óta már Párizsban tanító Guillaume Fichet (1433–1480). A néhány lap terjedelmű munka 1470-ben vagy 1471-ben jelent meg (BARBERO 1996: 507–9 és kk.). Az előszó akkor még főként kéziratban hozzáférhető antik grammatikusokat is tárgyal. Antikizáló fordulatokat használva szinte dicsőítően méltatja a toll használata helyett fémbetűkkel nyomtatást elsőként alkalmazó mainzi Bonemontanót (Gutenberget).

Az 1470-beli, első francia nyomtatott könyv után a második is az egyetem egykori retorika-professzorának, Gasparino Barzizza-nak, franciásan Gasparin de Bergame-nak (1370 k.–1431) egy munkáját bocsátja közre. Elsősorban a diákság számára a latin választékos használatához nélkülözhetetlen grammatikai ismeretek kiegészítése céljából. Retorikával, ortográfiával, klasszikus auktorokkal (így Terentiuszal) Barzizza már itáliai életszakaszában foglalkozott. Tevékenységének széleskörű ismertetésében szerepe lehetett barátainak, tanítványainak is, akik közé olyan személyiségek tartoztak, mint például (a Budán is működő, ugyanott elhunyt) Vergerio (1370–1444 v. 1445), az olaszról olaszul írt első grammatika szerzője, Alberti (1404–1472), a Corvinában retorikájával is képviselt Trapezuntius (1395 v. 1396–1484).

A Fichet előszavával megjelent nyomtatvány címadó műve Barzizza görög szavak latin betűs írására is vonatkozó tanítását, abc rendű szójegyzéket is tartalmazó ortográfiája. Szerepel mellette Guarino (1374–1460) ars diphtongandija és egy névtelenül közölt Compendiosus de arte punctandi dialogus. Mely BELTRAN szerint a kötet másik gondozójának, a nevét elhallgató Johann Heynlinnek, Johannes de Lapidinak, franciásan Jean à Lapide-nak (1432? – 1496) a munkája lehet (BELTRAN 1985: 286 és kk.). Lapide ehhez Barzizza több változatban, egy 1431 utáni másolatban is fennmaradt De doctrina punctandi-ját (OUY 1987: 182–99) átdolgozó Fichet-munkát, a Libellus de characteribus orationis-t használhatta fel (BARBERO 1999). Eszerint sajátos, grammatikai kompiláció-sorral állhatunk szemben (a kompiláció efféle, a skolasztikával kortárs alkotói műfajáról I. PARKES 1976).

Guarino ars diphtongandija, valamint (a korábbiaktól, például a Donatus minor-tól eltérően nem diákokat faggató, hanem tanártól kérdezősködő, némileg a skolasztikusokkal asszociálható módszerű) Compendiosus (...) dialogus Lapide

nevével az egykori párizsi tanítványnak, Johannes Reuchlinnak (1455–1522) a közreműködésével több kiadásban is forgalomba került.

2. A *Compendiosus ... dialogus* egyéb kapcsolódásai szintén odafigyelést érdemelhetnek. Ezek a korábbi és a kortárs kéziratosság felé mutatnak. Az immár részben nyomtatásban is hozzáférhető szakszövegek ugyanis nem csak egymással, de a dialógus alapjául szolgáló Barzizza-művel is egyezéseket őriznek. Jelhasználaton és terminológián túl példamondatbelit is.

A) Jelhasználati és terminológiai egyezések tekintetében az 1431 utáni másolatban fennmaradt, számomra mindössze kivonatban hozzáférhető (OUY 1987) Barzizza-Doctrinán kívül indokoltnak gondolnám bár a következő grammatikai és retorikai szövegek figyelembe vételét.

1. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Terentius-kódexének (CodLat. 31) betoldott grammatikai szövege különösen is meggondolkodtató lehet. A Budáról 1541-ben elhurcolt, 1877-ben Törökországból visszakapott kézirat e részének modernizált átirata hasznos felismeréseket is tartalmazó jegyzetekkel nemrégiben TÓTH PÉTERnek (2005) köszönhetően jelent meg. Az előzményekhez azonban l. még KÖRMENDY-MÁZI 1988: 77. tétel (...): „A pesti egyetem kérvénye a szultánhoz, hogy a korvinákat engedje át a pesti egyetemi könyvtárnak. /1867/. Német ny. Toldy Ferenc fogalmazványa, 1 f.”

TÓTH jegyzetei Capuai Tamás (1185 e. –1239) *Ars dictandi*-jének párhuzamos helyeire is felhívják a figyelmet. Nem említi, de hasonló a genovai domonkos, Iohannes Ianuensis Balbus/de Balbis (?1298) 1286-ban már elkészült, évszázadokig tankönyvként forgatott, nyomtatást is megért, verstani, grammatikai-szótári művéből, a *Catholicon*-ból is adathatók (puntuációs gyakorlatát tüzetesen tárgyalja HUBERT 1972: passim).

A fentiekkel párhuzamba állítható helyeket őriz az egykor Toulouse-ban oktató francia humanista, Jean Serra (1400–1470) *De agro noviter sato* című retorikája (kiadva: BELTRAN 1989).

Hasonlókat tartalmaz az egyik pádovai miscellaneum ismeretlen szerzőtől való *De punctis*-a is (W. SOMOGYI 2003).

2. Az elősorolt munkák jelhasználati és terminológiai vonatkozásainak „akadálymentesebb” követhetőségéért indokolt lehet bár utalni a középkorból megörökölt jelentős szövegtagolás-történeti változásokra. Ilyen volt például a Dionüsziosz Thrax (170 k. –90 k.) munkájában már összefoglalóan bemutatott, aztán – saját előzményeik után – a rómaiak által is alkalmazott felső [ˊ], középső [˘], alsó [˙] elhelyezésű pontok tárgyalásának sorrendválttatása. Cassiodorus (487 k. –583 k.), majd Szevillai Izidor (565? –636) munkái nyomán a felső pont [ˊ] átkerült ugyanis a 3. helyre (MÜLLER 1964: 74, PARKES 1993: 21). Amely rendet a szakma aztán évszázadokig követ (ehhez is l. az alábbi táblázatot). A középkor jelentős eseménye az eltérő magasságú pontok helyettesítése és a sor kiegészítése más jelekkel.

Az új, összefoglalóan később is olykor *punctus* főfogalom (genus) alá sorolt jelek többsége jelkombináció. Ilyen az egymás mellé, fölé, alá helyezett több pont; a pont és vonal, a pont és lefelé vagy felfelé hajlított vonás kapcsolata ([/] [.,] [!]). Nem jelkombináció azonban a *virgula* [/], a Nagy Károly udvari iskolájából való egyik szövegben feltűnő kérdőjel, a XI. század óta adatolható egyvonalas, a XIV. századtól adatolható kétvonalas szótagoló (elválasztó) jel (l. például BISCHOFF 1979: 215–7; KESZLER 2004: passim). Az új grafikai jeleket érthetően, új elnevezések megjelenése kísérte. A helyesírási, puntuációs traktátusok, arsok szóhasználatában a korábbi *üposztigmé/comma*; *meszelcolon*; *theleialperiodus*-félék helyét egyebek mellett a *subdistinctio/distinctio suspensiva*; a *media distinctio/moralconstans*; az *ambitus/circuitus/distinctio finalis/plena distinctio* veszi át. Az új jelekre alkalmazott új nevek mellett azonban „régiek” használata is előfordul (a vonatkozó szókincsrészeletet, a jeleket terminológia-történeti és paleográfiai szempontból rendszerezve időtálló alapposszággal írja le HUBERT 1970 és 1972; de feltétlen l. még PARKES 1993).

A humanizmus századaiban vélhetően az antik szerzők értelmezéséhez (tehát nem a már sarjadozó tudománytörténeti érdeklődésből) figyelembe vett klasszikus grammatika-irodalom felé fordulásra is sor kerülve, a középlatin neologizmusokkal szemben mintha előnyhöz jutnának az antikvitás elnevezései. Ennek és a nyilván csak hipotézisnek tekinthető többi vélekedésnek a megítélését lenne hivatott segíteni a dolgozat végén található táblázat.

B) Az 1431 utáni Barzizza-másolat (OUY 1987) és más munkák példamondat-egyezéseire térve előrebocsátandó, hogy ezek a jel- és terminushasználati szöveg hasonlóságoktól eltérően: tágabb és műfajilag változatosabb körből adatolhatók.

1. Egyezést mutató, műfajilag jól elkülöníthető szövegcsoporthoz a grammatikai művek, melyek önmaguk részének, a helyesírásnak a szempontjából használják fel ugyanazt a példamondatot. A kéziratosok mellett talán indokolható a bécsi egyetemen (matematika és egyéb tárgyak mellett) grammatikát is oktató humanista, Bernhard Perger (1444–1522) 1479 körül már befejezett, ösnyomtatványként és később is több kiadást megért munkájának, a *Grammatica nova*-nak az ide vonása is.

1431 u.: Barzizza-másolat	1444: CodLat. 31	1479 u./1501: PERGER
„Jean de Naples” (OUY 1987: 182) 1382-beli (?) meggyilkolásával kapcsolatban: <i>Reginam interficere. bonum est. timere nolite. et si omnes consenseritis ego non contradico (...)</i>	<i>Cum per punctum ipsa distinguitur ut in hoc exemplo Reginam interficere bonum est timere. nolite. Et si omnes confenferint ego. non. contradico</i>	<i>Regē veftrū interficere bonū est timere. nolite, et si omes c(on)fenferitis: ego nō negabo (...)</i>

2. A grammatikai szövegekkel szegről-végről rokon retorikai szövegcsoporthoz ide vonhatók:

1235 k.: Az egyelőre legrégebbinek vehető forrás a Bolognában és egyebütt grammatikát, retorikát, ars dictandit nagy sikerrel oktató, toszkánai Boncompagno da Signának (1165 k. –1240) az ars dictandik történetében is fontos alapmunkája, az 1215 és 1235 közötti *Rhetorica novissima* (WIGHT 1998. – magyar vonatkozású egyéb részeit is idézi és értékeli SZOVÁK 2004). A retorikai eszközök sorában az amfibóliát tárgyaló (7.3 De amphibologia) résznek egyik példája János, esztergomi érseknek (1205–1223) Boncompagno által értelmezéssel kísért levele: (...) *Reginam occidere bonum est timere nolite* (...) (a kérdéssel foglalkozók szinte mindegyike által idézett sorokat teljesebb szövegösszefüggésben és magyarul is hozza KÖRMENDI 2009: 173–4). A *Rhetorica* következő három alpontja további példákat is említ az amfibóliára.

1291 k.: Valószínűleg a mai Belgium Namur megyéjében Dinant helységben született, ciszterci szerzetesként az ars dictandit és rokon tárgyakat Bolognában is oktató Iacobus de Dinanto vagy Iacobus Dyonensis (1280–1300 k.) *Comentum Tullii* című munkája mondatunkat másoktól igen eltérő összefüggésben említi. Ugyanis nem az amfibóliát, hanem az inverziót példázza vele (idézőjelek a forráskiadásban): „*Reginam interficere nolite, timere bonum est; si omnes consenseritis, ego non contradico*” vel sic: „*Reginam interficere bonum est; timere nolite; si omnes consenseritis, ego non contradico*” (kiadva: ALESSIO 1994: 878–9; az adatról elsőként TÓTH 2005: 95 ad hírt).

3. Az előzőktől műfajilag teljesen eltérő történeti munkáknak csupán néhelyike említi a mondat amfibólia voltát. A változóan értelmezhető szöveggel eseménytörténetbe ágyazottan foglalkoznak (forráskiadásaik adataihoz, teljes szövegösszefüggéseikhez és fordításaikhoz l. KÖRMENDI 2009).

a) 1232-1241/XIV. sz.: Szentgotthárd és Bélakút anyamonostorában, a champagne-i Trois-Fontaines-ben cisztercita szerzetesként történeti- és mondananyagot lejegyző Albericus Trium Fontanum, franciásan Aubry de Trois-Fontaines (?–1252 u.) *Chronica*-ja: (...) *littere amfibolice* (...): *Reginam interficere nolite* (...). SZOVÁK feltevése szerint a krónika adatai magyarországi cisztercitáktól vagy Boncompagno-val közös írott forrásból származhatnak (SZOVÁK 2004: 505).

1275 e.: A bakonybéli bencés monostorral is kapcsolatban állott, bajorországi Niederaltaich egyik apátjától, Hermannus Altahensistól, németesen Hermann von Altaichtól (1200 v. 1201–1275) fennmaradt *Annales*-ben az 1213. évnél: (...) *episcopus de Gran misit in epistola amphiboloica* (...) *Reginam occidere nolite* (...) (KÖRMENDI 2009: 169).

1259 e.: Korábbi, de az előzőktől több vonatkozásban különböző forrás még a pápai udvarral is kapcsolatban volt angol bencés, Mattheus Paris (1200 u.–1259) *Chronica major*-ja. Ebben: (...) *locutio amphibologica* (...) *Reginam interficere* (...) (KÖRMENDI 2009: 175).

b) A KÖRMENDI (2009: 167, 170) idézte, retorikai minősítést nem tartalmazó munkák érdekes darabja Jens Enikel, bécsi polgár 1302 előtti, németül írt világkrónikája, mely a győri püspök hallomásból ismert levelét „idézi”: *ir sült di künigin niht ertôthen/ und ir daz gebot niht zerbrechen*: nem szabad megölnötök a királynét, sem megszegnetek a parancsát (KÖRMENDI 2009: 183).

c) 1593 e.: II. Edwardról (1284–1327) krónikaszövegeket felhasználva írott (a XVII. századig játszott, modern átdolgozásokat is megért) darabjában Christopher Marlowe (1564–1593) idéz egy levélből: *Edwardum occidere nolite timere bonum est* (a pontuáció, a szünetjelzés szövegértelmet befolyásoló példaként id. PARKES 1993: 108).

3. Összegzésül, kiegészítésül:

A) Az idézett, hasonló helyeket tartalmazó szövegek néhány a franciák felé terelheti a figyelmünket (az övékét meg az olaszokét talán mifelénk). Mégpedig az egykori váradi püspök, Vitéz János vélhető emendációit és pontuációival foglalkozó betoldást is tartalmazó, de Budáról elhurcolt Terentius-kódex miatt. 144v fólióján ugyanis ez olvasható: „Galloysius Haudry s[cripsit] de 1444.” Erről TÓTH ezt írja: (...) „a nevet – amennyire sikerült utánajárnom – mindmáig nem azonosították pontosan, érdekes azonban, hogy az ismert scriptorok olaszos hangzású nevével szemben (...) Haudry franciásnak tűnik” (TÓTH 2005: 103., l. 46. jegyz.).

B) A fentiekben hivatkozott előszó (BARBERO 1996: 525. – kiemelések tőlem) tanúsága szerint Fichet érdeklődési körébe a maguk korában a nyelvhasználat helyességét (is) segítő antik grammatikusok is beletartoztak. S az is meggondolkodtató, hogy mindjárt Gutenberg találmányának magasztalása után szól kortársai helyes (latin) nyelvhasználatát szolgáló Barzizza-ortográfia nyomtatásban közzétételének jelentőségéről, majd arra int, hogy a *recte scribendi ratio (quam orthographiae sonat interpretacio) (...) in omni lingua graeca, latina vernaculaque* ajánlatos. – Vernakuláris pontuáció-tanként l. például a Burgosban 1485-ben elsőként megjelent nyomtatott könyvet, a bencés Andrés Gutierrez de Cerezo (1459–1503) *Ars Grammatica*-ját és benne az *el modo de puntar*-t.

XIII. sz.: gramm. kon- pendium: HU- BERT 1970: 131	1286/1490: Iohannes Balbus: <i>Catholicon</i>	1431 u.: Barzizza: <i>De doctrina punctandi</i> ; OUY 1987: 182–99	1444: Bp. EgyetKvt. CodLat. 31: TóTH 2005	1458 k.: Serra: <i>De agro noviter sato</i> ; BELTRAN 1989	1466/1473 u.: Fichet: <i>Libellus de characteribus orationis</i> ; BELTRAN 1985	XV. sz.: Padovai EgyetKvt. ms. 1049: W. SOMOGYI 2003: 270
<i>punctus/punctum</i> 'központozási jel' (kiemelések, betűjelzések, számozások: L. R.)						
Punctum est signum segregans intellectus, et spiritum recreans (...) prolators (...)	punctum est signum segregans intellectum; spiritum recreans prolators (...) confert et prodest ipsi materie quoniam eam reddit intelligibilem et concinitorem ipsum punctum	Punctus est intellectum et spiritum recreans prolatoris (...) Spatium habet cogitandi (...) Confert ponctus ipsi materiae, quoniam reddit ipsam intelligibilem et continuum	Punctus est signum suis (sic - Beltran megf.) (...) animumque recreans, necnon spacium cogitandi relinquens	Punctum (quod ego caracterem appello) est signum, figura aut mora, clausulas distinguens, spiritum recreans		
a punctum-/punctus-fajok (speciések)						
	3	4+3	7+1	5+2	(4+2)+2	
tres sunt species (...) dependens: confians: τ finitiva (...) coma colum τ periodus. más nevei- ket is említi	punctorum quedam (...) A) Essentialia sunt: 1. virgula; 2. coma; 3. colon sive planum; 4. periodus; B) Accidentalialia (...) sunt: 5. interrogatio; 6.	1. / virgula; 2. ,, comma; 3. . colon; 4. ,, periodus; 5. .. gemipunctus; 6. – semipunctus; 7. : punctus interrogativus ezektől külön: Ultimo notandum. quod punctus, qui nominatur titulus; duplex est positus et privatus	1. virgula; 2. coma; 3. colon; 4. periodus; 5. punctus interrogativus	Grafikai és ejtési jelentősé- gük: 1., 2., 3., 4., 5., 6. A) esszenciálisak: 1. virgu- la; 2. coma; 3. colon; 4. periodus; B) akcidentálisak: 5. interrogatio; 6. paranthesis C) csak grafikai szerepük: 7. gemipunctus; 8. semipunctus		

1239 e.: Capu- ai Tamás: <i>Ars dicamini</i> II. 30: Heller 1929: 42-3		gemipunctum; 7. semipunctum					
coma, i. e. punctum planum cum virgula superius ducta, quia adhuc suspensus remanet auditoris (id. Tóth 2005: 97. uo. jegyz. is)	Coma est punctū cū virgula fursum ducta q̄n̄ nec [f]e[n]t[em]ia nec c[on]fructio est p[er]fecta (...)	coma punctus cum virgula sursum ducta (...)	Virgula quidem est punctus fursum ductus, [f] fit ad denotandum susponctionem [vitatató olvasat] et imperfectionem fenlus	Virgula est quasi semip perpendicularis linea dextram ver- sus partem erecta sic (/). Que recte ponitur post dictiones verbo ac perfectione carentes	Virgula est linea recta, dexteram versus partem ad hunc modum erecta (/), que recte post dictiones verbo ac sententie perfectione ex par- te (...) collocatur (...)	Coma est punctus planus cum virgula superius elliuata ut sic ! quando ad huc suspensus remaneat auditoris & dictatoris: quia (...) aliquid addi potest. Et (...) habet punctum planum ad dinotandum perfectionem constructionis grammaticae, & habet virgulam ad denotandum imperfectionem sententiae: quia &	
			Virgula quidem est punctus fursum ductus, [f] fit ad denotandum susponctionem [vitatató olvasat] et imperfectionem fenlus	Coma est punctus cum virgula superius elevata admodum prime virgule sic (/). (...)	Coma est punctus planus cum virgula recta admodum simplicis virgule sursum ducta, [f] (...) Habet (...) punctum planum, quod perfectam, more grammatico , ratione verbi, continet orationem; (...) [habet] virgulam (...) quod intersectionem quandam sententie habere dignoscatur	Coma est punctus planus cum virgula superius elliuata ut sic ! quando ad huc suspensus remaneat auditoris & dictatoris: quia (...) aliquid addi potest. Et (...) habet punctum planum ad dinotandum perfectionem constructionis grammaticae, & habet virgulam ad denotandum imperfectionem sententiae: quia &	

Cola est punctum planum, cum animus auditoris (...) et tamen aliquid addi potest	Colon est punctum sine virgula [-] et cum animus non est suspensus, licet aliquid addi possit (...) et fit ad denotandum perfectionem orationis et lenitentiae	Colon punctus planus sine virgula [-] et cum animus non est suspensus, licet aliquid addi possit (...) et fit ad denotandum perfectionem orationis et lenitentiae	Colon est solus punctus planus secundum impressionem calami sic (.)	Colon est punctus planus sine virgula superius vel inferius secundum calami impressionem protracta, hoc modo (.)	addere aliquid ad huc uolo (...)
Periodus est punctum cum virgula inferius ducta auditoris quam dictatoris quietat (...)	Periodus est punctum cum virgula inferius ducta, quando videlicet animus tam auditoris quam dictatoris quietat	[periodus] punctus cum virgula deorsum ducta	Periodus est punctus planus cum virgula curva inferius sive deorsum ducta sic (;)	Periodus est punctus planus cum virgula deorsum ducta, (...) (;)	
Periodus est punctum cum virgula inferius ducta auditoris nec amplius expectat (...)	Punctus interrogativus est planus cum virgula retorta fursum (...)	Punctus interrogativus planus est cum virgula contorta superius (...)	Punctus interrogativus planus est cum virgula contorta superius (...)	Interrogatio est punctus planus cum virgula ad dexteram sursum retorta (...)	
	Genipunctus fit per dua ponctia plena. vñ post aliud ut sic .. Et fit quando ignoratur nomen alicuius personae, fobolis loci dignitatis uel pronomen cognomen aut nomen	Genipunctus est punctus planus bis per transversum rectilineum ductus (.,) (...)	Genipunctus est punctus planus bis per transversum rectilineum ductus (.,) (...)	Genipunctus est punctus planus punctus unus post alium (...) fit quando ignoratur nomen alicuius personae uel loci uel cognationis uel alicuius dignitatis [...]	

			<p>Sempunctus est quaedam virgula producta modicum furfum quando videlicet fit alicuius lineae quod persequitur immediate in principio sequentis lineae</p>	<p>semipunctus quidem recte fieri solet per transversum ad dextram versus partem protactum (igy), que in fine alicuius lineae dictio fenditur, in altera mox linea suscipiens complementus</p>	<p>Sempunctus est punctus quidem per transversum rectilineum dextram versus partem protractus cum in sue prioris lineae nonnulla dictio scinditur que in sequentis initio lineae mox perficitur</p>	
--	--	--	---	--	---	--

Források

- ALESSIO, GIAN CARLO 1994. Il commento di Jacques di Dinant alla "Rhetorica ad Herennium" [Comentum Tullii]: Studi medievali, s. III, 35: 853–94. – vi-lághálón: ALIM (Archivio della latinità italiana del Medioevo) – <http://www.uan.it/alim/testi/xiii/AlimIaDinCommXIIIretpro.htm>
- BALBUS, JOHANNES 1490. Catholicon. Velence: USB Köln: INC.D.103 - <http://inkunabeln.ub.uni-koeln.de/vdib-cgi/kleioc/0010/exec/pagesma/%22inc%2ed%2e103%5fdruck1%3d0001%2ejpg%22>
- BARBERO, GILIOLA 1996. La prefazione di Guillaume Fichet all'editio princeps dell'Orthographia di Gasparino Barzizza: Aevum 70/3: 507–26.
- BELTRAN, EVENCIO 1985. Un traité inconnu de Fichet sur la ponctuation: Scriptorium 39: 284–91.
- BELTRAN, EVENCIO (ed., introd. notes et index) 1989. Humanistes français du milieu du XVe siècle. Textes inédits de P. de la Hazardière, Jean Serra, Guillome Fichet. Genève: 57–127. JEAN SERRA: De agro noviter sato; a De punctis című rész: 83–4.
- HELLER, EMMY (kiad.) 1929. Die Ars dictandi des Thomas von Capua, kritisch erläuterte Edition. (...) Heidelberg.
<http://www.uan.it/alim/testi/xiii/AlimThoCapuanArsdictXIIIretpro.htm>
- OUY, GILBERT 1987. Orthographe et ponctuation dans les manuscrits autographes des humanistes français des XIVe et XVe s. Appendice I: La théorie de la ponctuation selon Gasparino Barzizza (...). In: Maierù, Alfonso (szerk.): Grafia e interpunzione del latino nel medioevo. Seminario Internazionale. Roma (...) 1984. Roma: 167–207; 182–7.
- PERGER, BERNHARD: Grammatica nova. Argentoratum, 1501: Bayerische Staatsbibliothek VD16 P 1370. BSB-Katalog -> 4 Inc.c.a. 754 - <http://www.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00009196/images/>
- TÓTH PÉTER 2005. Későantik és középkori grammatikai hagyományok egy humanista Terentius-kódexben: EgyetKvtÉvk. XII: 93–119.
- WIGHT, STEVEN M. (ed.) 1998, 1999. Medieval Diplomatic and the 'ars dictandi'. Boncompagnus de Signa (...). Los Angeles, 1998., majd Scrineum [I.] 1999. <http://scrineum.unipv.it/wight/index.htm>

Szakirodalom

- BARBERO, GILIOLA 1999. Appunti sui manoscritti dell'Orthographia di Gasparino Barzizza. In: GUALDO ROSA, LUCIA (szerk.) 1999: Gasparino Barzizza e la rinascita degli studi classici: fra continuità e rinnovamento. Atti del seminario di studi, Napoli (...) 1997: Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli 21: 153–83.

- BISCHOFF, BERNHARD 1979. Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Grundlagen der Germanistik. Berlin.
- HUBERT, MARTIN 1970. Corpus stigmatologicum minus: Bulletin Du Cange. Archivum latinitatis medii aevi. XXXVII.: [1]–171
<http://documents.irevues.inist.fr/handle/2042/3242>
- HUBERT, MARTIN 1972. Le vocabulaire de la "ponctuation" aux temps médiévaux: un cas d'incertitude lexical: Bulletin Du Cange. Archivum latinitatis medii aevi: XXXVIII: 57–169.
- KESZLER BORBÁLA 2004. Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Bp., 2004.
- KÖRMENDY KINGA–MÁZI BÉLA 1988. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában őrzött pedagógiai vonatkozású kéziratok jegyzéke. A Magyar Neveléstörténet Forrásai. Bp.
- KÖRMENDI TAMÁS 2009. A Gertrúd királyné elleni merénylet a külföldi elbeszélő forrásokban: Történelmi Szemle 51/2: 155–93.
- MÜLLER, RUDOLF WOLFGANG: Rhetorische und syntaktische Interpunktion. Untersuchungen zur Pausenbezeichnung im antiken Latein. (...) Tübingen, 1964.
- PARKES, MALCOLM BECKWITH 1976. The Influence of the Concepts of *Ordinatio* and *Compilatio* on the Development of the Book. In: ALEXANDER, J. J. G. –GIBSON, M. T. (szerk.): Medieval Learning and Literature. Essays presented to Richard William Hunt. Oxford: 9–18.
- PARKES, MALCOLM BECKWITH 1993. Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West. Berkeley–Los Angeles.
- SZOVÁK KORNÉL 2004. Boncompagnus. (Adalék a XIII. század eleji magyar történet külföldi forrásaihoz). In: KOVÁCS GYÖNGYI (szerk.): "Quasi liber et pictura." Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára (...). Bp.: 505.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994. A Gertrúd királyné kerítő szerepéről kialakult legenda jogi háttéréről. In: DRASKÓCZY ISTVÁN (szerk.): Scripta manent: ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Bp.: 81–4.
- W. SOMOGYI, JUDIT 2003. Codices distincti nell'Italia quattrocentesca. Tendenze di articolazione testuale mediante segni di punteggiatura in manoscritti nell'Italia quattrocentesca: Verbum V/1: 267–77.

M. NAGY ILONA

A Margit-*legenda* feltételezett latin anyaszövegének („Marcellus III.”) kérdéséhez*

Elterjedt nézet a szakirodalomban, hogy forrásait a magyar nyelvű Margit-*legenda* (MargL.) nem közvetlenül használta fel, hanem lehetett egy kész latin nyelvű anyaszövege, amely már egybeötölvözte Margit legrégebb latin nyelvű *legendájának* (*Legenda vetus*: LV) szövegét az 1276. évi, második szentségvizsgálat jegyzőkönyvéből kiszemelgetett részletekkel (LOVAS 1939: 25, 1941: 58; MEZEY 1955: 58; KLANICZAY T. 1994: 48). E szerkesztményt mint a LV származékát, az utóbbi valószínű szerzőjéről MEZEY (i. h.) nyomán „Marcellus III.” verzióként jelölik. A feltételezéshez csatlakozik, hogy a kutatók többsége, mindenekelőtt az említettek, korai keletkezésűnek tartja, kompilálásának idejét többféle – külső filológiai, belső szövegtörténeti (pl. szájhagyományok tulajdonított, forrásokból nem igazolható adatok), nyelvi: a stílust és a fordítást érintő – szempont kombinációja alapján valamikor a 13. század vége és a 14. század közepe közötti időben helyezi el. Az újabb kutatásban KLANICZAY G. (1994: 190–1, 2004: 38) – esztörténeti összefüggések alapján, kiegészítve azzal, hogy a forrásokról való filológiai ismeretek szerint latin nyelvű anyaszöveg a 15. század elején nem létezett – azt a véleményt képviseli, hogy a két forrást összeolvasztó szerkesztés későbbi lehet, csak a 15. század első felében jöhetett létre. Ennek kapcsán azt is megemlíti, hogy a latin kompilátum egész megléte is kérdéses. Általában azonban a szakirodalom szilárdan vallja a latin nyelvű kompilátum létezését (vö. KLANICZAY G. 2007).

Mivel a latin nyelven összeszerkesztett *legenda* („Marc. III.”) létrejöttéről sincsenek filológiai adatok, érdemes áttekinteni, honnan indult ki a róla való feltevés és hogyan formálódott a kutatás során. Itt elsősorban az érdekelhet bennünket, milyen nyelvi szempontok játszottak ebben szerepet.

Az, hogy a magyar *legenda* egy kész latin nyelvű kompilátum lefordításával készült, a források felfedésekor nem volt nyilvánvaló. Amikor HORVÁTH CYRILL a forrásokat közölte, a kompilálás módjáról mindig rugalmasan fogalmazott, hogy tudniillik a források „közvetlenül vagy közvetve” adták a magyar *legenda* anyagát (1908a: 46, 1908b: 21, 1938: 82)¹, de egyik megoldás javára sem dön-

* A szövegtörténeti vizsgálatok az OTKA K 69093 sz. tervmunka keretében folynak. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ HORVÁTH C. 1908a: 4–6: „... bebizonyult [ti. a magyar *legenda* és a források tüzetes összevetéséből], hogy a magyar *legendának* első két része v a g y k ö z v e t l e n Joannes Vercellensis után [akit Horváth a régi *legenda*= *Legenda vetus* szerzőjének tartott], a tanúvallomások részleteinek

tött. Annyit állapított meg, hogy a magyar legendában szinte mind fel vannak használva a LV fejezetei, bár olykor helyükről elmozdítva, illetve a tanúvallomások adatai is gyakran érintetlenül vannak átvéve. Abból azonban, hogy a magyar szöveg sok helyének van latin forrása, s ezért sok helyen fedezhető fel benne a fordítás nyoma is, nem általánosított automatikusan, mármint hogy a legenda egészében fordítás. Nem szabad elfelejteni, hogy mielőtt a forrásokat ismerték, pontosabban felismerték volna, a kérdés az volt, vajon eredeti magyar fogalmazvány vagy fordítás-e a legenda (vö. VOLF 1881: XXVII). Azzal, hogy HORVÁTH CYRILL a forrásokat feltárta, kétségtelenné vált, hogy alapvetően fordítással készült². Latinizmusok és fordítási hibák kimutatásával pedig azt igazolta, hogy a latinból való fordítással, ami akkor nem volt nyilvánvaló, mert a LV-nak HORVÁTH C. egy német változatát (Jorg Valder fordítását) ismerte, s a magyar szöveg hibáiból következtetett a latin eredeti létére (amely 1938-ban vált publikussá). Horváth hangsúlyait tehát e háttérben érthetjük meg.

A kész latin kompiláció létének gondolatát LOVAS ELEMÉR honosította meg a kutatásban (1915/6: 212, 1939: 25, 1941: 58). Feltevését a különböző, a magyar mellett német és latin nyelvű legendák szerkesztési eltérései alapján fogalmazta meg már kutatásai kezdetén (1915: 206–8), amikor arra következtetett, hogy a legenda életrajzi része a legkorábbi, s ezt bővítették később többféleképpen, mindenekelőtt a csodák hozzátoldásával tovább. Ekkor tett fel a magyar legenda forrásául a régi latin életrajznak egy csodákkal kiegészített, átszerkesztett, sőt már életrajzi részében is kibővített változatát (i. h.)³. Szemléletéből kiderül, hogy a legendaszerkesztést kizárólag latin nyelven folyó tevékenységként értelmezi, amihez kezdetől hozzájárult a korai datálás gondolata is. Ez eleve magában foglalta, hogy legendát csak latin nyelven írhattak, mivel „akkor” az volt az írásbeliség nyelve. A latin szerkesztmény létéről való feltevését egyre határozottabban hangoztatta⁴; sőt utóbb (1941: 58), mint látjuk, tévesen, már HORVÁTH CYRILL megállapításának tulajdonította⁵.

felhasználásával, betoldozgatásával s rendszerint a forrás-szövegeknek többé-kevésbé hű lefordításával készült dolgozat, vagy egy hasonló úton keletkezett munkának fordítása.”; Uő. 1908b: 21: „... a magyar változathoz közvetlenül vagy egy latin földolgozás közvetítésével az anyag magvát s a keretet János legendája szolgáltatta”. A *Legenda vetus* felfedezése után Uő. 1938: 82: „Teljesen bizonyos ..., hogy ... közvetlenül vagy közvetve a névtelen öreg dominikánus szövegére mennek vissza”. (A kiemelések itt és a továbbiakban tőlem: MNI.)

² HORVÁTH C. 1908a: 46: „Nem áll tehát, a mit eddig hittünk, hogy Margit-legendánk eredeti szerkesztmény, eredeti fogalmazás”.

³ LOVAS a jövő kutatástól pedig reméli is (1915/16: 212) „a magyar legenda latinjának felfedezését, teljesen abban a szerkesztésben, amint azt a magyar szöveg mutatja”.

⁴ LOVAS 1939: 19: „Fel kell tételeznünk, hogy a magyar legenda ... eredetileg latin nyelven íródott”; uo. 25: „A magyar fordítás feltétlenül latin szerkesztésből készült. Hiányzó bevezetését Pray megtalálta és közölte.”; 1941: 58: „Latin nyelven szerkesztették meg ezt a legendát is, mint a korabeli többi is, és csak később fordították át magyarra.”

⁵ LOVAS 1941: 58: „Már Horváth Cyrill megállapítja tanulmányában, hogy nem magyar legenda készült, mikor legendánk mostani alakjában létrejött. Latin nyelven szerkesztették meg ezt a legendát is... (vö. az előző jegyzetben).”

Amikor 1938-ban publikussá vált a LV latin változata (a Bolognában előkerült szöveg), ami egyébként a csodák leírását is tartalmazta, LOVAS (1941) tüzetesen megvizsgálta ennek szerkesztési és tartalmi logikáját – ez vezette Marcellus szerzőségének feltevéséhez –, s vele összehasonlítva újraértékelte a származéklegendákat, különösen részletesen a magyar legenda szerkesztését is. Ekkor határozottan leszögezte, hogy latin nyelven szerkesztették össze a legendát (vö. a 4. jegyzetben). Ennek fő bizonyítékát a szerkesztésnek a maga korában „mindenképpen önálló, szinte egyedülálló” magas színvonalában látta, s hogy ezt még jobban aláhúzza, szembeállította vele a magyar szöveg olyan fordítási sajátosságait, amelyek kísérletezésre, gyakorlatlanságra vallanak⁶ (1941: 55–6). Ebből azt következtette, hogy a szerkesztés és a fordítás mozzanatát el kell egymástól választani⁷, ami magában foglalja azt is, hogy létezett egy lefordítandó mű. E koncepció szellemében elemzi a magyar legenda szerkesztését, s emeli ki a szerkesztő erőseit, különösen a legenda harmadik, tanúkat felsoroló részében megnyilvánuló magasabb történelmi érzékét. LOVAS valóban igyekszik maradéktalanul bizonyítani a magyar legenda egészének fordítás-voltát, s a forrásfedezet nélkül maradt részletek eredetét is minősíteni. Eljárására jellemző az életrajzi részből hozott példája. A legenda eme részében csak néhány rövid részlet forrása ismeretlen. Mivel a LV előkerült latin változatában – amelyről a származéklegendával összehasonlítva kimutatta, hogy kivonatos –, több olyan részlet forrása is megkerült, amelyet a korábban ismert német változat nem tartalmazott, ezek analógiájával érvel, azaz: a további hiányzó részletek forrása ugyanígy benne lehetett a teljes szövegben. A LV-ből merített részletekben erre valóban van esély (vö. M. NAGY 2007), az analógiát azonban eltúlozza, s olyan esetekben is kész latin forrást valószínűsít, amelyek nem szó szerinti átvételek, hanem éppen a kompilátor fogalmazásának gondolhatók. Ilyen a MargL. 32. lapjáról [21–24. sorok] említett egyenes, közvetlen beszéd (1941: 62), „melyet a legendaíró a királyné szájába ad”, s erről LOVAS úgy véli: „valószínűen forrásában találta. De ezt a szöveget latin eredetiben ma már nem ismerjük”. A kérdéses hely⁸ Marcellus jegyzőkönyvi vallomása alapján készült szabad szerkesztés a házassági kísérletek leírásában, s a beszéltetés (*sermocinatio*) a legendaíró egyik kedvelt stílusfogása, amelyet a forrásbeli függő beszéddel szemben több helyen is megragadhatunk (vö. ugyanebben a jelenetben, a 33/10–16. sorokban Margit választát a provinciálisnak, vagy Margitnak Olympiadeshez „anyám” megszólí-

⁶ LOVAS 1941: 56: „a fordító néha kétszer is lefordítja ugyanazt a latin mondatföredéket, mert maga sincs megegyezve az első fordítással” – közvetlen példát azonban nem hoz rá.

⁷ 1941: 56: „Különbséget kell ugyanis tennünk a legenda szerkesztése és fordítása közt.”

⁸ MargL.32: „táhat kyralne azzon hÿvata hozza az jdevbely provincialist frat' marce<a>lost · es monda nekÿ · mennyel en jo atyam az en leyanÿomhoz margithoz · Mert jme kyral el akarÿa evtet adnya hazassagra · tugyad meg ev nekÿ akaratÿat”: „Quodam tempore domina regina mater sua dixit mihi, quod rex, pater suus eam tradere volebat nuptui [...] et tunc de mandato reginae, matris ipsius ab eadem virgine Margaretha diligenter investigavi super hoc de voluntate sua.” (A jegyzőkönyvi forrást normalizált helyesírással átírva idézem.)

tással intézett szavait többször: 3/17, 40/3, 93/18, 133/8). Az említett helyet ezért valóban a kompilátornak tulajdoníthatjuk. A probléma tehát ott van, hogy LOVAS túl mereven ragaszkodott felállított tételéhez, hogy a legendát csak latinul kompilálhatták, s a szerkesztői lelemény jeleit eleve e feltett latin alapszövegből származtatta, ott is, ahol ezt nem lehet bizonyítani. A forrásokhoz viszonyított adat-többleteket rugalmasabban kezelte, s vagy a legendaíró vagy a másoló közbeiktatásainak tulajdonítja. Ekkor azonban a „legendaíró” terminus válik elmosódottá, s nem világos, továbbra is az előbbi szerkesztőre vagy egy magyar közreműködőre vonatkozik-e. A szentségvizsgáló biztosok jelentésére visszamenő két részletről (MargL. 120–3) – amelyek egyébként szervesen illeszkednek az elbeszélés menetébe – például úgy véli, egyaránt lehetnek a legendaíró vagy másoló közbeiktatásai, Erzsébet sírjának említését viszont a legendaírónak tulajdonítja, mert összhangba hozza saját datálási szándékával. A latin nyelvű kompilálás tételének fenntartása mellett érdekesen alakul a legenda datálásának meghatározása is LOVASnál. Ehhez egy stílusérvet, a Margitot jelölő „sponsa Christi” metafora előfordulását használja fel, amiről azt tartja, hogy az a misztika terjedésével a 15. század második felére elkoptatott, hétköznapi használatú névhelyettesítővé válik, mely folyamat kezdete a Nápolyi legendában (=Legenda maior) ragadható meg. Ehhez viszonyítva „a magyar legenda írásának idejét” valamivel az utánra, 1340–60 közé teszi (1941: 66). Megállapítja, hogy a kifejezés többször van a magyar legendában a forrásokhoz képest betoldva, amelyeket a „legendaíró számlájára” ír. De hogy a betoldást magyar szövegben gondolta-e (így érti DEÁK 2005: 21), – s akkor a feltett latin kompilátumról úgy véli, hogy az a forrásrészleteket változatlanul vette át, ami azonban nem feltétlenül áll (l. a fentebbi példát) –, vagy még a latinban, nem világos. Egyébként pedig akár latinul, akár magyarul került a kifejezés a szövegbe, jelezheti a hely későbbi voltát, de mutatja azt is, hogy szerkesztő és fordító elválasztását, illetve az előbbi nyelvhasználatát nem lehet mereven kezelni.

LOVAS alapos ismerője volt a Margit-legendák szerkesztési ügyének, a magyar legenda szerkesztésének koncepciózus voltát helyesen látta meg, bizonyos fordítási hibákra is joggal mutatott rá. De a szerkesztés önállóságát, úgy tűnik, túl egyoldalúan, leegyszerűsítve – mondhatni a latin legendaírás iránt elfogultan – ítélte meg, s következtetett belőle arra, hogy az egyértelműen csak latin nyelven történhetett. Ő valóban kiváló ismerője volt a Margit-irodalomnak, de a magyar szöveg fordításáról, illetve nyelvről csak néhány szembetűnő jegyet ragadott ki, s kompilálás és fordítás szembeállítását is túl mereven gondolta el⁹. A latin nyelvű szerkesztmény léte azonban kutatásai nyomán elfogadottá vált, s szerkesztő és fordító megkülönböztetése irányt szabott a további vizsgálódásnak.

⁹ Vö. például a magyar Domonkos-életrajz (DomK.) keletkezéséről KOMLÓSSY GYÖNGYI (1990: 16) által mondottakkal: „A Domonkos-kódexnek nincs egybefüggő eredeti latin forrása. Valószínűleg a fordító volt az, aki – a kor szokása szerint – a különböző művekből összeállította ezt a legenda- és példagyűjteményt.”

A latin kompilátumról LOVAS által kialakított képet MEZEY LÁSZLÓ (1955) formálta tovább, úgy, hogy erőteljesebben kidolgozta a magyar fordítás nyelvi vonatkozásait, amivel különösen megszilárdította – az ő terminusával – „a latin anyaszöveg” létének elfogadottságát. MEZEY módszeresen törekedett a fordító gyengeségeit bemutatni, tekintetbe véve mindkét forrást, ezzel is bizonyítandó az egész munka fordítás voltát. Tipizálja a fordítási hibákat és részletezi a kétségeskedő fordításnak ítélt fogalomkettőzéseket, amelyeket rendszerint a szöveg későbbi javításának jeléül tekint. A nyelvi érvek kidolgozottsága meggyőzőnek hat, s ennek nyomán a „tehetséges szerkesztő” mellé megformálja az „egyszerű fordító” (egy szigeti apáca) képét is, valamint utat nyit a magyar legenda későbbi átdolgozásainak teóriájához (MEZEY 1955: 59–69). A forrásfedezet nélküli szövegrészletek fordítás voltát azonban természetesen MEZEY sem tudhatta igazolni. Közülük a szerkesztési elemeknek és összekötő szövegeknek nem is tulajdonított jelentőséget – ezek valóban mindkét nyelven megszülethettek –, ezeken túl pedig már a magyar szöveg történetébe utalta az elemek olyan csoportját, amelyek a fokozott érzelmek, áhítat felkeltését szolgálják. Ezeket a magyar fordítás stílusát a 14. sz. második felében ért jelentős átdolgozás, korszerűsítés során magyarul tett betoldásoknak tartotta. Mint láttuk, a dévóciós stílus egyik terjedő jele (a jegyes-metaphora használata) alapján LOVAS körülbelül ugyanerre az időre tette a magyar legenda írását. A latinul történő kompilálás gondolata MEZEY-nél (1955: 69, vö. még 64) is összhangban volt a korai datálással: a latin szerkesztést 1300 előtt, az első magyar fordítást pedig – a dévóciós elemek hiánya és a korszerűtlenné vált szerkezet miatt – 1350 előtt (1300 és 1320 között) létrejövőnek gondolta. Ahhoz, hogy az utóbbi datálás kapcsán joggal kérte számon az opponens KOLTAY-KASTNER JENŐ (1954: 479) a magyar nyelvtörténet tanúságának figyelembe vételét is, elég a JókK. nyelvéhez hasonlítani legendánkét (a magyar fordítás datálásának filológiai érvei sem állnak meg, vö. KLANICZAY T. 1994: 48). Anélkül, hogy szerkesztés és fordítás minőségi ellentétét kétségbe vonnánk, itt is láthatjuk, hogy a fordítás bármily durva hibái – amelyek egyébként más korai fordításainkban is hasonlóan előjönnek – csak az adott forrásrész (külön-külön korábbi) lefordítását igazolják. S minthogy forrásokat csak a kompilálást megelőző formában ismerünk, ezekből mást nem is igazolhatunk. Megemlítem még, hogy a fogalomkettőző, parafrazeáló szerkezetek eredetét is árnyaltabban kell kezelnünk, s nem köthetjük őket olyan szorosan a fordítás ügyéhez, ahogy az eddig történt. Ezek csak részben későbbi szövegjavítások, ily módszeresen alkalmazva azonban főleg egy középkori anyanyelvi stílusdivat részei (erre l. pl. M. NAGY 2003a), s így szövegdíszítő szándékkal, zömükben egy kéztől kerülhettek a magyar legendába, a többi Ráskay-kódex nyelvéhez hasonlóan (M. NAGY 2003b). Ahhoz, hogy ezeket MEZEY rendszeresen későbbi átdolgozás jelének tekintse, hozzájárulhatott, bár maga nem hivatkozik rá, MÉSZÖLY (1941) megfigyelése Ráskay Lea kódexeinek „kettős kifejezései”-ről, amelyeket MÉSZÖLY alapvetően szintén későbbi szövegjavító munkának tulajdonított, s épp a Margit-legenda kapcsán hívta fel rá a figyelmet. E magyarázatból szinte úgy tűnik, mint-

ha a latin kompilátum létéről való (elő)feltevés olykor gátolná a magyar nyelvi sajtóságok értelmezését, s eleve kizárná, hogy a kompilálás kérdéséhez a magyar szövegalkotás felől is próbáljunk közeledni (vö. M. NAGY 2009).

Visszatérve a feltett latin kompilátumra, szerzőjét a róla formált addigi kép és a filológiai ismeretek alapján KLANICZAY TIBOR (1994: 48) a szigeti apácák lelki gondozásával megbízott fráterek egyikének gondolta, aki (bizonyos forrás nélküli adatokból ítélve) közel egykorú volt az eseményekkel, ezért közvetlen ismeretei voltak a kolostorról. A szerző közel-kortárs volta ugyan nem bizonyítható (ezért datálható a kompilálás későbbre, erre l. KLANICZAY G. 1994: 190), egyébként azonban valós lehet a kép. E helyzetben pedig tovább gondolandó a nyelvet illetően, hogyan lehet egy kimunkált stílusú latin legendából (erre M. NAGY 2006) és a magyar beszélt nyelvet latinul visszaadó vallomásokból sok szó szerinti átvétellel latinul elfogadható legendát szerkeszteni? A domonkosok számára talán mértéket jelenthettek a magyar szentek legendái, amelyek nyelvét így aligha közelíthették meg. A latin kompilátum stílusát a róla rekonstruált kép elég szerénynek sejteti, sőt a magyar szövegnek a forrásokból átöröklött nyelvi egyenetlenségét LOVAS (1941: 64) meg is jegyezte. Kérdés az is, milyen funkciója lehetett a latin nyelven (egyenetlen latinsággal) összeszerkesztett legendának? KLANICZAY TIBOR filológiai tényekből kiindulva lokális szerepű legendának gondolja, amely talán el sem hagyta a szigetet. Hasonló gondolatot fogalmazott meg eszmetörténeti vizsgálódásai alapján KLANICZAY GÁBOR (1994: 190–1), amikor arról beszél, hogy a legendát „a helyi vallási mentalitás visszaformálta a saját képére”, s a magyar legenda szerkesztési vezérelvét abban jelöli meg, hogy az életszentség 13. századi ideálját – ahogyan a LV Margitot megrajzolta – egybeolvasztotta „a szentséghez fűződő archaikusabb helyi felfogással”. Kérdés, volt-e értelme a közvetlenül a szigeti apácaközönségnek, lokális igényekre szánt legendát latinul megszerkeszteni, különösen, ha a kompilálás csak a 15. század első felében mehetett végbe?

A feltételezés tehát, hogy a magyar legenda közvetlen előzménye egy kész latin nyelvű kompilátum volt, LOVAS ELEMÉR kutatásai során alakult ki, s meghatározóvá vált a szakirodalomban. Legfőbb érv rá a korai (a 14. század közepe, ill. 13. sz. vége) datálás, amikor legendaírás csak latinul folyhatott, valamint a szerkesztőtől élesen elválasztandó fordító feltevése, de egyik kérdés sem tekinthető véglegesen megoldottnak. A latin anyaszöveg létre filológiai bizonyíték nincs, forrásokat pedig a kompilálást megelőző formában ismerünk. A forrásokat feltáró HORVÁTH CYRILL – a kódexek és a középkori irodalom kiváló ismerője – a magyar legenda keletkezésének csak egyik lehetőségeként említette ezt a technikát, ami egyértelműen nem is igazolható. Mindent egybevetve úgy tűnik, célszerűbb lenne a kompilálás nyelvének ügyét kevésbé mereven felfogni, s visszatérni a HORVÁTH CYRILLTől képviselt rugalmasabb álláspontra, illetve a magyar nyelven való szerkesztés lehetőségeit is vizsgálni.

A hivatkozott irodalom

- BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk. 2007. Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. (A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4.)
- BITSKEY ISTVÁN–OLÁH SZABOLCS szerk. 2004. Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Debrecen. (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 31.)
- DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG OP 2005. Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomában. Kairosz Kiadó, Bp.
- Domonkos-kódex 1517. Az előkészítő munkacsoport tagjai: KOROMPAY KLÁRA et al. A bevezetést és a jegyzeteket írta KOMLÓSSY GYÖNGYI. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990. (Régi Magyar Kódexek 9.)
- HAVAS, LADISLAUS–TEGYEY, EMERICUS ed. 2006. Classica–Mediaevalia–Neolatina. Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti, Debrecini.
- HORVÁTH CYRILL 1906. A Margit-legenda forrásai. Bertholdus de Bosant jegyzőkönyve és a magyar Margit-legenda. Magyar Nyelvőr 35: 408–20, 457–68.
- HORVÁTH CYRILL 1908a. Johannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda. AkNyÉrt. 20: 8. Bp.
- HORVÁTH CYRILL 1908b. A Margit-legenda forrásai. Bp. KlNy. a budapesti IV. ker. főreáliskola 1907–08. évi Értesítőjéből (A Budapest-Székesfővárosi IV. ker. Községi Főreáliskola 54. Értesítője. 1908. 23–53.)
- HORVÁTH CYRILL 1938. Böle Kornél: Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. Irodalomtörténeti Közlemények 48: 79–83.
- KLANICZAY GÁBOR 1994. A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában. In: KLANICZAY T. – KLANICZAY G. 1994: 93–255.
- KLANICZAY GÁBOR 2004. A csodatörténetek retorikája a szenttéavatási perekben és a legendákban. In: BITSKEY–OLÁH szerk. 2004. 29–49.
- KLANICZAY GÁBOR 2007. Margit-legendák. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VII. Főszerk. KŐSZEGHY PÉTER. Balassi Kiadó. Bp.
- KLANICZAY TIBOR 1994. A Margit-legendák történetének revíziója. In: KLANICZAY T. – KLANICZAY G. 1994: 17–91.
- KLANICZAY TIBOR – KLANICZAY GÁBOR 1994. Szent Margit legendái és stigmái. Argumentum, Bp.
- KLANICZAY GÁBOR 1994. A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában. In: KLANICZAY T. – KLANICZAY G. 1994: 93–255.
- KOLTAY-KASTNER JENŐ 1954. Opponensi vélemény [vö. MEZEY 1955]. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 6. köt. 474–85.

- KOMLÓSSY GYÖNGYI 1990. Bevezetés. In: Domonkos-kódex. 7–24.
- KOROMPAY KLÁRA–TERBE ERIKA–C. VLADÁR ZSUZSA–ZSILINSZKY ÉVA szerk. 2009. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229.)
- KRÄHLING EDIT szerk. 2003. A klasszikus görög–római ókor a magyar művelődésben és tudományban. Szenzár Kiadó, Bp.
- LOVAS ELEMÉR 1915–6. Boldog Margit történetének részletes forráskritikája. Pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve. 203–346.
- LOVAS ELEMÉR 1939. Árpád-házi Boldog Margit élete. Szent István Társulat, Bp.
- LOVAS ELEMÉR 1941. Árpád-házi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus. A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért főiskola évkönyve az 1940/41 tanévre. 21–85.
- MEZEY LÁSZLÓ 1955. Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Akadémiai, Bp.
- MÉSZÖLY GEDEON 1941. Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. Nép és Nyelv 1: 18–23.
- A. MOLNÁR FERENC–M. NAGY ILONA szerk. 2003. Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)
- M. NAGY ILONA 2003a. A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak hátteréhez. In: A. MOLNÁR–M. NAGY szerk. 2003. 169–83.
- M. NAGY ILONA 2003b. A szóvariálás egy sajátos módja a Ráskay Lea által másolt kódexekben. In: KRÄHLING szerk. 2003. 29–38.
- M. NAGY ILONA 2006. Árpád-házi Szent Margit legrégebb latin nyelvű legendájának stílusáról. In: HAVAS–TEGYEY szerk. 2006. 121–9. (A cikk német nyelvű változata korábban: Acta Classica Universitatis Debreceniensis 40–1, 2004–2005: 391–9.)
- M. NAGY ILONA 2007. Adalékok a Margit-legenda forráskutatásához. In: BENŐ ATTILA, FAZAKAS EMESE és SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk. 2007: 159–67.
- M. NAGY ILONA 2009. A Margit-legenda (1510) és forrásai. (Középkori anyanyelvű szövegek és forrásaik összevetésének módszertanához.) In: KOROMPAY –TERBE–C. VLADÁR–ZSILINSZKY szerk. 2009. 48–62.
- VOLF GYÖRGY 1881 (kiad.): Szent Margit élete. Nyelvemléktár VIII. XLII+1–86.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Birtokos személyjeles alakok egy vasi nyelvjárási szöveggyűjteményben

KOROMPAY KLÁRA munkásságában több helyütt is szerepet kapott alaktani kérdések tárgyalása, köztük a birtokos személyjelek vizsgálata. Ő írta a TNyt. idevágó fejezeteit (KOROMPAY 1991, 1992). Megállapította bennük, hogy a szóban forgó nyelvtani elemek bizonyos történeti változatai közül némelyek az újmagyar korig, sőt a mai nyelvjárással is elérnek (1991: 274; 1992: 330). Mivel nyugati nyelvjárási régiós anyagban magam is tanulmányoztam birtokos személyjeles alakok előfordulását (MOLNÁR 1999: 77–8, 122, 128), úgy gondoltam, hogy KOROMPAY KLÁRA köszöntésére megnézem, mennyire jelentkezik régi korokhoz visszanyúló birtokos személyjeles variánsok egy az utóbbi időkből származó vasi nyelvjárási szöveggyűjteményben, a „Népi beszélgetések Vas megyéből” című kiadvány anyagában (GUTTMANN–MOLNÁR 2006).

A forráskötet hét vasi település (Dozmat, Nárai, Sorokpolány, Zanat, Nemesböd, Szeleste, Tompaládony) hús adatközlőjétől közöl szöveget (az egyik nárai adatközlőtől 62, valamint 73 éves korából is szerepel benne megnyilatkozás). A 21 interjú zöme: tizenhat 1985–1986-ból származik, de kiegészülnek ezek három előbb (1975-ben) és két később (2004-ben) gyűjtött szöveggel. Tizenegy felvétel idős, kilenc középkorú, egy pedig fiatal adatközlővel készült. Tizenkét beszélgetésnek férfi, kilencnek nő az alanya. Tizenkettejük foglalkozása a mezőgazdasághoz, nyolcuké más (például üzemi) fizikai munkakörhöz tartozik, egyikük pedig háztartásbeli.

A fent jelzett anyagból az egyes szám 3., a többes szám 1. és 3. személyre vonatkozó adatokat gyűjtöttem ki. E szerint a három grammatikai funkció szerint csoportosítva vizsgáltam meg azt, hogy milyen jelváltozatok vannak az adott újabb magyar kori korpuszban, milyen mértékű az egyes (régiesebb vagy újabb keletű) formánsok jelentkezése, és mennyire nyelvjárási vagy köznyelvi az alaki előfordulásuk.

Az *E/3. személyű jel j nélküli veláris változatára* 101 adatot kaptam. A szóvégi, zérórag előtti helyzetben 50 alak fordult elő. Ebből a köznyelvi *-a-s* megoldásra 33 esik: *sorsa, dúga, husa, jussa* stb. A többi 17 fél- vagy teljes fokú (többnyire az előző szótagbeli *á* miatti) zártabb, nyelvjárásias kiejtést mutat. Hat esetben *-q*-ról (*zujja, aratásq*), 11-szer *-o*-ról (*házo, lányo*) van szó. – A rag előtti helyzetben levő *-á-* és *-q-* 51-szer, közte az előbbi 42-szer (*farkán, dúgát, faláho, korábo* stb.), az utóbbi 9-szer (*korábo, tollát*) jelentkezik. Vagyis a köznyelvi *-a-s*,

-á-s megoldásra (33 + 42 =) 75 adat, a nyelvjárási -a-s, -o-s és -á-s hangzásra (6 + 11 + 9 =) 26 adat jut. Az előbbi 74%-os, az utóbbi 26%-os előfordulást jelent.

A *j* nélküli palatális variáns 139 adat képviseli. Ebből a szóvégi, zérórag előtti pozícióra 66 alak jut. Ezen belül a köznyelvi -e mindössze 11 alkalommal található meg: *neve, víge* stb. A többi 55 viszont nyelvjárási megnyilatkozás: 49-szer a zárt -*ë* (*felesíge, víge, része, szelë* stb.), egyszer-egyszer a zártabb -*ë* (*születésë*) és a nyíltabb -*e* (*böcsületë*), négyszer pedig az -*ö* (*ügyö, fülö*) jelentkezik birtokos személyjelként. – Rag előtt a vizsgált nyelvtani elem 73-szor fordul elő. Csupán öt esetben mutatkozik a köznyelvi -*é*-s (*vígebe, kedvét*), annál többször, 61-szer a nyelvjárási rövid -*i*-s megoldás: *tövibe, kezit, vígin, felin* stb. Egyszer a hosszú -*i*- is megjelenik (*elleníre*), hatszor pedig diftongusos a realizáció (*tizenegyedikien, kezét*). Az itteni részösszesítést is elvégezve a köznyelvi -*e*, -*é*- (11 + 5 =) 16 adattal szerepel, ez 12%-os részesedésnek felel meg. A nyelvjárási -*ë*, -*ë*, -*e*, -*ö*, -*i*-, -*í*-, -*ië*-, -*íë*-, -*íé*- (49 + 1 + 1 + 4 + 61 + 1 + 6 =) 123 adatot, azaz 88%-ot tesz ki.

A *j*-s veláris változathoz 120 adat tartozik. A szóvégi, zérórag előtti helyzetben levő jelek száma 69. A köznyelvi -*ja* toldalékot 31 adat tartalmazza: *zapja, alakja, barátja, fogattya* stb. Az illusztráló példák jelzik, hogy a köznyelvi összeolvadásos formákat is idevettem. Az -*at* képzős *fogat* főnév birtokos személyjeles alakja egyes szám 3. személyben egyaránt lehet *fogata, fogattya* – úgy tapasztalom – akár köznyelvi szintéren is (vö. KIEFER 1988: 206–7). De ilyen, -*at* képzős főnévnek E/3. birtokos személyjeles alakja a szöveggyűjteményben csak ebben az egy idézett adatban, tehát -*ja*-s megoldásúként fordul elő. (E helyütt jegyzem meg, hogy minden egyes szóalakot egyelőre csak egyszer veszek figyelembe a köznyelvi vagy nyelvjárási csoportba való statisztikai besorolásban [noha a *fogattya* típusú kifejezéseknek nyelvjárásias és köznyelvies, akár regionális köznyelvi jellege is lehet], ezért itt és a továbbiakban is a köznyelvi hangzású morfémákat [pl. a -*ja* formát] a köznyelvi, a nyelvjárási kiejtésűeket [pl. az explozív *ty*-zű, *gy*-zű -*tya*, -*gya* alakokat] pedig természetesen a nyelvjárási rétegbe számítom bele.) Itt is, mint a *j* nélküli változatok esetében, jelentkezik a -*ja* jelnek nyelvjárásias, fél- vagy teljes fokú (főként a megelőző szótagbeli *á* utáni) zártabb kiejtése. Kilencszer -*ja*-t (pl. *tiéglája, vizsgája*), hatszor -*jo*-t találhatunk (*kolégája, papája*). Sőt egyszer nyújtott magánhangzójú forma bukkan föl: *bucsujá*. Az explozív *ty*-zű, *gy*-zű változat többször is feltűnik, a *ty*-zés 14-szer (*luktya, aptya*), a *gy*-zés 7-szer (*tutorgya, párgya*). Ez utóbbi kiegészül egy némileg zártabb magánhangzószós realizációval: *taggya*.

Rag előtt a *j*-s veláris személyjel 51 ízben mutatkozik meg. A köznyelvi -*já*-24-szer szerepel, például *zászluóját, apjával, szoknyáját, uttyán* (a köznyelvi összeolvadásos alakokat ezúttal is idesoroltam). A fél fokkal zártabb magánhangzójú -*já*- négyszer található meg (*szobájába, csukáját*). Explozív *ty*-zésre 13 adat van, ebből 11-ben közkeletű az adott toldalék magánhangzója (*liktyáro, nptyán*), kettőben valamivel zártabb (*luktyábo*). A szóban forgó morféma *l*-ező variánsa is megjelenik, tíz esetben akad rá példa: *hátulláná, utollára* stb.

A *j*-s veláris birtokos személyjel előfordulásait a köznyelviség-nyelvjárásiasság szempontjából összegezve elmondhatjuk, hogy az előbbit a *-ja* és a *-já-* toldalékot tartalmazó (31 + 24 =) 55 adat, az utóbbit a *-jā*, *-tya*, *-gya*, *-gyā*, valamint a *-jā-*, *-tyā-*, *-tyā-*, *-lá-* jelváltozatot magába foglaló ([9 + 6 + 1 + 14 + 7 + 1] + [4 + 11 + 2 + 10] =) 65 alak képviseli. Ez 46%-os mértékű köznyelviségről, illetve 54%-os nyelvjárásiasságról árulkodik.

A *j*-s palatális változattal mindössze 59 esetben találkozhatunk a korpuszban. Ebből 29 jelentkezik szó végén, zérórag előtt. Ötször a köznyelvi *-je* (*valamije*, *mihije*), 15-ször a nyelvjárási *-jē* (*erdejē*, *beszíggyē*, *tetejē*), hétszer a *-jō* (*függő*, *gyűrű*), kétszer az expozív *gy-zō* *-gyē* (*tezsívgyē*) lelhető föl. – Teszes rag előtt 30 jelváltozat fordul elő. Ennek zöme, mégpedig 27 a *-ji-* toldalékvariáns: *tetejit*, *szemettyit*, *beszíggyibe*, *elsejin* stb). Diftongikus megoldásra: a *-jiē*-re egy (*tetejijēre*), a *-jē*-re két példa akad (*lektetejijēig*). A köznyelvi *-jē*- egyetlenegyszer sem jelentkezik. A viszonylag kevés adat ellenére itt is célszerű elvégezni a részösszesítést. Köznyelvinek (5 *-je* + 0 *-jē*- =) 5 adat, nyelvjárásiak ([15 *-jē* + 7 *-jō* + 2 *-gyē*] + [27 *-ji-* + 1 *-jiē-* + 2 *-jē-*] =) 54 adat bizonyul. Az előbbi 8%-nak, az utóbbi 92%-nak felel meg.

A T/1. személyű jeles alakból csupán 27 fordul elő az anyagban. Ennek zöme, azaz (9 + 12 + 5 =) 26 az *-nk*, *-unk*, *-ünk* formájú megoldásé: *zapánk*, *anyánk*; *kazalunk*, *udvarunk*; *könyviünk*, *vígünk*; stb. A fennmaradó egy adat képviseli a régebbi, nyíltabb változatot a veláris magánhangzójú *-onk* révén: *járásonk*. Vagyis – a későbbi végső összesítés érdekében itt is teljesítve a százalékos kimutatást – a 26 adat alapján 96%-os köznyelvi, az egy adat alapján 4%-os nyelvjárási részesedésről beszélhetünk.

A T/3. személyű jel *j* nélküli veláris változata 28-szor fordul elő. Ebből a zárt magánhangzós megoldás (*-uk*) hat adattal részesedik (*birtokuk*, *fiukat*), a nyíltabb magánhangzós (*-ok*) viszont 21-gyel: *sorsok*, *udvarok*, *lakodalmokra* stb. – A *j* nélküli palatális variáns 20 adatából a zárt magánhangzójú alakra (*-ük*) öt adat jut (pl. *lehetőségük*, *helük*), a nyíltabb magánhangzójúra 15. Közöttük érdekes módon csak egy adat labiális kiejtésű (*zörömök*), a többi 14 illabiális hangzású: *pínzék*, *fejükén*. A végső összesítés érdekében ezúttal is elvégezve a részösszegzést, azt tapasztaljuk, hogy a 48 *j* nélküli személyjelből (7 *-uk* + 5 *-ük* =) 12 a köznyelvi, (21 *-ok* + 1 *-ök* + 14 *-ök* =) 36 pedig a nyelvjárási. Az előbbi 25, az utóbbi 75%-nak felel meg.

A *j*-s T/3. személyű jelek is hasonló megoszlást mutatnak a magánhangzók helyzetét tekintve, mint a *j* nélküliek, de a *j*-t illetően árnyalódnak az expozív *ty*-zés, *gy*-zés eseteivel. A veláris változat 24 adatából mindössze egy *-juk*, 17 viszont *-jok* morfémas (*kájhájukon*; illetve *kontójok*, *zannyok*, *szalonnájok* stb.). Az expozív *ty*-zō, *gy*-zō adatok viszont arányosan megoszlának három-három előfordulással a zárt és a nyíltabb magánhangzójú alakok között (*-tyuk*: *luktyukat*, *luktyuk*; *-gyuk*: *zsírgyuk*; *-tyok*: *aptyok*, *tiktyok*; *-gyok*: *udvargyok*). – A *j*-s palatá-

lis variáns kilenc adatából a zárt magánhangzós formára (-jűk) három adat esik (pl. *zilettyüket, varonőjűk*), a nyíltabb magánhangzósra hat. Közülük itt is, mint a *j* nélküli jeleknél, mindössze egy adat labiális hangzású (*tüzelüjők*), a többi öt il-labiális kiejtésű (-jék: *fejszijek, zidejek, idejégbe; -jek: zerdejégbe; -gyek: lehető-sig¹gyek*). A soros részösszesítést teljesítve a 33 *j*-s személyjelből (1 *-juk* + 3 *-jűk* => 4 köznyelvinek, ([17 *-jok* + 3 *-tyuk, -gyuk* + 3 *-tyok, -gyok*] + [1 *-jök* + 5 *-jék, -jek, -gyek*] => 29 pedig nyelvjárásinak minősíthető. Vagyis ez esetben 12%-os köznyelvi, 88%-os nyelvjárású részesedésről beszélhetünk.

Az előbbieken elvégzett részösszegzések megígért összesítését a következő táblázatban kívánom megtenni.

Az E/3., T/1., T/3. személyű birtokos személyjelek köznyelvi–nyelvjárású megoszlása a „Népi beszélgetések Vas megyéből” c. kötet anyagában

Nyelvi jelenség		Köznyelvi		Nyelvjárású		Összes	
		számadat	%	számadat	%	számadat	%
a)	E/3. <i>j</i> nélküli veláris változat (-a, -á- stb.)	75	74	26	26	101	100
	E/3. <i>j</i> nélküli palatális variáns (-e, -é- stb.)	16	12	123	88	139	100
	E/3. <i>j</i> -s veláris változat (-ja, -já- stb.)	55	46	65	54	120	100
	E/3. <i>j</i> -s palatális variáns (-je, -jé- stb.)	5	8	54	92	59	100
E/3. alakok összesen		151	36	268	64	419	100
b)	T/1. alak (-nk, -unk, -ünk stb.)	26	96	1	4	27	100
c)	T/3. <i>j</i> nélküli változat (-uk, -ük stb.)	12	25	36	75	48	100
	T/3. <i>j</i> -s variáns (-juk, -jűk stb.)	4	12	29	88	33	100
T/3. alakok összesen		16	20	65	80	81	100
Mindösszesen		193	37	334	63	527	100

A három paradigmata adatainak száma eléggé eltér egymástól: az E/3.-t 419, a T/3.-t 81, a T/1.-t 27 alak képviseli. Ez az aránytalanság alapján véve az adatközlők szövegekészítésével, szövegük tematikájával okolható meg. Az egyes grammatikai funkciók előfordulásai köznyelvi–nyelvjárású megoszlásának százalékos mutatói mindenestre jelzésértékűek: leginkább nyelvjárásúak (80%-kal) a T/3. személyű alakok, utána az E/3. személyű jelek következnek (64%-kal), és a legkevésbé regionális jellegűek a T/1. személyű adatok (mindössze 4%-kal). A köznyelviség szerinti sorrend természetesen ennek a fordítottja.

Kiegészítésül megnéztem, hogyan viselkednek a személyes névmás szuppletív alakjainak (másképpen a határozói esetű személyes névmásoknak vagy a személyragozott határozószóknak) a szöveggyűjteményben található, a birtokos személyjelekkel párhuzamba állítható ragjai. A 111 adat nagyjából hasonlóan oszlik meg a három paradigmata között, mint ahogy a megvizsgált személyjelek esetében tapasztaltuk. Az E/3.-ra 83 adat jut: *utána, utánno; neki, tiülő, velé, melletté; rájja, nekijjé, mellejjé* stb. T/3. személyű 22 alak: *náluk, nálók; nekik, kösztük, előttök, velék; rájok, nekijük, nekijjék* stb. A T/1.-re mindössze hat adat esik: *nálunk, nekünk* stb. Köznyelvi–nyelvjárási megoszlásuk azonban bizonyos mértékig eltér a birtokos személyjelektől. Itt legnyelvjárásiabbak az E/3. személyű alakok (90%-kal), majd a T/3. személyű adatok következnek (68%-kal), a T/1. személyű megnyilvánulások között pedig egyetlenegy regionális elem sincs, mind köznyelvi. Összességében nézve azonban a személyes névmás kiegészülési alakjai a 81%-os mutatójukkal nyelvjárásiabbak a 63%-ban regionális birtokos személyjeleknél.

A birtoktöbbsítő *-i* jelet tartalmazó szóalakok birtokos személyjelei az adott korpuszban megegyeznek a köznyelvi megfelelőekkel: *embéreit, lovai, malaccait, rokondik* stb. Annak a szemléletnek a jegyében, amely szerint a *kazalaink, kazaljaink* szerkezetben az *-ai-* és a *-jai-* a birtoktöbbsítő *-i* jel alternánisa, a *zellenség* gyeiket szóalak is köznyelvi személyjelet foglal magába (T/3. *-k*), hiszen a *-gyei-* elem a birtoktöbbsítő *-i* jelnek *j-s*, pontosabban explozív *gy-ző* variánisa.

Az E/3. személy jelei közül az *-al-ë, -e, -ö, -i; -jal-jë, -je, -jő, -ji* változatok az ómagyar korból hagyományozódtak át a későbbi korokba (KOROMPAY 1991: 272, 273; 1992: 329, 331). Zömük megtalálható a vasi anyagban is. Kivételt jelent a szóvégi, zérórag előtti *-i, -ji*. Ez a forma egyébként is az újabb kori nyugati nyelvjárások közül Zalában szokott előfordulni (IMRE 1971: 183, 309). De a már említett, nyugati régiós vizsgálataim egy Szombathely környéki faluból, Sorokpolányból is adatolták 1986-ból a 'babhüvely(e)' kifejezés *baphőji* alakú megoldását (MOLNÁR 1999: 78). Ilyenre a vasi szöveggyűjteményben nem akadt példa.

Az előbb említett jelek hangtani módosulásai további variánsokat eredményeznek: *-a, -o, -ë, -e, -í-, -ië-, -ië-, -ja, -jo, -tya, -gya, -gyë, -lá-, -jië-* stb. (vö. KISS 1982: 105; JUHÁSZ 2001: 268; HEGEDŰS 2001: 355). Ezek az elemek főként a középmagyar korból eredeztethető hangjelenségekkel (pl. az *á* utáni *o*-zással, egyéb zártabbá válással, diftongálással, az explozív *ty*-zéssel, *gy*-zéssel, az *l*-ezéssel) függnek össze (BENKŐ 1957: 89–92, 96, 98, 100; E. ABÁFFY 2003: 597, 599, 604, 606, 608). Sokszínűséget tapasztalhattunk e tekintetben a vasi korpuszban.

A T/1. személy jelvariánsai a kései ómagyar korban az *-nk, -onkl-ënk, -önk*, még ritkán az *-unkl-iünk*, esetleg még az *-ankl-enk* toldalékok voltak (KOROMPAY 1992: 333–4; SÁROSI 2003: 365). A középső és felső nyelvállású magánhangzós változatok középmagyar kori ingadozása után (SÁROSI 2003: 615) az *„u, ü-s* fok

nagyobb arányú megjelenése (...) feltűnően kései a magyarban” (BENKŐ 1980: 133). A vasi anyagban azonban már nagyon erős az *-nk*, *-unk/-ünk* jelenléte, az archaikus *-onk* csupán egyszer fordult elő.

A T/3. személyű elemek esetében is a kései ómagyar kori helyzetet célszerű felidézni: elszórta mutatkozik az *-akl/-ek*, *-jakl/-jek*, főszerepet játszik az *-okl/-ök*, *-ök*, *-jokl/-jök*, *-jök*, még ritka az *-ukl/-üök*, *-jukl/-jüök* változat (KOROMPAY 1992: 335–6). A középzárt magánhangzós formánsok a középmagyar korban át egészen a 20. századig meghatározóak, utána azonban a zárt variánsok szélesebb körben elterjednek (BENKŐ 1980: 197; SÁROSI 2003: 615, 722). A vasi szöveggyűjteményben is jelen vannak ez utóbbiak, de itt továbbra is a középső nyelvválású magánhangzós toldalékok a dominánsak, kiegészülve az explozív *ty*-zű, *gy*-zű megoldással. Alkalmanként a nyílt magánhangzójú formára (*-jek*, *-gyek*) is van adat, elképzelhető, hogy egyedi kiejtésből fakadóan.

Ez a vázlatos történeti kitekintés azt tanúsítja, hogy a vasi szöveggyűjtemény képviselte helyi nyelvjárásokban jócskán élnek a régi korokból átörökölt sajtós jelalakok különösen az E/3. és a T/3. személyt illetően.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a megvizsgált vasi korpuszban szerfölött változatos képet mutat az E/3. birtokos személyjel. Viszonylag differenciált a T/3. személyű jel anyaga is. Egységes arculatuk van viszont a T/1. személyű adatoknak, amely a köznyelvi jellegben nyilvánul meg. Jóllehet az E/3. személyjel állománya valamivel (16%-kal) köznyelviesebb, mint a T/3. személyjelé, de mindkét morfémasor számottevő szerepet játszott abban, hogy az áttanulmányozott vasi nyelvjárási szöveggyűjteményben a három birtokos személyjel előfordulásainak összesített regionalitási mutatója 63% a 37%-os köznyelviség ellenében. Megerősítette ezt a helyzetképet a személyes névmások kontrollanyagként felhasznált kiegészülési alakjainak körében is tapasztalt, viszonylag nagyfokú nyelvjárásiasság.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
 BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó, Bp.
 E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: MNyt. 596–609.
 GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 2006. Népi beszélgetések Vas megyéből. BDF, Szombathely.
 HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: MDial. 351–61.
 IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
 JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyugat-dunántúli nyelvjárási régió. In: MDial. 267–70.
 KIEFER FERENC 1998. A birtokos személyragozás. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Bp. 204–7.

- KISS JENŐ 1982. A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A birtokos személyjelezés. In: TNyt. I: 271–81.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A birtokos személyjelezés. In: TNyt. II/1: 324–49.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1999. Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban. BDTF, Szombathely.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. In: MNyt. 352–71, 611–7, 719–24.

JEAN-LUC MOREAU

Remarques sur la double conjugaison hongroise à la lumière du syntagme verbal du français

Klárának, szeretettel

Contrairement à une opinion très répandue, l'emploi des deux conjugaisons – subjective et objective – du hongrois ne présente guère, pour un francophone, de difficultés majeures. Français et hongrois présentent en effet des analogies qui en facilitent grandement l'apprentissage. Nous tenterons ici de les mettre en évidence.

Rappelons d'abord le principe des deux conjugaisons.

La conjugaison subjective s'emploie a) quand le verbe n'a pas de complément d'objet direct, b) quand son complément d'objet direct est de première ou deuxième personne, c) quand il est de troisième personne mais non défini.

La conjugaison objective s'emploie quand le complément d'objet direct est à la fois de troisième personne et «défini».

La langue dispose en outre d'une «treizième forme», marquée par le suffixe *-lak/-lek*, équivalent de «je te»: *látlak* «je te vois».

Toute forme personnelle du verbe nous renseigne donc non seulement sur la personne du sujet, mais aussi sur la présence ou l'absence d'un objet, sur le caractère indéfini ou défini de celui-ci, et aussi, implicitement ou explicitement, sur sa personne. Dans *szeretem* «je l'aime», *-m*, morphème synthétique, nous indique non seulement que le sujet est «je», mais aussi que l'objet est à la fois de troisième personne et «défini».

Or en français, l'accusatif du pronom – *le, la, les* – constitue à l'intérieur du prédicat verbal un indice référenciel dont la fonction est tout à fait comparable à celle assumée en hongrois par l'emploi de la conjugaison objective: *je le lis, ce livre / olvasom ezt a könyvet*.

Deux différences toutefois:

a) le français, ici, a deux signifiants pour deux signifiés: *je* et *le*: le hongrois n'en a qu'un: *-m*.

b) la référence à l'objet à l'intérieur du verbe fini est en hongrois tout aussi obligatoire que celle au sujet dont elle est indissociable. En français, elle n'est pas obligatoire quand la phrase est de type SVO: *je lis ce livre*. Elle le devient lorsqu'on s'en écarte: *Ce livre, je le lis*. La présence du pronom objet va alors de pair avec la thématization du nom qu'il annonce ou reprend et la phrase a souvent

une intonation exclamative. Il en est de même, en présence d'un sujet nominal, du pronom sujet de troisième personne: *Pierre lit ce livre / Pierre, il le lit, ce livre*. Dans la première phrase, l'ordre des mots est intangible et la séquence ne constitue qu'une seule unité prosodique. La seconde, plus probable à l'oral qu'à l'écrit, en comporte trois, bien délimitées prosodiquement (et par les virgules), dont l'ordre, comme en hongrois, est libre mais non indifférent, puisque déterminé par l'opposition du thème et du rhème: *Ce livre, Pierre, il le lit / Ce livre, il le lit, Pierre / Pierre, ce livre, il le lit...*

L'autonomie des grands constituants nominaux est donc liée, en français comme en hongrois, à la présence d'indices référentiels les représentant dans le syntagme prédicatif verbal.

De ces parallélismes, les francophones apprenant le hongrois retiendront une règle simple: chaque fois qu'il sera possible d'introduire dans la phrase française un pronom déterminé de troisième personne (*le, la, les*), le verbe, en hongrois, sera à la forme subjective. C'est le cas quand le complément d'objet direct est:

- a) précédé de l'article ou du démonstratif définis: *látom a házat* «je (la) vois, la maison», *szeretem ezt a könyvet* «je (l')aime(,) ce livre»
- b) possessivé: *ismerem a bátyádat* «je (le) connais(,) ton frère», *Péter könyvét olvassuk* «nous (le) lisons(,) le livre de Pierre»
- c) un nom propre: *ismerem Pétert* «je (le) connais(,) Pierre»
- d) une proposition complétive complément d'objet direct: *látom, hogy beteg* «je (le) vois(,) qu'il est malade»

La conjugaison subjective sera employée dans les autres cas, c'est-à-dire (et l'on vérifiera que l'inclusion de *le/la/les* y est impossible):

- a) quand le verbe n'a pas d'objet: *játszik* «il joue», *lát* «il voit» (il y voit, il n'est pas aveugle)
- b) quand l'objet est de première ou de deuxième personne (sauf le cas particulier de la forme en *-lak/-lek*): *aki szeret, kövessen* «qui m'aime me suive»; *ismerünk titeket* «nous vous connaissons»
- c) quand l'objet de troisième personne est non déterminé, notamment quand il s'agit d'un nom commun qui n'est ni possessivé ni précédé d'un article défini: *házat épít* «il construit une maison», *könyveket olvasnak* «ils lisent des livres»
- d) quand l'objet est précédé d'un article indéfini: *egy szép hidat építenek* «ils construisent un beau pont», *mondjon valami ürügyet* «donnez (dites) un prétexte quelconque».
- e) quand l'objet du verbe est le pronom relatif: *a könyv, amit olvasol* «le livre que tu lis» (cf. ci-dessus); *akiket ismerek, mind jó emberek* «ceux que je connais sont tous de braves gens» (on fera remarquer à l'apprenant francophone l'absence, dans la phrase hongroise, d'un antécédent au relatif *akiket* – encore qu'historiquement le *a-* de *akiket* soit cet antécédent).

f) Quand l'objet est un infinitif sans objet défini: *ez a gyerek nagyon szeret játszani* «cet enfant aime beaucoup jouer».

Si le complément d'objet direct français est précédé de l'article partitif, il pourra, dans le groupe verbal, être également annoncé ou repris, mais par *en*: *il boit de l'eau > de l'eau, il en boit; il lit des romans / des romans, il en lit*. Il en est de même s'il est précédé de l'article indéfini, mais celui-ci doit être repris après le verbe: *Je connais une maison / une maison, j'en connais une*. La conjugaison subjective est alors de rigueur en hongrois: *regényeket olvas, ismernek egy házat*.

L'étudiant francophone pourra cependant hésiter ou s'étonner d'emplois qui lui semblent contredire les principes généraux. Or les exceptions ne font que confirmer la règle et la comparaison avec le français permet d'en comprendre les raisons. Voici quelques-unes de ces pierres d'achoppement:

1. Dans *sajnálom, szegényt* «je le plains, le pauvre» ni article ni possessivation n'indiquent explicitement que l'objet est défini, mais il l'est bien, implicitement, comme le font apparaître le pronom objet et l'article du français ; *szegényt* est en apposition au pronom sous-entendu (ou, plus exactement, inclus dans la désinence du verbe).

2. Si un nom propre vient à être employé sans lien à un référent, il peut fort bien ne pas être défini: *... ne kiabálj nekem Miskát így az utcán, furcsán hat ez, hogy egy gyerek csak Miskát kiabál ilyen idősebb embernek* (Vas I.) «... ne me crie pas Miska comme ça dans la rue, cela fait un drôle d'effet qu'un enfant crie seulement Miska à (pour appeler) un homme d'un certain âge». *Miska*, ici, ne fonctionne plus comme nom propre. Il est donc normal que le français ne puisse introduire le pronom objet.

3. Il est rare, mais il peut arriver qu'un nom possessivé ne soit pas déterminé. Ainsi dans cette phrase de J. Arany: *Fiát nem ismerek, de lányát ismerem* «je ne lui connais pas de fils, mais je lui connais une fille (je lui en connais une, de fille)». *Fiát nem ismerem, de lányát ismerem* signifierait «je ne connais pas son fils, mais je connais sa fille».

Peut-être faut-il ranger là le flottement qu'on observe quand le nom objet possessivé est précédé de *néhány* «quelques»: *elvihetsz néhány könyvemet / elviheted néhány könyvemet* «tu peux emporter quelques-uns de mes livres».

4. Avec les noms de parties du corps considérées d'un point de vue culinaire et en ce sens toujours possessivées, on emploie la conjugaison subjective: *Mellét /combját kérek* «Donnez-moi (litt. je demande) du blanc, de la cuisse (de sa poitrine, de sa cuisse)». Ici, c'est la valeur partitive qui justifie l'emploi de la conjugaison subjective.

5. Quoique porteur d'un suffixe possessif, l'accusatif des pronoms personnels de première et deuxième personnes appelle la forme subjective du verbe. C'est ici la personne qui l'emporte sur la possessivation: *ismernek en-*

gem(et), téged(et), minket / bennünket, titeket / benneteket «ils me, te, nous, vous connaissent». Il en va de même de *mindnyájunkat, mindnyájatokat : mindnyájunkat szeretett (Szabó Lőrinc)* «elle nous aimait tous». Et aussi des numéraux possessivés à ces deux personnes: *Fogadj, Jehovám, két-együnket...* (Ady) «Accueille, mon Jéhova, notre unité duelle...»

6. Le pronom de réciprocité complément d'objet direct requiert l'emploi de la conjugaison objective: *szeretik egymást* «ils s'aiment (l'un l'autre)». Là encore l'article, en français, exprime explicitement le caractère défini de l'objet.

7. Le pronom réfléchi, même s'il est de première ou de deuxième personne, requiert, lorsqu'il est objet, la forme objective du verbe: *látom magam a tükörben* «je me vois dans le miroir». Quand le complément d'objet, s'étonneront certains, est de première ou deuxième personne, le verbe ne doit-il pas être à la forme subjective? Or comparons ce qui est comparable. Le pronom réfléchi hongrois, n'est autre que la forme possessivée de *mag* «noyau, pépin». *Látom magam*, c'est littéralement «je vois mon pépin». Le français n'a pas le pépin, mais il a la pomme: «je vois ma pomme dans le miroir», tournure familière et populaire, relève certes d'un tout autre registre que la formulation hongroise, mais elle n'en est pas moins, structurellement, le parfait équivalent. Or l'inclusion du pronom objet est, là encore, parfaitement possible: «je la vois, ma pomme, dans le miroir».

8. Quand l'objet comporte un pronom/adjectif en *-ik*, le verbe est à la forme objective: *a két ország közül, melyiket ismered jobban?* «Des deux pays lequel connais-tu le mieux?» La présence de *le-* dans *lequel* est significative.

La situation du pronom relatif objet (renvoyant à un antécédent défini) est particulièrement intéressante. Quand il ne s'agit pas d'un pronom en *-ik*, le verbe, comme nous l'avons rappelé plus haut, est à la forme subjective: *a könyv, amit (amelyt, amelyet) olvasok* «le livre que je lis». Cet emploi est conforme à la comparaison que nous avons faite avec le français, qui ne peut pas dire lui non plus: «*le livre que je le lis». S'il s'agit de *amelyik*, le verbe est en revanche à la forme objective: *a könyv, amelyiket olvasom* «id.». Le relatif *amelyik* est en fait à rapprocher de *lequel*, à cela près que l'emploi de ce dernier, comme complément d'objet direct, est devenu très rare en français moderne: *Le cheval de Troie n'était précisément que la même machine, laquelle on armait d'une tête de cheval en métal.* (Voltaire, cité par Grévisse)

9. On soulignera qu'il existe des démonstratifs, interrogatifs, et relatifs indéfinis. Leur présence dans le complément d'objet direct va de pair, bien entendu, avec la forme objective du verbe: *nem szeretek ilyen zenét* «je n'aime pas une telle musique» ; *olyan zenék, amilyeneket szeretsz* «des musiques comme tu les aimes» (littéralement: comme tu en aimes).

On prendra garde au fait qu'une phrase française telle que «quel vin aimez-vous?» peut signifier a) «quel sorte de vin aimez-vous» *milyen bort szerettek?* (forme subjective) ; b) «lequel d'entre ces vins aimez-vous?» *melyik bort szerettek?* (forme objective)

10. La présence de l'article indéfini dans le syntagme objet du français ne signifie pas toujours que le syntagme équivalent du hongrois sera obligatoirement indéterminé. Soit la phrase *Je lis un poème de Petőfi*. Le francophone, invité à la traduire, est embarrassé. La présence de «un» l'incite à user de la conjugaison subjective, mais celle de la possessivation dans le rapport d'appartenance (*Petőfi verse*) lui commande d'employer la forme objective. Comment concilier *olvasok egy verset* «je lis un poème» et *olvasom Petőfi versét* «je lis le poème de Petőfi»? Deux solutions: a) *Petőfi egyik versét olvasom* «je lis l'un des poèmes de Petőfi», b) *egy Petőfi-verset olvasok*, dans lequel la présence du mot composé *Petőfi-vers* (quelque chose comme «un poème petőfien») permet d'éviter la construction possessive.

11. Quand le complément d'objet direct est une proposition complétive, introduite ou non par *hogy*, le verbe principal est en règle générale à la forme objective: *Mikor megkérdezik, hogy mit kér, azt feleli, hogy a reggelijét kéri*. (Karinthy, F.) «Quand on lui demande ce qu'il veut, il répond qu'il veut son petit déjeuner». *Azt se kérde meg, nős vagyok-e*. (ibid.) «Vous ne demandez même pas si je suis marié».

Font exception à cette règle les phrases dans lesquelles la complétive a pour antécédent le démonstratif de valeur partitive *annyi*: *Csak annyit tudok, hogy...* «Tout ce que je sais, c'est que...» «*Ha nem lesztek hasonlók a kisdedekhez*» *valaha annyit jelentett, hogy legyünk ártatlanok és szabadok : ma azt jelenti, hogy kövessük szabadon, amit a természet előírt számunkra...*» (Vas I.) Si vous ne devenez pareils à ces petits enfants» signifiait autrefois «soyons innocents et libres» ; aujourd'hui cela signifie: «suivons librement ce que la nature a prescrit pour nous...». On remarquera l'opposition entre *annyit jelentett, hogy* (conjugaison subjective) et *azt jelenti, hogy...* (conjugaison objective)

12. A nombre de verbes transitifs français correspondent en hongrois des verbes intransitifs. On se méfiera particulièrement des constructions dans lesquelles l'absence d'antécédent dans la principale pourrait faire croire que la relative est objet direct: *...esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk* (Petőfi). «...nous jurons de ne plus jamais être esclaves (que plus jamais...)» *Bocsásson meg, hogy nem kísérem el* «Pardonnez-moi de ne pas vous accompagner». Le complément d'objet, ici, n'est pas la relative, mais la première personne implicite: «pardonnez-moi de ce que...»

13. En hongrois, tout se passe souvent comme si un autre verbe que le verbe principal était sous-entendu: *Körülnézek, mi van* (Karinthy F., *Gellérthegyi álmok*) «Je regarde autour de moi (je fais le tour pour voir / savoir) ce qu'il y a» (= *hogy lássam, mi van*). *Felhívtak telefonon, hogy a kulcsot ide, a szemközti kis házban lakó kertésznél tették le* (Karinthy Ferenc, *ibid.*) «Ils m'ont appelé au téléphone pour me dire que la clef ils l'avaient déposée ici, chez le jardinier qui habite la petite maison d'en face».

14. On remarquera que si l'antécédent est non pas *azt* (explicite ou sous-entendu) mais *úgy*, le verbe de la principale est à la forme subjective, ce qui est

normal puisque la relative fonctionne alors non comme objet mais comme complément circonstanciel de manière: *úgy döntött, hogy...*, *úgy határozott, hogy...*, mais *eldöntötte, hogy...*, *elhatározta, hogy...* En français: «il en a décidé ainsi: ...» mais «il a décidé que...» *A főnökség úgy döntött, hogy ma éjszaka én találkozom vele* (Hubay Miklós, *Párkák*) «La direction en a décidé ainsi: ce soir c'est moi qui le rencontrerai». A noter que «en a décidé ainsi que» serait très lourd et supposerait une rupture de construction à la limite de l'incorrection.

15. Dans le discours direct, le verbe de l'incise est souvent à la forme objective: *Hát te mit keresel itt? kérdezte Misa a kutyától.* (Lengyel József, *Igéző*) «Qu'est-ce que tu cherches ici, demanda Misa au chien.»

Nombre de verbes, quoique transitifs dans d'autres contextes, sont cependant, en incise, employés intransitivement et donc à la conjugaison subjective: *Nézze, kislány, szólt Gereben* (Karinthy F., *A tétovált nő*) «Voyez-vous, mademoiselle, dit Gereben.»

D'autres (*felel, kiált*) apparaissent tantôt à l'une, tantôt à l'autre forme dans des proportions variables selon les auteurs. Nous lisons ainsi tout à tour: – *Odaadta talán?! – kiáltotta Evelyn* «L'auriez-vous donné? cria Evelyn», puis quatre lignes plus loin: – *Tessék – kiáltott Bradford...* «Tenez, s'écria Bradford... (Rejtő Jenő, *A szőke ciklon*)

16. En hongrois, à la différence de ce qui se passe en français, il est courant d'introduire le discours direct par un verbe qui n'exprime pas le fait de dire ou de penser: *De mégse lesz jó ezzel a kutyával – komolyodott el hirtelen Misa.* (Lengyel J., *Igéző*) «Mais malgré tout il n'arrivera rien de bon avec ce chien, répondit Misa en devenant soudain sérieux». *Színésznő akar lenni? nevetett Gereben* (Karinthy F., *A tétovált nő*) «Vous voulez devenir actrice? dit Gereben en riant».

17. On remarquera que le français emploie l'article défini dans des locutions désignant des actions fréquentes et générales: *il lit le journal, il écoute la radio, il dit la messe*, là où le hongrois use d'une construction sans article, le verbe étant alors, naturellement, à la forme subjective: *újságot olvas, rádiót hallgat, misét mond*. Moins fréquentes qu'en hongrois, de telles lexies existent aussi en français: *chercher refuge, chanter pouilles, chercher noise...*

18. Quand l'objet est le démonstratif *az* employé avec une valeur partitive, le verbe est à la forme subjective: *Lisztet vásároltatok? – Azt vásároltunk.* «Vous avez acheté de la farine? – Nous en avons acheté (= oui)». *Rádiót hallgatsz? – Azt hallgatok.* «Tu écoutes la radio? – Oui». *Későn fekszem le mindig mostanában / Ezt-azt megnézek, kicsit fordítok* (Vas I., *Ötven felé*) «A présent je me couche toujours tard / je regarde ceci ou cela, je traduis un peu». La nuance est: «je regarde un peu de ceci, un peu de cela, mais je n'achève rien de ce que je commence». Il en est de même de *az* antécédent d'un relatif, lequel *az* peut en outre être sous-entendu. C'est ainsi qu'à côté de *megveszem, ami kell* «je vais acheter ce qu'il faut», on entendra *megveszek, ami kell*, «*je vais acheter de ce qu'il faut», formulation peu probable en français.

19. Quand l'objet est *mind* «tous, toutes» le verbe est à la forme objective: *mind megitta* «il les a toutes bues» (les bouteilles). *Minden* en revanche est indéfini: *mindent tud* «il sait tout.»

20. Dans nombre de locutions, des verbes hongrois sont employés à la forme objective sans qu'il soit fait mention d'aucun objet explicite: *ez a módszer már nem járja* «cette méthode n'a plus cours» ; *kevéssel beéri* «il se contente de peu» ; *mint kapitány végezte* «il a fini capitaine» ; *ebből bőven futja* «cela suffit largement.» Or le même phénomène se rencontre en français: *il se la coule douce, on ne me la fait pas, il le prend de haut...*

21. Le pronom interrogatif *mit*, en dépit de sa marque d'accusatif, fonctionne souvent comme adverbe interrogatif dans le sens de «pourquoi». Dans ce cas, il n'est pas l'objet du verbe: *Mit csavargatod a fülét?* (Mándy I., *Vera szerelmei*) «Qu'est-ce que tu as à lui tortiller l'oreille?» Emploi analogue de la conjugaison objective dans la locution courante: *Mit tudom én* «Que sais-je encore?»

On aura remarqué qu'une partie importante des apparentes exceptions résulte de ce que:

a) le complément d'objet direct peut être sémantiquement défini sans l'être formellement (cf. *sajnálom, szegényt ; mind megitta...*)

b) l'expression du partitif l'emporte sur celle du «défini» (*mellét kérek, azt vásároltunk, csak annyit tudok, hogy...*). Le hongrois, à la différence du finnois par exemple, ne possède pas de cas partitif, mais l'expression de la catégorie partitive, se confondant avec celle de l'indéfini, est en partie assumée par l'emploi de la conjugaison subjective.

Une dernière remarque: la comparaison avec le français ne permettrait-elle pas d'apporter un éclairage sur la mise en place de la double conjugaison en hongrois? Les désinences verbales hongroises ne seraient-elles pas nées d'une satellisation par le noyau verbal de pronoms enclitiques (personnels ou démonstratifs) selon un processus analogue à celui qui, en français (et en d'autres langues), transforme sur le long terme les pronoms proclitiques en désinences? Les désinences synthétiques de la conjugaison objective ne pourraient-elles pas résulter, au moins en partie, de la fusion, partielle ou complète, de deux pronoms respectivement sujet et objet? Certaines hypothèses, que nous ne pouvons revisiter dans le cadre du présent article, nous semblent aller dans ce sens.

Des réfections, des ajustements, des amalgames, des inclusions de particules ou de consonnes thématiques ont pu naturellement compliquer le tableau. Il nous semble pourtant impossible de rejeter sans examen un modèle dont non seulement le français mais aussi nombre d'autres langues, balkaniques notamment, nous permettent de suivre l'évolution sur – pour certaines d'entre elles – plus de deux millénaires.

N. FODOR JÁNOS

Női nevek az ómagyar kor utolsó századából

1. A középkori oklevelekben és összeírásokban található keresztnévek tanulmányozása a korabeli keresztnévadási szokás és közvetve az emögött lévő kultúrtörténeti háttér jobb megismeréséhez járul hozzá. A keresztnév kutatáson belül a női nevek háttérbe szorulását láthatjuk, mivel a források a legkorábbi időt illetően csak elenyésző mértékben tartalmaznak női neveket. E tekintetben is legkevésbé adatolt a XV. század. Az alábbiakban ezért az ómagyar kor utolsó századának északkelet-magyarországi női keresztnéveit mutatom be vázlatosan. A feldolgozást csupán a vizsgált korszak és terület neveinek ismertetésére szűkíttem az említett hiányosságok mérséklésének szándékával, mellyel egyúttal ünneptünköt is érdeklődési körébe tartozó témával (l. pl. KOROMPAY 1978, 2008) kívánom köszönteni.

2. Nem célom e munka keretében a magyar keresztnévadás általános történetét áttekinteni, mégis e helyütt is szükséges a keresztnévadás néhány fontosabb jellemvonásának a kiemelése.

Az Árpád-kori névadásról tudjuk, hogy több rétegből tevődött össze. Egyik jelentős csoportot a magyar közszói eredetű nevek alkották, amely az egytagú névadás korában Magyarországon a kereszténység felvétele után is sokáig fontos szerepet játszott a névadásban. Tulajdonképpen ezek segítségével tudunk valamelyest következtetéseket levonni a honfoglalás előtti névviszonyokat illetően. Ezek a nevek még nagyrészt motiváltak voltak, vagyis volt reális kapcsolat a névvé vált közszó jelentése és a névviselő személy tulajdonságjegye között. Ebből adódóan ezek a konkrét fogalmi jelentéssel bíró, ősi nevek sem voltak törvényszerűen állandóak egy ember életén keresztül, hanem gyakran követték az egyén tulajdonságainak feltűnő változását. Tehát nem volt biztos, hogy valaki azzal a névvel halt meg, amelyet születésekor kapott (vö. MEZŐ 1970a: 73). Jellemző példa erre Borsa nembeli Kopasz nádor esete, aki a kereszttségben a *Jakab* nevet kapta, de felnőtt korában jellegzetes testi tulajdonságára utaló, közszói eredetű neve kiszorította a használatból az eredeti keresztnévét. A nádorként kiadott okleveleiben is *Kopasz*-ként tűnik fel az 1310-es években (vö. 1313: „Nos *Chopoz* ~ *Kopoz* palatinus ...” — DL. 31197, 40349).

A másik jelentős csoport az egyházi eredetű neveké, amely a kereszténység felvétele idején kezdett megjelenni a névadásban, majd századok alatt egyre inkább tért hódított a közszói eredetű nevekkel szemben. Az egyházi keresztnévek esetében már nem beszélhetünk az egyén egyes tulajdonságaira utaló reális kapcsolatról. Az effajta nevek nagy része bibliai személyek és mártírok neve volt, amely a magyar nyelvközösség számára semmilyen eredeti jelentést nem hordozott (pl. az

Ágoston 'magasztos, fennkölt' jelentése már biztosan nem élt magyar névvé válásának idején).

A harmadik csoportba az idegen eredetű nevek tartoznak, amelyek között találunk szláv, német, francia stb. neveket is. Ezek egyrészt valós etnikumot rejteneek, azaz a néveredet a névviselő nemzetiségével megfeleltethető, másrészt divatnevek voltak, melyek kulturális és egyéb kapcsolatok révén terjedtek el Magyarországon. Jellemző példát szolgáltatnak erre a csoportra az irodalmi művek által „terjesztett” nevek (pl. *Trisztán, Izolda, Olivant* stb.), melyek közvetve a korabeli műveltségre is utalnak (bővebben l. KOROMPAY 1978, 2008).

Az egyház a keresztény nevek mellett sokáig megtúrta az eredeti magyar neveket is. Még püspök és érsek is lehetett valaki „pogány” névvel (pl. Telegdi Csanád esztergomi érsek 1330–1349 között — KMTL. 203.) A keresztény nevek fölénye a pogány nevekkel szemben csak a XIII. századtól mutatható ki. A tendenciát az 1279-es budai zsinat rendelkezései erősítették, amely kimondta, hogy nevet csak a pap adhat a keresztelekor (HAJDÚ 2003: 359). Ez azt jelentette, hogy a papok előnyben részesítették az egyházi neveket, „amelyeknek felsorolásait az időnként közrebocsátott és jóváhagyott mártírok és szentek listái, az úgynevezett martirológiumok tartalmazták” (HAJDÚ 1994: 24). Ezek a gyűjtemények hasonlítottak a mai naptárakhoz, tartalmazták a szent vagy mártír nevét, rövid életrajzát, valamint a halálának vagy szentté avatásának napját. A martirológium névanyaga állandóan bővült, a XVI. században keletkezett hivatalos és legteljesebb martirológium, a Martirológium Romanum több mint négyezer személyt sorolt fel, de már korábban is léteztek különböző naptárak bőséges névanyaggal (bővebben l. HAJDÚ 2003: 360). A papok általában a születés napja alapján adtak nevet kiválasztva az aznapon ünnepelt szentek neve közül valamelyiket. Egy napra akár 15–20 szent ünnepe is eshetett. A névdivatot befolyásolhatta vidékenként néhány kiemelkedő szent kultusza. Magyarországon a magyar szentek neve (pl. *István, László, Erzsébet, Margit*) örvendett népszerűségnek a középkor folyamán.

Az egyházi jellegű névadás eredménye az lett, hogy fokozatosan kiszorultak a közsói eredetű nevek a használatból. A XIV. század végére szinte teljesen eltűntek a „pogány” nevek a keresztnévhasználatból, sőt a keresztény nevek is egyszerűsödtek, közülük sokat mellőztek a későbbiekben.

3. A forrásokban rejlő sajátosságok miatt a nők keresztneveiről a férfiakénál jóval kevesebbet tudunk, a középkori oklevelek ugyanis ritkán említik a nőket. Erre általában a férj elhalálása után vagy a nemeseknél birtokjogi (pl. leánynegyeddel kapcsolatos) ügyekben került sor.

Az általam összeállított északkelet-magyarországi történeti személynévsvótár (N. FODOR 2010) közel 11000 névadata mintegy 8850 személyre vonatkozik, közöttük mindössze 89 nőt találunk keresztnévvel említve, ez a névviselőknek csupán 1%-a. Ennél valamennyivel nagyobb arányú a nők megjelenése a teljes anyagban, de az esetek nagy részében (főként a jobbágyoknál) ez keresztnév nél-

küli formát jelent: a férj nevéhez kapcsolt *relict*a szóval vagy *-né* képzővel nevezik meg az özvegyeket (pl. [1510–1526]: *Relicta Alberti Seremj* — DL. 97783; [1500–1520]: *wardjnyj* 'Várdiné' — DL. 83022; [1521–1526]: *Relicta chjkofne* — DL. 26243). A névanyagban összesen 216 *relict*a szóval jelölt özvegynév fordul elő. A nemeseknél általánosabb a keresztnév szerepeltetése a körülíró névformában (pl. 1470: *Nobilis Domina Christina vidua relict*a *condam Pauli de Kozmafalwa* — DL. 85034).

A családtagoknak ugyanazon megkülönböztető név alatti azonosításához az asszonynevek fontos tanulsággal szolgálhatnak. A *-né* asszonynévképzővel alkotott nevek a kései ómagyar korban már többnyire képzői funkcióban állnak. A *-né* denominális névszóképző a *nő* szóból alakult alak- és jelentéshasadással, annak egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjából jött létre (*neji* 'neje' > *nej* > *né*). A korai adatok a birtokos jelzős szerkezet elsődlegességét mutatják (vö. pl. 1288: *Marcelneygyaya* [Marcel neji gyiaja]; 1354: *Bankneytereme* — SZEKFŰ 1992: 276). A rövidült formák inkább a kései ómagyar korban adatolhatóak nagyobb számban (1376: *paphwyiacabne*, 1377: *Palnewelg* stb.). „Az alakváltozással együttjáró jelentésspecializálódás elhatárolta a *-né*-t a *nő* szótól. [...] Legvilágosabban akkor látszik formánsnak, ha a férj egy- vagy kételemű nevéhez kapcsolódik” (SZEKFŰ i. m. 277). Anyagunkban már az 1440-es évekből találunk erre adatot (pl. [1445–1448]: *relict*a *fofne* 'özvegy Sósné', *relict*a *cristellne* 'özvegy Keresztélyné' — DL. 81193; 1449: *Pokane*, *Bedene* — DL. 80968). A kéttagú nevek között kevert (latin-magyar) névalakok is előfordulnak (1467: *relict*a *Emerici Modyfne* — DL. 45273), de néhány összeírás magyar alakjai egyértelműen jelzik az élőnyelvi használatot (pl. [1500–1520]: *fekete peternj*, *acz martonj*, *hűzztyj janusnj*, *marta janusnj*, *Zwřkjnyj*, *farkaz mathiaznj*, a fenti kevert névformához hasonló alakokat itt is találunk: *kelemen zewenj*, *gergel konjna* (!) [ɔ: konanj] — DL. 83022). A XVI. század első negyedében (1521–1526) említett *Relicta chjkofne*, *Relicta Konjane*, *Relicta djzene* 'özvegy Dicsőné' (DL. 26243) asszony- és özvegynevek is a név családnévi funkciója mellett tanúskodnak. Asszonynév ritkán előfordul kései ómagyar helynevekben is: pl. 1459: *Naghandrasnehaza* (HAJDÚ 2003: 739).

Az ómagyar kor utolsó szakaszában találunk olyan adatokat is, amelyek még közelebb állnak az összetett szavakhoz (vö. SZEKFŰ 1992: 277): ezek egy részében a *-né* a férj foglalkozását vagy társadalmi helyzetét jelölő szóhoz kapcsolódik: pl. [1445–1448]: *relict*a *Mathie birone* (DL. 81193). Ezekben az esetekben még nem beszélhetünk családnevekről. A latin formákban szereplő özvegynevek esetében, pl. a *Relicta Benedicti Alch* (1521–1526: DL. 26243) névben az *Ács* névrész családnévi szerepe kérdéses, mivel a szerkezet jelentése 'Ács Benedek özvegye', tehát a megkülönböztető jelző az elhunyt férjre vonatkozik, az ő nevének a része. Mégis találunk ezzel ellentétes értelmezésre utaló adatokat is: *Barbara relict*a *Thome bereck* ~ *Barbaram berech*, *Helena relict*a *Johannis pokol* ~ *Helenam pokol* (1521: DL. 82582). Mindkét esetben ugyanaz a forrás kétszer említi az özvegyeket kétféle névalakkal, eszerint Berec(k) Tamás

özvegyét, Borbálát *Berec(k) Borbálának*, Pokol János özvegyét *Pokol Ilonának* is nevezik (vö. még 1449: *relicta Clementis buti* ~ [1450 k.]: *Katho buty* — DL. 81139, 82987; 1468: *Relicta Agata tafolius* ~ *Relicta Johannis Thafolos* — DL. 55872). Tehát a latin szerkezetben megjelenő asszonynevek között is lehetnek olyanok, amelyek már családnevet rejtenek.

4. A vizsgált terület női keresztnéveit 25 éves időszakokra bontottam. Az első időszak nevei között nem találtam női keresztnévet, a további négy neveit az alábbi táblázat tartalmazza. (A név mellett az előfordulás száma olvasható.)

1. táblázat

Női keresztnévek Északkelet-Magyarországon 1426–1526 között

	1426–1450		1451–1475		1476–1500		1501–1526	
	Név		Név		Név		Név	
1.	Margaretha	6	Dorothea	3	Helena	3	Elizabetha	6
2.	Catherina	4	Helena	3	Julianna	2	Catherina	4
3.	Anna	4	Catherina	3	Anna	2	Margaretha	4
4.	Helena	3	Clara	2	Adviga	2	Clara	3
5.	Dorothea	2	Scolastica	1	Veronica	1	Helena	2
6.	Lucia	2	Agata	1	Eufemia	1	Anna	2
7.	Agnes	1	Anna	1	Catherina	1	Ursula	2
8.	Magdalena	1	Cecilia	1			Agatha	1
9.	Scolastica	1	Christina	1			Anestazia	1
10.	Veronica	1	Elizabetha	1			Angaleta	1
11.	Clara	1	Margaretha	1			Barbara	1
12.			Anasthazia	1			Dorothea	1
13.			Sophia	1			Lucia	1
14.			Susanna	1			Sophia	1
		26		21		12		30

A táblázat adatai semmiképpen sem tekinthetők reprezentatívnak, csupán tájékozódásul szolgálhatnak számunkra. Azt jelzik, hogy melyek voltak azok a nevek, amelyek a vizsgált 100 év alatt egyáltalán felbukkannak a női névadásban. Az adatok jelentőségét viszont megnöveli az a tény, hogy mindeddig a XV. századból semmilyen (még a jelenlegihez hasonló gyér adatolású) kimutatással sem rendelkezünk a női nevekről (vö. HAJDÚ 2003: 364).¹

A különböző időszakok nevei között jelentős eltérés nem tapasztalható. A leggyakoribb nevek (*Katalin, Margit, Ilona*) egy évszázad alatt sem veszítenek a

¹A Észak-Szabolcsból MEZŐ (1970b) négy, Szlavóniából TÖRÖK GÁBOR (1961) két XV. századi női nevet említ.

népszerűségükből. A ritkábban előforduló nevek esetében azonban némi változás megfigyelhető. A kései ómagyar kor utolsó századában a fentiekén túl végig jelen van a női névadásban a *Dorottya*, *Anna*, *Klára*, *Luca* és talán a *Veronika*, *Ágota*, *Zsófia*, *Anasztázia* és *Erzsébet*, ez utóbbi a Mohács előtti évtizedekben a források tanúsága szerint gyakori névvé válik. A vizsgált időszak elején kerül elének az oklevelekben az *Ágnes*, *Skolasztika*, *Cecília*, *Krisztina* és *Zsuzsanna* név, a század második felére tehető a *Julianna*, *Hedvig*, *Eufémia*, *Orsolya*, *Angaléta* és *Borbála* név említése a vizsgált területen. Természetesen ez a csoportosítás csak a számunkra elérhető adatok által tükrözött bizonytalan következtetésnek tekinthető, újabb adatok a fenti megállapításokat lényegesen árnyaltabbá tehetik.

2. táblázat

Női nevek gyakorisága 1426–1526 között

	Név	Előfordulás
1.	Catherina	12
2.	Helena	11
3.	Margaretha	11
4.	Anna	9
5.	Elizabetha	7
6.	Clara	6
7.	Dorothea	6
8.	Lucia	3
9.	Adviga	2
10.	Agata	2
11.	Anestazia	2
12.	Julianna	2

13.	Scolastica	2
14.	Sophia	2
15.	Veronica	2
16.	Ursula	2
17.	Angaleta	1
18.	Barbara	1
19.	Cecilia	1
20.	Christina	1
21.	Eufemia	1
22.	Magdalena	1
23.	Susanna	1
24.	Agnes	1

Az adatok összesítése kapcsán — kellő óvatossággal — a nevek megterhelt-ségére következtethetünk. Úgy tűnik, hogy a vizsgált korszakban Északkelet-Magyarországon az előkerült 24-féle női név között a népszerű nevek a következők voltak: *Katalin*, *Ilona*, *Margit*, *Anna*, *Erzsébet*, *Dorottya*, *Klára*, legalább kétszer megjelenik a *Luca*, *Hedvig*, *Ágota*, *Anasztázia*, *Julianna*, *Skolasztika*, *Zsófia* és *Veronika* is.

A kérdés az, hogy ezek a nevek mutatnak-e bármilyen eltérést a korábbi korszakhoz képest. Az Árpád-kor és a XIV. század női neveit BERRÁR JOLÁN gyűjtötte össze és elemezte több munkájában (1950, 1952). E nevek gyakorisági sorrendben a következők voltak: *Erzsébet*, *Margit*, *Katalin*, *Anna*, *Ilona*, *Klára*, *Ágnes*, *Kunigunda*, *Sebe*, *Mária*, *Skolasztika*, *Magda*, *Borbála*, *Ágota*, *Dorottya*, *Luca* (vö. HAJDÚ 1988; 2003: 361). Ezek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a női nevek divatja terén a XV. század sem hozott jelentős változást, mivel az el-

ső öt leggyakoribb női név változatlan maradt, és a többi név nagy része is előfordul a későbbi időszakban.

A korábbi gyakori nevek közül csak a *Kunigunda*, a *Mária* és a régi magyar *Sebe* nem jelenik az anyagunkban. Utóbbi jól példázza a közsói eredetű nevek térvesztését a XV. századi névadásban.

A *Mária* név hiánya külön figyelmet és magyarázatot érdemel. Arra utal, hogy a korszakunkra mindenképpen kialakult a név tabuként való kezelése. *Mária*, Jézus Krisztus anyjaként olyan tiszteletnek örvendett, hogy Magyarország területén a XV. században nevét a névadásban már nem használták. Az Árpád-korban még a viszonylag gyakori nevek közé tartozott. Mintegy harminc említése maradt fenn az oklevelekben ebből az időszakból (vö. ÁSzt.). Az Anjou-kor első felének nevei között azonban már csak két előfordulást találunk (SLÍZ 2010: 121). Úgy tűnik tehát, hogy a név tabu jellegének kialakulása a XIV. század második felére tehető. Ettől kezdve több évszázadnak kell eltelnie ahhoz, hogy a név a XVIII. századra ismét a gyakori nevek közé kerüljön.

5. A következő időszak női nevei a misszilisek megjelenésével már sokkal jobban adatolhatóak. Érdemes tehát a XVI. századra is egy pillantást vetnünk. Korábban KÁLMÁN BÉLA (1989⁴), legutóbb HAJDÚ MIHÁLY (2003) gyűjtötte össze azokat a feldolgozásokat, amelyek a XVI. század keresztnévanyagát mutatják be. Ezek közül KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND nagyszámú adata támaszkodó statisztikája (1961) és KÁLMÁN BÉLÁnak Bács, Bodrog, Csongrád megye, 1522-ből származó összeírása alapján készült kimutatása tartalmaz női neveket is (vö. KÁLMÁN 1961; 1989⁴: 49). Magam a kisvárdai járás (Tiszakönyök) 1560-as dézsmajegyzéke feldolgozása során az 1733 keresztnévből 20 női nevet jegyeztem fel (N. FODOR 2002).¹ Az alábbiakban e három kimutatás adatait vetem össze a kései ómagyar kori névsorral.

3. táblázat

Női nevek gyakorisága a XVI. században

	Bács, Bodrog, Csongrád (KÁLMÁN 1961)		Magyarország (KARÁCSONY 1961)		Tiszakönyök (N. FODOR 2002)		
	1522 (24 név)		XVI. sz. (802 név)		1560 (20 név)		
	Név	%	Név	%	Név	Szám	%
1.	Katalin	18	Anna	16,1	Margit	4	20
2.	Ilona	15	Katalin	13,8	Zsófia	4	20
3.	Ágota	15	Margit	9,23	Katalin	4	20
4.	Margit	11	Borbála	8,71	Anna	2	10

¹ ÁDÁM IMRE pl. a dadai járás 1572-es lajstromában mindössze két női keresztnévet talált (1989), BÁRCZI 9-et (1956), HAJDÚ 19-et (2003: 373).

5.	Erzsébet	7	Erzsébet	6,99	Luca	2	10
6.	Magda	5	Zsófia	6,85	Ilona	2	10
7.	Orsolya	5	Dorottya	5,24	Erzsébet	1	5
8.	Anna	4	Orsolya	4,99	Magdolna	1	5
9.	Klára	3	Ilona	3,86			
10.	Zsófia	3	Magdolna	3,36			

A rendelkezésünkre álló adatokból levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy Északkelet-Magyarország leggyakoribb (1–4. helyen álló) női nevei nem különböztek lényegesen sem az ország más tájainak, sem az északkeleti Tiszakönyök XVI. századi női névanyagának népszerű neveitől. A leggyakoribb nevek közé tartozik továbbra is a *Katalin*, *Margit*, *Anna*, *Ilona*. A *Dorottya* ugyan sem a déli területek, sem a Tiszakönyök XVI. századi nevei között nem jelenik meg, de a jóval nagyobb adatmennyiségű felmérésben a 7. helyen áll. A *Borbála* és az *Erzsébet* nevek még kedveltek a XVI. században is. A *Klára*, *Luca* és a *Skolasztika* esetében viszont népszerűségvesztésnek vagyunk a tanúi. A *Klára* délen, a *Luca* északkeleten még jelen van a XVI. században is, de a Karácsony-féle általános felmérés első tíz neve között egyik sem szerepel (az előző 13., az utóbbi 21. helyen áll). Hasonlóan a XV. századhoz, most is a gyakoribb nevek közé tartozik a *Zsófia*, *Magdolna* és az *Orsolya* név. Meglepő, hogy az *Ágota* a déli területek harmadik legkedveltebb neve az 1520-as évek névviselei között, de országos szinten később veszít a népszerűségéből (19.). A *Julianna*, *Hedvig*, *Anasztázia*, *Eufémia*, *Cecília* XV. századi ritka előfordulású nevek később sem lesznek gyakoriak. A *Krisztina* és a *Zsuzsanna* név viszont a XVI. században már az előkelő 11. és 12. helyet foglalja el (vö. HAJDÚ 2003: 374).

6. A női becenevekről a fentiekből következően még kevesebb ismerettel rendelkezünk. Anyagunkban mindössze 5 becézett alak fordul elő két nemes és három jobbágy nevében: **Anna : Annus** — [1435–1439]: *Nobilis domina Annus vocata relicta condam Fabiani de feldes* (DL. 56710); 1468: *anus Fewzew*, jo. (DL. 55872); **Katalin : Kati, Kató** — [1435–1439]: *Nobilis domina Kathj vocata filia Stephani de Arthanhaza nunc vero consors Mathie Zeles de feldes*, no. (DL. 56710); [1460–1480]: *peres Katho*, jo. (DL. 48185); **Magdolna : Magócs** — 1449: *Magoch relicta*, jo. (DL. 81139). A névalak *Magdolna* névhez való tartozását bizonyítja a személy teljes névalakkal való korábbi említése (DL. 81193.)

Az *Annus* becenév az *Anna* név megrövidült alakjából keletkezett *-us* becenévképzővel (a képző kialakulására l. MELICH 1914), a *Kati* a *Katalin* rövidülésével és *-i* becenévképzővel, a *Kató* pedig *-ó* képzővel jött létre (vö. HAJDÚ 2003: 687, 657, 660). A *Magócs* a *Magdolna* egyházi női név rövidüléséből *-ócs* becenévképzővel keletkezett (a képzőre l. KNIEZSA 2003²: 280).

A latin formák által elrejtett szóbeli használat a *Peres Kató* név esetében bukkan felszínre, ahol a becézett alak szinte egybeforrt a családnévvel. Hasonló

példát találunk egy Bars megyei névben is a Mohács előtti évből: *nobilis condam domine Katherine alias Czompokathko vocate filie olim Iohannis similiter Czompo* (BALOGH 2000: 103), azaz 'néhai Compó János lánya, Katalin, másképpen Compó Katkó'. Az ehhez hasonló adatok ugyan apró láncszemek a névtörténetben, mégis rendkívül értékesek a névkutató számára, hiszen közelebb vihetnek a középkori szóbeli névhasználat megismeréséhez.

A hivatkozott irodalom

- ÁDÁM IMRE 1989. Szabolcs megye dadai járásának jobbágynevei 1574-ből. MND. 82. Bp.
- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BALOGH ISTVÁN 2000. Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban. (1300–1525). Nyíregyháza.
- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. Magyar Nyelv 52: 144–57.
- BERRÁR JOLÁN 1950. A magyar női nevek társadalmi megoszlása a XI–XIV. században. Magyar Nyelv 46: 66–9.
- BERRÁR JOLÁN 1952. Női neveink 1400-ig. MNyTK. 80. Budapest.
- DL. = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár. Budapest. Internetes kiadás: Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Szerk. RÁCZ GYÖRGY. (DL-DF 5.1) Budapest, 2010.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori közszei eredetű személyneveinkről. Magyar Nyelvőr 122: 71–75.
- N. FODOR JÁNOS 2002. A Tiszakönyök családnevei 1560-ból. MND. 170., Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2010. A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA 1999a. Vallási és etnikai összefüggések az erdélyi magyar és szász keresztnévhasználatban (középkor és korai újkor). Névtani Értesítő 21: 213–24.
- HAJDÚ MIHÁLY 1988. Adalék nőneveink korai divatjához. In: Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Budapest, 61–65.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. Magyar tulajdonnevek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Budapest, Osiris
- KÁLMÁN BÉLA 1961. XVI. századi neveinkhez. Magyar Nyelvjárások 7: 23–43.
- KÁLMÁN BÉLA 1989⁴. A nevek világa. 4. átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.

- KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 1961. Személyneveink 1500-tól 1800-ig. Nyelvtudományi Értekezések 28. Budapest.
- KMTL. = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Kristó Gyula főszerk. – Engel Pál – Makk Ferenc szerk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 2003². A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN: Helynév- és családnévvizsgálatok. Budapest, Lucidus, 255–349.
- KOROMPAY KLÁRA 1978. Középkori neveink és a Roland-ének. NytudÉrt. 96. Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2008. Középkori kultúra és irodalmi eredetű névadás: a Trisztán-regény nevei a középkori Magyarországon. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. Budapest, 2008. 387–94.
- MELICH JÁNOS 1914. Keresztneveinkről. MNyTK. 15. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1970a. Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században. In: CSEPELYI TAMÁS – OROSZ GÉZÁNÉ – RATKÓ JÓZSEF – SZÜCS IMRE (szerk.). A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 73–123.
- MEZŐ 1970b. A Váradi-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén. Kisvárda
- SLÍZ MARIANN 2010. Névadás és történelem: Az Anjou-kor I. felének személynevei II. Névtár. (Kézirat.) Budapest.
- SZEKFŰ MÁRIA 1992. A névszóképzés. Keletkezéstörténeti és alaki kérdések. Személynevek képzésében részt vevő új elemek. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/1. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 276–9.
- TÖRÖK GÁBOR 1961. Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról. Magyar Nyelv 56: 236–42, 360–3.

NÉMETH MIKLÓS

Egy francia eredetű szegedi családnév átalakulásáról

Köszöntő írásomban a *Szemmáry* ~ *Szemmári* névvel foglalkozom. E név három meghatározó tulajdonsága: a francia eredet, az igen ritka előfordulás és a név szegedi genezise. A francia eredetről az alábbiakban részletesen szólok. A név szegedi keletkezésének és ritkaságának bizonyosságául álljon itt egy-egy számadat: a www.radixindex.com honlap tanúbizonyosága szerint valamivel több mint kétmillió adatbázisban kilenc adata van a családnév különféle írásmódú változatainak, ezek közül nyolc szegedi, egy pedig aradi névviseelőre vonatkozik.

INCZEFI GÉZA (1957: 59) Szeged földrajzi névanyagát tárgyalva külön ír az idegen etnikumú betelepülőkről, közöttük a Szegedre betelepített francia anyanyelvű családokról. „A városban több francia eredetű család él mai is, ilyen a *Düpon*, *Chapon*, *Noel* és több más család. Ezek nevük francia írását alapján megőrizték. (A *Noel* név *e* betűjére már nem teszik ki a két pontot), mert újabb bevándorlók lehetnek. Más esetben magyaros hangzású lett a francia név. Ilyen a magyaros hangzású *Szemmáry* családnév. A család tagjai tudnak francia eredetükről, és a levéltár 1752-ből származó irataiban valóban megtaláljuk a »*Szent Mary Leopold*« hadnagy nevét, de sajátkezű aláírásában még az eredeti francia nevet használja „»*Leop. de St. Marie*« alakban. Egy 1776-os térképen a család telke a mai Kossuth Lajos sugárút elején található, és ott a név már magyaros »*Szén Mari*« alakú. Így illeszkedett be a magyar személynevek közé, ezzel az alakkal.”

INCZEFI GÉZA néveredeztetését bizonyítják az általa felkutatott és bemutatott levéltári adatok: a *Szemmáry* ~ *Szemmári* szegedi francia eredetű családnév etimológiája minden bizonnyal szilárd alapokon nyugszik, a diakrón változási sor kiindulópontja az eredeti francia névalak, végpontja pedig a mai családnév. Ezt a véleményt erősítik az e családnevet viselőktől gyűjtött szubjektív adatok, amelyek a név és a család francia eredetét családtörténeti tényként tartják számon. Ha a francia néveredetet elfogadjuk, akkor a továbbiakban azzal érdemes foglalkoznunk, mennyire számít tipikus, szokásszerű változásnak az efféle hangalaki módosulás: és hogy vannak-e adatok, amelyek a hangtörténeti mozgások kezdő- és végpontja közötti tartományt is felfedik számunkra. E kérdések tisztázásának kiindulópontja az 1752-ből származó francia helyesírású alak lehet. INCZEFI (1957) sajnos nem tér ki arra, hogy az 1776-os *Szén Mari* adat mellett mikor tűnik föl a mai családnévi *Szemmáry* ~ *Szemmári* alakváltozat.

A *Sainte Marie* francia névnek a magyar családnevek rendszerébe illeszkedését igen erőteljesen segíthette a francia névalak végződése: a szóvégi *-i* a magyar anyanyelvű nyelvhasználók számára a magyar családnevek egyik leggyakoribb végződését idézhette fel. A magyar családneveknek e csoportját részint az *-i*

helynévképzővel ellátott (pl. *Budai*), részint az *-i* patronimikum képzővel keletkezett névalakok (pl. *János*) duzzasztottak hatalmassá. Az pedig nem foglalkoztatta különösképpen a nyelvhasználókat, hogy a magyar helynevek és apanevek között nem létezik *Szemmár* név, hiszen fonetikailag ez a hangsor jól formált. A továbbiakban azokról a folyamatokról érdemes szólni, amelyek elvezettek a fonetikailag szabályos hangalakig: ehhez a beszélt nyelvben bekövetkezett hangváltozásokat kell részletesebben szemügyre vennünk.

A szegedi népnyelvbe kerülésekor a névalak sztenderd francia kiejtéséből kell kiindulnunk, amelyet a névvisező terjeszthetett szűkebb környezetében. Az egyetlen egységként ejtett szóalak fonotaktikai felépítése azonban olyan fonémaszekvenciát tartalmaz, amely a magyar nyelv történeti és szinkrón adatai alapján egyszerű tőszavakon belül nem volt lehetséges, ugyanis a szó belsejében a franciás ejtéssel létrejött a rendkívül gazdaságtalanul artikulálható orrhang₁ + zárhang + orrhang₂ elrendezés *n + t + m* alakban. Ez a fonotaktikai rend teljességgel egyedinek tűnik, hiszen B. LŐRINCZY (1979: 382) meghatározó munkája szerint mindössze egyetlen tájnyelvi összetett szóban, az összetételi tagok határán látja megvalósulni az *-ntm-* mássalhangzócsoportot, ez a *pukkantmálé ~ pukkanmálé ~ pukkamálé* alakváltozatban is élő szó ('pattogatott kukorica'), melyet Szabolcs-Szatmárból adatol. Ugyanennek a szónak különböző alakváltozatai szerepelnek az ő főszerkesztésében megjelent ÚMTSz. IV. kötetében (*pukkant*² a.): *pukamálé, pukkamálé, pukkanmálé* alakban. Az egyetlen magyar nyelvjárási példa jól mutatja, hogy a kérdéses *-ntm-* mássalhangzó-kapcsolat mennyire ritka, és hogy a hangkapcsolat csak összetett szavak tagjainak határán jöhetett létre. A francia nyelvi kiinduló névalakra, a *Sainte Marie* névre is igaz, hogy két külön szó határán alakul ki ez a nehezen artikulálható fonémaszekvencia. A jelzős szerkezet tagjait azonban a francia beszédben nem egymástól elszigetelt egységként ejtjük, eredeti különállásukat a helyesírás őrizte meg.

Az *-ntm-* fonémaszekvencia a magyar nyelvben tehát szóalakon belül nem, csak szóhatáron jön létre. Ez a tény önmagában is arra utal, hogy az artikuláció oldaláról nehézségeket rejt magában. A beszédben mindez azt jelenti, hogy ha létrejön ez a ritka és nagyon nehezen artikulálható mássalhangzó-kapcsolat, akkor ez szükségképpen együtt jár az artikulációs erőfeszítéseket mérséklő redukálódási folyamatokkal. Az élőszóbeli ejtés szempontjából nem tűnik nagyon fontos körülménynek, hogy a hasonulási folyamatok bemenetén álló mássalhangzó-kapcsolat szóalakon belül vagy szóhatáron található-e.

A nazális + zárhang + nazális fonotaktikai rend más hangokkal való megvalósulására B. LŐRINCZY (1979: 355) további példája a *szántnak ~ szánnak* megfelelés, melynek kieséses (és hasonulást nem igénylő) példája a moldvai népnyelvből való, és amely megint nem tőszóban, hanem egy ragozott igealakban tűnik fel. Ezt a nazális + zárhang + nazális mintázatot mutatja még az *n + d + ny* hangkapcsolatban a *hétsingnyi* szó(kapcsolat) *hétsinyi* ejtése (i. m. 427), és más megvalósulást nem is találunk a nazális + zárhang + nazális szekvenciára.

A jelenség jobb megértéséhez olyan adatokat kerestem, amelyek szintén a szóhatáron létrejövő *-ntm-* mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazzák. A *Szentkezdetű* helynevek, melyek *m*-mel kezdődő utótagot tartalmaznak, értékes adatokat szolgáltatottak.

1. BEKE ÖDÖN (1907: 239) pannonhalmi falucsúfolójának ötödik sorában a *Szentmárton* név népnyelvi ejtését őrizte meg:

*Kajár kancsót vetett,
Főpéc hasra esett,
Rovazd lëbukott
Asszonfa áccsúszott,
Szemmárton fölugrott,
Azér van ol nad dombon,
Most és mindörökké ammën.*

2. A SzT. XII. kötetének helynévi vonatkozású szócikkeiben több példát találunk a problematikus fonémaszekvencia kezelésére: 1772 *Stephani Szemmiklosi* (szentmiklósi a.); 1621: *Zemmyhalj faluj Andras Deakna* (szentmihályi a.); 1626: *Samariaj mihalideak* (szentmáriai a.) és végül két adat Szent Márton oltalmába ajánlott helység nevééről: 1621: *Zemmartoni Georgy Deaknak*, 1762: *A Szemártaniakat...keveresre hajtatam* (szentmártoni a.).

3. TÓTH VALÉRIA (2008: 226) Anjou-kori adatai arról is meggyőznek bennünket, hogy milyen ütemben történik a szóalak fonetikai egyszerűsödése. Köztes állapotot mutat például az általa idézett 1359/1368/1429 *Zenmaria* adat, amely a nazálisok közötti *t* kiesését már mutatja, de írásképp nem utal a nazálisok artikulációjának egymáshoz közelítésére. Ennek a köztes formának több adatával szolgál KÁZMÉR (1993: 999) a *Szentmáriai* név szócikkében: 1594: *Szenmariaj Mihalis*, a *Szentmártoni* családnév (uo.) 1563-i évi *Zenmartonj*, előfordulásában és a *Szentmiklósi* név alatt: 1556: *Blasii Zenmiklossy*.

A fentebbi kései ómagyar kori és középmagyar kori adatok azt mutatják, hogy a nazális₁ + zárhang + nazális₂ fonémaszekvencia tőszavakban nem jött létre, csak összetett szavakban az előtag és utótag határán. Előfeltétele volt létrejöttének a tővégi magánhangzók lekopása. A magyar beszélt nyelv azonban – amennyire az írott adatokból ezt ki tudjuk következtetni – az aránytalanul nagy artikulációs erőfeszítés miatt átalakította ezt a hangkapcsolatot, annak ellenére is, hogy az összetett szó motiváltsága áldozatul esett a hangváltozásnak, és ez együtt járt a helynév alapjául szolgáló szó deszemantizációjával. Ezek a hangváltozások igen korán megindulhattak az okleveles adatok tanúbizonyosága szerint, és a nyelvterület egészén működtek.

A hangváltozások lefolyásáról meggyőzően vallanak az adatok: az általam nem idézett, etimologikus írásmódú adatok mellett láthatunk olyanokat, amelyek a nazálisok közötti zárhang kiesése mellett mutatják a két eltérő minőségű nazá-

list. A SzT. adatai pedig főként azt az állapotot rögzítik, amikor a zárhang kiesése után már a két nazális eltérő képzési helye is összetolódik.

A szegedi beszélt nyelvben a folyamat rendkívüli gyorsasággal zajlott: a családnév első még franciás írásmódú előfordulása (1752) és az egyszerűsített, a nazálisok közötti *t* kiesését mutató alakváltozat (*Szén Mari*, 1776) megjelenése között mindössze 24 esztendő telt el. A francia eredetű név hangalaki állandóságát nem védhette a szóalak morfológiai és jelentéstani transzparenciája: hiszen a névalak a magyarok számára nem volt több motiválatlan, nehezen ejthető hang-sornál. Az 1776-os térkép *Szén Mari* adata éppen azt a nyelvhasználói törekvést mutatja, hogy motivációt keresnek az idegen hangsorhoz. Hogy a hangváltozások, az egyszerűsödés tovább alakították a már remotivált népetimológiai formát, abban szerepe lehetett a még mindig nehezen ejthető nazális₁ + nazális₂ (-*nm*-) fonémaszekvenciának. A gazdaságos ejtésre törekvés erősebb tényezőnek bizonyult a motiváltság fenntartásánál – ez történt a *pukkantmálé* > *pukkammálé* táj-szó esetében is. Elősegíthette a folyamatot az *-i* végződés is, amely formailag lehetővé tette a családnévként való használatot.

Irodalom

- BEKE ÖDÖN 1907. Tréfás versek. Magyar Nyelvőr [1907]: 239.
- INCZEFI GÉZA 1957. A szegedi táj földrajzi neveiből. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 53–67.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. Régi magyar családnevek szótára, XVI–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár XII (főszerk.: KÓSA FERENC), Akadémia Kiadó és Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2003.
- TÓTH VALÉRIA 2008. Településnevek változástipológiája. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- ÚMTSz. = Új magyar tájszótár IV. (főszerk.: B. LŐRINCZY ÉVA), Akadémiai Kiadó, Bp., 2002.
- www.radixindex.com

OSZKÓ BEATRIX

*'ogy van magyarul az, 'ogy: pomme?***avagy más a hibaelemzés itthon és külföldön?**

1. Ha egy magyarul tanuló csoporttal először találkozunk, még nem ismerjük a hallgatókat, s a cím első mondatát halljuk valamelyiküktől, szinte biztosak lehetünk a tanuló nemzetiségében: francia. Korompay Klári számára is ismerős lehet az említett jelenség, hisz Franciaországban folytatott gyakorló nyelvtanári és vendégtanári éve alatt bizonyára sokszor szembesült a magyar és francia fonémarendszer, illetve fonotaxis különbségének ezen következményével: a magyarul tanuló franciáknak az egyik legnagyobb kihívás a *h* produkciója általában, de szó eleji helyzetben különösen.

Az alábbiakban arra szeretnék rávilágítani, hogy a hibaelemzés is – több másikhoz hasonlóan – egy olyan terület, melyen a magyar mint idegen vagy több nyelvi¹ speciális státust követel magának. Nem alkalmazhatjuk a nemzetközi kutatások eredményeit automatikusan. Ezek egy része adaptálható ugyan a magyarra, de bizonyos szempontok miatt új módszereket, új megközelítési módokat is ki kell fejleszteni. A „bizonyos szempontok” egyike, hogy mivel a magyar iránti érdeklődés érthetően nem olyan mértékű, mint az Európa- vagy világszerte oktatott „nagy” nyelvek (az angol, a spanyol vagy például a francia) iránti, a kutatások eredményeinek a gyakorlatba való átültetése sem kecsegtet akkora gazdasági haszonnal, mint az előbb említett nyelvek tankönyveinek forgalmazása.

2. A hibaelemzésről röviden. Ebben a dolgozatban nem vállalkozhatok a hibaelemzés módszerének részletes bemutatására, sem a tengernyi szakirodalomnak akár csak részleges áttekintésére, így csak a legszükségesebbekre utalok. A hibaelemzés „klasszikus” értelemben két nyelv relációjában történik, amikor is a célnyelven elkövetett hibákat vesszük górcső alá, s igyekeznek rátalálni a jelenségnek az anyanyelvben gyökerező magyarázatára. A vizsgálati módszer kialakulásáról több külföldi kézikönyvben is találhatunk rövid összefoglalást, de tanulmányok garmadája is tárgyalja a témát (pl. JOHNSON – JOHNSON 1999: 110–3, MAICUSI – MAICUSI – LÓPEZ 1999–2000: 168–173, XU JIE 2008/1: 35–42). Magyarul a legújabb, tömör összefoglalás BUDAI LÁSZLÓ tollából látott napvilágot,

¹ A magyar mint idegen nyelv elnevezés megítéléséről vö. KOROMPAY 2002: 44. Eddigi oktatási tapasztalatom is alátámasztja azt, hogy a magyart mint t ö b b e d i k nyelvet tanulják általában, és ehhez képest elenyésző azoknak a száma, akik e l s ő i d e g e n n y e l v k é n t ismerkednek meg vele (vö. KOROMPAY 1999: 80, 1990: 86). Külön tárgyalja az irodalom azokat az eseteket, amikor a magyarral mint környezetnyelvvvel kerül kapcsolatba valaki (vö. pl. HORVÁTH 1998).

aki a nyelvi hiba² mibenlétét, a különböző nyelvi szintekhez kapcsolódó fajtáit és ezek egy lehetséges rendszerezését is bemutatja (BUDAI 2010: 141 kk). Budai a magyar anyanyelvűek angoltanulása, ill. -tanítása szempontjából közelíti meg a kérdést. Az általam ismert legújabb, a magyar elsajátítását tárgyaló dolgozat IMKE RULIK munkája, aki egy német anyanyelvű tanuló írott szövegalkotási produkcióját elemzi elsősorban a szórend szempontjából (RULIK 2008).

A hibaelemzés célja többféle lehet: a nyelvi produkció mérése és értékelése szempontjából osztályozhatja a hibákat és állapíthatja meg az egyes csoportok „súlyát” (súlyos vagy kisebb hiba); törekedhet arra, hogy a nyelvelsajátításra vonatkozó ismereteinket gyarapítsa; irányulhat az egyes nyelvtanuló köztes nyelvnek állapotfelmérésére (vö. SELINKER 1972); tananyagkészítés és -fejlesztés; egyéb gyakorlati, a konkrét oktatási folyamat által indukált kérdések.

A hibaelemzés sikeres eredményeket ígérhet azokban az esetekben, amikor a célnyelvet elsajátító csoport azonos anyanyelvű. Ebben a helyzetben van a külföldi magyar lektorok szinte mindegyike, s a tanítás során szerzett tapasztalataikat igyekeznek is megosztani különböző fórumokon. A Balassi Bálint Intézet lektori konferenciáin és szakfolyóiratában, a pécsi hungarológiai műhely kiadványaiban és a Modern nyelvoktatás folyóiratban rendre bukkannak fel a tanítási tapasztalatokból született írások.

A hibaelemzés egyik előfeltétele a két nyelvet (a tanuló anyanyelvét és a célnyelvet) részletesen leíró kontrasztív elemzés. A magyar nyelvnek ebből a szempontból való leírása még bővelkedik fehér foltokban. Születnek ugyan kontrasztív nyelvészeti munkák – például Szombathelyen 1993 óta jelennek meg a magyar–finn kontrasztív konferenciák anyagát közreadó kötetek –, de ez idáig a magyarnak egyetlen más nyelv viszonylatában sem született még – tudomásom szerint – olyan teljességre törekvő, összevető leírása, mely a hibaelemzést kellőképpen szolgálhatná. Nem meglepő dolog, hogy a legszélesebb körben oktatott angol áll ebből a szempontból (is) a legjobb helyzetben. A következőkben az újabb keletű magyar és francia összevető vizsgálatokat mutatom be röviden, a teljesség igénye nélkül.

3. A francia–magyar reláció. Francia–magyar kontrasztív vizsgálatok folynak például Debrecenben, az egyetem Francia tanszékén. Az utóbbi években a témában született – általam ismert – dolgozatok általában egy kisebb terület mélyreható bemutatására vállalkoznak. VÁGÁSI MARGIT 2002-ben megvédett doktori disszertációja a névmáshasználatot térképezi fel, OSZETZKY ÉVA habilitációjának frazeológiai kérdések álltak a középpontjában (VÁGÁSI 2002, OSZETZKY 2003, 2009a, 2009b). VARGA LÍDIA egy napjainkban születő tudományterület, a nyelvtechnológia igényeit is szem előtt tartva készítette el szemantikai tárgyú dolgozatát (VARGA 2008).

FRICSOVSZKY ÉVA kisebb terjedelmű dolgozata szöveggrammatikai kérdést tárgyal, s több olyan cikk is megjelent, amelyek ugyan nem a kontrasztív elem-

² A h i b a és a t é v e s z t é s közötti különbségtétel alapvető az ilyen irányú vizsgálatoknál. Ezt mind az említett külföldi, mind pedig a magyar dolgozatok bemutatják.

zést állítják középpontba, megállapításaik mégis figyelemre méltóak ebből a szempontból is (pl. KOROMPAY 2004).

Összességében az állapítható meg, hogy a francia anyanyelvű magyart tanuló diákok nyelvi produkcióinak teljes értékű hibaelemzéséhez szükséges leírások, bár folyamatosan bővülnek, még nem állnak kellő mértékben rendelkezésünkre.

4. Hibaelemzés – más szemszögből. Ha nem is gyökeresen, de másféle hibaelemzési gyakorlatot kell, ill. lehet követni azokban az esetekben, ahol célnyelvi környezetben, különböző anyanyelvű diákokból álló csoportok tanulnak együtt. Ez a leginkább jellemző helyzet a magyarországi magyarnyelv-oktatásra. A Debreceni Nyári Egyetemen évente több száz hallgató vesz részt néhány hetes intenzív tanfolyamokon, Pécsen, Szegeden, Budapesten több helyen is hirdetnek nyári egyetemet vagy ahhoz hasonló kurzusokat. Ezeknek és az ELTE, valamint a BBI hosszabb évközi tanfolyamainak közös tulajdonsága, hogy a tanulók soknemzetiségűek. A később bemutatandó PPKE BTK-n folytatott gyakorlat is az, hogy lehetőség szerint minél sokszínűbb csoportok alkossanak tanulóközösséget.

Használható-e a vegyes nemzetiségű csoportoknál a hibaelemzés? A válasz egyértelmű igen, csak a módszerek szelektálандók és módosítандók némileg, valamint a várható eredmények nem olyan sokszínűek, mint a „klasszikus” esetben.

Egy többnyelvű csoportnál a nagy tömegben makacsul visszatérő hibák – különösen kezdők esetében – figyelmeztethetik a tanárokat, hogy hol van/lehet hiba a tanári kommunikációban, a tananyagválasztásban vagy a feladatokban, esetleg a tanári magyarázatban. A nyelvtanulás során talán ezen a szinten van a legnagyobb szerepe a gyakorlásnak, s várható az, hogy az észlelt hibák jelentős része csak átmeneti, mert a tanulási folyamat következő fázisában a helyes nyelvi, nyelvtani alakok megfelelő formában rögzülnek. Nem kell hosszú évek tanítási tapasztalata ahhoz, hogy egy csoportban felfigyeljünk azokra a tanulókra, akik egy-egy nyelvi jelenséget (a felsorolástól most eltekintek, mert a sor egészen hosszú és változatos lenne) lassabban vagy nem megfelelő módon kezdenek el használni, s ekkor az időben elkezdett differenciálással remélhetően a hiba gyorsan javítható, s így a diákok többségének a nehézség csak átmeneti lesz. Ilyenkor kezdenek el kialakulni a selinkeri kövületek (fosszíliák) is, s a tanár egyik feladata éppen ezek észlelése és „felszámolása”.

Az írásbeli produkciók hibaelemzése a visszajelzésen túl az órai feladatok és a következő mérések összeállításához nyújt segítséget, az első esetben a korrigálás, a másodikban pedig ennek sikerességéről való megbizonyosodás az elsődleges cél.

A haladó csoportok esetében nagyobb a kihívás a tanár számára. Részben azért, mert a már régebben rögzült, ezért makacsabb hibákat nehezebb kijavítani, részben pedig azért, mert nemcsak a csoporteredményt kell figyelemmel kísélni, hanem az egyének változó produkcióját is nyomon kell követni a siker érdekében. Ilyenkor a differenciált oktatás még nagyobb szerepet kell, hogy kapjon a tanítási órákon is, de a hibák felszámolásában jelentős haladást a tanári irányítás-

sal végzett önálló munka ígér, elsősorban a házi feladatok megfelelő megválasztásával (a tanár részéről) és elvégzésével (a diák által). Azaz ezen a szinten a közös munkát csak akkor befolyásolja jelentősebben a hibaanalízis eredménye, ha a csoport nagyobb része ugyanolyan hibákat vét. Ez legtöbbször az új anyag elsajátítását ellenőrző méréseknél várható, s eredményét a(z órai) tananyag, a feladatok összeállításakor kell elsősorban figyelembe venni.

5. 'ogy van magyarul: ... – a „túlélő magyar” oktatásáról. A következőkben egy az utóbbi években egyre nagyobb teret nyerő magyarnyelvtanítási gyakorlatot szeretnék bemutatni, mely egyben magyarázatot ad arra is, hogy „bukkantam” a címben szereplő mondatra.

Azzal párhuzamosan, hogy a magyar felsőoktatás fokozatosan bekapcsolódott az európai mobilitási programba, nemcsak a magyar egyetemistáknak nyílt lehetősége hosszabb külföldi ösztöndíjak során bővíteni tapasztalataikat, hanem egyre több hallgató érkezett és érkezik folyamatosan Magyarországra is, többnyire az Európai Unió országaiból, hasonló céllal. Az ösztöndíj keretében egy vagy két féléves részképzésre érkeznek a hallgatók, akik – néhány kivételtől eltekintve – idegen nyelven hallgatják az órákat. A magyar nyelvre a környezettel való kommunikáció miatt van szükségük, ebből is a mindennapi életben előforduló helyzetekben való kommunikáció az elsődleges (pl. bevásárláskor az eladóval vagy az étteremben egy pincérrel), ugyanis az oktatás során a tanárokkal és az iskolatársakkal általában idegen nyelven, többnyire angolul beszélnek.

Az Erasmus Intenzív Nyelvi Kurzus program keretében a pályázóknak felkínálják azt a lehetőséget, hogy a tanrendi oktatás megkezdése előtt részt vehetnek egy magyar nyelvi tanfolyamon. Az egyetemek is pályázat útján juthatnak támogatáshoz, ennek köszönhetően a helyszínek változatosak: Budapest (BBI, ELTE), Debrecen, Pécs, Szeged, de tudomásom szerint az utóbbi években Szombathely és Kaposvár is oktatóhely volt.

A két–négyhetes tanfolyamokat általában kezdő csoportoknak hirdetik. A képzés iránt támasztott igény tehát az, hogy rövid idő alatt a mindennapokban használható nyelvtudást szerezzenek a diákok. Aki valaha is tanított kezdő csoportot, az tisztában van azzal, hogy a magyar esetében – tipológiai sajátosságai, struktúrája miatt – ez a feladat nem könnyen teljesíthető.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészkarán a nyári egyetemi csoportok számára a fenti igények szerint alakítottunk ki egy módszert, és ehhez kapcsolódva forrott ki évek során egy közvetítő nyelvet nem használó tananyag³. A háromhetes kurzus arra elegendő, hogy néhány alapvető kommunikációs szituációt megismerjenek a diákok: bemutatkozás, információkérés, vásárlás, étteremben. Az ehhez kapcsolódó nyelvtani egységek: a létige használata (jelen, múlt és jövő idejű alakok), néhány alapige határozatlan ragozású formája, a *tud*, *szere*t, *akar*, *utál*

³ Itt említtem meg SÁNTHÁNÉ GEDEON MÁRIA tankönyvét, amely hasonló elveken alapul. A szerzőtől egyetemi tanulmányaim majd a későbbi közös munka során sokat tanultam és „lestem el”, így a Piliscsabán kialakított módszer több ponton mutat rokonságot a könyvben fellelhető szemlélettel.

igék és a velük alkotott infinitivusos szerkezetek; a többes szám és a tárgyrag, a birtokos formák és helyragok némelyike. A szókincset a fent említett szituációk határozzák meg (élelmiszerek, ételek, italok, számnevek, a bemutatkozáskor, leíráskor használt, az oktatáshoz kapcsolódó főnevek, melléknevek).

A tanítás során törekszünk a helyes formák rögzítésére, de az oktatás elsődleges célja az, hogy a diákok képesek legyenek megérteni egy szituációt, megfelelő módon reagálni rá, ill. benne, elérni saját kommunikációs céljukat. A tananyag fenti bemutatásából is kiderül, hogy a „mélyreásás” helyett inkább szélesebb felszín megmutatása a cél.

A tanfolyamzáró vizsga azonos arányban értékelt írásbeli és szóbeli részből áll, ez utóbbit három panel alkotja: bemutatkozás, irányított beszélgetés, szituáció. Az utolsó vizsgarészre előre készülhetnek a diákok; az erre a feladatra alakuló párok vagy hármas csoportok önszerveződők, azaz a (téma- és társ)választást nem befolyásolják oktatási szempontok. Az így elhangzó szövegprodukciók jellemzően egy-két perces előadások, melyek a választott a kommunikációs szituáció minden követelményének eleget tesznek.

A fent leírt vizsga megvalósulásához a tanárok részéről a követendő metódus az első pillanattól kezdve a kizárólagosan célnyelvi kommunikáció (ra törekedni). Ezt segíti elő a csoportbeosztás, azaz a különböző nemzetiségű tanulók. Egy vegyes összetételű csoportban ugyanis az elsajátítandó nyelven való megszólalás nem pusztán a tanulási szituáció része, mert például bemutatkozáskor valós új információkhoz jutnak egymásról a diákok. Az első mondatok között, melyekkel már az első órán megismerkednek, és amelyeket a következő napokban gyakran használnak, a *Bocsánat, nem értem. Nem tudom. Hogy van magyarul:...? Hogy van (angolul): ... Még egyszer légy/legyen szíves.* Ezek a mondatok a terem falára is felkerülnek, s állandó segítségként végig ott olvashatóak. Az óra vezetésnek ez a módja a tanár részéről nagyobb önfegyelmet igényel, mert sokszor egyszerűbb lenne a közvetítő nyelv használata, mint a *Nem értem* válasszal előcsalogatni a célnyelvi megnyilvánulást. Türelmet viszont a katedra mindkét oldalán jócskán feltételez. A kezdeti nehezkesebb percek haszna egy-két napon belül megtérül, amikor rögzül a diákokban, hogy amit csak ki tud már fejezni (a szegényes, de egyre bővülő magyar nyelvi ismereteivel), azt használja is.

A cím első mondatához fűzendő magyarázat ennyi: a nyári egyetemi csoportokban mindig van egy-két francia, s így a tízéves tanítás alatt számtalanszor hallhattam ehhez hasonló kérdéseket; természetes, hogy a jelenség okára is magyarázatot igyekeztem találni.

6. A valódi magyarázat. A cím második felében feltett kérdésre nem tudok kimerítő választ adni. A fentiekben igyekeztem bemutatni, hogy milyen alapvető különbség van a véleményem szerint létező, fent vázolt két hibaelemzési „iskola” között. Ahhoz, hogy e különbség mibenlétét feltárjuk, további vizsgálatokra, a hibákat összegyűjtő adatbázis(ok)ra lenne szükség, mely nemhogy egy rövid dolgozatnak nem lehet célja, de nem is egyembere feladat. A minél sike-

reeseb magyar mint többedik nyelv tanításához azonban szükség lenne rá, s remélem, hogy a nem nagyon távoli jövőben meg is valósul.

A hivatkozott irodalom

- BUDAI LÁSZLÓ 2010. Az anyanyelv változó szerepe az idegennyelv-oktatásban. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- EGYED ORSOLYA – GIAY BÉLA – B. NÁDOR ORSOLYA szerk. 1990. Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-oktatási Konferencia előadásai. Hungarológiai ismerettár 7. sz. Bp.
- FRICSOVSZKY ÉVA 1999. Bevezető szók és kifejezések francia és magyar szemmel. In.: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp. 1999. 107–12.
- GIAY BÉLA – NÁDOR ORSOLYA szerk. 1998. Magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény. Osiris, Bp.
- HORVÁTH MÁTYÁS 1998. A magyar mint környezeti nyelv diszciplináris és oktatási kérdései In: GIAY – NÁDOR szerk. 1998: 304–10.
- JOHNSON, KEITH – JOHNSON, HELEN 1999. Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics. A Handbook for Language Teaching. Blackwell, Oxford.
- KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR szerk. 2002. A magyar nyelv idegenben. Debrecen–Jyväskylä.
- KOROMPAY KLÁRA 1990. Az első két év tapasztalatai a Bordeaux-i Egyetem magyar lektorátusán. In: EGYED – GIAY – B. NÁDOR szerk. 1990: 81–9.
- KOROMPAY KLÁRA 1994. Magyartanítás külföldön: kérdések, szempontok és elméleti lehetőségek a magyar nyelvtudomány szemszögéből. In: Hungarológia 9: 43–53.
- KOROMPAY KLÁRA 1999. A magyar nyelv elsajátításának nehézségei a francia anyanyelvű hallgatók szempontjából. Hungarologische Beiträge 12: 79–90. (Jyväskylä, Finnország.)
- KOROMPAY KLÁRA 2002. Franciaországi tapasztalatok. In: KERESZTES – MATICSÁK szerk. 2002: 41–4.
- KOROMPAY KLÁRA 2004. Magyartanítási tapasztalatok francia anyanyelvű diákok körében: az általános és a határozott igeragozás kettősségéről. In: LADÁNYI – DÉR – HATTYÁR szerk. 2004: 354–60.
- LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk. 2004. „...még onnét is eljutni túlra”. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- MAICUSI, TRIANCI – MAICUSI, PANAYOTA – CARILLO LÓPEZ, MARÍA JOSÉ 1999–2000. The error in the Second Language Acquisition. In: Encuentro. revista de investigación e innovación en la clase de idiomas 11: 168–73.
- OSZETZKY, ÉVA 2003 Lexicologie et enseignement du français, Étude contrastive français – hongrois. „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXVI.” Tinta Könyvkiadó, Bp.

- OSZETZKY ÉVA 2009a. A francia lexikológia és lexikográfia tanítása és kutatása a kontrasztív nyelvészet szemszögéből. Habilitációs eljárásra összeállított tanulmánykötet, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program, Pécs.
- OSZETZKY ÉVA 2009b. Francia–magyar kontrasztív nyelvészeti tanulmányok. Études contrastives français–hongrois. Université de Pécs, Pécs.
- RULIK, IMKE 2009. Hibaelemzés köztes nyelvi keretben. In: *THL₂*: 106–36.
- SÁNTHÁNE GEDEON MÁRIA 2007. *Beginners' Course – Hungarian*. Klett Kiadó, Bp.
- SELINKER, LARRY 1972. Interlanguage. In: *International Review of Applied Linguistics* 10: 209–31.
- XU JIE 2008. Error theories and second language acquisition. In: *US–China Foreign Language* 6: 35–42.
- VÁGÁSI MARGIT 2002. A francia és a magyar névelők alkalmazásának kontrasztív elemzése. Doktori értekezés.
- VARGA LÍDIA 2008. A mozgást kifejező predikátumok szemantikai osztályozása a magyarban nyelvtechnológiai alkalmazásokhoz. Magyar–francia kontrasztív elemzés. Doktori értekezés.

PARAPATICS ANDREA

A poliszémia mint a mai magyar szlengszókincs gyarapodásának eszköze

A szlengszókincs bővülésének közkedvelt módja a köznyelvi szavak új értelmű használata, azaz jelentésváltozása. Ezen belül az alábbiakban egyetlen fő típus: a poliszémia körébe tartozó jelenségekre kerestem példákat a mai magyar szlengszókészletéből (PUSZTAI 2003 alapján; az adatok forrása: KZ., PA., SzL., TF.).

Többjelentésűségről, azaz poliszémiáról beszélünk, ha egy szónak több egymással összefüggő jelentése van. A *király* szó köznyelvi 'monarchikus államfő', 'sakkjátékban a legfontosabb figura' és 'hozzá hasonlók között a legkiválóbb' (vö. TESz.) jelentéseivel például egyértelmű kapcsolatban áll a szlengbeli 'nagyon jó, legjobb' értelmű használat. Érdekesebb adatokra lelhetünk, ha külön-külön is megvizsgáljuk a poliszémia egyes fajtáit.

Kezdjük a hasonlóságon alapuló névátvitellel, amelyhez BENKŐ LORÁND szerint „az alapoknak messze a nyelven kívüli valóság régiókban, a tárgyi világban kell adva lenniük, és a valóság szinkrón rendszerbeli kapcsolatain kell nyugodniuk. [...] Amikor a beszélők az általuk működtetett nyelvben az egyik tárgy nevét (nyelvi jelét) a másikra átvitték, tudatukban e képeknek azonos időben kellett lenniük, másként a nyelvi változást hozó névátvitelt a nyelvhasználója nem hajthatta volna végre” (BENKŐ 1988: 81–2). Egyfajta „játszi” névátvitelről beszélhetünk, amikor a szlengben a klasszikus sablonokkal éppen ellentétes folyamatok mennek végbe, bizonyára az egyediség, a feltűnőség, az újítás vágyától vezérelve. Az emberi testrész → tárgy része, illetve emberi testrész → térbeli forma főnévi metaforikus névátvitel helyett a szleng a tárgy szóalakját alkalmazza emberi testrészek megnevezésére, például: *alváz* 'fenék' vagy 'formás láb', *duda*, *kanna*, *ködlámpa*, *lökhárító*, *ütköző* 'női mell' vagy 'fenék', *úszógumi* 'derék körüli hártya', *virgács* 'láb'. Szellemi, lelki tulajdonság → fizikai tulajdonság helyett földrajzi jellemző → emberi tulajdonság és földrajzi vagy fizikai jellemző → egyéb jellemző melléknévi metaforikus névátvitel jelensége figyelhető meg a *sík* 'buta' és a *meredek*, *rázós* > 'nehéz, kockázatos, kényes' szavak esetén.

Fordított folyamatok zajlanak le a szlengben igei metaforikus névátvitel során is: fizikai cselekvés, történés → emberi cselekvés jelentésváltozás eredménye a *csobog* 'beszél', *ég* 'szégyenkezik', *elpárolog*, *elsöpör*, *felszívódik* 'elmegy', *feszül*, *pattog* 'idegeskedik, aggódik' vagy 'kötekedik, veszekszik', *füstöl* 'cigarettazik', *kattog* 'sokat gondolkodik' vagy 'idegeskedik', *kockára fagy* 'fázik', *lepattan*, *megpattan* 'elmegy, elszökik, eltűnik', *moccan* 'megy', *pörög* 'fáradhatatlanul tevékenykedik' vagy 'jókedvű, aktív', *rákattan* 'sokat foglalkozik valamivel' vagy 'rászokik valamire', *ütközik* 'találkozik', *vakít*, *villog* 'dicsekszik, szédít, mindenkit túlbeszél'. Állati cselekvést jelölő szavaink váltak a szlengben

emberi cselekvés hordozóivá az alábbi esetekben: *abrakol* 'eszik', *lepetézik* 'megleپödik', *tejel* 'fizet', esetleg *fúj* 'haragszik' és *visít* 'nevet', de létrejöhet szlengszó vagy szlengkifejezés emberi cselekvés → emberi cselekvés névátvitellel is: *alapoz*, *tölt* 'alkoholt iszik a buli előtt', *átgázol*, *bedarál*, *bezúz*, *felőröl*, *ledarál*, *legyalul* 'legyöz', *beburkol*, *betermel*, *betol* 'megeszik', *befordul* 'elszomorodik', *betonba/földbelporba döngöl* 'megver, legyöz', *elmázol*, *elsikál* 'járművel elüt', *lekaszál* 'megöl', *lekaszt* 'megszerez, ellop' vagy 'megpofoz', *mérgez* 'gyorséttermi ételt eszik', *szúr* 'örömét leli valamiben' vagy 'erősen néz, figyel' vagy 'kábitószert befecskendez', *tataroz* 'sminkel', *teker* 'megy, gyalogol, igyekszik' vagy 'marihuánás cigarettát sodor, majd elszív'. Végül természetesen klasszikus mintát követő példákra is bukkanhatunk a szlengszókincsben: tárgy → tárgy típusú főnévi metaforikus névátvitel következménye a *bogyó* 'fogamzágátoló tabletta' vagy 'labda', a *holdjáró* 'vastag talpú női cipő' és a *szotyí* 'kis tabletta formájú tudatmódosító szer'.

Az érintkezésen alapuló névátvitelen belül megkülönböztetünk metonimi-
kus és szinekdochés jelentésváltozást. Utóbbi csak kisebb mértékben növeli a szlengszókincs elemeinek számát, ezért példákat is csak erőltetetten hozhatnánk. A hely- és térbeli érintkezés alapján azonban ugyanúgy alkalmazható a hely megnevezése az ott élők vagy általában tartózkodók jelölésére a szlengben is, mint a köznyelvben. Erre csupán egyetlen jellegzetes helynevet hozok példaként: a magyar szlengben bármely veszélyes helysége s annak lakóira vonatkozik a *bronx* köznevesült tulajdonnév New York hírhedt kerülete után. Az anyag nevével jelölt belőle készült termék, tárgy szlengbeli példája a gépkocsira vagy a számítógépre használt *vas*, illetve a marihuánára a verbális rejtőzködéstől motivált *fű*. Néhány szlengszó tréfás jellegét pedig éppen az adja, hogy a beszélők azt a látszatot keltik, mintha tévednének annak ismeretében, miből készültek használati tárgyaik. A humoros célzatot figyelembe véve metonímiaként kezelhető tehát a *disznósír* mint arc- és kézkrém, a *fókaszír* hajzselé gyanánt, valamint a felvágottat jelentő *gyíkhús*. Ok-okozati kapcsolat áll fenn az *agyvérzést kap, ekkora lesz a feje, elborul/eldurran az agya, falra mászik* 'ideges vagy dühös lesz' és a *beájul, dob egy hátast, hasra esik, lebabázik, lehidál, lemegy hídba, lepetézik, padlót fog* 'megleپödik' kifejezések esetén, hiszen már a jelölt cselekvés (eltűzött) következményét mutatják.

A névátvitel speciális esete a konkrét jelentésű szavak absztrahálódása, illetve az elvont fogalmak konkrét értelmű használata. A szleng szókészletében több példát találhatunk az előbbire: *balkáni* állapotokat, *kuplerájt* vagy éppen *szemétdombot* idézhet fel egy szoba rendetlensége, fehér vászon helyett kék papírlapedővel fizetünk egy ezerforintos áruért, és *púdert* vagy *sódert* használ a mellébeszélő ember. Absztrakt → konkrét jelentésváltozás eredménye a *hűvös* szó 'börtön' értelemben való használata.

A fenti rövid vizsgálat és a példák nagy része nem újdonság az ünnepeelt számára. A felejthetetlen nyelvtörténeti szemináriumok és konzultációk emlékét

felidézve kívánom neki, hogy örök lelkesedésével még sokak érdeklődését és szeretetét kelthesse fel e tudományág iránt.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp.
- KZ. = KÖVECSES ZOLTÁN 2009. Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PA. = PARAPATICS ANDREA 2008. Szlengszótár. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- PUSZTAI FERENC 2003. Szójelentés-történet. In: KISS – PUSZTAI szerk. 2003: 851–93.
- SzL. = SZŰTS LÁSZLÓ 2008. Diáksóder 2. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Bp.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967, 1970, 1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Bp. I–III. kötet.
- TF. = TIMÁR GYÖRGY – FAZAKAS ISTVÁN 2003. Szleng-szó-szedet. Fekete Sas Kiadó, Bp.

PÁLFY MIKLÓS

Trisztán és Lancelot: végzet és sors

Freud és a pszichoanalízis lassan már egy évszázada ott van az irodalomtudományban, a jungi analitikus pszichológia fogalmai jó néhány évtizede fölföltűnnek műelemzésekben, a Szondi-féle sorsanalízis irodalomtudományi recepciója azonban várat még magára. Rövid írással lépést szeretnék tenni ebbe az irányba, így köszöntve régi kedves kollégámat, Korompay Klára tanárnőt.

Szondi a freudi személyes tudattalan és a jungi kollektív tudattalan közé helyezte el elméletét. Szerinte a pszichológia az emberi sors tudománya: „A sorsanalízis nem determinációs tan, mint azt sokan helytelenül feltételezték, hanem az adott sorslehetőségekre vonatkoztatott választási szabadság tana” – a végzet sorssá szelídítése. A jungi önmagunkra találás szükséges az alkotó tevékenységhez. Ám a sorsanalízis azt az álláspontot képviseli, hogy az önmagunkká válás során tudatosítanunk kell létlehetőségeinket, s ezek között választanunk kell, lépnünk kell a kényszersorstól a választott sors felé: „a sorspszichológia az embert *homo electornak* nevezi, aki saját sorsát választásaiban határozza meg és választ foglalkozást, szerelmet, világnézetet, vallást, [majd] önszeretetét felebaráti szeretetté terjeszti ki”, így lesz belőle *homo liberator*, a másokért is felelősséget érző és cselekvő *humanisator*.¹

Nem célozom egyik vagy másik Trisztán-változatnak a párhuzamba állítása a Lancelot-folytatások valamelyikével, még kevésbé vethetem egybe a két hős köré fonódott mondavilág egészét. Mégis, ha a két hőstípust, a trisztáni és a lancelot-i lelkiállatot és jellemet általában kívánjuk leírni, akkor nem lehet nem az utóbbi, átfogó szemlélet felé hajlani. Úgy tekintünk Trisztánra és Lancelot-ra, mint két mitikus figurára, archétípusra.

E. BAUMGARTNER írja, hogy számosan hangsúlyozták már a *Trisztán* és a Chrétien *Charrette*-je közötti párhuzamokat és különbségeket² – „a *Trisztán*” itt nyilván a XII. századi szövegeket jelenti. Az alaphelyzet, a szerelmi háromszög kétségkívül hasonló: a helyzet megoldhatatlan. Fontosabbak azonban az eltérések. Nagy különbség, hogy Lancelot nem rokona Arthurnak, arról nem is beszélve, hogy Márk és Arthur jelleme és politikai súlya mennyire más. Márk vívódó lélek ugyan, hatalma mégsem jelképes, mint Arthuré. A *Trisztánban* a helyzet tragikus és csak azért nem közhelyszerű, mert a szereplők a társadalmi hierarchia csúcsán helyezkednek el. A *Lancelot*-ban szó sincs tragédiáról.

¹ Vö.: SZONDI LIPÓT 1996. *Ember és sors*, Kossuth Könyvkiadó, Bp.: 9–11, 14, 100–101.

² BAUMGARTNER, EMMANUËLE 1992. *Chrétien de Troyes, Yvain, Lancelot – la charrette et le lion*, Presses Universitaires de France, Paris: 18.

Ami a részletek hasonlóságát illeti, a Trisztán illetve Lancelot sebétől véres lepedőt és az istenítélet jellegű párviadalt szokás emlegetni.³ Ez utóbbiról az a véleményem, hogy Trisztán és Cariado párbaja más megítélés alá kell, hogy essék: itt is két férfitípus csap össze, de Trisztán nem olyan karizmatikus, mint Lancelot, és az intrikus Cariado sem démoni, mint Méléagant. Trisztán soha, egyszer sem kényszerül kiállni Izolda védelmében, míg Lancelot ezt küldetéséből adódóan teheti meg kétszer is Ginevráért más-más összefüggésben, a második alkalommal Keu védelmében is, és ekkor az ellenfelek valóban Istent hívják tanúul s egyben segítségül.

Marad a vérfoltos lepedő, ezt az egy motívumot azonban komolyan kell venni, részben azért, mert más sincs a két történetben, amit igazi párhuzamnak lehetne tartani, másrészt meg azért, mert ennek a motívumnak valóban bizonyító ereje van mindkét történetben. Csakhogy míg Trisztánt és Izoldát ezért halálra ítélik, addig a *Charrette*-ben vádaskodó Méléagant hitelét veszítette már eddig, egyébként a valóban istenítéletként felfogható második párbajuk során ismét alulmarad.

A vérnyom mint kapocs a trisztáni és a lancelot-i mese között csak felszíni párhuzam, csak egy villanás az események kavargásában, annyi, amennyi ahhoz kell, hogy az olvasó megsejtse: a két történet eltér, s épp lényegét tekintve tér el egymástól.⁴ Ezen elsősorban nem a két cselekmény eltérő menetét, vagy a mese szövéseinek eltérő technikáját kell értenünk, hanem azt, hogy míg Trisztán történetében a varázsital felmentést ad a szerelmeseknek „bűnük” alól, addig a Lancelot-történetben minden a főhősök szabad akaratából történik.

Trisztán sodródik, a megfelelni akarás kényszere hajtja, belekényszerül a kalandokba. Lancelot maga választja, sőt keresi a kalandokat – állandóan távol akar maradni Ginevrától, leginkább azért, mert furdalja a lelkiismeret. Trisztán újra és újra visszatér szerelméhez, még azután is, hogy belátták: kapcsolatuk folytathatatlan. Ezt egyébként Lancelot is belátja. Több mint érdekes, hogy nagyjából a hős vélhető helyzetfelismerése körül ér véget (vagy szakad meg) Béroul kézírata, és Chrétien is a cselekmény hasonló pontján bízta rá a folytatást valaki másra.

A Trisztánban a fatális véletlen, a vaksors, a végzet elejétől fogva ott leselkedik, uralkodik és munkál, a Lancelot-ban a tudatos vállalásé a fő szerep: Lancelot kezébe veszi a sorsát, a vaksorsot irányított sorssá szelídíti. Ő az egyetlen a Kerek Asztal lovagjai között, aki fejlődni képes, mert megvan benne ehhez az akarat. A Trisztánban a szerelmeseknek menekülniük, bujkálniuk kell, a Lancelot-ban a szerelmesek nem bújnak el, nem menekülnek el sehova, sőt Lancelot azáltal, hogy a királyné bajnoka, egyben Arthur birodalmának is oltalmazója. A fátum lerombolja Izolda, de főleg Trisztán szociális státuszát.⁵ Ezzel

³ Uo.

⁴ Kérdés, hogy nem egy chrétien-i leleménnyel állunk-e szemben itt is. Egyszer még kiderülhet, hogy nem a *Cligès* az igazi „anti-Trisztán”, hanem a *Charrette*.

⁵ DOUDET, ESTELLE 2009. Chrétien de Troyes, Tallandier, Paris: 191.

szemben Ginevra változatlan imázssal keveredik ki a kalandból, Lancelot megítélése pedig soha nem látott magasságba emelkedik. Chrétien témaérzékenysége és csodálatos leleménye folytán Lancelot és Ginevra kapcsolata olyan helyen teljesült be, ahonnan eddig még nem volt visszatérés, tehát a túlvilágon, s ez azt jelenti, hogy olyan, mintha meg sem történt volna. De mivel mégiscsak megtörtént a fordított világok törvényére emlékeztető módon, a kivételes visszatérés után már ez a kapcsolat sem folytatható. Talán ezért is ér a *Charrette* olyan gyorsan véget, akár maga Chrétien fejezte be, akár átadta a tollat valaki másnak.⁶ A regény második része egyébként már nem Ginevráról és Lancelot-ról, hanem Lancelot-ról és Méléagant-ról szól.⁷

Izolda esküjét egy ostoba viadal és egy leszámolás előzi meg. Kísérője nem ismeri fel Trisztánt, és rátámad, de vesztére, az árulkodó erdészt pedig Trisztán szolgálja öli meg. Aztán Trisztán a Bérout-változat végén bosszút áll két bárón. Egyiküket egy sötét bújócska során lesből öli meg karddal. A másik sem veszi észre a veszélyt, s ő is óvatlanul leli halálát: a függönyre, amely mögött lapul, hátulról fény esik, az árnyékra Izolda figyelmezteti Trisztánt, aki lenyilazza a leskelődőt. Ez a bosszú is társadalmi státuszának megroggyanásával függ össze, hiszen már a történet első felében nyíltan kihívhatta volna a bárókat párbajra, hogy megvédje nemcsak saját becsületét s Izoldáét, de ezzel együtt Márkét is. Azt, hogy a bárók gyávák, tudjuk: az ármány mögött mindig ott lapul a gyávaság.⁸ A történet vége felé nem reagálnak Trisztánnak egy megkésett üzenetben mégiscsak elhangzó kihívására. A Morholtot legyőző, egykori sárkányölő Trisztán azért reked meg morálisan, mert nem mer, nem tud tükörbe nézni. A büntudat nem ösztönzi jóra, ehelyett megbénítja, hiszen unokaöccse a királynak.

Lancelot nyílt, egyenlő küzdelemben győzi le háromszor is Méléagant-t. Nem személyes sérelem miatt száll szembe vele, neki küldetése van, amelynek során a királyné kiszabadításával együtt az összes túlvilági rab kiszabadul. Lancelot személyisége így túlmutat a jungi individuáción. Ő a Szondi terminológiája szerinti *elector*, majd *liberator*. Neki is van büntudata, de ez nem megy társadalmi státuszának a rovására, mivel szembe mer nézni önmagával és tudja a sorsát irányítani. Csak az ilyen bünbánó alkat képes új életet kezdeni, sőt szükségzerű, hogy új életet kezdjen. A *Charrette* rejtett üzenetét itt kell keresni, itt van a válasz arra a kérdésre, hogy kit szeret a végén Lancelot igazán: Ginevrát, vagy azt a leányt, aki őt a börtönből kiszabadította, majd ápolta, gyógyította? Lancelot, Trisztántól eltérően, fejlődik. Tud választani. Ezt bizonyítják a leányhoz intézett szavai a szabadulása után: *Par vos sui de prison estors, / Por ce poez*

⁶ Ami a Chrétien vs Lagny feltételezést illeti, az a legvalószínűbb, hogy valóban egy „Lagny” folytatta a művet, és nemcsak Chrétien egyetértésével, szándéka szerint, hanem esetleg szoros felügyelete mellett fejezte is be.

⁷ BELTRAMI, PIETRO 1984. „Chrétien, l’amour, l’adultère : remarques sur le Chevalier de la Charrette”. In: Actes du 14e Congrès International Arthurien, Tome I (Rennes, 16–21 août 1984), Presses Universitaires de Rennes 2., Rennes: 2.

⁸ L. KÉPES JÚLIA elemzéseit: Trisztán és Izolda, Talentum műelemzések, Akkord Kiadó, Budapest, 2001, passim.

mon cuer, mon cors / Et mon servise et mon avoir / Quant vos pleira prandre et avoir. / Tant m'avez fet que vostres sui (Ch. Méla 6683–6687, illetve A. Foulet–K. D. Uitti 6705–6709)⁹. Ilyet nem mondott még senkinek sem. Az ismeretlen nevű lány szerepe tehát jóval több mint epizód: hozzájárul Lancelot személyiségének alakulásához, ahhoz, hogy tudatos választással lépést tegyen a kényszer-sorstól a választott sors felé.

⁹ Le Chevalier de la Charrette ou Le Roman de Lancelot, éd. CHARLES MÉLA, Le Livre de Poche, Librairie Générale Française, 1992., ill. Le Chevalier de la Charrette (Lancelot), éd. ALFRED FOULET et KARL D. UITTI, Classiques Garnier, Bordas, 1989.

PUSZTAI FERENC

A szinonim értelmezések

A köznyelvi értelmező szótárak egyszavas értelmezései a címszó adott jelentésének lehetséges szinonimáit is dokumentálják (vö. PUSZTAI FERENC: Magyar Tudomány 1999: 199).

Egyetlen – de szándékom szerint tanulságos – példára szorítkozom. A *harang*-nak van egyszavas, nyelvjárási „kolomp” értelmezése az ÚMTsz.-ben („**harang** [...] 2. *harang*: kolomp”) és az ÉKsz²-ben is („**harang** [...] *nép* kolomp”). [A TESz.-ben ’jószágkolomp’ jelentéssel.] A SZT. *harang* szócikkében pedig számos közép- és újmagyar adatot találunk, a 17. század derekától a 19. század közepéig. A legkorábbi ez: 1634: „az eo kegyelme szolgaja az Birotol kertte volt az *harangott* hofi az marhara kösse” (IV, 1063). A *harang* és a *kolomp* szinonim szópár lehet, ha a *kolomp*-ot és a *harang* ’kolomp’ jelentését valaki ismeri vagy legalább felismeri. A Szótörténeti Tárban a *kolomp* első adata is ezt a szinonim használatot példázza: 1747: „Ló nyakára való öntöt *harang* Nr 8 Ugyan Lo nyakára való öntöt *kolomp* Nr 1”. A *kolomp*-nak a szótári adatai között azonban nincs ’harang’ jelentésű. A *harang* és a *kolomp* tehát szinonim ’kolomp’ jelentésben, de nincs közös, szinonim ’harang’ jelentésük. Témánkhoz igazított megfogalmazással: a *harang* és a *kolomp* szinonim – ott és akkor, ha a *harang* ’kolomp’ jelentésű. Ezért félrevezető az Értelmező szótár+ (Főszerkesztő EÖRY VILMA. Budapest, 2007; a továbbiakban ÉrtSz+) *kolomp* szócikke, ahol (egyetlen) szinonimájaként feltűnik a *harang*, holott a *harang* címszónak nincs ’kolomp’ jelentése a szótárban. Olyan adat pedig nem ismeretes, amelyben a *kolomp* „Bronzból öntött, súlyos jeladó eszköz” (ÉrtSz+ *harang* a.) lenne.

A társadalmi és területi nyelvváltozatok (a csoportnyelvek és a nyelvjárássok) szótárai számos és nagyrészt köznyelvi szót alkalmaznak értelmezéseikben. A rokonértelműség olyan (szinkroniában érvényesülő) viszony, amelynek köréből ki kell zárni „mind más nyelvek megfelelő szavait, az ún. ekvivalenseket, mind pedig az elavult szavakat” (O. NAGY GÁBOR, Szótártani tanulmányok. Szerkesztette: Országh László. Budapest, 1966: 120). Az elavulás úgy értendő, hogy az efféle szavak a nyelvhasználat minden színteréről kiszorultak. Tudniillik más a helyzet a „régies színezetű vagy kiveszőben levő” lexikai elemekkel, ezek szinonimáinak tekintendők, ha nem élnek is „a társalgási nyelvben, de még ismerik őket a szóban forgó nyelvközösség tagjai, és az írók használják is őket akkor, amikor régies színezetet akarnak adni a stílusuknak” (uo.). Élő szinonim kapcsolatban levőnek csak azok a szavak tekinthetők, amelyeket ugyanazon beszélő-kommunikáló közösség tagjai váltogatni tudnak és szoktak. A fent idézettek értelmében ez a feltétel nem rekeszti ki az írói, de bármely más stíluszándékban és

következésképpen ezek olvasói felismerésében, megértésében létrejövő szinonim kapcsolatokat.

Köznyelvi az értelmező szótáraknak azok az értelmezései is, amelyek egy-egy csoportnyelvi vagy nyelvjárási (de a köznyelvben több-kevésbé eleven) jelentésre, illetőleg nem ritkán efféle szóra, szóalakra utalnak. A csoport- és tájnyelvi szótárak sem járnak el lényegében másként: értelmezéseik zömében ugyancsak köznyelvi értelmező szavakkal élnek. A csoportnyelvi és a nyelvjárási, regionális szótáraknak a szinonimái kettős kötődésűek: egyrészt saját nyelvváltozatukon belüli szinonimákhoz, másrészt a köznyelvekhez kapcsolódók lehetnek. A saját nyelvváltozatban belüli szinonimák szótárázása azonban még egyenetlen képet mutat, a valóságos nyelvi helyzetnek a leírásában, következetes alkalmazásában sok teendő van még. (Erre lásd alább a szleng szavak szinonimájára vonatkozó részt!)

O. NAGY GÁBOR a területi nyelvváltozatoknak és a köznyelvnek a szinonimáiban való szerepét tételesen így fogalmazta meg: „köznyelvi és tájnyelvi szó között lehetséges – korlátozott értékű – rokonértelműség, a különböző nyelvjárásokban használatos tájszavak azonban nem lehetnek egymásnak szinonimái” (uo. 121). A korlátozott értékűségnek az az alapja, hogy O. NAGY GÁBOR a nyelvjárások felől minősíti a helyzetet: „A tájszavak szinonimikai helyzetének a megítélésében először is azt kell tekintetbe vennünk, hogy napjainkban aligha van olyan európai nyelv, amelynek valamely nyelvjárását beszélők az iskolázás, az újságok, a rádió, a televízió stb. révén ne jutottak volna el az illető nyelv köznyelvi szókincsének legalább a passzív formában való ismeretéhez. Éppen ezért valamennyi olyan élő, nyelvjárási szó, amely jelölő funkcióját tekintve megfelel valamely köznyelvi szónak, e szó szinonimájának tekinthető, hiszen ugyanannak a nyelvközösségnek a tudatában él mindkettő. Minthogy azonban ez a nyelvközösség nem azonos a szóban forgó nyelvet beszélő egész néppel, az ilyen rokonértelműségnek kisebb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint a tulajdonképpeninek” (i. m. 120). Az erős, sőt növekvően erős köznyelvi hatás eredményeként valóban számos köznyelvi szó tekinthető egy-egy nyelvjárási szó szinonimájának – a nyelvjárási nyelvközösség szempontjából. Ám a változatos kommunikációs színterek (irodalom, publicisztika, tévé- és rádióriport stb.) folyamatos és erőteljes hatása miatt ugyanez vonatkozik a köznyelvet használókra is: a köznyelvi szavak nyelvjárási szinonimáinak megismerésére, esetenkénti alkalmazására nekik is ösztönző lehetőségeik vannak.

Külön probléma (de ezúttal csak megemlítem) a szinonim párok lexikográfiai – elvileg széleskörű – megjelenítése, leírása és a tényleges, a nyelvhasználatbeli valóságos szinonimaváltogatás aránya, gyakorisága. Akár a nyelvjárási, akár a köznyelvi nyelvközösség szempontjából. Másként megfogalmazva: tovább vizsgálendő kérdés, hogy körükben miként határolódik el (sőt s nem utolsósorban: miként határolható el) az ekvivalencia és a szinonímia. (Óhatatlanul felmerül egy olyan vizsgálat és összegzés terve, mint amelyet HEGEDŰS ATTILA végzett és készített el Hiányszótárával 1995-ben, amikor az ÉKsz. címszóanyagát a

kisnémedi nyelvjárást használókkal szembesítette.) 1976-ban, O. NAGY GÁBOR idézett felfogásához igazodva próbáltam magam is értelmezni a középmagyar latin–magyar kevertnyelvűség szópárjait (vö. *NytudÉrt.* 80: 253), de ma már ezekről is másként, nyitottabban gondolkodom.

Az ekvivalencia és a szinonímia határkérdései természetesen általános, minden szótárra kiterjedő problémát jelentenek, s főként az idegen szavak és az értelmező szótárak szembesítésével, elemzésével tárhatók fel. (Vö. még PUSZTAI FERENC, *Idegen szavak értelmező magyarításai*. In: *Nyelvével halad a nemzet*. Szombathely, 2008: 165–74.)

Az a már említett megállapítás, miszerint a különböző nyelvjárásokban használatos tájszavak nem lehetnek egymásnak szinonimái, a köznyelv felől azért sem állítható tételes határozottsággal, mert szótári értelmezéseink lexikai minősítései (*nép, nyj, táj*) csak részben utalnak az egyes nyelvjárásokra. A *nép, táj* kettőséget következetesen alkalmazó értelmező szótárak jobban, mert a *táj* rövidítés elkülöníti az egyetlen nyelvjáráshoz tartozókat, de a *nép* már egy (szinonima)sorba tömöríti őket. Az ITTÉZÉS NÓRA főszerkesztésében készülő Nagy-szótárban (Nsz.) használt *nyj* pedig átfogja a teljes nyelvjárasi adatsort. E szótár eljárásának oka a több szinkronián átnyúló történeti jellege, közelebből az adatok nyelvjárasi lokalizálásának (a szótári munkálatok közben pótolhatatlan) hiánya (vö. PUSZTAI FERENC: MNYTK. 234: 41).

A határon túli magyar nyelvhasználatnak a közmagyarból hiányzó vagy tőle eltérő lexikai elemei is állásfoglalást kívánnak mind a nyelvjárasi minősítés, mind az ekvivalencia és/vagy szinonímia tekintetében. A tavalyi szombathelyi nyelv- és névföldrajzi tanácskozáson erről a kérdéstről a következőképpen foglaltam állást. A szóban forgó adatok „az ÉKsz+-ban szinonimaként sorolhatók be. Véleményem szerint azonban a szinonimikus kapcsolat a jelenlegi állapotban nem mindig igazolható, távlati kialakulását azonban magam is remélem. Ugyanis egy határon túli nyelvváltozatot használó számára csak akkor szinonim a kapcsolat, ha ismeri a közmagyart, azaz ha váltogatni tudja a szópárok tagjait; egy közmagyar nyelvváltozatot használónak pedig csak akkor, ha ismeri és váltogatni tudja a regionálist. Szótárainkba éppen azzal a reménnyel emeltük, emeljük be ezeket a lexikai kapcsolatokat, hogy ez a viszony létrejöjjön, mondhatnám úgy is, hogy ez a szinonimahíd megépüljön és járhatóvá váljon” (PUSZTAI 2008: 44) – mindkét oldalról, teszem hozzá most.

Napjainkban egyre nagyobb figyelem irányul a *szleng* nyelvváltozatra, s különösen a szleng és a köznyelv viszonyára. A szleng leginkább szembeötlő sajátossága az, hogy nem rendelhető egyetlen körülhatárolható nyelvközösséghez sem. „Nyilvánvaló ugyanis” – írja KÖVECSES ZOLTÁN [Magyar szlengszótár. Budapest, 1998. XXIII–XXIV; a továbbiakban KÖVECSES 1998] – „hogy a szleng nemcsak »fiatal, iskolázatlan, deviáns férfiak« beszélnek, hanem felnőtt-középkorú, iskolázott, nem deviáns férfiak és nők is. [...] Ezek a beszélők rendelkeznek a standard nyelvi variánssal, bizonyos helyzetekben mégsem ezt választják, hanem a nyelv egy nem standard változatát. A nem standard variáns

ezen (legalábbis félig) tudatos választása közelebb áll ahhoz, amit mi itt szlengnek nevezünk [...] Ebben az értelemben a szleng használatának legtipikusabb, »legjobb« példája tehát az, amikor a szlenget olyan beszélő használja, aki rendelkezik ugyan a magyar nyelv standard változatával, de – tudatosan – egy nem standard nyelvi változatot alkalmaz”. (Ezt a szöveget a szerző megismételte a szótár második, bővített és átdolgozott kiadásában is; a továbbiakban KÖVECSES 2009.) KÖVECSES ZOLTÁN érvelő meghatározása világossá teszi: a szlenget nemcsak az teszi sajátos nyelvváltozáttá, hogy több nyelvközösségnek, sőt a köznyelvet használók jelentékeny részének is beszédmódja – lehet. Meghatározóan fontos mozzanat az is, hogy a szleng eredendően [!] a köznyelvhez viszonyított, hozzá viszonyító nyelvváltozat. A szerző idézett szavaival először óvatosabban „legalábbis félig tudatos” választásról [!], másodsor egyértelműen „tudatos” alkalmazásról [!] szól. A két nyomaték között – véleményem szerint – nem abban a tekintetben kell különbséget tennünk, hogy melyik a helyes vagy a helyesebb nyomaték, illetve a választásnak meg az alkalmazásnak különböző-e (s ha igen, akkor mennyiben) a tétje, a súlya, a lehetősége. A szleng lexikai eleminek tudniillik mind keletkezésükben, mind használatukban kulcsszerepe van a tudatosságnak, KÖVECSES professzor kifejezésével, a nem standard nyelvi változatnak. Tudniillik kezdetben a (szokásos vagy szokatlan) szóalkotással, szóválasztással éppen a normától kívánunk különbözni, sőt túlzás nélkül mondván, tőle mintegy elrugaszkodni (tehát tudjuk, hogy mit csinálunk); használatukkor pedig (a szituációhoz, a beszédpartnerhez stb. igazodva) ugyancsak szándékosan választjuk ki az általa jól ismert, szokásszerűen használt (ezért nem elhomályosított) normaelemek helyett a tőlük eltérőt.

Szlengszótáraink egyre gyarapodó sorozata és nem utolsósorban változatoságuk hitelesen érzékelteti a szlengnek mint jelentékeny szókészleti változásnak a fontosságát. Azok közé tartozom, akik nem értenek egyet azzal, hogy a szlengben csak terminológiai, szakszóhasználati változást lássunk, illetve láttassunk. Nem kelthetünk tudniillik olyan látszatot, hogy a korábbi argó stb. pusztán folytatásáról van csupán szó. Ennek ellentmond a szleng szókészlet nagysága, s főként (de ezzel összefüggésben) az, hogy a szleng nemcsak sokféle nyelvközösségben jelenik meg (sajátos vonásokkal), hanem már határozottan át is lépte, el is sodorta a csoportnyelvi határokat. Sokak által vallottan, sőt tapasztalhatóan egészében (!) nem elkülönült diáknyelv, nem csak tolvajnyelv, nem csak (katonai, értelmiségi stb.) szaknyelv. Ezért – véleményem szerint – ezt a helyzetet úgy lehet világosabban meg- és kijelölni, ha a szlenget a köznyelv bizalmas (lexikográfiai *biz*) és az *argó* között helyezük el. Az *argó*ba sorolva az erősebben (zártabban) csoportnyelvi, zsargon jellegű, (bűnözői) életformára stb. jellemző szavakat. Ekként a szleng dinamikus változó, folyamatosan átrendeződő, széles határsávja megkettőződik: egyrészt érintkezik a bizalmas köznyelvvél, másrészt az *argó*val.

Természetesen nem tagadható, hogy vannak sajátos, a csoportnyelvi jelleget többé-kevésbé megőrző szlengváltozatok. Nem utolsósorban azonban éppen ezek miatt is szükséges, hogy mellettük (de nem ellenükben vagy helyettük) világosan

megvilágítsuk a szlengváltozatok közös elemeinek egyre bővülő tartományát. KIS TAMÁS szótárában [A magyar katonai szleng szótára (1980–1990). Debrecen, 1991; a továbbiakban KIS 1991] a címszavak zöme (a szótár címének megfelelően) valóban a katonai szlengben használatos. Ez azonban bizonyosan nem jelenti azt, hogy a szótár gyűjtőkörének adatközlői csak ilyen arányban éltek volna az általános(abb)an elterjedt szlengszavakkal. Egyfajta elhatárolást SZABÓ EDINA is kezdeményezett kitűnő szótárában [A magyar börtönszleng szótára. Debrecen, 2008; a továbbiakban SZABÓ EDINA 2008], e szótár fontos, terjedelmes bevezető tanulmányában: „a börtönszleng és a tolvajnyelv hasonlósága és beszélőiknek nagyfokú azonossága alapján célszerű lenne egy általánosabban értelmezett bűnözői szlengről is beszélni, aminek két fő típusaként foghatnánk fel a börtönszlenget és a tolvajnyelvet. [...] a tolvajnyelv a bűnözők egymás közötti, őket a »tisztességes« társadalomtól is elkülönítő, a bűncselekmények előkészítését, végrehajtását és eltitkolását (is) szolgáló verbális érintkezésnek a csoportnyelve, a börtönszlengnek pedig inkább a játékosságot, a hangulat javítását szolgáló szerepe van, és természetesen a börtönkörülmények adta új fogalmaknak, eszközöknek (vagyis az összetartozás, a sorsközösség által létrejött világ dolgainak) az újranevezésében is nagy szükség van rá” (10). A fentiek értelmében a csoportnyelvek mellékváltozatainak feltárásával, rendszerbe állításával teljesen egyetértek. Ez az álláspont azonban nincs ellentétben azzal, hogy egyrészt a tolvajnyelvnek meg a börtönszlengnek is vannak olyan elemei, amelyek más (börtönön kívüli) szlengváltozatokban is élnek; másrészt – gondolom – a nem (vagy kevésbé) csoportnyelvi szlengelemek leírása is hozzátartozik a sajátos, tág értelemben vett börtönszlenghez, annak teljes képéhez.

A szleng tartalmáról, léptékéről vallott és vállalt felfogásomat támogatja néhány szinonimaszótár is. Tudniillik a szlengszótárak részeként elkészült több „szinonimamutató”. A Szinonimamutató (KÖVECSÉS 1998: 323–60; 2009: 303–36), majd a Fogalomköri szinonimamutató (PARAPATICS ANDREA, Szlengszótár. Budapest, 2008: 125–43; a továbbiakban PARAPATICS 2008) függelékként. SZABÓ EDINA nem így, hanem kiválasztott szócikkekben helyezte el a kapcsolódó szinonimákat: „A vezérszócikkek [!] záró részében egy szinonimamutató is található. Itt, a szócikktől gondolatjellel elválasztva, azoknak a szótárban megtalálható szavaknak a betűrendes felsorolása következik, melyek ugyanazt a fogalmat nevezik meg, mint a címszó, illetőleg a szócikkben tárgyalt kifejezés” (SZABÓ EDINA 2008: 51). PARAPATICS ANDREA megnevezése, a fogalomköri jellegre utalás a másik két szótárra is kiterjeszthető, mert a „vezérszó” alá rendelt szavak köre valójában mező kiterjedésű, mezőösszefüggéseket fog át. Világosan utal erre a körülményre KÖVECSÉS ZOLTÁN is: „Ez a rész bizonyos fogalmak [!] szlengszinonimáit tartalmazza. Csak olyan fogalmak szinonimáit adjuk meg itt, melyek számos (legalább k. tíz) szlengszinonimát hoztak létre a magyar nyelvben. [...] A szinonimabokrok [!] részletes jelentésmegkülönböztetéseket [!] nem tartalmaznak, ezeket az olvasó a szótár első, fő részében találhatja meg (323).

Álláspontom támogatásának azért is tekinthetem az idézett szinonimamutatókat, mert nemcsak egy-egy nyelvközösség szlengjeit bemutató szótárakhoz készült szinonimamutató (ilyen SZABÓ EDINA börtönszlengszótára és PARAPATICS ANDREA Szlengszótára, amely egyetemisták körében végzett gyűjtésen alapul), hanem KÖVECSÉS ZOLTÁN általános Magyar szlengszótárához is.

A szleng csoportnyelvi határok nélküli kiterjedtségének érzékeltetésére, bizonyítására elvégeztem egy próbát is. Kiválasztottam néhány olyan „vezérszót”, „fogalmat”, amely több szótárban is szerepel. Természetesen nemcsak a három, szinonimamutató szótárt (azaz azok szómutatóit) szembesítettem, hanem másutt is a vezérszókhoz rendelt szinonimák szócikkeit kerestem vissza a szlengszótárakban. Közülük most csak a *pénz* adatait mutatom be.

Ebben a példacsoportban is beleütközünk a szinonima és/vagy mező dilemmájába. Egyrészt a *pénz* általános, összefoglaló jelentésén kívül, ebbe (KÖVECSÉS ZOLTÁN szavával mondva) a szóborba kerültek a pénznemet, (akár meghatározott értékű) pénzegységet jelentő szavak is. Ezek természetesen külön-külön szinonimsorokba rendezhetők. (Ám meglepő, hogy a ritka *gedva*, a 'pénz, ami nem teljesen tiszta úton került az illetőhöz' jelentésárnyalatával egy Vö.-vel elkülönül.) Másrészt a különböző szlengszótárak címszóanyaga – gyűjtőkörétől – függetlenül sok azonosságot mutat. A *pénz* vezérszóhoz a legtöbb szinonimaadatot SZABÓ EDINA szótára kapcsolta, ezért az arányokat hozzá viszonyítva sorolom fel nagyságrendben. A börtönszleng szótárában (a vezérszóként kiválasztott *éles*-sel és a szinonimalistába fel nem vett *dollár* 'pénz [!]' címszóval együtt) *61* 'pénz' jelentésű szleng címszó van. (Ám meglepő, hogy a ritka *gedva*, a 'pénz, ami nem teljesen tiszta úton került az illetőhöz' jelentésárnyalatával egy Vö.-vel elkülönül.) KÖVECSÉS ZOLTÁN szótárának mindkét kiadásában *31*, de a KÖVECSÉS 2009 négy adattal bővült is (*dodó, leves, zöld és zsé*). SZABÓ DÁVID szótárában (DÁVID SZABÓ: *L'argot des étudiants budapestois*. Paris, 2004.) *25* (meg két új, a *mandzsó* és a *mané*). A Diáksóderben (KARDOS TAMÁS – SZÜTS LÁSZLÓ: *Diáksóder*. Budapest, 1995) *20* (két újjal megtoldva: *bélás, froncsi*); a Diáksóder²-ben (SZÜTS LÁSZLÓ: *Diáksóder 2*. Budapest, 2008) *10* (egy, a Diáksóderből is hiányzó szóval kiegészítve: *zsezsingó*). PARAPATICS 2008-ban *9*. A Szlengblog című szlengszótárregényben [így!] (NYELVÉSZ JÓZSI: *Szlengblog*. Ha érted, hogy mondom. Budapest, 2009.) *5*; KIS 1991-ben pedig *1*.

A különböző szótárakban, valamint a szinonimamutatókban is megmutatózó számottevő egyezés egyértelműen rávilágít arra, hogy van, sőt (az írásos kommunikációra is kiterjedően) bővülőben van a bizalmas köznyelv szomszédságában elhelyezkedő szleng. Leírásának, lexikográfiai (különösen értelmező- és szinonimaszótári) megjelenítésének kérdésköre mindenképpen előtérbe sorolandó feladat. Már csak azért is, mert amennyire riasztóan hathat, hogy egy dinamikus kibontakozó kavargóan változó jelenséggel kell szembenéznünk, annyira ösztönző is lehet az alkalom egy erőteljesen zajló nyelvi és nyelvhasználati (!) változás követésére, tanulmányozására.

RAÁTZ JUDIT

Trisztán és Izolda a 21. században

1. A kezdetek

A névkutató számára mindig fontos, hogy adatokat, bizonyítékokat találjon arra, hogy egy-egy név hogyan és mikor kerül be a nemzetközi, illetve hazai névadásba. Különösen érdekes ez, ha olyan nevekről van szó, amelyek elterjedését valamilyen irodalmi alkotás megjelenése befolyásolta. Érdekes ez azért is, mert a szülők névadási motivációi között a ritkébbak közé tartozik az irodalomban megtalálható nevek választása.

Igen tanulságos a hazánkban már a 13. században bizonyíthatóan fellelhető Trisztán-regény hatásának köszönhető *Trisztán és Izolda* (illetve az ómagyarban *Izsolt* alakban előforduló) nevek sorsa. A névpárról sok, értékes adatot olvashatunk KOROMPAY KLÁRA tanulmányában (2008: 387–93), amelyből megismerjük e két név irodalmi hagyományait: Trisztán és Izolda történetének 7. századig visszanyúló gyökereit, a középkori francia és német szövegváltozatokban előforduló névvariánsokat, a Trisztán-hagyomány néhány 13. és 14. századi prózai megjelenését. A szerző mindenre kiterjedő alaposítással sorakoztatja föl a nevek magyarországi Árpád-kori előfordulásainak adatait. „*Trisztán és Izolda* adatainak összevetése során először is egy feltűnő aszimmetria ragadja meg a figyelmet: a Trisztán név az Árpád-korban egyrészt sokkal gyakoribb, másrészt sokkal korábbi, mint az *Izsolt*; valójában csaknem egy fél évszázad választja el őket egymástól (1226, 1274).

Kérdés persze, valóságos kronológiai különbségről van-e szó. Közismert tény, hogy a nők sokkal ritkábban szerepelnek az oklevelekben, mint a férfiak; ennélfogva nem meglepő, ha a rájuk vonatkozó első adatok eleve bizonyos késéssel jelentkeznek. Érdemes ennek kapcsán emlékezetünkbe idézni, hogy Franciaországban (pontosan egy évszázaddal korábban) nagyon hasonló eltérést mutatott a két név megjelenése (*Tristrant*: 1130, *Isodis*: 1174). Erre az analógiára építve is kimondhatjuk: az időbeli eltérés nem feltétlen zárja ki azt a lehetőséget, hogy a két név divatja akár párhuzamosan is elindulhatott” (KOROMPAY 2008: 390).

2. A jelen

Jelen dolgozatban arra keresem a választ, hogy vajon mennyiben változott közel nyolc évszázaddal később e két, irodalmi alkotásból származó név megítélése, használata és népszerűsége. Mennyire gyakori, kedvelt nevek a 21. században ezek az ősi eredetű névalakok? És vajon ma is elmondható-e, hogy a *Trisztán* név ismertebb, gyakoribb az irodalmi párjától, az *Izolda* névtől?

2.1. A névkönyvek tanulsága

Vizsgáljuk meg, hogy milyen információt közölnek a mai hazai és külföldi névkönyvek, az internetes névportálok a két névről!

A hazánkban leginkább elismert és használt hivatalos névkönyv a Magyar utónévkönyv a *Trisztán* névről az alábbiakat írja: „Egy középkori francia lovag-regény hősének a nevéből való. A kelta eredetű *Drystan* jelentése: zürzavar, láрма. A *Trisztán* névforma a francia *triste* (szomorú) szó hatására alakult ki. Szórványos. Névnep: febr. 7., nov. 28. – Rokon név: *Terestyén*. (LADÓ–BÍRÓ 1998: 119).

Az *Izolda* névről pedig a következőket találjuk: „Eredete bizonytalan, talán kelta. Mivel a germán nyelvekben terjedt el, megkísérelték germán szavakkal értelmezni; eszerint elemeinek jelentése: vas (vagy: jég) + rendelkezni, uralkodni. Becézése: *Izi, Izolinda, Zizi*. Igen ritka. Névnep: jún. 15. – Rokon név: *Iza*” (LADÓ–BÍRÓ 1998: 190).

A nevek eredetéből adódóan tanulságos megnéznünk, hogy mit írnak a nevekéről más, idegen névkönyvek. Több, különböző nemzetiségű (amerikai, angol, cseh, finn, francia, német, olasz, portugál, szlovák, svéd), a 21. század névválasztását segítő névkönyvet vizsgáltam meg ennek feltárására. A vizsgálódás sorából azonnal ki lehet zárni az olasz, a finn, a portugál és a svéd névkönyveket (SALA 2007; VILKUNA 2001; QUENTAL 2002; WALLENSTEEN–GUNNAR 2001), hiszen bennük nem található meg az *Izolda* és *Trisztán* név egyetlen alakváltozata se. A többi névkönyv hol részletesebben, hol rövidebben, de megemlíti a két nevet.

2.1.1. Az *Izolda* névről

Érdekes elsőként szemügyre vennünk azt, hogy milyen helyesírással jelenik meg ez a női név a különböző nyelveken. A fent megnevezett különböző nyelvű könyveket áttekintve, megállapíthatjuk, hogy a leggyakoribb írásforma az *Isolde* (BOLTON 2009: 249; JOUNIAUX 2007: 104; BARBÉ 2004: 237; KOHLHEIM 2003: 181; WEITERSHAUS 1998: 216; PICKERING 2004: 173). A szláv névkönyvek az *Izolda* (MAJTÁN-POVAŽAJ 1998: 133), illetve az *Izolda/Isolda* (KNAPPOVÁ 2008: 364) formát tüntetik föl a névcikknél. Az egyik francia névkönyvben külön névcikként megjelenik az *Iseult/Iseut* alak (BARBÉ 2004: 235), amely helyesírása követi a középkori francia irodalmi szövegekben szereplő formákat (vö. KOROMPAY 2008: 392). Ugyanakkor a névkönyvek közül a szláv és az amerikai adja meg az *Isolda* név legtöbb alakváltozatát. Az amerikai névkönyvben például az alábbi formáit olvashatjuk az *Izolda* névnek: *Iseult, Iseut, Isold, Isolda, Isolt, Isolte, Isota, Isotta, Isotte, Isoud, Soude, Izett* (BOLTON 2009: 249). A szláv névkönyvek nemcsak felsorolják a különböző alakváltozatokat, írásformákat, hanem azt is megadják, hogy általában melyik írásforma, hol használatos. Így például az *Izolda* a szlovák, magyar, ukrán, szerb, az *Isolde, Ysolt, Ysold* a német, angol, francia, az *Isolda* pedig a spanyol és a holland névadásra jellemző (KNAPPOVÁ 2008: 364).

A név eredetéről a magyar utónévkönyvhöz hasonlóan a cseh (KNAPPOVÁ 2008: 364) és a német utónévlexikon (KOHLHEIM 2003: 181) megjegyzi, hogy bizonytalan, tisztázatlan, de aztán ők is adnak valamilyen magyarázatot. A név magyarázatára a megvizsgált névkönyvek a következő két lehetséges eredetet írják le. Az egyik a kelta eredetű ’gyönyörű, szép’ jelentésű *Essylt* névből

(MAJTÁN–POVAŽAJ 1998: 133; PICKERING 2004: 173; JOUNIAUX 2007: 104; KNAPPOVÁ 2008: 364), míg a másik felfogás pedig az ófelnémet *isan* 'jég' + *hiltja* 'harc' szavak összetételéből vezeti le az *Izolda* nevet (MAJTÁN–POVAŽAJ 1998: 133; WEITERSHAUS 1998: 216; KOHLHEIM 2003: 181; PICKERING 2004: 173; KNAPPOVÁ 2008: 364). A név feltételezett eredetének mindkét magyarázatát csak a szlovák (MAJTÁN–POVAŽAJ 1998: 133) a cseh (KNAPPOVÁ 2008: 364) és az angol (PICKERING 2004: 173) névkönyv adja meg. Az amerikai névkönyvben igen leegyszerűsítve csak annyi olvasható, hogy az *Izolda* (*Isolde*) név kelta eredetű, egy, a szépségéről ismert nőt jelöl, aki a mitológiában Trisztán szerelme (BOLTON 2009: 249). Még ennél is kevesebb információ tudható meg a JEAN-MAURICE BARBÉ (2004: 237) által írt francia névkönyvből, ahol csupán az Izabella név középkori formájaként említi az *Iseult/Iseut* alakokat.

Tanulságos megvizsgálunk azt is, hogy a névkönyvek említik-e és ha igen, akkor milyen mélységben a névvel szorosan összefüggő *Trisztán és Izolda* történetet. A nevekről általában rövidebb névcikkeket író könyvek nem szólnak a név irodalmi vonatkozásáról. Így tesz az amerikai (BOLTON 2009: 249), a szlovák (MAJTÁN–POVAŽAJ 1998: 133) és a JOUNIAUX-féle francia névkönyv (2007: 104). Ugyanakkor nagyon jól tükrözi a nemzeti identitást a BARBÉ-féle szócikk, mely pontosan megnevezi a forrásokat, így a 12. századi THOMAS és BÉROUL verses Trisztán és Izolda feldolgozásokat, amelyek hősnője viselte a bemutatott nevet (2004: 237). Már nem nevesítve, de ez a névcikk arra is utal, hogy a középkori történetet később több költő, író és zeneszerző is földolgozta. A német névkönyvekben (WEITERSHAUS 1998: 216; KOHLHEIM 2003: 181) egységesen olvashatunk a Trisztán és Izolda középkori mondáról, amelynek köszönhető a név ismertsége, de ehhez hozzájárult Richárd Wagner 1865-ben keletkezett *Trisztán és Izolda* című operája is. Mindenféle minősítés nélkül a cseh és az angol névkönyv is említi a lovagkori történet és az azt földolgozó Wagner-operát (PICKERING 2004: 173; KNAPPOVÁ 2008: 364). A név gyakoriságára, elterjedtségére csak e két utóbbi névkönyv utal. A cseh KNAPPOVÁ által írt névcikkből megtudhatjuk, hogy kivételes/ritka a név előfordulása (2008: 364). Az angol névkönyv nagyobb időszakot áttekintve megjegyzi, hogy a név a középkorban átlagosan használt volt, de napjainkban a ritka nevek közé tartozik (PICKERING 2004: 173). Az *Izolda* névnapját (június 15.) a cseh névkönyv közli, méghozzá a magyar adatokra hivatkozva (KNAPPOVÁ 2008: 364).

2.1.2. A Trisztán névről

A névalak megjelenése a különböző névcikkek esetében itt is változatos. A névcikk élén a cseh (KNAPPOVÁ 2008: 269) és a szláv (MAJTÁN–POVAŽAJ 1998: 243–4) névkönyvben csupán a *Tristan* alak áll, de a névcikken belül felsorolják a különféle nyelvekre jellemző alakváltozatokat. A német névkönyvek közül az egyik (KOHLHEIM 2003: 329) két különálló névcikkben mutatja be a németes *Tristan* és az angol *Tristam* változatot. Míg a másik német névkönyv (WEITERSHAUS 1998: 357–8) egy névcikken belül, azonosan kiemelve közli a két alakváltozatot. A francia névkönyvek is megoszlanak; a régebbi kiadásúban

(BARBÉ 2004: 472) a fő névcikk a *Tristan* írásforma alatt található, míg az újabb keltezésű (JOUNIAUX 2007: 429) névkönyvben már csak a *Tristayne* helyesírású nevet találjuk. Az angol névkönyv (PICKERING 2004: 349) fő névcikként a *Tristam* változatot közli, de a névcikken belül megadja a *Tristan*, *Tristran*, *Trystan* sőt a névből rövidült *Tris* formát is. A legtöbb alakváltozatot az amerikai *Bolton* által szerkesztett névkönyvben találjuk meg. Így a *Tristan* mellett szerepelnek a *Trystan*, *Tris*, *Tristam*, *Tristen*, *Tristian*, *Tristin*, *Triston*, *Tristram*, *Tristyn*, *Triste* névformák (2009: 643).

A név etimológiáját a legtöbb névkönyv (MAJTÁN–POVAŽAJ 1998: 243–4; WEITERSHAUS 1998: 357–8; BARBÉ 2004: 472; JOUNIAUX 2007: 429) a kelta eredetű *Drystan* névből vezeti le, amely a *drest*, *drust* 'zaj, fegyvercsörgés' jelentéssel bír. De több jelentésmegadás továbbmegy, és a név végleges kialakulásában szerepet tulajdonítanak az ófrancia 'szomorú' jelentésű *triste* kifejezésnek is (KOHLHEIM 2003: 329; PICKERING 2004: 349). Érdekes, hogy az egyik német (WEITERSHAUS 1998: 357–8) és az újabb kiadású francia (JOUNIAUX 2007: 429) névkönyv is a *Drustan*, *Dristan* alakot ősi gall papi névnek, illetve a francia névkönyv egy ősi druida népcsoportnak, a piktek nevének véli.

Az Izolda névhez hasonlóan a *Trisztán* névcikkekben is megtaláljuk a középkori *Trisztán és Izolda* történetére való utalást. Ez csupán itt is a rövid névcikket közlő francia (JOUNIAUX 2007: 429) és szlovák (MAJTÁN–POVAŽAJ 1998: 243–4) névcikkekből maradt ki. A *Trisztán* név irodalmi vonatkozásainak nem egyszer igen gazdag bemutatást találjuk. A német névkönyvek természetesen itt is a Wagner által írt *Trisztán és Izolda* című opera megjelenésével hozzák összefüggésbe a név elterjedését, illetve az egyik névcikk (WEITERSHAUS 1998: 358) megemlíti Thomas Mann 1903-ban megjelent *Trisztán* című novelláját is. A név legteljesebb irodalmi megjelenését az angol névkönyv (PICKERING 2004: 349) adja, amely röviden ismerteti a 12. századi Artúr-mondakörbe tartozó *Trisztán és Izolda* történetét, majd megemlíti a 19. századi angol költő, Alfred Tennyson 1859-ben írt *The Idylls of the King* című alkotását, amely nagyban hozzájárult a név elterjedéséhez. De olvashatunk itt is Wagnernek a szerelmi történetet feldolgozó operájáról, illetve az angol Lawrence Sterne 18. században írt *Tristram Shandy úr élete és gondolatai* című regényéről, amelynek központi alakja *Tristam* volt. Végül egy 20. századi *Tristan* nevű irodalmi alakkal is megismerkedhetünk, aki a brit állatorvos, író, James Herriot népszerű történeteinek visszatérő egyik hőse.

A név elterjedtségéről a német keresztnévlexikon megjegyzi, hogy a 20. század második felétől fordul elő gyakrabban (KOHLHEIM 2003: 329). A névnapot két névkönyvben találjuk meg, a cseh a magyar adatokra hivatkozva november 28-át (KNAPPOVÁ 2008: 269), a francia pedig a november 12-ét adja meg (BARBÉ 2004: 472). A részletesebb névcikket közlő francia névkönyv (BARBÉ 2004: 472) számos olyan híres, ismert francia embert is felsorol, aki a *Tristan* nevet viselte. Megemlíti Tristan L'Hermite (1601–1665) dráma- és regényíró, Tristan Corbère (1845–1875) költőt, Tristan Bernard (1866–1947) regény- és

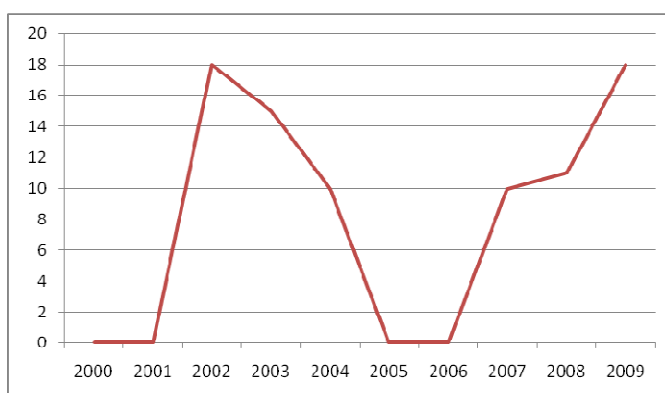
drámaíró, Tristan Tzara (1896–1963) román származású francia író, valamint Tristan Klingsor (1874–1966) költőt.

Érdekes adatra bukkanunk az amerikai névkönyvben (Bolton 2009), ahol a *Trista* névalak a *Tristan* női párjaként szerepel, és az alábbi alakváltozatokban fordulhat elő: *Tristah*, *Trysta*, *Tristia*, *Trystia*, *Tristana*, *Triste*, *Tristen*, *Tristessa*, *Tristina*, *Tristyn*, *Tristyne*.

2.2. A statisztikák tanulsága

Hazánkban e nevek népszerűségének alakulását érdemes régebről vizsgálnunk. Az Árpád-kori feltűnő aszimmetriáról már a bevezetőben szó volt (KOROMPAY 2008: 390). A későbbi századok névlistáit tanulmányozva érdekes módon az *Izolda* névre és alakváltozataira (*Isalch*, *Isalth*, *Ysalch* stb.) találunk inkább adatokat. SLÍZ MARIANNak az Anjou-kor első feléből (1301–1342) származó adatai között az úrnők által viselt neveknel az előkelő 7. helyen áll az egyházi nevek mellett az *Izolda*. A kutató megállapítja, hogy a középkori Magyarországon az *Izolda* népszerűbb volt a *Trisztánnál*. Mivel a névviselők között több jobbágy, mezővárosi polgár is volt, ezért „biztosak lehetünk benne, hogy a név nem csak a mondakör ismerőinek körében terjedt, hanem divatnévvé vált (SLÍZ 2010: 124). Érdekes módon a későbbi századokban is inkább az *Izolda* név előfordulására találunk adatot (HAJDÚ 2003: 575). Ez a 20. század második felének elején se volt másképp, hiszen a LADÓ-féle Magyar utónévkönyvben (1971) a nevek mellett közölt 1967-es névstatisztika szerint is abban az évben 15 kislány kapta az *Izolda* nevet, de egyetlen kisfiút se neveztek *Trisztánnak*.

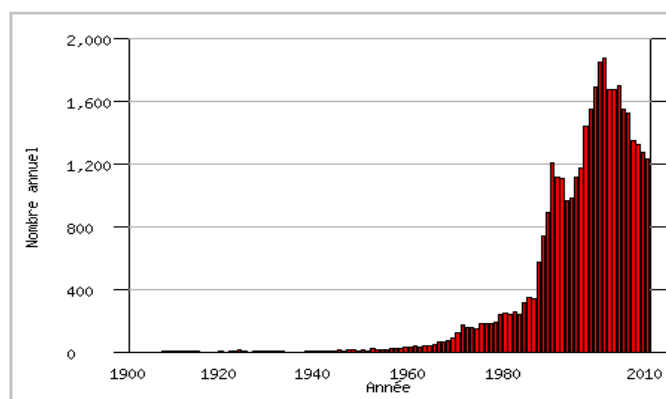
Az elmúlt 10 év (2000–2009) újszülött neveinek statisztikáját megvizsgálva (1), azonban éppen ellenkező képet kapunk. A legalább tíz esetben választott neveket tartalmazó adatok között egyszer sem szerepel az *Izolda* név az elmúlt tíz évben. De a férfinevek között a *Trisztán* egyre többször megtalálható (1. ábra), és már 82 kisfiút kapta a 21. században ezt a nevet.

1. ábra. A Trisztán név választása újszülötteknek 2000–2009 között

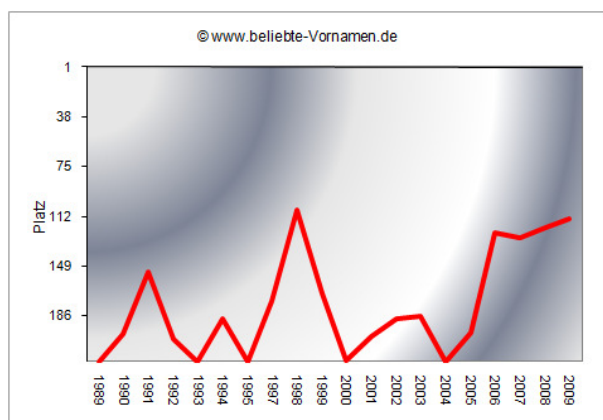
Nézzük meg, milyen e két irodalmi névpár népszerűsége az Egyesült Államokban és Európában! Az Egyesült Államokban mind a két nem elnevezésére használhatják a *Trisztán* név megfelelő alakjait (2). Ennek ellenére női névként inkább az 1990-es évek második felében fordult elő, de az is igen elvétve. A névlistákon a *Tristan* a 700. és 800. helyen áll. A férfiak esetében viszont a 2000-es évektől kezdve egyre nagyobb számban, egyre előkelőbb helyen találjuk a *Trisztán* alakváltozatait, pl. 2009-ben a 80. leggyakrabban választott férfinév volt.

Az európai országok közül a *Trisztán* név népszerűvé válásában hasonló tendenciát figyelhetünk meg. Franciaországban a 20. század összesített statisztikájában a 176. helyen állt (3). Ez a pozíció azonban a 2010-es listában megváltozott, és az 57. helyre került a név. Az 1900-as évektől kezdve a legtöbbször 2001-ben, 1868 esetben adták az újszülött fiúknak a *Tristan* nevet (2. ábra). A név női névként itt is előfordult. A 2010-es statisztika szerint összesen 10 kislányt neveztek így. A lányok esetében is a 2001-es évben történt a legtöbb elnevezés, amely 4 főt jelentett.

2. ábra A *Tristan* név előfordulása Franciaországban

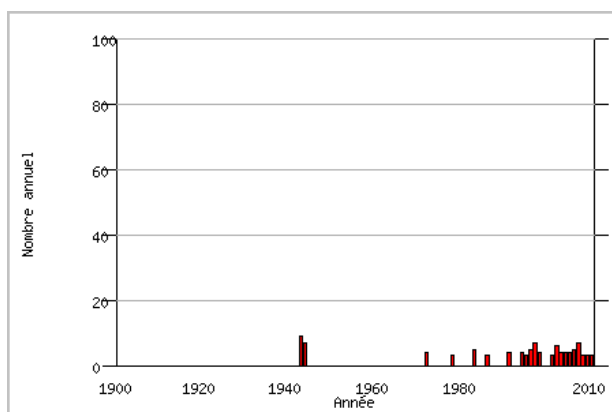
Németországban a *Tristan* először az 1980-as években került a 200 leggyakoribb nevek közé (4). Majd attól fogva, néhány visszaesést leszámítva, egyre kedveltebb név lett. A 2010-es évben már a 111. leggyakoribb név volt az újszülöttek körében (3. ábra).

3. ábra A *Tristan* név előfordulása Németországban

A *Trisztán* név népszerűségének növekedése más európai országokban is megfigyelhető, így Belgiumban, Szlovéniában, Dániában, Hollandiában stb. (5)

Az *Izolda* név és változatainak népszerűsége a hazánkban tapasztaltakéhoz hasonló minden vizsgált országban. Ennek hiteles bizonyítéka a franciaországi adat (6). Mely szerint a 2010-es statisztika alapján összesen 98-an viselik az *Isolde* nevet Franciaországban. Az 1990-as évektől a legtöbb névadás 1943-ban volt, amikor 9 kislányt neveztek el *Isolde*-nek a franciák (4. ábra).

4. ábra Az *Isolde* név előfordulása Franciaországban

2.3. A Trisztán és Izolda nevek mai megítélése

Az internetes portálokön történő beszélgetések és szavazások alapján kaphatunk némi betekintés abba, hogy milyen is a két név megítélése. A legteljesebb

angol nyelvű névportálon, a Behind the name (7) oldalon megadott ellentétes minősítések (pl. régies – modern) alapján lehetőség van egy-egy névről véleményt alkotni. Már a válaszadók száma is kifejezi a két név iránti érdeklődést. A *Trisztán* névre kétszer annyian adták le voksaikat, mint az *Izolda* névre. Ennek ellenére – minimális százalékel téréssel – szinte azonos megítélés alá esik a két név. A minősítések alapján mind a két névre jellemző, hogy erősen megjeleníti formájában azt a nemet, amely viseli. A válaszolók háromnegyede tartja jó névnek őket. Az adatok alapján mindkét név klasszikus, régies, szokásos, inkább a felső osztályhoz tartozók választják. Természetes nevek, előkelők, de erős, komoly, összetett névformák, amelyek viselői inkább megszállottak, mint ostobák, buták lennének.

A nevekhez fűzött megjegyzések igen megoszlanak. Vannak, akik szépnek, különlegesnek tartják a *Trisztán* nevet. Sokan ismerik *Trisztán és Izolda* történetét. Vannak, akik azonban már elavultnak, inkább nőiesnek vélik ezt a nevet. Néhány hozzászóló úgy gondolja, hogy leendő különmű gyerekeinek majd ezt a névpárt fogja választani. Úgy látszik, ha még csak elgondolás szintjén is, de megismétlődhet ugyanaz az eset, amely előfordult a 12. századi Franciaországban, amikor Petrus Bisellus nyolc gyermeke közül egyik fiának a *Tristannus* és egyik lányának az *Isaut* nevet adta (KOROMPAY 2008: 391).

A hozzászólások száma is megerősíti, hogy a *Trisztán* név sokkal népszerűbb, nagyobb érdeklődésre tart számot, mint az *Izolda*. Hogy ennek mi lehet az oka? Azt nehéz lenne megfejtetni. A fenti adatok azonban minden tekintetben azt jelzik, hogy a 21. században az összetartozó irodalmi névpár közül az egyik a középpontba került. A *Trisztán* név népszerűségének okát kereshetjük az azonos nevű középkori és az újabb kori irodalmi alakokban, vagy esetleg a nevet viselő ismert emberek példájában. De az is lehet, hogy a névkönyvek bőséges információja a névről befolyásolja a névválasztókat.

Felhasznált irodalom

- BARBÉ, JEAN-MAURICE 2004. Tous les prénoms. Editions Jean-Paul Gisserot, Paris.
- BOLTON, LESLEY 2009. Complete book of baby names. Sourcebooks. Inc, Naperville. Illinois, USA.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp.
- JOUNIAUX, LÉO 2007. Les 10000 plus beaux prénoms rares. LEDUC.S Éditions. Paris.
- KNAPPOVÁ, MILOSLAVA 2008. Jak se bude vaše dítě jmenovat? ACADEMIA, Praha.
- KOHLHEIM, ROSA UND VOLKER 2003. Das grose vornamemlexikon. Dudenverlag, Germany.
- KOROMPAY KLÁRA 2008. Középkori kultúra és irodalmi eredetű névadás: a Trisztán-regény nevel a középkori Magyarországon. In. BÖLCSKEI ANDREA

- N. CSÁSZI ILDIKÓ (szerk.) Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. A Károli Gáspár református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Bp. 387–93.
- LADÓ JÁNOS 1971. magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp.
- LADÓ JÁNOS – BÍRÓ ÁGNES 1998. Magyar utónévkönyv. Vincze Kiadó, Bp.
- MAJTÁN, MILAN-POVAŽAJ, MATEJ 1998. Vyberte si meno pre svoje dieťa. Vydavateľstvo ART AREA, Bratislava.
- PICKERING, DAVID 2004. Dictionary of first names. Penguin Books, London.
- QUENTAL, ANABELA 2002. A magia dos nomes próprios. Livros Novalis – Editorial Angelorum.
- SALA, ORIETTA 2007. Il dizionario dei nomi. Antonio Vallardi Editore. Milano.
- SLÍZ MARIANNA ILONA 2010. Névadás és történelem: az Anjou-kor I. felének személynevei. Doktori disszertáció (kézirat).
- VILKUNA, KUSTAA 2001. Etunimet. Otavan Kirjapaino Oy Keuruu.
- WALLENSTEEN, IVAR – BRUSEWITZ, GUNNAR 2001. Vara namn. Ica Bokförlag, Västerås.
- WEITERSHAUS, FRIEDRICH-WILHELM 1998. Das neue grose Vornamenbuch. Mosaik bei Goldmann, München.

Internetes források:

- (1) https://www.nyilvantarto.hu/kekhh/kozoz/index.php?k=statisztikai_adatok_kiadvanyok_hu (Letöltés: 2011. 02.10.)
- (2) <http://www.thinkbabynames.com/meaning/1/Tristan> (Letöltés: 2011. 03. 14.)
- (3) <http://www.meilleursprenoms.com/stats/histogram.php3?recherche=Tristan&sexe=1> (Letöltés: 2011. 03. 14.)
- (4) <http://www.beliebte-vornamen.de/9463-tristan.htm> (Letöltés: 2011. 03. 14.)
- (5) <http://www.behindthename.com/top/name/tristan> (Letöltés: 2011. 03. 14.)
- (6) <http://www.meilleursprenoms.com/stats/histogram.php3?recherche=Isolde&imageField.x=0&imageField.y=0> (Letöltés: 2011. 03. 14.)
- (7) <http://www.behindthename.com> (Letöltés: 2011. 03. 14.)

SÁROSI ZSÓFIA

Személyes sorok KK-nak

Elefántok a középkori Magyarországon, hármasság az irányban, történetek az írásról; történetek az emberről.

A rendszer száraz szépsége és a lélek buja kuszasága.

Tanítani, mint aki kincset tár fel, szakcikket várni, „mint szomjas föld az esőt”, dolgozni, mint szerzetes a cellájában.

Az írás öröme, az olvasás öröme, a beszéd öröme, a hallgatás öröme.

Egy éj a karavánszerájban, egy hét rekreációban, egy bordói Párizsban, egy párizsi New York-ban, egy kávé a Centrálban...

Tanár és tanítvány, követő és vezető, aszkéta és életművész.

Szelídség és szenvedély, naivitás és bölcsesség, távolság és közelség, zárkózottság és nyitottság, hűség és lázadás, tépelődés és tisztánlátás, elkötelezettség és elfogulatlanság.

„Ó, Szív!”

„Útjelződ az öröm.”

SLÍZ MARIANN

Dominák és relicták: a nem és a társadalmi státusz hatása a 14. századi oklevelek női neveire

1. A magyar személynévkutatás egyik fontos kérdését, a családnevek kialakulásának okát, idejét és módját már számos munka vizsgálta, ezek azonban kizárólag a férfinevekre koncentráltak. Az ómagyar kori női nevek csupán az egyénevek kapcsán kerültek szóba (igaz, e szempontból tudománytörténetileg viszonylag korán), holott a névtan, a társadalomtörténet és a genderkutatás szempontjából sem érdektelen annak ismerete, milyen szerepet játszhattak a női nevek a családnevek kialakulásában. A következőkben ezt igyekszem feltárni a Károly Róbert uralkodásának idejéből (1301–1342) származó oklevelekből gyűjtött adataim alapján (a forrásokat l. a bibliográfiában). A vizsgálat előtt azonban mindenképpen érdemes röviden áttekinteni a tárgyalt folyamatot, illetve a későbbiekben általam alkalmazott terminusokat.

2. A családnevek kialakulása időben három fő szakaszra osztható; ezek egymástól való elhatárolása azonban csak hozzávetőleges, hiszen az időbeli változáson kívül az egymás mellett élő változatokról sem feledkezhetünk meg.

Kezdetben – többnyire csak a szövegösszefüggés megteremtése érdekében, illetve tájékoztató-magyarozó céllal – írásban az egyénnévhez különböző jelzők (ritkábban egyéb mondattani szerepben álló kiegészítések) kapcsolódtak. Ezeket alkalmi voltak miatt még nem tekinthetjük a tényleges személynév részének. Az így létrejött hosszú személymegjelölés a körülírás.

A második szakaszban e sokféleségből kialakult néhány, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető, megkülönböztető funkciójú típus: *filius*-os, *de* + helyneves, *dictus*-os és *de generé*-s, valamint ezek latin elem nélküli változatai (*filius* nélküli apanév birtokos esetben vagy birtokos személyjellel; helynév *-i* képzővel, ritkábban anélkül; *dictus*-os név *dictus* vagy egyéb hasonló funkciójú elem, pl. *nominata*, *vocata* nélkül).

Az itt bemutatott típusokba sorolható elemek egy ideig még cserélődhetnek az egyénnév mellett, akár egy oklevélben belül is, illetve gyakran kettő vagy több is járult közülük az egyénnévhez. Ezt a személymegjelölést a körülírástól való elválasztás érdekében a továbbiakban névszerkezetnek fogom nevezni.

Harmadik lépésként már csak egy-egy ilyen elem csatlakozott az egyénnévhez, majd a család többi tagját is kezdték ezzel jelölni, generációkon keresztül is, vagyis az említett elem öröklődővé vált, megváltozott a funkciója: korábbi, sajátosságjelölő szerepe helyett nexusnév lett belőle (vö. HOFFMANN 2008: 10–1).

A körülírás és a névszerkezet különbségeit jól tükrözi a következő példa: *nobiles domine filie Simonis de genere Kachych [...] relictæ Botyz magni Annus vocata et relictæ Nicolai fratris eiusdem Batyz Ilwna nominata* (1323, AO. 2:

226). Ebben a körülírásban (illetve valójában két körülírásban, hiszen két nőt nevez meg) a névszerkezetekhez képest feltűnő, hogy az egyénnév – a *vocata*-val kiegészülve, amely semmiképp sem tekinthető a névhez tartozónak – csak a kiegészítő elemek után következik, holott a nevek a latin szórend szerint jobbra bővülnek (névszerkezetként tehát a következőképp kellene állnia: **nobilis domina Annus filia Simonis de genere Kachych...*). Szintén jellemző a körülírásra, hogy a megjelölt személyt gyakran egyszerre több másik személyhez (itt az apához és a férjhez) viszonyítva jelöli meg. Ezenkívül a kiegészítő elemek többféle mondattani szerepet is betölthetnek.

A körülírások a férfinevek esetében a 14. század elejére már többnyire átadták a helyüket a névszerkezeteknek, bár bizonyos esetekben később is találkozhatunk velük (például egy család tagjainak leírásakor általában csak az elsőnek említett személy szerepel névszerkezettel, a többi pedig hozzá viszonyítva, körülírással, vagy egy rövidebb névszerkezetet tartalmazó körülírással: *in persona magnifici viri Thome woyuode Transsilvani filii Farkasii, magistrorum Nicolai dicti Kona et Michaelis Posoniensis ecclesie prepositi filiorum eiusdem woyvode*; 1333, AO. 3: 44).

A névszerkezeteket azért érdemes elválasztani a körülírásoktól, mert funkciójuk jelentősen eltér azokétól: a körülírásban csak az egyénnév számít valóban névnek, a többi elem csak az információszolgáltatás kedvéért kapcsolódik hozzá alkalmilag; a névszerkezet viszont már együttesen, valódi névként jelöli meg a kérdéses személyt (természetesen csak írásban; arról, hogy előszóban hogyan nevezték meg a névviselőt, legfeljebb sejtéseink vannak). Emellett a körülírásban látottal ellentétben a névszerkezet a névviselőt általában egyetlen másik személyhez viszonyítja (ha viszonyítja egyáltalán bárkihez). A névszerkezet tehát már nem alkalmi képződmény; ezt tükrözi, hogy minden esetben legfeljebb háromféle, eltérő fontosságú elemből épülhet fel: 1. egyénnév, 2. megkülönböztető névelem (a már említett *filii*-os, *de* + helyneves, *dictus*-os és *de generé*-s), 3. névkiegészítő elem (ez utóbbi a névszerkezet közszóji része, pl. *magister*, *domina*, *mulier*). (Ezek közül egyedül az egyénnév kötelező része a névszerkezetnek.)

3. Korpuszom mindössze 270 női névadatot ölel fel, szemben a csaknem 14 000 férfinevvel. Ennek az aránytalanságnak az oka az a köztudott tény, hogy a nők neve a férfiakénál jóval ritkábban került be az oklevelekbe. A korabeli nemi szerepek szerint a nők legfeljebb özvegyként rendelkeztek saját vagyonnal, így az adóösszeírásokba csak férjük halála után kerülhettek be. Vagyoni ügyekkel kapcsolatos oklevelekben (például öröklés kapcsán) férjezetlen lányok vagy férjes asszonyok is feltűnhettek. Ilyenkor azonban – egyénnevükkel vagy anélkül – általában férfi családtagjaikhoz viszonyítva nevezték meg őket.

Az adatokat áttekintve a nők egyénneve mellett az elemek következő variációi állapíthatók meg (az elemek sorrendjét nem vettem figyelembe; a típus utáni zárójelben az előfordulás mennyiségét jelzem darabszámban):

- apa (54), pl. 1313: *Margarete et Scolastice filiabus [...]* Tyuan (AO. 1: 301);
- apa + férj (59), pl. 1311: *domina Catarina filia Emerici de Nadasd relicta Marcelli de Saar* (AO. 1: 231);
- apa + elhunyt férj + új férj (5), pl. 1326: *domina Jolenth filia Martini filii Chama relicta vero Nicolai dicti de Kuchk nunc consors Dominici filii Nicolai magni* (AO. 2: 252);
- apa + egyéb férfirokon (11), pl. 1341: *nobilibus viris [...]* Nicolao filio Nicolai, nepotis Weech [...], comite Dominico filio Zuard et Johanne filio comitis Petri [...], nobili domine Margarete vocate sorori ipsorum filie [...], Johannis filii Nicolai (AO. 4: 86);
- apa + férj + egyéb férfirokon (4), pl. 1340: *pro nobilibus dominabus consortibus Dominici filii Markus de Hopurth et Johannis filii Petri de Chalanus filiabus [...]* ipsius Petri et sororibus suis, Isatth et Aguch nominatis (AO. 4: 45);
- férj (61), pl. 1342: *domina Ilunch relicta Vallentini fili [!] Pauli* (DL 76678);
- elhunyt férj + új férj (2), pl. 1335: *nobilis domina Elizabet vocata relicta Thome filii Stephani de Zerethua nunc consors magistri Nicolai filii Job de Checher* (AO. 3: 129);
- férj + egyéb férfirokon (10), pl. 1305: *domina Kyngue relicta comitis Endre (de Mene) soror ipsorum filiorum Endre* (HO. 181);
- elhunyt férj + új férj + egyéb férfirokon (1), 1323: *domina Clara relicta quondam magistri Jule nunc uxor magistri Philippi dicti de sancto Geroldo soror eiusdem magistri Ladizlai* (KárOkI. 52);
- férj + anya (5), pl. 1305: *Paulus filius Madach [...]* cum domina Elysabet consorte sua filia eiusdem domine Kyngue (HO. 181);
- egyéb férfirokon (21), pl. 1320: *domine sororis ipsius Pauli Elzebeth nomine* (AO. 1: 579);
- egyéb férfirokon + anya (1), 1306: *domina Katherina filia Johannis filij pausa de uilla Chenkez [...]* pro elena filia sua nepte Comitis Pousa de Zaz (AO. 1: 114);
- anya (24), pl. 1325: *Margyth [...]* cum Chuta filia sua (AO. 2: 233);
- egyénnév más tulajdonnévi elem nélkül (11), pl. 1311: *duo capita [...]* Elena et elizabeth uocatas (AO. 1: 224).

E csoportosítás a női névadatok több fontos jellemzőjére is felhívja a figyelmet. Az egyik, hogy a forrásokban egyetlen olyan adatot sem találunk, amelyben egy nő egyénneve mellett „saját jogon” *de, dicta* vagy *de genere* állna. A körülírásokban természetesen ezek is gyakran előfordulnak, de mindig a nőikkel kapcsolatban megnevezett férfiak névszerkezeteiben (l. az alábbi példát; az egyes személyekre vonatkozó megnevezéseket szögletes zárójellel határoltam el egymástól). A *filiá*-t ugyan tekinthetnénk a *filius*-os név női párjának, azaz meg-

különböztető névelemnek, az adatokból azonban világosan kitűnik, hogy nem erről van szó: a *filia* egyszerűen a körülírás egyik eszköze. Ezt bizonyítja, hogy gyakran nem az egyénnév után áll, mint a férfinevekben: *nobiles domine filie [Simonis de genere Kachych]_{apa} [...] relicta [Botyz magni]_{férj} Annus vocata...* (1323, AO. 2: 226). Amennyiben a *filia* megkülönböztető névelem lenne, a fent bemutatott szerkezetben kellene állnia: **Annus filia Simonis de genere Kachych*. A másik figyelemreméltó tény, hogy a nők megnevezése feltűnően gyakran történik egynél több személyhez való viszonyítással. Mindezek azt tükrözik, hogy a nők megnevezése még a 14. század első felében is kizárólag körülírással történt: a férfiaknál ekkorra megjelenő megkülönböztető névelemek e megjelölésekből teljesen hiányoznak.

Az egyes csoportok elemszáma alapján megállapíthatjuk, hogy a körülírások a nőket leggyakrabban apjukhoz vagy férjükhöz, sőt gyakran mindkettőjükhöz viszonyítva nevezték meg. Férjezett nők esetében még akkor is jellemző volt a férj megnevezése, ha nem ő, hanem a nő volt a jogi ügylet szereplője. Ezt láthatjuk például Nekcsei Demeter három lánya számára tett végrendeletében (a lányokat zárójelbe tett számokkal jelöltem): (1) *nobili domine filie sue primogenite Koos nuncupate [...] consorti magnifici viri magistri Pauli de Gara [...]* (2) *nobili domine filie sue Clara nuncupate relicte magistri Nicolai filii Gelethi [...]* (3) *nobili domine filie sue Kathus apellate consorti magistri Laurencii filii Nicolai dicti Bokou* (1336, AO. 3: 278). Ha egy fiú a lánytestvéreit említette (általában birtokügyben), gyakran akkor sem elégedett meg a lány egyénnevének közlésével: közös apjuk neve is bekerült a körülírásba, vagy ha a lány házas volt, a férje neve (esetleg mindkettő), pl. *Nicolaus filius pauli de Yama, vice [...] domine Ilanch, sororis sue, relicte quondam Andurke de Dumbo* (1319, AO. 1: 534). Ha a férj meghalt, a nőt általában nem az apja, hanem elhunyt házastársa alapján jelölték meg: *domina Agnes relicta quondam comitis Karachun nobilis de Kyde* (1332, HO. 203). Az özvegy újra férjhez mehetett; ilyenkor az új férje lett a viszonyítás alapja. Ha új házassága még frissnek számított az oklevél kiadásakor, az iratba a korábbi és az új férj neve is bekerült: 1334: *Helena consors [...] nobilis viri magistri Petri dicti Orrus filii Georgii* (AO. 3: 125); 1336: *nobilis domina Helena filia Marcelli quondam relicta comitis Petri dicti Orrus filii Georgii de Zala quondam vicecomitis Poseniensis nunc vero consors comitis Ladislai fratris Belez de Lipulnuk* (AO. 3: 394). Szintén szükséges lehetett az előző férj megnevezése akkor, ha az oklevélben a tőle született gyermek is szerepelt: 1326: *domina Jolenth filia Martini filii Chama relicta vero Nicolai dicti de Kuchk nunc consors Dominici filii Nicolai magni et Dominicus filius predicti Nicolai de Kuchk ab eadem domina Jolenth procreatus* (AO. 2: 252). Azt tehát, hogy melyik férfirokon szolgált a körülírásban viszonyítási alapként, jelentősen függött a nő családi állapotától, valamint az adott ügyben betöltött szerepétől.

4. Természetesen ahogyan a férfiak társadalmi helyzete tükröződött az őket jelölő névszerkezetekben (erre bővebben l. SLÍZ 2008), ugyanúgy a nőkre vonatkozó körülírásokban is jelentős eltéréseket figyelhetünk meg az egyes rétegek

között. A 270 nő társadalmi megoszlása a gyűjtőkör és a források jellemzőiből következőleg meglehetősen egyenetlen: mindössze 29 jobbágy vagy szolga (10,7%), 21 polgár (7,8%) és 7 mezővárosi polgár (2,6%) van közöttük. E torz kép ellenére is kirajzolódik azonban némi eredmény, ha megvizsgáljuk, hogy ezek a rétegek a teljes mintabeli arányukhoz képest milyen arányban vannak jelen a fenti csoportokban. A teljes mintában 78,3%-ot képviselő birtokosok vagy nemesek a következő, többségükben bonyolultabb összetételű csoportokban felülreprezentáltak: apa (85,2%), apa + férj (93,2%), apa + elhunyt férj + új férj (100%), apa + egyéb férfirokon (90,9%), apa + férj + egyéb férfirokon (100%), férj + egyéb férfirokon (90,0%), egyéb férfirokon (85,7%), férj + anya (100%). Ezzel szemben a jobbágyokat és a mezővárosiakat csaknem kizárólag egyetlen rokonhoz viszonyítják (mindössze egy mezővárosi nő körülírásában van jelen egyszerre a férj és az apa). A mezővárosiaknál a legnagyobb arányban a férj (57,1%), a jobbágyoknál viszont az anya (37,5%) jelenik meg. A polgárok körében már bonyolultabb esetek is előfordulnak (az elhunyt férj + új férj + egyéb férfirokon például csak náluk kerül elő egyszer), ezek azonban szórványosak; a leggyakoribb a férj (42,9%), az anya (19,4%), valamint az apa + férj (14,3%) szerepeltetése.

Ez tökéletesen tükrözi a megnevezettek társadalmi szerepét és helyzetét: a nemességhez tartozó nők számára az apa és a férj személye egyaránt fontos anyagilag egyik részről az öröklés, másiktól a hozomány, a társadalmi presztízst tekintve pedig az előkelő származás szempontjából. Minél alacsonyabb rétegről van szó, ezek a szempontok annál kevésbé érdekesek. Az anyák nagy aránya az alsó rétegben leginkább azzal magyarázható, hogy a szolgálókat lányaikkal együtt jegyezték fel az oklevelekben.

Akárcsak a férfiak esetében, itt is megfigyelhetjük tehát, hogy a magasabb társadalmi állásúakat általában részletesebben körülírták. Az egyes rétegek közötti különbségek és hasonlóságok világosan kirajzolódnak a körülírások alapján is. A polgárok előkelőbb rétegét alkotó patríciusok ebben az időszakban a gazdag nemesekéhez hasonló életmódot folytattak, sőt nemesekkel házasodtak, és sokuknak volt nemesi birtokuk (vö. KUBINYI 1971; GRANASZTÓI 1980: 108–10; BERTÉNYI 1987: 136, 2000: 118; KURCZ 1988: 72; SZENDE 2004: 42). Nem meglepő tehát, hogy a polgárasszonyok megnevezése közelebb áll a nemesekéhez. Ezt tükrözi az is, hogy az őket jelölő névkiegészítő elemek között a nemesasszonyokhoz hasonlóan a leggyakoribb a *domina*, sőt nemesekkel kötött házasság esetén a *nobilis domina* is megjelenik, pl. 1335: *comes Wlwingus civis civitatis Budensis [...] nobili domine Margarethe filie sue consorti [...] magistri Petri filii Andree filii Polyan* (AO. 3: 182). A városiak középső rétegébe tartozó nők megnevezésében már egy másik névkiegészítő elem, a mindenféle hódolattól mentes *mulier* is feltűnik: *Elisabet mulier consors Anthoni* (Esztergom, 1335, AO. 3: 177; két házról rendelkezik, tehát bizonyosan nem sorolható a szegényebbek közé).

A mezővárosiak megnevezése ezzel szemben közelebb áll a jobbágyokéhoz. Ez nem meglepő, ha tudjuk, hogy bár vagyoni helyzetüket tekintve magasabban álltak a jobbágyoknál, a mezővárosi polgárok jogilag ugyanúgy jobbágyoknak számítottak, és sokan közülük valamely földesúr birtokáról költöztek a mezővárosba a könnyebb élet reményében. Megnevezésük ebből következőleg egyszerűbb, rövidebb a két felsőbb rétegbe tartozókénál, hiszen nem dicsekedhetnek előkelő rokonsággal, és „hivatalos ügyeik” során sincs szükségük előkelőségük kifejezésére (ellentétben például egy nemesek közötti házasságkötéssel, amely gyakorlatilag két dinasztia közötti szövetség létrehozása, ennél fogva mindkét félnek érdekében áll a legragyogóbb színben feltüntetni származását és társadalmi állását).

Van ugyanakkor egy nagy különbség a mezővárosiak és a jobbágyok között: míg az előbbieket sokszor maguk íratják az oklevelet (például adásvétel, házasságkötés, végrendelkezés kapcsán), vagyis aktív szerepet játszanak annak létrejöttében, addig a jobbágyasszonyok és szolgálók passzív szerepre kárthatatva, csak mint örökül hagyott, elajándékozott stb. vagyontárgyak bukkannak fel forrásainkban. Ezért lehetséges, hogy sokuk egyénneve mellett még a 14. század első felében sincs semmilyen egyéb elem: gazdáik, földesuraik szempontjából ugyanis teljesen lényegtelen a származásuk, vagyonnal pedig nem rendelkeztek.

5. Bár a korábban említett okokból a kérdéses korból a férfinevekhez viszonyítva meglehetősen kevés női név áll rendelkezésünkre, a vizsgálat számos tanulsággal szolgált. Az első – és a családnevek kialakulása szempontjából legfontosabb –, hogy legalábbis a 14. század közepéig a nők megnevezésére nemhogy családnevet, hanem még megkülönböztető névelemeket sem használtak, pusztán körülírással nevezték meg őket. Mindezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a nők megnevezése nem játszott szerepet a családnevek kialakulásában; azok elterjedése körükben jókora késéssel, nyilvánvalóan a férfiaknál már többé-kevésbé megszilárdult családnevek átvételével történt. Családnévviselésük a fent bemutatott elveknek megfelelően alakult ki: az, hogy a hajadonok apjuk, a férjes asszonyok pedig házastársuk családnevét viselik, társadalmi és jogi helyzetük lenyomata, és az itt bemutatott körülírások felépítésének egyenes következménye.

Nem szabad emellett megfeledkeznünk arról, hogy a nők – ahogyan ma sem – régen sem alkottak egységes csoportot; ezért az őket jelölő megnevezések vizsgálatakor nem tekinthetünk el az egyes társadalmi rétegek közötti különbségek vizsgálatától. (Az életkor szintén hatással lehet a körülírássra, ennek vizsgálata azonban számos nehézséget rejt, ugyanis az oklevelek ritkán jelölik a megnevezett korát.) Továbbá figyelembe kell vennünk, hogy az oklevelek írásbeli kommunikáció folyamán jönnek létre, ezért a körülírások megformálását és összetételét jelentősen befolyásolhatja a kommunikáció célja (például a jogi ügy természete, l. öröklés, adásvétel, adományozás stb.), és az, hogy a megnevezett mennyire játszik aktív szerepet az adott ügyben és az oklevél létrejöttében.

Források

- AO. = Anjoukori okmánytár / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis 1–7. (Magyar történelmi emlékek. 1. oszt., Okmánytárak / Monumenta Hungariae historica. Diplomataria.) [1–6.] Szerk. NAGY IMRE. MTA, Bp., 1878–1891. [7.] Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. MTA, Bp., 1920.
- HO. = Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius 1–8. Kiadják: 1–5. NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHELY DEZSŐ. Sauerwein, Győr, 1865–1873. 6–8. IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHELY DEZSŐ. Franklin, Bp., 1876–1891.
- KárOkI. = GÉRESI KÁLMÁN szerk. 1882. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* 1. Budapest.
- DL 57232 (1303), DL 76235 (1315), DL 76337 (1324). DL 76452 (1332), DL 76478 (1334), DL 76494 (1334), DL 4164 (1336), DL 76553 (1337), DL 76584 (1338), DL 76627 (1341), DL 76664 (1342), DL 76678 (1342); (DL = MOL Diplomatikai Levéltár)

A hivatkozott irodalom

- BERTÉNYI IVÁN 1987. Magyarország az Anjouk korában. Gondolat Kiadó, Bp.
- GRANASZTÓI GYÖRGY 1980. A középkori magyar város. Gondolat Kiadó, Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. Magyar Nyelvjárások 46: 5–20.
- KUBINYI ANDRÁS 1971. A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében. Levéltári Közlemények 42: 203–64.
- KURCZ ÁGNES 1988. Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SLÍZ MARIANN 2008. Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. Magyar Nyelv 104: 186–97.
- SZENDE KATALIN 2004. Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. MTA Történettudományi Intézet, Bp.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA

Attilák és (Tündérszép) Ilonák: a ma legnépszerűbb magyar nevek Gallia földjén

2006-tól készíték nyelvhasználati interjúkat franciaországi első és másodgenerációs magyar–francia kétnyelvű beszélőkkel. A statisztikákból tudjuk, hogy a nem szomszédos európai országokat tekintve (Németország után) Franciaországban élnek a legnagyobb számban magyarok: a Magyarok Világszövetségének 1999-es adatai szerint körülbelül negyvenezeren. Közel egyharmaduk él a kutatásom helyszínén, Párizsban és környékén. A folyamatban lévő gyűjtés egy hetvenöt kérdésből álló nyelvhasználati kérdőív segítségével, irányított beszélgetések (interjúk) formájában zajlik, mely lehetőséget ad az adatközlőkkel való személyes kapcsolatfelvételre, az interjúk során elhangzó kijelentések mögött meghúzódó motívációs rendszer vizsgálatára, visszakérdezésre. Az interjúk feldolgozása tartalomelemzéssel történik. A húsz családdal készített interjú hetvenöt fő nyelvhasználatát mutatja be, továbbá tíz első és tizenöt második generációs egyéni adatközlővel is készült beszélgetés.

A keresztnévek vizsgálata különösen izgalmas kérdésnek bizonyult, hiszen a keresztnévek azok, amelyek magukban hordozzák a névadó szándékát, s amelyekből valamelyest képet kaphatunk a családon belüli identitásképzés mikéntjéről is. Az első nemzedék névadási motívációit, a második nemzedék keresztnévhasználatának sajátosságait az interjúk és kérdőívek anyagán keresztül igyekeztem megragadni. Továbbá résztvevő megfigyeléssel és internetes adatbázisok böngészésével próbáltam árnyaltabb képet kapni a névadási tendenciákról. A gyermekek adatait főként a szülőkkel készített interjúkból, kérdőívekből nyertem, a fiatal felnőttekkel külön beszélgetések is készültek.¹

Amikor feltettem azt a kérdést a második nemzedékhez tartozó tizenöt fiatal felnőtt adatközlőnek, hogy „Adnál-e a gyerekeidnek magyar nevet?”, elsősorban az érdekelt, hogy vajon a magyar nevek mit is jelentenek számukra. Ismerik-e őket egyáltalán? Adnának-e magyar(nak tartott) nevet saját gyermekeiknek, a következő nemzedéknek? S így szándékukban áll-e ezen keresztül (is) őrizni a magyar gyökereket, kötődést, családi hagyományt? Az identitást?² Hiszen a magyar kultúrnművelési identitás legfőbb elme a nyugati magyar diaszpórában nem egyértelműen a nyelv, mint a Kárpát-medencei magyarság körében (GEREBEN 1999), hanem a hagyományok, az ünnepek, az ételek...és akár a nevek is: a név

¹ A franciaországi magyarok névadási szokásairól készült teljes tanulmány a 6. Félúton konferencia anyagát tartalmazó kötetben olvasható *Kétnyelvűség: kétnevűség?* címmel.

² Hasonlóan esteleg más bevándorló közösségekhez Franciaországban, akik a névhasználattal (is) kifejezik identitásukat. Tudjuk például, hogy az arab családok így tesznek. (LAPIERRE 2006).

mint identitásjelölő is ide tartozhat. Az adatközlők névválasztási stratégiái alapján a következő válaszadó típusok jelennek meg:

1. Válaszkerülők: Ezek az adatközlők arra hivatkoztak, hogy A) nem ismerik eléggé a magyar neveket, vagy hogy B) még nem gondolkodtak el ezen a kérdésen: 3 fő³

2. Kompromisszumos megoldásra törekvők 1.: Semleges (nemzetközi) neveket adnának a gyermekeiknek: 4 fő

3. Kompromisszumos megoldásra törekvők 2.: Két keresztnévet választanának, és második névnek adnák a magyart: 4 fő

4. Magyar nevet választók: 2 fő

Akik magyar nevet választanának, azok példaként az *Attila* és az *Ilona*, illetve *Csilla* nevet említették. Az *Attila* név státusza meglehetősen érzékeny, de kétségkívül ez a legnépszerűbb férfinév a magyar nevet választók körében: csak az általam gyűjtött nevek között (harminc másodgenerációs fiatal felnőtt által viselt névből) három *Attila* is akad. Minden családban úgy alakult, hogy a leánytestvérek mindannyian nemzetközi nevet kaptak (*Linda*, *Karolina* stb.), a fiúk viszont *Attilák* lettek.

Egy franciaországi internetes közösségi oldalon, ahol hajdani barátok és osztálytársak kereshetik s találhatják meg egymást, és aminek 12 millió regisztrált franciaországi felhasználója van, 42 *Attilát* találtam. A családneveknek viszont csak a 60%-a magyar(os), természetesen ékezet nélkül.⁴ Az *Attila* nevet semmilyen más nyelvre nem lehet lefordítani. (Nem véletlen, hogy az erdélyi magyarok is szívesen adták ezt a nevet fiaiknak a névfordításokról hírhedt Ceaușescu-időkben.) A francia történelmet ismerve a hun király neve ráadásul fenyegetően hangzik a francia iskolások körében, hiszen a Galliát is feldúló Attiláról már mindenki hallott. Az ünnepelt erre vonatkozó találó hasonlatát idézném: „...a franciák fülének kb. úgy hangzik ez a keresztnév, mint nekünk *Dzsingisz Kán* neve.”⁵ Adatközlőim mégis arról számolnak be, hogy testvéreik büszkén viselik az *Attila* nevet:

Interjúkészítő: Nem volt probléma abból sosem Franciaországban, hogy ő *Attila*?

2FM3: Hú ez... Hát öö nehéz lehetett volna, de csak *Attiláról* beszélünk, tesómról. Hát és öö mivelhogy... hát mindig mikor mondom, hogy a tesóm *Attilának* hívjuk, hát az mindig egy kicsit a franciáknak, meg vannak egy kicsit lepődve. De mindig mondom, hogy Magyarországon ez nagyon öö (...). Gyakori, igen.

³ Két főtől nincs adatunk.

⁴ http://copainsdavant.linternaute.com/liste_personne/prenom/attila/1/attila/

⁵ Idézet Korompay Klára lektori véleményéből, melyet a 6. Félúton konferencián elhangzott előadásom írott változatáról készítettem.

Interjúkészítő: Abból nem volt baj, hogy *Attila* az öcséd neve, nem néztek furcsán?

2FM10: De egy kicsit, de mert így megszokta mindenki. (...) Anyukámnak nagyon tetszett ez a név. (...) Nem is, nem tudom, nem kérdeztem meg, hogy miért pont *Attila*. Vagyis nem emlékszem, mert, hogy én akkor még csak nyolc éves voltam. Úgyhogy nem tudom nagyon...

A női nevek közül az *Ilonát* tartják igazi magyar névnek Franciaországban. Ez a név mostanában elég nagy népszerűségnek örvend, s nemcsak az emigráns magyarok körében, ahogy az *Attila*. Divatja főleg azóta lett, amióta Johnny Holliday menyé – ki tudja miért – ezt a nevet választotta a legidősebb lányának. Egy magyar édesanya, akinek szintén a legidősebb lánya *Ilona*, mesélte: „És akkor aztán, hogy egy kicsit kezdett népszerűbb lenni, és akkor... most néztem meg valamelyik nap a sztatisztikát az interneten, és ott azt írja, hogy az *Ilona* az 2004 vagy 2005-ben a harmadik vagy... legalább az első tízbe benne van, hogy a legnépszerűbb név Franciaországba, ami... nagyon csodálkoztam rajta, de tényleg ezt mondják.”

A fenti állításnak utánajárva, arra ugyan nem találtam adatot, hogy az első tíz legnépszerűbb név között valaha szerepelt volna az *Ilona*, de tény, hogy 2002 és 2003 között hirtelen népszerűvé és divatossá vált. A statisztikai grafikorról leolvasható, hogy körülbelül 1500 újszülött kapta ezt a nevet 2002–2003-ban.⁶

Végeredményben elmondható, hogy a magyar nevek kategorikus elutasításával nem találkoztam, olyan nem fordult elő, hogy csak francia nevet mondott volna az adatközlő, de a kompromisszumos megoldás volt a leggyakoribb (nyolc fő választotta ezt a tizenötből), ami a kettős identitás megerősítésére irányuló törekvéseket támasztja alá. A teljes gyűjtött anyagból (111 keresztnév) világosan látható, hogy a kettős identitás a második nemzedék öröksége, s a névadási motívációkban is ez az irányadó: minél problémamentesebb, mindkét nyelv névállományába jól beilleszkedő nevet találni. A kétnyelvűség mégis minden esetben kétnevűséghez vezet, hiszen még az azonos írásképpel rendelkező nevekhez is (a beszélt nyelvben) nyelvenként egy saját hangalak társul, s ez alól nem kivételek a „legnemzetközibb” nevek sem, de a magyar nevek közül minden kétséget kizáróan *Attilaé* a korona.

Az ünnepeltnek nagy szeretettel kívánom, hogy a *Roland*-ok, *Olivier*-k és (a néhány évszázaddal korábbi hős) *Attilák* korából további sok-sok izgalmas és tanulságos nyelvi kincsre leljen! Isten éltesse!

A hivatkozott irodalom

GEREBEN, FERENC 1999. Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.

LAPIERRE, NICOLE 2006. Changer de nom. Éditions Gallimard, Paris.

⁶ <http://www.linternaute.com/femmes/prenoms/prenom/4945/ilona/>

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A Tihanyi alapítólevél nyelve és nyelvi közege

I. Az alapítólevél nyelve. – A tihanyi apátság alapítólevelének nyelve – középkori okleveleink döntő többségéhez hasonlóan: l a t i n. E közhelyserű megállapítás részint pontosításra, részint további magyarázatra szorul.

1. A középlatin nyelv. – A középlatin nyelv a klasszikus latinból – a kései (II–V. századi) iskolai latin, a vulgáris¹ és az egyházi latin² hatása alatt – alakult, az V–XV. század folyamán lényegében élő nyelvnek tekinthető latin nyelvváltozatok összessége.

E nyelvváltozatok időben és térben is differenciáltak. A középlatin nyelv időben egy évezredet fog át, területi változatait pedig részben az adott nyelvhasználó közösség anyanyelve alakította. A helyi latin nyelvváltozatot formáló tényezők leginkább a szókincs területén hatottak³, de – elsősorban az anyanyelvi beszélt nyelv hatására – a grammatikai szerkezet is jelentősen fellazult. A latin nyelvváltozat és az adott anyanyelvi változat között tehát igen jelentős mértékű nyelvi kontaktushatás működött, amely természetesen mindkét irányban érvényesült.

2. A magyarországi középlatinosság. – A Meroving-kori latinosság a kialakulóban lévő újlatin nyelvek hatására maga is számos új elemmel gyarapodott. A Karoling-kor tudósai arra törekedtek, hogy a latin nyelvet megtisztítsák a népnyelvi kifejezésektől, ezáltal mentve meg az újlatin nyelvvé válás

¹ A *vulgáris*-t általában azonosítani szokás a „beszélt nyelvi”, „népnyelvi”, „kései” latin nyelvváltozatokkal. A *vulgáris* kifejezés körüli terminológiai problémára l. HERMAN 2003: 11–6. A vulgáris latin nyelvváltozatok összessége, rajta – kezdő időpont megadása nélkül (tehát a legkorábbi időkiig visszanyúlva) – „az irodalmi minta által érintetlen vagy kevésbé befolyásolt latin ajkú rétegek – elsősorban szóbeli – nyelvhasználatában megjelenő újítások és fejlődési tendenciák összességét értjük” (i. m. 15). Az újlatin nyelvek e nyelvváltozatokból születnek.

² Az *egyházi latin* maga is több rétegű. Összetevői: a bibliafordítások (a korai „Vetus Latina” változatai, valamint a Szent Jeromos-féle „Vulgata”) nyelve, a liturgikus latin (az egyházi szertartásokon használt emelkedett, ünnepélyes nyelvezet), és az egyházatyák nyelvhasználata (melyet leginkább a kései latin nyelvbe grammatikailag is beillesztett görög eredetű szavak jellemeznék). A XII. századtól számolhatunk még a skolasztikus filozófia nyelvi hatásával is.

³ Egyes szavak jelentése módosult, számos új szó képződött új fogalmak megnevezésére, nem ritkán pedig a nemzeti nyelvek – Európa más tájain ismeretlen – szavai származtak át az adott latin nyelvváltozatba: jellemzően grammatikailag is beilleszkedve: pl. m. klat. *jobagio*, vö. An. *yobagyonibus*, olykor azonban „nomen indeclinabile”-ként használva: pl. *aldumas* ~ *aldamas*, vö. An. 16. „magnum *aldumas*”. 22. „magnum *aldamas*” (később: > m. lat. *aldamasium*, *aldomasium* > ném. lat. *almasium*; vö. erd. szász *Almeschtrinken*; l. BARTAL 1901. *aldamas*, *aldamasium*, *aldomasium*). Vö. TARNAI 1981: 14.

folyamatától. A latin nyelvhasználat mintájának a klasszikus kor szerzőinek nyelvét tekintették.

A X–XI. század fordulóján ez a klasszikus mintájú latinság érkezett Magyarországra⁴. A magyar pedig nem újlatin nyelvként minden kontaktushatása ellenére később sem tudott olyan mértékű befolyást gyakorolni a latin nyelvváltozatra, mely a („karoling reneszánsz” közvetítette) klasszikus latinhoz való viszonyulását gyökeresen megváltoztatta volna. Ennek következményeként a magyarországi latinság sok tekintetben különbözik az európai középlatin nyelvváltozatok többségétől, ez többek között középkori okleveleink nyelvében is megragadható.

3. A Tihanyi alapítólevél latin nyelve. – Az alapítólevél nyelve a magyarországi középlatin nyelvváltozatnak minden tekintetben megfelel. Szókincsét tekintve – karoling eszmények szerint⁵ – a klasszikus latinság szókincséből építkezik, ez azonban csak a szókészlet elemeinek kiválasztására igaz. Azt ugyanis egyetlen fogalmazón sem kérhetjük számon (s erre talán csak a korszak legkiemelkedőbb tudósai lettek volna képesek), hogy a klasszikus latinban is használt lexémákat kizárólag a klasszikus nyelvváltozatban előforduló (írásban, elsősorban az aranykor irodalmának írásbeliségében dokumentált) jelentéseikben alkalmazzák. Így a középlatinban kialakult jelentéssel fordul elő oklevelünkben is pl.: *namque* ’ugyanis’ helyett ’pedig’. Hasonlóképpen az *ad* dativusi funkcióban: *ad ecclesiam* [sc. tradidit] e helyett: *ecclesiae*.

Az alapítólevél helyesírása veretesen klasszikus benyomást kelt (kivételet képeznek természetesen a jellemző abbreviációk, az *ae*-nek az *e*-vel megegyező ejtését követő, mégis megkülönböztetni kívánt, mellékjeles *e*-vel történő lejegyzése stb.), annak ellenére, hogy bizonyos – különösen a magánhangzókat érintő – hangváltozások ugyancsak eltávolították a kiejtést és a helyesírást egymástól. (Ez a helyesírási rendszer hat leginkább a magyar szórványok lejegyzésére, de különösen ennek a gyakorlatnak a nyomán formálódik a későbbiek során általánossá váló „feljebb jelölést” alkalmazó ortográfiánk.)

Grammatikáját tekintve szintén igyekszik a klasszikus mintának megfelelni (declinációk, coniugációk), esetet alig téveszt. A negyedik declinatio lassú felszámolódása és a másodikba történő beolvadása ellenében az alapítólevél hiperkorrekciója (*tributu*) szintén klasszicizáló törekvést sejtet. Magasabb nyelvi szinteken is megfigyelhető a klasszicizáló nyelvi eszmény követése, ugyanakkor itt már szembeszökőek a magyar anyanyelvűség következtében fellépő interferencia-jelenségek is⁶.

⁴ A mintára jellemzően utal, hogy Hartvik püspök (1110 k.) István király általa készített legendájának ajánlásában arra kéri Kálmán királyt, hogy nézze el művének a priscianusi latinsághoz mért fogyatékoságait (ÁrpLg. 34; vö. MEZEY L. 1979: 107–9; BALÁZS 1989: 96).

⁵ Már MELICH arra a következtetésre jut, hogy az alapítólevél latinsága a X–XI. századi franciaországi latinsághoz áll a legközelebb, sőt, vele majdnem minden pontban azonos (1934: 43).

⁶ Pl. a jelző-jelzett szó sorrendje feltűnően sok esetben magyaros: *kangrez uia, prefata ecclesia, bonus rex* stb.

Az egyházi latin rétegeiből megtaláljuk a biblikus, a liturgikus latin, valamint az egyházatyák nyelvhasználatának jellemzőit is.

A Bibliát idézi a „gregem ... aggregavimus” kifejezés⁷ (a „jó pásztor” biblikus metaforájához⁸ kapcsolódik, vö. két sorral feljebb: „bonus rex”, azaz: „a jó király”). Biblikus nyelvi hatásnak tekinthető az *in* prepositio gyakran ’-val/-vel’ jelentésben történő alkalmazása az adományok felsorolásában, vö. 8–9, 11, 42. sorok⁹. Ennek az a magyarázata, hogy a héber ם ’-ban/-ben’ és (jellemzően társ-határozói) ’-val/-vel’ jelentéssel is rendelkezik. A szövegkövető Jeromos-féle „Vulgata” a héber ם-t mechanikusan *in*-nel adja vissza, ennek eredményeként az *in* gyakran ’-val/-vel’ jelentésben áll a latin szövegben¹⁰, és ez jelenik meg az alapítólevél hivatkozott soraiban is.

A liturgikus nyelvezetet és annak emelkedettségét visszhangozza: „seruicium ... diuinum” ~ ’istenszolgálat’, „in dei seruicio” ’Isten szolgálatában’; „ad ... sanctorum uenerationem” ’a szentek tiszteletére’; „salutifere incarnationis” ’üdvhozó megtestesülésének’; és kifejezetten liturgikus szakszóként az „ad laudem” ’az istendicséretre’¹¹.

A patrisztika koráig visszanyúló (jellemzően egyházi vonatkozású) görög eredetű szavak jelenléte is természetes az oklevélben: *monachus* ’szerzetes’, *coenobium* ’szerzetesi lakóhely’, illetve maga az *ecclesia* ’egyház’. A görögös hangzású szavak kedvelését mutatja továbbá a *philosophus* ’bölcsh *<ember>*’ vagy a *thomus* (ϑ: tomus) ’szelet, vágat; tekercs; oklevél’ is.

4. Az oklevél két nyelvűsége. – A Tihanyi alapítólevél a tekintélyes mennyiségű magyar szórvány jelenléte ellenére latin írás mű. Az oklevél összeállítója latin nyelven fogalmaz, magyar nyelvi elemeket illeszt be a mondatok szintagmatikus szerkezetébe. Ennek nyomán persze a magyar nyelvi szórványok közvetlenül egymásba fonódó, illetve „felemás” latin–magyar szerkezetekben tűnnek fel (vö. BENKŐ 1998: 114–5; HOFFMANN 2004a: 194).

Mindazonáltal nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e két nyelvűség – az élő nyelv vizsgálata során kialakított szociolingvisztikai terminológiát írásbeli forrásokra alkalmazva – mégsem kiegyenlített, ahogyan ezt a fenti megállapítás általános érvényűen véve sugallhatná. Forrásainkat minden esetben az idegen

⁷ Szó szerint: „[szerzetesek] nyáját gyűjtöttük össze”.

⁸ János evangéliuma: 10, 11–6.

⁹ Pl. a 11. sorban: „quicquid infra hęc continetur in piscationibus in arundinetis ibi pertinentia sunt”, azaz: ’mindaz, amit ezek közrefognak, a halászóhelyekkel és a nádasokkal együtt ide tartozik”.

¹⁰ Pl. „Introibo domum tuam in holocaustis”, azaz: ’Égőáldozatokkal lépek házádba’ (66. [65.] zsoltár, 13), illetve az újszövetség görög nyelvén keresztül: „quemadmodum pontifex intrat in sancta per singulos annos in sanguine alieno” [cf. „ἐν αἵματι ἄλλοτριῶν”], azaz: ’mint ahogy a főpap évről-évre bemegy a szentélybe idegen vérrel’ (A zsidókhoz írt levél 9, 25). Vö. még ZERWICK 1955: 34–6.

¹¹ A zsolozsmára, vö. *laus divina* (Du Cange *laus* 2). Vö. még: *laudes matutinae* ’reggeli dicséret’, *laudes vespertinae* ’esti dicséret’; továbbá: *prima, tertia, sexta, nona* sc. *laus* (a nap jelzett óráiban végzett zsolozsma, imaóra).

nyelv dominanciája jellemzi. A szövegalkotás szempontjából ez azt jelenti, hogy a szövegek lejegyzője, fogalmazója, kompilátora idegen nyelvű szöveget kívánt létrehozni, természetesen érvelve az adott nyelv grammatikai szabályait. A latin szempontjából idegen nyelvi (számunkra anyanyelvi) elemeket pedig a latin nyelvű szöveg természete szerint, jellemzően latin grammatikai eszközökkel illeszti szövegébe (persze nem feltétlenül mentesen a nyelvi interferenciától).

Az alapítólevél esetében tehát – az újkori, latin és magyar szövegalkotási eljárásokat felváltva alkalmazó (gyakran szintén jogi) szövegektől eltérően¹² (a témához vö. PUSZTAI 1973, ZSILINSZKY 1976) – nem beszélhetünk „kevertnyelvűség”-ről, „habarék nyelv”-ről, „hibrid szövegek”-ről, „magyarul és latinul fogalmazott oklevél”-ről (ahogyan ez akár magára az alapítólevélre, akár tágabban középkori oklevelezési gyakorlatunkra utalva nem ritkán előkerül a szakirodalomban). Az oklevél latin nyelvű szövegébe (befogadó szöveg) illesztett magyar nyelvű elemek ugyanakkor természetesen sajátos reprezentációi a latin domináns írásbeli kétnyelvűségnek (vö. BALÁZS 1989: 102).

5. A magyar nyelvi elemek beillesztésének okai. – Hagyományosan PINTÉR JENŐ nevéhez szokásos azt a legkorábbi, s azóta – mind a magyar, mind az európai középkori oklevelezési gyakorlat kontextusában – többszörösen is cáfolt vélekedést kötni, miszerint az alapítólevél latin szövegébe az oklevelet fogalmazó személy hiányos nyelvtudása okán kerültek magyar kifejezések.¹³ Csakhogy ezt a kitétel maga PINTÉR sem állítja ilyen egyértelműen. Igaz, hogy irodalomtörténetében fordítási problémát említ: „Miklós püspök nem tudott egészen jól latinul s ezért az olyan helyeken, ahol a magyar szavak lefordítása nehéznek látszott, meghagyta a magyar szavakat az oklevél szövegében” (1921. 1: 44; ugyanígy: 1942: 13), a mondatot azonban így folytatja: „sőt itt-ott amikor tudta is a megfelelő latin szót, jobbnak látta az eredeti latin szó alkalmazását” (i. h.). Úgy tűnik, maga PINTÉR is tisztában volt azzal, amit később érvként hoznak fel vele szemben, tudniillik, hogy olykor olyan szó is magyarul marad (*feu, utu* stb.), aminek az oklevél szövegén belül a latin megfelelőjét is olvashatjuk (*caput, via* stb.), így ez az eljárás nyilván nem a fogalmazó hiányos nyelvtudásából fakad. Ha azonban PINTÉR szövegét tovább olvassuk, kiviláglik, hogy a magyar szórványok jelenléte mögött más érvet is sejt: „Birtookról, helyekről, határokról volt szó: vigyázni kellett, hogy a mindenkitől ismert népies elnevezéseket a világosság és a biztosság kedvéért megtartsa” (i. h., a kiemelés tőlem: Sz. R.). Ha tehát PINTÉR a legelsőként említett indokot elmellőzte volna, vélekedése a mai tudományosság mércéjével mérve is tartható lenne.

¹² Ezekben sokkal jellemzőbb, hogy a latin nyelvi elemek magyar toldalékolással illeszkednek a szövegbe (vö. ZSILINSZKY 1976: 301).

¹³ Valójában Miklós püspök szerény nyelvtudását először PAULER említi (1899: 96), ő azonban nem hozza közvetlen kapcsolatba a magyar nyelvi anyag beillesztésével.

PAIS elvi szempontok érvényesítését látja a magyar szórványok szövegbeke-
rülése mögött. Az első kritériumként „a határkijelölés mozzanatainak szabatos
feltüntetését”, azaz az egyértelműséget nevezi meg, amely egybecsengni
tűnik a PINTÉRTŐL utóbb idézett „világosság és biztosság” megőrzésének szándé-
kával, másodikként pedig – az elsővel szoros összefüggésben – a tulajdon-
névi használatot: „település- és határrészneveket híven közlik”, ez utóbbi
szempont azonban nem érvényesül következetesen: „de többször a bizonyára tu-
lajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpontjellegzőket is hazai
nyelven fejezik ki” (PAIS 1955a: 6). Az anyanyelvi elemek beillesztésében –
GIRY (1894) nyomán – itáliai és francia mintákat vél érvényesülni. További fon-
tos szempontként kerül elő tehát az európai minták követése (PAIS
1955a: 7).

Arra is akad példa, hogy a kutatók a magyarországi írásbeliség kiala-
kulásában látják (vö. KRISTÓ 1970: 210; ÉRSZEGI 2007: 50), eset-
leg az oklevél sietős összeállításának számlájára írják a magyar
nyelvi elemek (nagy számú) jelenlétét az oklevél szövegében. Ez utóbbit azzal is
megtámogatva, hogy a narrációban beígért egyházi felszerelések mégiscsak ki-
maradtak az oklevél szövegéből, majd utóbb pótlólag az alapítólevél hátoldalán
kaptak helyet (vö. CSÓKA 1967: 362–3).

A PINTÉR majd PAIS által megfogalmazott egyértelműséghez, a félreértések
elkerülésének szempontjához hasonló érvet lát az eljárásban GYÖRFFY, azzal a
különbséggel, hogy megfogalmazásában erőteljesebben hangsúlyozza a jogkö-
vetkezményt, azaz a lejegyzés jogbiztosító szerepét: „A középkori határ-
járó nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem
azért, hogy birtokjogot igazoljon. Mennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban
megfelelt a jogbiztosítás céljainak” (1970: 200).

Újabb szempontként kínálkozik a latin szövegnek az első és a második
szóbeliségbe való beágyazottsága. A határjáráskor gyűjtött (s talán
még magyarul lejegyzett) anyanyelvi anyag csupán az oklevelek fogalmazványá-
ban, majd tisztázataiban válik latin szöveggé. A fogalmazónak azonban azzal is
számot kell vetnie, hogy az oklevelek szövege az ünnepélyes kihirdetés, a bir-
tokba iktatás, avagy az esetleges későbbi peres eljárások során ismét magyar
nyelven fog megszólalni (második szóbeliség) – majd esetleg egy újabb oklevél
latin szövegében fog visszaköszönni. Az oklevelek keletkezése és használata te-
hát folyamatosan a magyarról latinra és a latinról magyarra történő fordítás és
tolmácsolás mechanizmusainak van alávetve. BALÁZS JÁNOS szerint e szem-
pontok is nagyban befolyásolhatták középkori okleveleink illetően kétnyelvűségét
(1989: 102–4).

Úgy vélem, igazat kell adnunk HOFFMANN ISTVÁNNak, aki hasonlóképpen
számba véve a felmerülő érveket, azt állapítja meg, hogy „az oklevelek ... ma-
gyar nyelvű szórványainak háttérében többféle tényező is meghúzódhat” (2004b:
13, 2007: 20). Kiemeli ezek közül az európai gyakorlat mintaadó hatását, vala-
mint az oklevelek elsődleges jogbiztosító szerepét, amelynek fontos eszköze az

anyanyelvi névhasználat. Felsejlik ugyanakkor egy újabb fontos érv: az „egységítő szándék” (i. h.). Valóban, a névalakok kiválasztásában, megformálásában és szövegbe illesztésében valóban kirajzolódni látszik egyfajta *f o r m a l i z - m u s r a v a l ó t ö r e k v é s*, bár az alapítólevélre vonatkozóan még csak – az európai mintáktól nem független – kezdetekről beszélhetünk, mégis érdemes mindezt elhelyezni a későbbi magyar oklevelezési gyakorlat kontextusában is (vö. HOFFMANN 2004b: 15–38). A fenti szempontokat kiegészítendő jegyzi meg – indokoltan – HOFFMANN ISTVÁN: számolnunk kell egyfajta ösztönösséggel, illetve véletlenszerűséggel is (2004b: 14, 2007: 20). A folyamatos nyelvi váltás, az idegen nyelven megalkotandó nehezebb szerkezetek konstruálásának gyötrelme (erre több példát is látunk később) olyan pszicholingvisztikai közeget teremthet, amelyben az oklevél fogalmazója olykor nyelvileg is elbizonytalanodik, avagy a másra koncentráló figyelem egy-egy magyarul is, latinul is megfogalmazható nyelvi elemet nem feltétlenül tudatos választás eredményeként jegyez le.

Végezetül meg kell jegyeznünk – immár csupán az alapítólevél nyelvi anyagára reflektálva –, hogy számos, szemantikailag nem transzparens tulajdonnév esetében fel sem merül a latinul rögzítés kérdése¹⁴: *tichon, balatin, kaztelic* stb. Több névtípus lejegyzésében jól követhető tendenciák érvényesülnek: így az utak neve jellemzően latinul, a víznevek általában kétnyelvű szerkezetekben található az alapítólevél szövegében, és szintén jellemzően magyarul fordulnak elő az *árok, homok, halom* földrajzi köznevekkel alkotott nevek. S bár nyilván ezen tipizálások mögött is tetten érhető a fenti szempontok (jogbiztosíték, európai minta stb.) egyike-másika, mégis a kérdésfeltevés és a megokolás szempontjai leginkább olyan esetekben merülnek fel élesen, ahol a tipikustól eltérő megfogalmazásba ütközünk: *magna uia*, de: *hodu utu*; *tue* és *fee, fehe*, de: *caput; aruk* és: *que uallis* stb.

II. Az alapítólevél nyelvi közege. – A tihanyi alapítólevél nyelve latin, nyelvi közege azonban magyar. Ehhez szorosan kapcsolódva: a latin nyelvű írásbeliséget reprezentáló oklevelet nyelvi közegként magyar nyelvű szóbeliség veszi körül. Ha nem is *expressis verbis*, az alapítólevél arengája szintén utal e kettősségre: „szükséges az emlékezet számára írnokok keze által készített maradandó írásműben megörökíteni mindazt, amit az emberi nem fia mint kötelező érvényűt határoztak el”. Az elhatározás szóban, anyanyelven formálódott, míg az írás egyszersmind „deákul írást”, latin nyelvűséget jelentett (HORVÁTH 1931: 15). A kettő nem is választható szét teljesen egymástól, KRISTÓ megfogalmazásával élve: „a tihanyi alapítólevél a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén áll” (1970: 209).

A nyelvi közeg, a beszélt magyar nyelv és az írott latin kapcsolata megragadható a korai diplomatikai gyakorlat mindhárom fő fázisában: a határjárás, az

¹⁴ Legfeljebb a latinositásé, ami viszont részben más motivációjú választás függvénye (is) lehet, ez azonban oklevelünket – legalább is nézetünk szerint – nemigen érinti.

oklevél összeállítása, illetve a jogi aktusokat kísérő fordítás-tolmácsolás szakaszában is.

1. Az első szóbeliség. – Az alapító király adományozásának szándéka természetesen a királyi birtokokra¹⁵ vonatkozott. Az odaadományozandó birtokrészeket fel kellett mérni, szükség esetén határjeleket kellett kihelyezni, majd a megvont határokat fel kellett jegyezni. A határjárásra kiküldött megbízott személyek (az alapítólevélben: *ministri regis*) minden bizonnyal saját megfigyelésük, kimérésük alapján jegyezték le az odaadományozandó birtokok határpontjait. Okkal feltételezhetjük azonban, hogy a helyi lakosság egy részével (legalább képviselőivel) is érintkeztek. Nemcsak a falu, birtok nevének lejegyzésében lehettek segítségükre (csupán a nem lakott helyek között van név nélkül említett birtok) – e neveket ugyan más forrásból is ismerhették –, az adományozás ugyanakkor egyben az ott lakók életére is hatást gyakorolhatott: vagy csupán más feltételekkel használhattak bizonyos javakat¹⁶, de az is előfordult, hogy az itt élők az új birtokos szolgálatába kerültek¹⁷. E várható változásokat pedig feltehetően már a határjárás idején közölték az itt lakókkal, azaz minden valószínűség szerint nem „titokban” jelölték ki, illetve írták össze a határokat.

Ez az első szóbeli érintkezés bizonyosan az ott élők anyanyelvén történt, esetleg tolmács útján, vagy – a feljegyzett és az oklevélbe került magyar nyelvi anyag minősége alapján sokkal valószínűbben – közvetlenül. Ennek a megelőző szóbeliségnek részben a lenyomatai az alapítólevél magyar szórványai¹⁸.

Természetesen a határokat feljegyzők tudatában voltak annak, hogy jegyzeteikből latin nyelvű oklevélszöveg fog készülni, így a „latinositás” már ekkor megkezdődhetett: egyes helynevek esetleg már részben vagy egészen latinul kerülhettek a feljegyzett nevek közé.

2. A köztes anyanyelvűség. – Az oklevél fogalmazása, egybeszerkesztése természetesen latin nyelven történt. A magyar anyanyelvűség jelenlétével azonban e fázisban is számolnunk kell. Gondolhatunk egyfelől a latin szövegbe illesztendő vernakuláris nyelvi elemekre – ezek anyanyelvtudatot mozgósító pszicholingvisztikai közegeire –, másfelől pedig megfigyelhetjük, hogy a latin szöveg (ezen belül a *dispositio*) egyes helyein „átüt” az anyanyelvűség. A

¹⁵ A korai Árpád-korban a királyi birtokok (*terra regia*) – Szent István törvényei alapján – két csoportra oszlottak: az állam védelme, a közigazgatás, az udvartartás stb. fenntartására szolgáló szükséges (*fundus publicus*), illetve a nem feltétlenül szükséges, eladományozható (*possessio regalis*) földbirtokok. Ez utóbbiból származnak az adománybirtokok. (L. MEZEY B. szerk. 2007: 81.)

¹⁶ Vö. pl. „innen *turku* taváig található, mely tónak egyik fele a népet, a másik fele viszont az egyházat illeti.” (TA.)

¹⁷ Vö. „Mindezek mellett ennek az egyháznak a szolgálói is ide tartoznak földjeikkel és halászóhelyeikkel együtt, amelyeket korábban másokkal együtt közösen birtokoltak.” (TA.)

¹⁸ A szóbeli előzményektől való függésre vö. még: BALÁZS 1989: 103.

magyar anyanyelvű fogalmazó ugyanis többször alkalmaz olyan nyelvi, szövegformálási megoldásokat (magyaros szórend, mondatfűzés stb.), amelyek minden valószínűség szerint anyanyelvi interferencia hatására kerülnek ekként az oklevélbe. TARNAI ANDOR megállapítása talán az anyanyelvűség átsugárzására is vonatkoztatható, amikor legkorábbi okleveleinkről mint „egyéni erőfeszítést eláruló diplomák”-ról beszél (1984: 21).

3. A második szóbeliség. – Az alapítás ünnepélyes aktusa (vö. ÉRSZEGI 2007: 48), a birtokba iktatás, illetve az esetleges későbbi jogügyletek során az oklevelek magyarul szólaltak meg. Ezen alkalmakkor a latin iratok tartalmának értelem szerinti, vagy szó szerinti, hűségese visszaadása a notárius feladatkörébe tartozott (vö. BALÁZS 1989: 102).

A fordítást-tolmácsolást végző notáriusnak nem volt könnyű feladata. Fordítás közben ügyelnie kellett, hogy a latin és a magyar szöveg minél pontosabban fedje egymást. Fontos követelmény volt az is, hogy a magyar szövegbe lehetőleg ne keveredjenek latin szavak, hiszen az érdekelt hallgatóság ezeket nem értette volna (vö. TARNAI 1981: 19).

A hivatásos írástudó réteg egyházi és világi szóbelisége – és ide tartozik a latin oklevelek anyanyelvi tolmácsolása is – a középkori szóbeliség második rétegét alkotja. Ez az ún. második szóbeliség feltétlenül latin hatás alatt állt: formulái az idegen nyelvre vezethetők vissza. (Ezen belül természetesen más pl. a prédikációk latintól való függése, melyek nem feltétlenül fordításai az eredetinek, hanem magyar megfelelői, l. pl. a Halotti beszéd, és ismét más az oklevelek magyar szóbelisége, ahol a jogi értelemben vett pontosság és érthetőség a legfőbb követelmény.)

E másodiknak nevezett szóbeliség azonban nem csupán függ a latin „eredetitől”, de ellenőrző funkciót is gyakorol a magyar szóbeli változat fölött. A magyar kifejezések – különösen a diplomatikai gyakorlatban – soha nem függetlenedhettek annyira a latintól, hogy ennek következtében módosult tartalommal telítődjenek, mivel az ilyenfajta eltérés jogsértés gyanúját kelthette volna (az egyházi szóbeliségben pedig az eretnokségét), mégis minden formulának vagy formulaszerű fordulatnak eléggé hajlékonynak (variálhatónak) kellett maradnia, mert elsősorban az alkalmazás helye és módja, s nem annyira a szó szerinti azonoság volt a használati jogosultság döntő kritériuma. (Minderről részletesen: TARNAI 1981: 19–21.)

Ez az értelmiség, mely latinul írt, de magyarul tolmácsolt, nyilvánvalóan önkéntelenül egyfajta csoporthelyet is létrehozott, mely a közvetlen források hiányában csupán áttételesen vizsgálható (vö. TARNAI 1984: 236–9).

4. Az alapítólevél magyar nyelve: kinek a magyar nyelve? – A nyelv változataiban él. A XI. századi magyar nyelvnek is voltak – mert nyilvánvalóan voltak – területi és társadalmi változatai. Az alapítólevél létrejöttében többféle funkcionárius is szerepet vállalt. Óhatatlanul adódik tehát a

kérdés: kinek, kiknek a nyelvét és nyelvhasználatát reprezentálják az alapítólevél magyar nyelvi elemei?

Az elkészült hiteles oklevélre mint többlépcsős, több különböző funkcionáriust mozgósító jogi procedúra eredményére tekintve el kell vetnünk azt a felfogást, miszerint az alapítólevél egyetlen ember – Miklós püspök¹⁹ – szellemi alkotásának tekintendő. (Azaz: az irodalmi művekhez hasonlatos szerzőséggel az oklevelek esetében nem számolhatunk.) Éppen a XI. század okleveles gyakorlatára utalva jegyzi meg MEZEY LÁSZLÓ: „A királyi udvar jegyzője („*aulae regiae notarius*”)²⁰ vagy akár a capellanusok sem vállalták, nem is vállalhatták az oklevéladás minden fázisának az ellátását. [...] A királyi notárius a formulázást vállalta” (1966: 4)²¹.

A határjárás során közreműködhetett mindenekelőtt a helyben élő lakosság néhány képviselője. Lehet, hogy az általuk (esetleg saját nyelvjárásukban) közölt nyelvi adat maradt fenn? A határjáró tisztviselők (vö. az alapítólevél szövegében kétszer is említett *ministri regis*) talán egyet-mást rögtön latinul jegyeztek fel (ezek magyar nyelvi emlékként örökre elvesztek), de több mindent nyilván úgy rögzítettek, ahogy hallottak és megértettek: anyanyelvükön, magyarul. E feljegyzések nagy valószínűséggel így kerülhettek át az oklevélbe (talán ez bizonyos kettőségeknek a magyarázata is, pl. *fee* ~ *fehe* stb.), ezek az elemek tehát az ő nyelvük-nyelvváltozatuk reprezentánsai lennének? Igencsak elképzelhető, hogy a *dispositio* anyanyelvű – mert kétségkívül anyanyelvű: igazolja ezt a számos nyelvi interferencia-jelenség – fogalmazójának saját nyelvi készsége és kompetenciája sem hagyta érintetlenül e nyelvi elemeket. Saját nyelvvaltozatának egyes jellemzői érvényesülhettek pl. a névszerű körülírások szerkesztésében, az esetleges egységesítési törekvésekben (nem feltétlenül csupán a fentebb említett magyar-latin névválasztás-névszerkesztés tekintetében, de esetleg a magyar nyelvi elemek egymásra vonatkozásában is), ezt rekonstruálni szintén nem tudjuk. Vé-

¹⁹ Magának Miklós püspöknek a személye – aki SOLYMOSI szerint veszprémi megyéspüspök (1994: 49; l. korábban ERDÉLYI 1908: 13) volt, TÓTH PÉTER vélekedése szerint észak-francia (val-lon) származású győri (2007: 34) püspök lehetett, ÉRSZEGI GÉZA pedig megyéspüspöki hivatalt nem viselő kuriális, illetőleg hivatalnok-főpápnak tartja, akinek éppen a királyi oklevélkiadás fel-ügyelete a legfontosabb feladata (2007: 48) – az alapítólevél magyar nyelvi elemeinek vizsgálata szempontjából kevésbé lényegbevágó kérdés. Még annak sincs feltétlenül magyar nyelvi relevanci-ája, hogy Miklós püspök esetleg nem magyar anyanyelvű (vö. TÓTH 2007: 34), illetve, hogy a proto- és eschatocollum mintái francia, illetőleg lotharingiai oklevelek (vö. SZENTPÉTERY 1930: 41–3; KMTLex. 244; DHA. 148; TÓTH i. h.), tekintve hogy a magyar nyelvi elemeket tartalmazó rész (az aláírásokon kívül) a *dispositio*, mely nyelvezetében, stílusában is elüt az oklevél többi ré-szétől (vö. KOMJÁTHY 1955: 30–1; KRISTÓ 1970: 210; BALÁZS 1989: 103).

²⁰ Az alapítólevélben: „*notarii in curia regali*”.

²¹ Ebben az esetben az alapítólevél „*singulatim cuncta in presenti cartula notarii manu adsignata habentur*” (azaz: „a jelen oklevélre a jegyző keze mindent külön-külön feljegyzett”) és „*conscriptum est hoc priuilegium a beatissimo presule N[icolao]*” (azaz: „Ez az adománylevél ... íratott a boldogságos M[iklós] főpap által”) kitételeit úgy értelmezhetjük, hogy a hivatal felelős vezetője az általa irányított hivatal nevében mondja magát az oklevél összeállítójának (vö. PAIS 1944: 235–6, 1955b: 13–4; KOMJÁTHY 1955: 30).

gezetül a fogalmazványról tisztázatot készítő scriptor szintén alakíthatott a szövegen (akár az anyanyelvi szörványokon is), amint ezt tanulmányozható is pl. a Tihanyi összeírás fogalmazati és hiteles példányának összevetése során.

A felsorolt anyanyelvi rétegeket az alapítólevél szörványainak tekintetében – csupán az oklevél hiteles példányának a birtokában, a feljegyzések és a fogalmazat hiányában – nemigen van esélyünk elkülöníteni. Így végső soron nem tudjuk megválaszolni a kérdést: „Kinek, kiknek a nyelvét prezentálják az alapítólevél szörványai?” Az azonban kétségtelen, hogy a fennmaradt szörványok magyar anyanyelvű nyelvhasználók nyelvi produktumai.

A hivatkozott irodalom

- ÁrpLeg. = Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1983.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: Uő. szerk, Nyelvünk a Duna-tájon. Tankönyvkiadó, Bp. 95–140.
- BARTAL, ANTONIUS 1901. Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae. B. G. Teubner, Lipsiae.
- BENKŐ LORÁND 1998. Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CSÓKA J. LAJOS 1967. A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) MTA Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai Kiadó, Bp.
- DHA. = Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- Du Cange = Glossarium mediae et infimae Latinitatis conditum a CAROLO DU FRESNE domino DU CANGE [...] et alii, 1–10. Ed. nova a Leopold Favre, Niort. 1883–1887. Hasonmás: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1954.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. [Stephaneum Nyomda Rt.] Bp.
- ÉRSZEGI GÉZA 2007. A tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból. In: Uő. szerk. 2007. 45–60.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2007. Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. Bencés Apátság, Tihany.
- GIRY, ARTHUR 1894. Manuel de diplomatique. Librairie Hachette, Paris. Hasonmás: Paris, 1925; New York, 1972; Genève, 1975.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest 1969. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Akadémiai Kiadó, Bp. 196–200.

- HERMAN JÓZSEF 2003. Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004a. Régi helyneveink mint (nyelv)történeti források. In: Magyar névtani kutatások itthon és határon túl. Szerk. FARKAS FERENC. Jászberény. 192–8.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004b. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 1. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. [Akadémiai doktori disszertáció.] Kézirat, Debrecen. [MTA Kézirattár.] <http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf>.
- HORVÁTH JÁNOS 1931. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig. Magyar Szemle Társaság, Bp.
- KMTLex. = Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1955. A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 26: 27–47.
- KRISTÓ GYULA 1970. A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. Magyar Nyelv 66: 208–10.
- MELICH JÁNOS 1934. Latinbetűs [!] helyesírásunk eredete. (Értekezések a nyelv- és néptudományi osztály köréből 25. k. 4. sz.) MTA, Bp. [= Nyelvtudományi Közlemények 49: 98–140.]
- MEZEY BARNA szerk. 2007. Magyar jogtörténet. 4., átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó, Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ 1966. A latin írás magyarországi történetéből. Magyar Könyvszemle 82: 1–9. 205–16. 285–304.
- MEZEY LÁSZLÓ 1979. Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PAIS DEZSŐ 1944. Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? Századok 78: 232–40.
- PAIS DEZSŐ 1955a. 1055–1955. Magyar Nyelv 51: 3–9.
- PAIS DEZSŐ 1955b. Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? Magyar Nyelv 51: 10–7. (= PAIS 1944.)
- PAULER GYULA 1899. A magyar nemzet története az árpádházi [!] királyok alatt. Második, javított kiadás. Aethenum, Bp. [Első kiadása: 1893.]
- PINTÉR JENŐ 1921. A Magyar Irodalom Történetének Kézikönyve 1–2. Franklin-Társulat, Bp.
- PINTÉR JENŐ 1942. A magyar irodalom története. 1. A magyar irodalom a tizen-nyolcadik század végéig. Második kiadás. Bibliotheca, Bp.
- PUSZTAI FERENC 1973. A latin „apanyelv” helye a XVII–XVIII. századi magyar nyelv szókészletében. In: E. ABAFFY ERZSÉBET – NAGY FERENC – ZELLIGER ERZSÉBET szerk., Adalékok a magyar nyelv életrajzához. (Nyelvtudományi Dolgozatok 14.) ELTE, Bp. 133–43.

- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1994. Az Árpád-kori veszprémi püspökök tevékenysége okleveleik tükrében. In: V. FODOR ZSUZSA szerk., Veszprém kora középkori emlékei: felolvasóülések az Árpád-korból 2. Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata – Laczkó Dezső Múzeum Veszprém. 49–60.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. Magyar Oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. A magyar történettudomány kézikönyve II. 3. Magyar Történelmi Társulat, Bp. [Reprint: Hatágú Síp Alapítvány, Bp., 1995.]
- TARNAI ANDOR 1981. Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: TARNAI ANDOR – CSETRI LAJOS szerk., A magyar kritika évszázadai 1. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 11–26.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TÓTH PÉTER 2007. Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után. In: ÉRSZEGI szerk. 2007: 31–6.
- ZERWICK, MAXIMILIANO 1955. Graecitas Biblica. Editio tertia aucta et emendata. Pontificio Instituto Biblico, Romae.
- ZSILINSZKY ÉVA 1976. Szempontok a latin–magyar kevert nyelvűség szaknyelvi helyzetének vizsgálatához. In: BENKŐ–K. SAL szerk. 1976: 300–3.

SZÍJ ENIKÓ

A finnugor tárgyfényképezés történetéhez néhány adalék

Finnugor tudománytörténeti csodabogarak II¹

Moric Grigorjevics Gejnrih-Rotonyi ~ Maurice Heinrich ~ Moritz de Rátöny ~
Ráthonyi Móric (Mór)

Az 1850-ben megkezdett egyetemi könyvtárbéli munkája és a váratlan halála közötti közel nyolc évben, tehát a hagyományos Reguly-életrajzok szerint haldoklása idején Reguly Antal megtanult, többek között, fényképezni. Nem hobbi-fényképész volt, hanem tudományos célra használta az újszerű, korszerű módszert, a súlyos eszközt. Az 1856-os országos gazdasági kiállításon a kiállított tárgyakat és a mintaállatokat fényképezte, és palócföldi kutatóútja során is készített felvételeket. Nagymértékű optimizmus kell ahhoz a reményhez, hogy ezek a felvételek egyszer előkerülnek. 1939-ben politikai emigránsként Finnországba ér-

¹ Finnugor tudománytörténeti csodabogarak I. alcímmel lásd SZÍJ ENIKÓ 2008. Szabó Dezső finnugor szimpátiái és antipátiái. In: Ünnepi kötet Bereczki Gábor 80. születésnapja tiszteletére. CD – ELTE Finnugor tanszék, Bp.

kezve Rácz István görög, latin és olasz szakos tanár a finn nyelvtudást nem igénylő fényképezésből kezdte el tartani magát, és idővel a finnországi tárgyfotózás megteremtője lett, miként ezt számos nagyméretű, kitűnő művészettörténeti albuma bizonyítja. Most pedig megismerhetünk egy harmadik valakit, egy különös magyart, mondhatnánk csodabogarat, aki fényképezéssel teremtett magának és népes családjának megélhetést az oroszországi fényképészet-történet első szakaszában.

Vannak sokat emlegetett városok a finnugor tudománytörténetben, amelyek kikerülhetetlenek, jóllehet, látszólag nincs köztük az egyébként sem város lakó finnugor népekhez. Ilyen nagyon nem finnugor város Kazany és nem nagyon finnugor város Perm. Perm orosz város az Urál európai oldalán, „egy lépésre” az Uráltól, egyfajta kapu és „átjáróház” Szibéria felé: adminisztratív, kereskedelmi központnak alapították az 1700-as évek második felében. A hatalmasan hömpölygő Káma partján emelkedik, igazán festői hely. A régmúlt magyar, finn kutatói is mind megfordultak benne. Reguly Antal egy hetet töltött Perm-ben, mielőtt nekiindult volna a közeli Urálnak. Perm-ben nagyon értékes helytörténeti kutatómunka folyik, ennek köszönhetően egyre jobban ismerik a múltat megörökítő képeket, fényképeket – és alkotóikat is. Általánosságban is elmondható, hogy a fényképészet-történet régi műfaj, és ma is egymás után jelennek meg a különböző népek fotótörténetei. Az összehasonlító magyar fotótörténetben, amely az amerikai Simon Mihály magyarra fordított munkája, az említett két nevezetes magyart és az alább ismertetendő harmadikat nem találjuk meg, amin nem csodálkozunk, hiszen az „egészhez” mértén perifériális és/vagy külföldi jelenségnek tekinthető apró részletek, ha viszont valaki az úgymond örökös elmaradottságunkat, „utánfutásunkat” emlegeti, akkor legyen kéznél a cáfolat, tudjunk említeni a nemzetközi nagyságokkal időben is lépést tartó, sőt őket megelőző magyarokat is.

A permi helytörténet-kutatás egyik vezéregyéniségének, K. F. Gladisevnek a cikkéből idézünk (GLADISEV 2010):

„A [z 18]60-as években megjelentek [Perm városában] a már igazi fényképészetek (fotó-ateliék) – Sztjepan Vasziljevics Rylové (1860), Moric Gejnrihé (1861) és másoké. A legismertebb fényképeket éppen ezek az úttörő mesterek hagyták az unokákra. Sztjepan Rylov például sajátos 'sztereo-portrékat' vagyis képeket csinált ugyanazon személyről különböző életkorában A portrék után (mellesleg, az első ateliéket így is nevezték: Cabinet-portrait) széleskörű érdeklődésre tartottak számot a tájképek. ... A permi fényképészet születése szorosan összefügg egy nem mindennapi személy nevével: Moric Grigorjevics Gejnrih-Rotonyi magyar grófi családból származott, részt vett az 1848-as nemzeti-felszabadító felkelésben. Ez a szabadgondolkodó Permbe érkezve még a 60-as évek végén [? talán inkább elején] kigondolta, hogy „üvegfotó galériát” teremt „Ideál” néven, de az engedélyt csak 1877-ben kapta meg. Az ő fényképeit a Rotonyi család címere díszítette HUNGARIA felirattal. Moric [!] tréfálkozott a származásával: „Fotográf lettem, hogy legalább valamiféle gráf legyek” [or. fotográf – m. fotográfus, fényképész, or. gráf – m. gróf]. Fotográfus lett belőle, de

nem is akármilyen, hanem a legjobb az Urálban. A Ljubimov-ház (a Szibériai és a Permi utca sarkán), amelyben a gróf fényképészete volt, lebontották.”

Kihez is van szerencsénk? Egy magyar Perm városában az 1860-as években? Korábban 48-as honvéd, aki mellesleg vagy nem mellesleg magyar gróf? Ilyen névvel: Heinrich, ami oroszosan Gejnrih avagy „magyarosan” Rotonyi, vagy inkább Rátony [vö. Vörösmarty] vagy Rátonyi? Eddig még nem láttuk az említett családi címet a Hungaria felirattal (Perm messze van). Egy hírneves „megélhetési” fényképész? Nem rejtjük véka alá gyanakvásunkat a kérdéses személy „kiblenlétét” illetően. Ez bizonyára nem szép dolog, csakhogy a többrendbéli magyar emigrációk történetében a szép, a kevésbé szép és az egyáltalán nem szép oldalak futólagos ismerete is elegendő ehhez, és ahhoz, hogy eszünkbe jusson egy mondás, miszerint a messziről jött idegen azt mond, amit akar.

Orosz nyelvű cikkekből szorgalmasan gyűjtögetve további életrajzi adatokat találtunk róla (lásd alább), majd váratlanul segítséget kaptunk a J. R. A. monogramú finn szerzőtől, aki a XIX. század utolsó negyedének rangos finn folyóiratában, a Kirjallinen Kuukauslehtiben közreadta 1872-es oroszországi kutatóútjáról *Kirjeitä kotimaalle* (Levelek a szülőföldre) címmel hét útilevelnek álcázott tudományos újtjelentéseit. Nem nehéz felismerni, hogy a szerző Johan Reinhold Aspelin (1842–1915), a finn régészet alapítója, aki oroszországi utazása után járt Magyarországon, akinek 1875-ben megjelent első monográfiáját részletesen ismertette a teljes Kalevalát elsőként fordító Barna Ferdinánd az Archeológiai Értesítő új folyamának első kötetében (1881), megemlítve, hogy Aspelin, akiről akkor még nem tudták, milyen nagy ember lesz, huzamosb időt töltött a Magyar Nemzeti Múzeumban, és akiről „az öreg Aspelin” néven Jankó János is részletesen írt 1897-es Finnországi jegyzeteiben, valamint a harmadik Zichy-expedíció másik résztvevője, Pósta Béla is ismerte. Az a Pósta, akinek – miként ezt Fodor István régész szíves szóbeli közléséből megtudtuk – Permre vonatkozó kiadatlan naplójában előfordul a Gejnrih név. J. R. Aspelin az utolsó úti levél végén elbúcsúzott olvasóitól, leszögezvén, hogy a régészet tulajdonképpen néprajz, ennek a kettőnek kéz a kézben, együttműködve kell elúznia a régmúltat leplező homályt.

Az ugyanazon a folyóiratszámán belül helyenként gót, helyenként latin betűs, természetesen finn nyelvű, két hasámban nyomtatott Kirjallinen Kuukauslehtiben megjelent útilevelekből álljanak itt – saját fordításomban – az ide vonatkozó részek. Megjegyzendő, hogy 1) Perm városát és Perm környékét Aspelinnél a Perma alakú szó jelöli, ez magyarul Perm, 2) a permi = komi-permják, néha a komi-zürjénnel együtt, esetleg a votják (udmurt) néppel is együtt, és egyúttal a felsoroltak lakta terület és a rájuk vonatkozó bármi jelzője lehet, tehát jelölhet etnikumot és jelölhet földrajzi tájegységet, amely a skandináv sagaknak köszönhetően kapcsolatba hozható a mesésen gazdag északi vidékkel, Bjarmiával, érdeklődésre tart számot az ún. ezüstbolgárok, a dicső tatár kánságok, a Volga mentén fellelhető antik (görög, római, bizánci, szkíta stb.) tárgyak és hagyományok miatt, 3) a finn szó nem ritkán finnugor jelentésben értendő, 4) az Aspelinnek elmondott életrajzban említett, a nem-orosz alattvalókra és a nem-pravoszlávokra

vonatkozó rendelkezéseket az időpontokat és a helyszíneket illetően még nem sikerült összhangba hozni a magyar emigráns életrajzával, 5) a mi magyarunknak a Magyar Nemzeti Múzeumba szánt, egyetlen „kincseként” emlegetett *roomalainen hopeapikari* ’római ezüst edény’ jelzős szerkezetben a f. *pikari* szó a tárgy látása nélkül nehezen fordítható, a finn értelmező szótár szerint „régén” fémből készült, fületlen ivóedényt jelentett.

VI. levél 1872 szeptemberében Permből (Kirjallinen Kuukauslehti 1872/10: 210–216)

[212b→] „...Meglehetősen sok mindenről volt alkalmam hallani Perm régiségeiről egy bizonyos itt lakó magyartól, név szerint Heinrichtől. Tanult vegyész és geológus, megsántult a magyar háborúban [az 1848-49-es magyar szabadságharcban], aztán egy párizsi laboratóriumban kutatgatott, majd jó fizetés ajánlatára Oroszországba jött, de 1858-ban elvesztette a hivatalát, amikor rendeletben követelték meg a külföldi hivatalnokoktól az orosz állampolgárságot, azzá válni pedig nem állt szándékában; később geológia-előadásokat tartott Pétervárott, de ezt akkor vallási okokból tiltották, és 110 geológiai képéből [leírásából/térképéből] a cenzúra csak húsznak a közlését engedélyezte; elhatározta aztán, hogy egy társával Szibérián át és a földgömböt megkerülvén Franciaországba megy, onnan pedig ... haza, mikor is Tomszkban súlyos beteg lett. Lassan elfogyott a pénze, és nem volt mit tenni, mint megvenni a fényképezőgépet, amelyet Tomszkban kínáltak fel neki. Most [1872] fényképészként él Permbe, már 10 éve házas ember, és az állandó gyerekhad eddig megakadályozta a Magyarországra hazatérésben.

... Azzal a céllal, hogy majd a pesti múzeumnak ajándékozza, már régóta meglehetősen sok permi régiséget gyűjtött, de tűzvész áldozatai lettek, miként a könyvtára is. Most csak az imént említett [?] római ezüst edénye [*roomalainen hopeapikari*] van, amelyet a szülőföldjének tartogat. Ennek a története pedig a következő. Az Inva-folyó partján van a Nyikityinszkoje nevű birtok, amely egy bizonyos Wsewolodski tulajdona. Azon a birtokon korábban egy kúrlandi német, Gustav Hesse volt a jószágigazgató. Oroszországban van egy, a régészetre nézve felettebb káros törvény, miszerint a talált kincs a föld tulajdonosáé és nem a megtalálóié, ezért aztán a parasztok eltitkolják a talált tárgyakat. Az említett jószágigazgató egy kis fizetségért mégis rávette a parasztokat, hogy az ottani egykori erődítmények helyén szántáskor gyakorta talált ezüst- és aranytárgyakat neki hozzák el. Ezen tárgyaknak csak egy kis részét adta tovább a gazdájának. Ezek birtokosa jelenleg egy bizonyos Madame Wsewolodski, aki most Siwenkojében lakik az Obva folyónál. Azt beszélnek, hogy olyan arany fülbevalókat hord, amelyek a permi leletek mintájára készültek. Hessevel, amikor otthagyta hivatalát, találkozott Heinrith [sic] úr egy mulatságon, amelyen a jószágigazgató elárulta titkát és megmutatta gazdag régiséggyűjteményét. Aranytárgyak, fejdíszek, nyak- és karláncok, többnyire aranyszáלבól fonva, H. úr úgy vélte, hogy a jószágigazgató kincse úgy 7 fontnyi volt [1 font 0,45 kg]. Közéjük tartozott az említett római ezüst [*roomalainen pikari*] is. Először csak 8 rubelt kért érte a jószágigazgató, de

amikor a többiek kezdték emelni az árát, Heinrich végül 50 rubelért jutott hozzá. A nagyszerű jószágigazgató valójában üzletember volt, nem másért, csak a pénzt gyűjtötte a régiségeket. Később végül Rigában élt.

[213b→] Az Obva folyó mentén Permtől úgy 11 mérföldnyire északra van az Iljinszk nevű birtok, ahol a tulajdonos Sztroganov gróf fő-jószágigazgatója, Tieploúhow lakik. Ez megveszi a gróf gyűjteményébe a környék parasztjaitól a talált tárgyakat, és mostanában küldött a grófnak három ezüstitálat és néhány meglehetősen fontos bronzfüggőt, amelyek egyre inkább azt bizonyítják, hogy a permi és a nyugatabbi [régészeti] vaskor rokon. Ezekről a tárgyakról láttam fényképeket Heinrich úrnál. Az ezüstitálatokat a Csuszovaja folyónál négy ezüst pénzzel együtt találták, amelyek

[214b→] Heinrich ezüst edényét [*hopeapikari*] már említettem...”

A mi szerencsénk J. R. A. abban a hitben élt, hogy a szeptemberben írt/hazaküldött levele elveszett, és ezért az 1872 novemberében írt új levelében bizonyos dolgokat megismételt, helyenként bővebben, mint a mégiscsak létező előzőben. Így derül ki, hogy a Heinrich névre hallgató magyar eredeti magyar neve Rátony Mór (Ráthonyi Mór v. Móric, vö. Jókai).

VII. levél: 1872. november 19. Moszkvából (Kirjallinen Kuukauslehti 1872/12: 275–282)

[276a→] „A korábban [lásd a VI. levélben] említett magyar Morits Heinrich – magyar nevén De Rátony Mór [ilyen ékezetekkel] – nyáron [1873 nyarán] utazgatni szándékozik az itteni finn népek területén, hogy fényképezze viseletüket és a vidéket, és hogy egyúttal megfigyelje az eléje kerülő régiségeket. Csaknem mindennapos társam volt Permben. Oroszország viszonyait és az itteni nép természetét elég ellenszenvesnek találta, jóllehet, a felesége is orosz nyelvű. Amikor megkérdeztem, mi tartja vissza attól, hogy Magyarországra hazatérjen, úgy gondolta, hogy túlságosan öreg a mai tudományos hivatalhoz; kizárólag akkor lenne kész visszatérni, ha elegendő anyagiakkal rendelkezne, hogy családjával együtt szülőföldjén megéljen anélkül, hogy másokra szorulna. Volt neki Erdélyben valami magas rangú hivatalnok testvére [f. *weli* ’öccse/bátyja, férfirokona’], aki korábban állandóan biztatta a hazatérésre, hogy életművét és képességeit hazájának szentelje; három [277a→] évvel ezelőtt [1869] kapta az utolsó biztatást és vele egy emléktárgyat Magyarországról: egy (pénz)tárca alakú, belülről fekete bársonnyal bélelt dobozt, amelyben egy magvakkal teli árpakalász volt.

Mivel H. úr nagy érdeklődést tanúsított régészeti kutatásaim iránt, buzdítottam, gyűjtse a régészeti leleteket, amire hajlandónak is látszott. Ami az olcsó bronz- és vastárgyakat illeti, úgy gondoltam, hogy meg tudom szerezni őket az általa ajánlott áron. A nemesfém tárgyaknak viszont mindig ismert az értékük, bárha nem is tudnám őket tőle megvenni. A régészeti tárgyak megszerzésének legjobb módját ő most is, miként korábban a tárgyai gyűjtésekor, az utazó tatárokkal kötött ismeretségben látta.”

Heinrich urat a továbbiakban Heinrich úrnak fogjuk nevezni, jóllehet, már tudjuk, hogy Moritz de Rátony. Megtudtuk azt is, hogy Heinrich úr a régészeti

tárgyak fényképezésével is foglalkozott. Aspelin idézett levelei 1872-ben íródtak, első tudományos monográfiája 1875-ben jelent meg, ezt követte az az 5 füzetből álló munkája, a régészeti leleteket, tárgyakat bemutató rajzalbuma, amelyet az oroszországi régészetben „Aspelin atlasza”-ként említenek, megjegyezvén, hogy ehhez az 1877 és 1884 között megjelent ötfüzetnyi régészeti anyaghoz hasonló összegezés csak 1987-ben jelent meg A Szovjetunió régészete. Főszerk. B. A. Ribakov. Finnugorok és baltiak a középkorban [Археология СССР. Под общей редакцией Б. А. Рыбакова. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва, Наука 1987. 511 c.] címmel, hozzáfűzve azt is, hogy „Aspelin atlaszát” még ma is használják.

Áttanulmányozva Aspelinnek az ún. „Atlasz” forrásaira és a rövidítésekre vonatkozó megjegyzéseit, feltételezzük, hogy azok a rajzok, amelyek alá Aspelin a T. I. betűket rakta, azok az ún. „Atlaszban” finnül *metsäherra* ’vadászmeister’-nek titulált A. E. Tyeplouhovra utalnak, és az útilevél ezen részére emlékeztetnek: „a tulajdonos Sztroganov gróf fő-jószágigazgatója, Tieploúhow ... megveszi a gróf gyűjteményébe a környék parasztjaitól a talált tárgyakat ... Ezekről a tárgyakról láttam fényképeket Heinrich úrnál”. A Tyeplouhov név az Urál és környéke kutatóinak sokatmondó, az itt említett úr és mindkét fia, Sz. A. és F. A. Tyeplouhov is jól ismert a permi régészetben.

Az említett T. I. rövidítést a 149. oldalon, a feloldását az 5. füzetben (i.m. 398) a következőképpen találjuk meg:

T. I. „Herra A. Tjeplouchov’ in muinaiskalusto Iljinsk’ in kylässä Obvajoella Perman läänissä. Kuvatut joko originaleista tai valokuvien mukaan” (A. Tjeplouchov úr régiségei Iljinsk faluban az Obva folyónál Perm kormányzóságban. Ábrázolva vagy az eredetiről vagy fényképről.)

No. 623 Werch-Invensk, Junva – T. I. ½ F[er ’vas’]

No. 656 Perm – T. I. 1/1 M[osaikia]

No. 703 Perm – T. I. 1/1 B[ronse]

No. 705 Perm – T. I. 1/1 B[ronse]

Ha megnézzük, hogyan állt a fényképezés az 1860-as, 70-es években a nagyterjedésű Oroszországban, akkor elfogadhatjuk az állítást, hogy a mi magyar fotográfusunk általánosságban, a tárgyfotózás tekintetében pedig különösképpen az úttörők, az előfutárok közé tartozott. Szergej Morozov Az orosz művészi fotografálás története című munkájában (1955) azt írta, hogy a fényképezés hihetetlen gyorsasággal terjedt el az európai Oroszországban, azonban a fényképezés első korszakára jellemző, általa felsorolt műfajok között – a zsánerképek, a néprajzi képek, a „landsaft”-képek, vagyis tájfényképezés – nem szerepel a régészeti tárgyfényképezés, annál inkább a néprajzi, amelyet a finnugor és szamojéd népek szempontjából – újra? – tanulmányozni kellene. 1867-ben a moszkvai oroszországi néprajzi kiállítás tárgyjegyzékében több mint kétezer (!) fénykép volt. Az 1870-es években híres lett egy nyugat-szibériai album, nyilván a képek miatt is, de főleg azért, mert egy nőnek, L. K. Poltorackajának a munkája volt (i.m. 52). Az 1880-as évek második felére tartják időszerűnek meg-

állapítani a híres-neves fényképészről, I. F. Barscsevszkijről, hogy „az alkalmazott fényképészet mestere: a régészetnek és a művészettörténetnek szánta a felvételeit” (i.m. 56). Miként láttuk, Heinrich úr jóval korábban – közel másfél-két évtizeddel korábban – működött mint régészeti tárgyfényképész (is).

Megjegyzendő, hogy Heinrich úr kezdeti permi tevékenysége időben egybe esik azzal a korszakkal, amelyre a tudományterületek elhatárolódásának igényével párhuzamosan jellemzővé vált a humán tudományok és a természettudományok együttes művelésének a felvilágosodás korából ismerős igénye is, mivel az antropológia, a néprajz, a geológia és az ún. landschaft-kutatás nagy lendületet kapott. Aspelin Moritz de Rátony-t kutatóvegyésznek és geológusnak [f. *kemian tieteilijä ja geologi*: i. m. 219b] írja — mindkét szakterület közel volt a fényképészet technikai oldalához, és a föld „tartalma”, a régészet iránti érdeklődése és a tárgyak fényképezése arról tanúskodik, hogy Heinrich úr igényelte a modern, a „fényírásos” avagy „fényvel írt” tudományos dokumentálást, ismereteit és valószínűleg fényképeit készséggel osztotta meg a finn kutatóval. A különös magyar permi életéből egy más jellegű, de magyar szíveket melengető epizódot is meg kell említenünk, mely egyébként is helyi kuriozitás: 1864 januárjában és februárjában Permben a befagyott Káma jegén ügetőversenyt rendeztek, amelyben kitűnt „a magát osztrák-magyar alattvalónak mondó magyar Moric Gejnrih” is – miként ezt V. F. Gladisev idézi a korabeli permi sajtóból. Nehéz ember hírében állt, szigorú volt, robbanékony és rebellis-természetű. Házitanítónak a gyerekei mellé ugyan ki mást fogadott volna fel, mint az akkor éppen Permbe száműzött Korolenkót, a később ismert író és az udmurtok (votjákok) vérvád-perében az udmurtokért kiálló közéleti személyiséget (Kuprina 1979).

Egyelőre csak szórványos adataink vannak Heinrich úr életkoráról. Sokat mondana, ha tudnánk, hogy a vegyész és geológus tanulmányait a szabadságharc előtt vagy után végezte (az utóbbi esetben emigránsként). Ha azt számítgatjuk, hány éves lehetett Permben letelepedésekor vagy a megismerkedésekor Aspelinnel (1872), feltételezhetjük, hogy bár tudunk nem egy 18-20 éves honvédről és honvédtisztról, mégis aligha lehetett ún. mai gyermek. Hogy az esetleges hazatérésre már öregnek tartotta magát, nem segít, mert tudnunk kellene, mi lett volna az ideális életkor ehhez. 1886-ban meghalt a tizenkét gyermeke anyja, és a legidősebb gyermekéről, az idősebbik lányáról a kettő közül tudható, hogy 1889-ben „nagy örökséget kapott”, akkor azt hihetnénk, hogy talán már a családfő sem volt az élők sorában.

Csak hogy Heinrich úr egyik unokájának, Kszenia Alekszandrovna Kuprinának – a tizenkettedik gyerek, Jelizaveta Moricovna 1908-ban született lányának – a szüleiről írt könyvéből megtudjuk, hogy a magyar nagyapja 1892-ben még élt. Heinrich úr első gyermeke, vagyis az idősebbik lánya, Marija Moricovna (*1865), aki az első férje után Abramova néven máig számontartott színésznő, színháztulajdonos és színházi vállalkozó (Csehov első darabját nála mutatták be) 1892-ben egy nappal élte túl első gyermeke születését, és az akkor nála élő húgának, az imént említett Jelizavetának, vagyis az akkor még csak kisgyerek Lizá-

nak az elhelyezése ügyében a megözvegyült vő, a közismert író, V. N. Mamin-Szibirjak írt, pontosabban válaszolt Moric Gejnrihnek: „Ön [M. Gejnrih] azt írja, hogy elhelyezi őt [Lizát] a bátyjánál” („Вы [М. Гейнрих] пишете, что устройте ее [Лизу] у старшего брата ...” 1892. ápr. 10.). Miként az említett unoka, Kszénia könyvéből megtudjuk: Liza apja „ekkorra már nagyon megrogygunt” [„который к этому времени очень опустился” i.m. 15], és valószínűleg ez nagymértékben közrejátszott abban, hogy Liza (Jelizaveta Moricovna) végül Péterváron nőtt fel. A japán–orosz háború idején (1905) a frontra indulva „Irkutszkban találkozott az egyik bátyjával, a többiek szétszóródtak, ki a Távol-Keletre, ki Harbinba, ki Kínába” [„В Иркутске Лиза встретила одного из своих братьев, остальные разъехались кто на Дальний Восток, кто в Харбин, кто в Китай”]. Jelizaveta Moricovna szintén egy közismert írónak, A. D. Kuprinnak lett a második felesége. Közös életük 29 évéből közel két évtizedet Franciaországban együtt éltek le emigránsként. A honvágy 1937-ben visszavitte őket a Szovjetunióba... A 48-as magyar honvéd lánya 1942-ben a leningrádi blokád idején halt meg. Az ő lányának, Kszenianak a könyvében van névmutató, ebben így, ilyen névvel szerepel a nagyapja: Гейнрих Мориц Ротони, отец Е. М. Куприной [Gejnrih Moric Rotonyi, Je. M. Kuprina apja (p. 8, 9, 15)].

Van még itt egy figyelemre méltó adalék, de ez befejezett történet: az oroszországi gyermekirodalom klasszikus műve, az „Aljonuska meséi” a mi 48-as magyar honvéduink másik unokájának, a már említett első Gejnrih-gyermek, Marija Moricovna (1865–1892) anyátlanul maradt kislányának köszönhető: az esti mesemondás a kislány apjára, V. N. Mamin-Szibirjakra, az íróra maradt. „Aljonuska meséin” több nemzedék nőtt fel. Aljonuska két évnyi apátlanság után 12 éves korában, 1914-ben halt meg.

Moric Grigorjevics Gejnrih vagy Gejnrih-Rotonyi, permi franciássággal: *Maurice Heinrich à Perm* avagy Ráthonyi Mór oroszországi életének egy – feltehetően egész életének utolsó – szakaszáról tehát vannak ismereteink, és még lesznek is, hiszen a permi honismereti kutatók tovább dolgoznak, ugyanakkor azonban valószínűleg tőlünk várnak választ M. Gejnrih „magyar”, „francia”, esetleg „pityéri” (szentpétervári), „szibériai” stb. életét illető kérdéseikre. Heinrich úr halálának évét valószínűleg tőlük akkor tudjuk meg pontosan, amikor a permi temetők (nekropoliszok) jelenleg zajló tudományos „leltározása” befejeződik.

„Láttatnak a dolgok nagy részint kicsinyeknek, de nagyobbakról való elmelkedésre adhatnak okot” – írta hajdan Hermányi Dénes József († 1763). A különös magyar ágas-bogas története kétfelé válik: tudománytörténeti adalék, illetve kapcsolattörténeti adalék lesz belőle, és nem kétséges, hogy ezek a kutatások ecsetvonások a „helyünk Európában” képen. Ez az életrajz távolról sem teljes, még sok meglepetést tartogat, a belőle teljességgel hiányzó párizsi fejezetet például majd Korompay Klára magyarul tudó és a magyar–francia kapcsolatok története iránt érdeklődő francia tanítványai írják meg, és talán sikerül majd megtalálni az egykori honvédet valamelyik magyar honvédlistán vagy körözési jegyzékben is, hiszen most ezzel is adósak maradtunk.

Irodalom

- ASPELIN, JOHAN REINHOLD 1872. Kirjeitä kotimaalle. Kirjallinen Kuukauslehti
- ASPELIN, JOHAN REINHOLD 1877–1884. Muinaisjäänöksiä Suomen suvun
asumus-aloilta. Originaleista kuvannut C. Nummelin puuille piirtänyt E. Ja-
cobson. Ranskaksi kääntänyt G. Biaudet. Antiquités du Nord Finno-Ougrien,
publiées a l'aide d'une subvention de l'Etat par J. R. Aspelin. Dessins de C.
Nummelin d'après les originaux. Gravés par E. Jacobson. Traduction
française par G. Biaudet.
- GLADISEV 2010. Гладышев, Владимир Федорович: История пермской
фотографии. 2009. 09. 23,
<http://senat-perm.livejournal.com/33077.html?mode=reply>
- KUPRINA 1979. Куприна, Ксения Александровна: Куприн – мой отец.
Москва, изд. Художественное 1979, 2. и дополн. изд.
- MOROZOV 1955. Морозов, Сергей Александрович: Русская художественная
фотография. Очерки из истории фотографии 1839–1917. Москва, Изд.
Искусство 1955
- SIMONYI Mihály 2000. Összehasonlító magyar fotótörténet. Ford. és szerk. KOL-
TA MAGDOLNA. Magyar Fotográfia Múzeum, Kecskemét.
http://permnews.ru/stat_st.asp?st=5620
<http://www.rusalbom.ru/photo/default/10010>

T. SZABÓ CSILLA

A gyakorító igeképzők az erdélyi régiségben

1. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerkesztőjének naponta kínálkozik az alkalom a régi erdélyi nyelv gazdag adatanyagában való búvárkodásra. A deverbális igeképzők vizsgálata egyik ilyen lehetséges szelete az SzT-ben közölt források kutatásának.

Ebben a tanulmányban a vizsgálat tárgyául három olyan képzőt választottam, amelyek a korszak, valamint a régió nyelvére vonatkozólag is relevánsak: a *-dogál/-degél/-dögél*, a *-dos/-des/-dös* és a *-gat/-get* képzőket.

A XVI–XVIII. században a gyakorító igeképzők állománya igen gazdag. Az SzT. adatanyagában a fentiek mellett még számos gyakorító képző, illetve képzőbör fordul elő, pl. *-cangol*, *-cikál*, *-col*, *-cong*, *-csol/-cse/-csöl*, *-(i)cskál*, *-od*, *-ed/-öd*, *-dácsol/-dácse*, *-dal/-del*, *-dál/-dél*, *-dok/-dek/-dök*, *-dokol/-dekel/-dököl*, *-doz/-dez/-döz*, *-og/-eg/-ög*, *-igál*, *-gál/-gél*, *-gol/-göl*, *-kál/-kél*, *-kol/-kel/-köl*, *-kod/-ked/-köd*, *-kos*, *-al/-el*, *-lal/-lel*, *-logat*, *-ong/-eng/-öng*, *-os*, *-sékel*, *-sz*, *-tol*, *-oz/-ez/-öz*.

Mivel az SzT. külön címszóként kezeli a származékszavakat, viszonylag egyszerűen kialakíthattam egy gazdag adattárat deverbális igeképzős származékokból, amely mintegy 3315 adatot tartalmaz, ebből 828 a gyakorító képzős (T. SZABÓ 2003: 92–141). Az egyes adatok – melyeket példaként felhasználok – közzlése esetén a forráshelyet szögletes zárójelben, rövidítve közlöm. A rövidítések feloldása az SzT. V. kötetében található meg.

2. A gyakorító képzők funkcionális szempontból egy nagy csoportot alkotnak. Egyfelől elaprózott, ismétlődő cselekvésű, valódi gyakorító igéket, másfelől tartós, huzamos (duratív) cselekvést kifejező igéket képezhetnek (Vö. D. BARTHA 1991, KIEFER 1989: 255–6). Ez a nagy csoport azonban számos alegységre tagolható, FABÓ (1989) felvetette ennek egy lehetséges változatát. Ezt gondoltam némileg tovább, hiszen a különböző funkcionális alcsoportok elkülönítését, a származékok árnyaltabb szemantikai tartalmának meghatározását az SzT-beli kontextus mindig segítette, így rövid szöveggel együtt adhatok néhány példát.

A). A szokáscselekvést kifejező igék származékai a gyakran + ige, vagy a szokott + infinitívusz szerkezetekkel írhatók körül:

-dogál/-degél/-dögél: *áruddogál* 'szokott árulni' 1722: Az Szász Pap (: a kiről Tavalyis panaszlék :) csak *áruddogal* titkon, korcsomárosom rajta érte a' ki onnat bort vit [Fog.; KJMiss. Rétyi Péter lev.].

-dos/-des/-dös: *fogdos* 'gyakran szokta tapogatni' 1717: Eger Patakon vagon edgy Isák Peter nevű öreg ember: Sepsi szekben az melj gyermekeknek az torka fájt: mind az *fogdosta* s jobban lettek [NSz; Ap. 2. Apor Péter lev. feleségéhez].

-*gat/-get*: *bosszantgat* 1781: a' kecskéknek bé hajtásával es â Szénának el egettetésével mindenkor turbalta, *bosszontgatta* ... Szt Miklos falvat â Melto(sá)gos Groff Szarhegyi Lázár Familia [Gyszm; DE 3].

B) Próbálkozást, kezdeményezést kifejező származékok, ezeknek a jelentésük a főnévi igenév + próbál szerkezettel írható le:

-*dos/-des/-dös*: *dugdös* 'rejtegetni próbál': 1598: Mikoron ozta(n) az vonakodasnak vege leot volna, lata(m) azt hogy az hegedws Ianos az kese(n) pepechiel vala, *dúgdossa* vala [Kv; TJK V/1. 162].

-*gat/-get*: *Kapdozgat* 'próbál kapni' 1754: Román Istokra pedig panaszolkodott miképpen szokta ötet élni s már el hatta és máshoz *kapdozgatt* [Aitorja Hsz; HSzjP Catherina Molnár (35) jb vall.].

C) Az ide tartozó származékok többirányú (ide-oda, le-föl) mozgást fejeznek ki:

-*dogál/-degél/-dögél*: *járdogál* 'járkál' 1584: (Az asszony) A hold vilagon ky leowe hazabol, es az kapunal inet leweo hid ala Mene, onnet ky leowe, Esmegh Az eó Aytai(n) be Mene, vizontagh A hid ala Mene, es esmeg ky leowe, de Ne(m) tudom mit *Iardogalt* vgy [Kv; TJK IV/1. 274 Chiob Georgy vall.].

-*gat/-get*: *hányogat* 'ide-oda rakosgat' 1631: Latta(m) azt hogi *haniogatta* Rado Peter az ezüstös hüüelt az aztalon mikor az Nagi Ladat fel nytotta vala aranos ingetis latta(m) ot az Rado Peter hazanal [Mv; MvLt 290. 262b].

D) Kicsinyítést, kedveskedést, néha felaprózottságot kifejező származékok csoportja:

-*dos/-des/-dös*: *csapdos* 'csapkod, vagdos' 1783: el menénk ... az Utrizalt La Koligy nevezetü heljben, és ott gjepes ut mellett *csapdostunk* egh kevés tüzfát [Kissáros KK; JHb XX/8. 7].

-*gat/-get*: *bizgat* 'piszkál' 1770: égj Kapjoni Udvari Cselédgye eo Nga liberias Cseledi közzül ... a' mig ott az Kalibámnál állatt az Tüzett melly el hammahazatt volt izdítani kezdém, mellyről meg intett hogy ne *bizgatnám* [Dés; JHbB 361].

E) Olyan származékok csoportja, amelyben a képző a cselekvés intenzitását csökkenti. Aszerint, hogy milyen szemantikai irányba tolódik el a hangsúly, felállítható több kisebb alcsoport is:

1. Lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező származékok csoportja:

-*dogál/-degél/-dögél*: *fondogál* 1769/1778: minden Őszön Lent, vagy Kender, bizonyos számú fontokat vetvén Aszszony Népeinkre, mig azt *fondogallyak*, addigis minket, mikor kivántatik hajtának az Vraság Szólgálatyára [Kárásztelke Sz; BfN DDD/4].

-*gat/-get*: *készítget* 1595: Miert hogy az Birak Wraim közülnek (!) vala Wrúnk ö fge eleiben, foldoztattam az varos 2. kuczíat, és *kezitgettem* az útnak [Kv; Szám. 6/XVIIa. 153 ifj. Heltai Gáspár sp kezével].

2. Kevésbé erősen végzett cselekvést, illetve történést, állapotot kifejező származékok csoportja:

-*dogál/-degél/-dögél*: *csepegdegél* 'lassan-lassan csepeg' 1716: Istennek hálá ugj teczik könnyebben vagjok, *csepegdegel* Ugjan megh az vizelletem [Nagyida K; Told. 22].

3. Céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést, illetve történést kifejező származékok csoportja:

-*dogál/-degél/-dögél*: *folydogál* 1782: ritkán esett meg az is, ... hogj heteségre kukurucza kapálni, vagj szedni, vagy széna tsinálni kimentenek az aprobb tselédek, a Bányász Mesterség folytatásától a' mieinket el nem fogták, így *folydogalt* ez sokáig, s ha talám valamivel terhesedettis tsak szenvedhető volt [Torockó; Thor. XX/5].

4. Apránként végzett cselekvést kifejező származékok csoportja:

-*dogál/-degél/-dögél*: *gyüldögél* 1754: ezek (t.i. a pénzek) tsak nem régen az Ecclesia industriája al(tal) *gyüldögelvén* romladozásban levvő Templomunkra minden órán erogalodik (így!) [Dési ref. egyhm. conscr.].

-*dos/-des/-dös*: *csipdes* 'apránként le-lecsíp' 1738: minek utánna meg holt Nagy György egy is más is szántotta azon Nagy György földé félét és *csipdestek* [Szásznyíres SzD; Ks 27. XVI].

-*gat/-get*: *csinálgat* 'készítget' 1690: onnat latom hogj Teokoly Janos koczisi szekeret *czinalgatnak* fariczkalnak vala [Kv; TJK 10].

5. Kis intenzitással végzett cselekvéseket jelölő származékok csoportja:

-*dogál/-degél/-dögél*: *kaszáldogál* 1722: Már ezentul *kaszáldogalnánk* [KJ. Rétyi Péter lev. Fog.-ból].

-*gat/-get*: *kapálgat* 1637: a kertemb(en) *kapálgatok* vala [Noszoly SzD; WassLt Teótöri Janos (60) jb vall.].

F) Nyomatékosítás kifejezésére szolgáló származékok:

-*dos/-des/-dös*: *nyomdos* 1778: latám hogj Csanán Urszuly a' Földön el van nyujtva, Ugrán Lapadát s Flora Gligor az haját tépik, Berár Zaharia pedig térdivel a' melyit *nyomdossa* s patkojával rugdossa [Egerbegy TA; JF Beltyerán Kratsun (40) vall.].

-*gat/-get*: *fojtogat* 1586: Anna Zasz Georgne vallia ... ky Indulek Az pitwar Aytayan, es hát az egik ... Az Ayto meget Al, Az masik az haz meghwl Arczal futamodek Ream ... es torkon ragada vgy foghak megh, ... es vgia(n) esmerem iol hogj ez az Aky engem *foitogat* vala [Kv; TJK IV/1. 562]. 1773: *fojtagatta*, szájával orrát, ujját Nyakát harapdasván meg vérezte [Nyárádsztlászló MT; Sár.].

A fenti példákat elemezve, összegezőként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált képzők több funkcionális csoportban képeznek származékokat.

-*dogál/-degél/-dögél*: gyakran-csoport (A); ide-oda, le-föl jelentéscsoport (C); intenzitáscsökkentő-csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport (E. 1); kevésbé erősen végzett cselekvést kifejező csoport (E. 2); céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést kifejező csoport (E. 3); las-

san, apránként végzett cselekvést kifejező csoport (E. 4); kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvést jelölő-csoport (E. 5).

-dos/-des/-dös: gyakran-csoport (A); próbál-csoport (B); kicsinyítés kifejezésére (D); intenzitás csökkentő-csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező csoport (E. 4).

-gat/-get: gyakran-csoport (A); próbál-csoport (B); ide-oda, le-föl jelentés-csoport (C); kicsinyítés kifejezésére (D); intenzitáscsökkentő-csoport: lassan, ráérősen, kényelmesen (E. 1); céltalanul, határozatlanul (E. 3); lassan, apránként (E. 4); kis intenzitással, nem szívesen végzett cselekvés kifejezésére szolgáló csoport (E. 5); nyomatékosítás kifejezésére (F).

Mindhárom képzőnek közös vonása, hogy a frekventatív, iteratív szemantikai tartalom minden származékban jelen van, viszont a fenti árnyaltabb csoportosításból kitűnik az is, hogy nem teljes közöttük a szinonimitás. A *-gat/-get* képző majdnem mindenik alcsoportban képez származékot, a korszakunkban divatozó *-dogál/-degél/-dögél* elsősorban az intenzitáscsökkentő csoportban tölt be funkciót. A *-dos/-des/-dös* hatásköre a legtöbb ponton megegyezik a *-gat/-get* képzőével, ez a tény későbbi visszaszorulását vetíti elő.

3. A képzők stilisztikai funkciója, hangulati színező szerepe, elválaszt-hatatlan a jelentésmódosító – jelentésárnyaló funkciójától. SZABÓ (1994) szerint egyes képzők alkalmazása értelmi és érzelmi árnyalás lehetőségét is magában hordja. Ebben az esetben meghatározó az alapszó és származékszó közötti jelentéskülönbség (lásd az E csoportot). A képzők szerepét a stílus alakításában már GYARMATHI (1794: 161) is felismerte: „Hogy egy időszónak ilyen sok gyakorlója legyen ... az a Magyar nyelvnek nagy kellemetességére, és szépségire nagyon, mert azok által lehet a gondolatoknak minden apro változó különbségeit igen értelmesen ki-fejezni, mellyet más nyelveken nem könnyen lehetne véghez vinni. Ezeknek pedig jelentések épen nem hasonló egymáshoz, mert egynek egy szóllás formájában, másnak másban van a helye, p.o. Tordától fogva Kolo'svárig mind *verdegelt* az eső. Az édesgető Anya, szerette gyermekének gyengén *veregeti* az ortzáját. Istok báty minden kortsoman *meg-verekeedik*, és ha meg-szalasztják; a sűrű bokrok közt nehezen *verekeedik* által. Az haragos Galamb a szárnyaival szüntelen *verdesi*, valamint a kutya-is szüntelen *mardossa* társát. Már a ki az e'féle, első tekintetre hasonló értelműnek tettző Gyakorlo Időszókat, a maga illendő helyyre ékesen el-tudja rakogatni; a bírja a Magyar Nyelv erejit általjában”.

4. A vizsgált képzők gyakoriságát és produktivitását illetően elmondható, hogy a korpuszban (828 gyakorító képzős származék alkotja) leggyakoribb a *-gat/-get* képzőbokr (345 adat, 41,66%), amely szinte minden funkcióban képez származékokat. Elevensége, produktivitása, nagyfokú megterheltsége az SzT. adatanyagából is nyilvánvalóan kitűnik. Elevenségét máig megőrizte, sőt a szinonim képzők rovására meg is erősítette.

A vizsgált korszakban a *-dos/-des/-dös* közepes megterheltségű (155 adat 18,70%), produktivitásában erősen akadályozott képző a nagyfokú szinonimitás miatt.

A *-dogál/-degél/-dögél* képzőbokor a XVI–XVIII. században produktív képző lehetett, viszonylag sok származékot hozott létre. (Az e képzővel létrehozott származékok száma 60, ami a teljes anyag 7,20%-a). Bár máig is eleven képzőnk, produktivitását kezdettől fogva korlátozta a számos, szinonimaként működő képzőbokor jelenléte. Divatozása a stilisztikailag is minősíthető: hosszabb hangtete révén a barokk szószerkezetek terjedelmességét biztosította, méginkább kiemelte (SZABÓ 1998: 72). (pl.: 1682: *érezdegnys* [Kv; RDL I. 160], 1781: *lakdogáltak* [RettE 413], 1710 k.: *maraddogalt* [CsV], 1600: *niomdogala* [UszT 15/64 Bodo Benedekne, Ersebet azzony Zent Egyhazas Olahfawy vall.]).

5. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyaga lehetőséget nyújt arra, hogy egy adott képző használati körét körülhatároljuk, tudniillik a forrásjelzetből kitűnik, hogy vallomásból, magán- vagy hivatalos levelezésből, vagy más hivatalos iratból származik-e a nyelvi adat. Az is igaz, hogy nem minden jelzetből tűnik ki biztosan, hogy írott, vagy beszélt nyelvi forrásról van-e szó. A teljes forrásjelzetű adatok közül a *-dogál/-degél/-dögél* képzőknek mintegy negyedét (13 adat), a *-dos/-des/-dös* képzős származékoknak mindössze tizedét (14 adat), a *-gat/-get* képzősöknek ötödét (71 adat) használhattam fel. Ennek ellenére a vizsgálat eredménye egyértelmű: a beszélt nyelvben, a vallomásokban, valamint a magánlevelezésben fordul elő sűrűbben gyakorító képzős származék (*-dogál/-degél/-dögél* 12, *-dos/-des/-dös* 13, *-gat/-get* 35, összesen: 60) a hivatalos nyelvben jóval kevesebb, azaz *-dogál/-degél/-dögél* 1, *-dos/-des/-dös* 1, *-gat/-get* 36, összesen 38). A *-gat/-get* esetében észlelhető egy kiegyenlítődés a használati kört illetően; ez a tény újra azt bizonyítja, illetve vetíti előre, hogy ez a képző rendkívüli gyakorisága, széles körben való elterjedtsége miatt a következő korszakokban szinte egyedüli produktív gyakorító képzőként marad meg.

A hivatkozott irodalom

- D. BARTHA KATALIN 1991. Az igeképzés. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), E. ABAFFY ERZSÉBET és RÁCZ ENDRE (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana – A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 60–103.
- FABÓ KINGA 1989. A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17: 31–48.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. Okoskodva tanító magyar nyelvmester. A' Nagy Erdélyi Országi T. N. Rendek Költségével Nyomtatott Hochmeister Márton Tsász. K. Dicast. Könyvnyomtato és priv. Könyváros Betüivel, Kolozsvár.

- KIEFER FERENC 1989. A jelentéskutatás újabb irányzatai. *Magyar Nyelv* 85, 3: 257–71.
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes 1–. Főszerk. [1–7.] SZABÓ T. ATTILA, [8–11.] VÁMSZER MÁRTA, [12–] KÓSA FERENC. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–] Akadémiai Kiadó, Bp., [9– közreadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–.
- SZABÓ ZOLTÁN 1994. A szóképzés stiláris lehetőségeiről. (Előadás az Egerben tartott Magyar Nyelvészeti Kongresszuson, Kézirat).
- SZABÓ ZOLTÁN 1998. A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Bp.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA 2003. A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században (az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján). *Erdélyi Tudományos Füzetek* 240. szám, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.

TERBE ERIKA

Kertészkedő nagyasszonyok

1. A közvélekedés a magyar történelem gyászos korszakának tartja a török hódoltság korát. A tényekkel nem lehet vitatkozni, azonban a kényszerű együttélésből előnyök is származtak. A török birodalom nyugat-ázsiai terjeszkedése során elfoglalta azokat a kultúrközpontokat, ahonnan ősidők óta áramlottak a termesztett növények Európába. E területekről török közvetítéssel számtalan új fajta jutott el a Balkánra, s onnan Európába. Új gyümölcsök sora jelenik meg, korszakos fellendülést hozva a gyümölcskertészetben. A magyarság is sok olyan gyümölcsfajtát kapott török közvetítéssel, amelyet ma különleges magyar gyümölcsnek tartunk. (RAPAICS 1940a: 55–94).

Jelen munka ennek az érdekes kultúrtörténeti folyamatnak néhány mozzanatát szeretné bemutatni a misszilisek tükrében.

2. A 16. századi magyarországi gyümölcskertészet európai híré volt, melyet a bécsi udvar alapozott meg. A korszak sajátos viszonyainak tudható be, hogy a gyümölcskertekkel – mint általában a gazdasággal is – sok esetben a főúri asszonyok foglalkoztak. A férfiak feladata a hivatalos ügyek intézése volt, szükség esetén pedig az ország védelme. Az asszonyokra maradt az udvartartás napi ügyeinek felügyelete, szervezése.

A korszak egyik híres gyümölcsös kertje Kanizsai Orsolya nevéhez kapcsolódik. Számos levél, leírás őrzi, miként szerzett elismerést az udvarnál az ízletes gyümölcsökkel. Egy akkor terjedő szokás még inkább kedvezett a kertészkedéshez kedvet érzőknek.

Ekkor kezdődött az udvari gyümölcsajándékozás. Az uralkodót felkereső alattvalók általában valamilyen ajándékot is vittek magukkal, nyáron például ízes gyümölcsöt. A főurak ezzel szerettek volna kedveskedni a királynak és királynénak.

Nádasdy Tamás így számol be feleségének az ajándékozásról: „Az gyümölcsöt, kit királyné asszonynak be kell az te neveddel mutatni, én magam szépen beraktam a skatulákba és az levelet is megírtam ű felségének, be is pecsétlettem gyűrűddel” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 37).

Orsolya asszony gyakran küldött ajándékot a királyi udvarba, többször is olvashatunk eféle tudósítást: „Az muskotál körtvélt, kit köldtél, tegnap hozák meg későn és ma királyné asszonynak te szóddal köldém, kit jó néven vett túled” (42).

Ha pedig netán megfeledezett volna az ajándékról, maga Nádasdy figyelmeztette: „Királyné asszonyt ne hagyj cseresnye nélkül, az ű f. leányasszonyaid [!] se feledd el.” (17). Máskor pedig még azt is megírja, hogy melyikből küldjön:

„Az apró cseresznyébe se nekem, se királyné asszonnak ú felségének ne küldj, hanem az öreg szemőbe, mikor jól megérik.” (22).

A kertészkedő főurak között hamarosan valóságos verseny alakult ki, melyikük tudja a legkorábban, a legszebb, legízletesebb gyümölcsöt küldeni a királyi udvarba. Kanizsay Orsolya gyümölcsös kertjéből származó gyümölcsök gyakran arattak sikert: „Az pályát te nyerted királyné asszonnál az muskatal körtélyyel, légy érte az dinnye pályáért is. [...] Ha sietnél több muskatal körtélyt küldeni, még esméig megnyerhetnéd az pályát, mert még hire sincs ide.” (24).

A gyümölcsajándék általános szokás lehetett ekkoriban, Nádasdy Tamás egyik levelében azt olvashatjuk, Orsika háromszáz dinnyét küldött Bécsbe, hogy a tisztartója az uraknak elosztogassa (4–5).

Nemcsak ajándékba, hanem a Bécsben tartózkodó férjének is gyakran küld élelmet, többek között gyümölcsöt is: „Az gesztenyét, kit Csáforditúl küldtél volt, tennapelőtt hozták megek, vigan és sok jámborral ettek, eszszek is, az te egészségedért.” (6) „Az gyümölcs, az kit még ez őszszel hoztak volt Zalából és háromféle: makaria körtvély, nevetlen körtvély és muskatály alma. Jollehet az muskatály alma elég rosszul vagyon, de az körtvély igin szépen megállott.” (38).

3. A kertészkedés a 16. századi főúri udvarok kedvelt időtöltésévé vált. A korszak másik híres nemesasszonya, Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben is gyakran szó esik a gyümölcsök ajándékozásáról.

Úgy tűnik, a Batthyányiak számára is fontos volt a gyümölcs, gyakran olvashatunk eféléket: „Meghoztak k: tul az kerthwelt es az almat” (TERBE 2010: 86); „Býsalmathjýs kwlthem keg: de Az ýs mjnd fagyott Az hýdeg Miatt” (248); „bizon Jgen nehezen voltham De hala legyen az Istennek Jmaran Jobbadon Wagyok Es azth Erthem hogh keg: keresthet Naranchot Es Egymasth” (147); „Jo vram Es Jo fiam kerem kedet ha talal .k. Vegyen Ennekem En penzemfejében Naranchott, Chitromoth Es Pomagamat” (189); „.k. En kepebbe az cseresnyvelis Jol lakjek” (211); „.k. el Ne felettkezzek az En zólóm felölis” (209–210); „Görögh dinnyeth keg: nem küldtettem, Merth sohol zereth Nem tehettik” (248); „Jm kwlthem kegnek katalanczki szilva Otovanyokath” (167).

Az idézett gyümölcsök közül a görögdinnyével kapcsolatban olvashatjuk a legérdekesebb összefüggéseket. A 16. században terjedt el, és ekkor különül el megnevezésében is a sárga belsejű dinnyétől. A két dinnye európai megjelenése nem egyidős, a sárgadinnye kora középkori, a görögdinnye újkori gyümölcs. Magyarországon is sokkal régebbi a sárgadinnye. A 16. századig nem is nevezték meg külön a sárgadinnyét. A dinnye korán elterjedt és kedvelt gyümölcs lehetett, már a 11. században szerepel helynévként (1086: *Dinna*) a szláv eredetű szó.

Az új fajta dinnye eredetére a görög népnév utal, a bizánci birodalom területéről került Magyarországra (RAPAICS 1940b: 235., vö. TESz. *görögdinnye*). Nagyon ismert és kedvelt gyümölcs volt, nagy értéknek tartották a jófajta dinnyemagot, még a háborús veszedelem idején sem feledkeztek meg róla. Erre utal az az eset, amit TAKÁTS SÁNDOR Rajzok a török világból című kötetében (3: 389–

90) idéz fel. Batthyányné 1567-ben Nádasdy Tamásné, Kanizsai Orsolyától kér jó dinnyemagot: „Az mÿ kertezwnk az mÿt gywÿtett volt, az fwtaskortt el vezette, es semmÿnemő dÿnnÿe magwnk nÿnchen” (TERBE 2010: 106). Unokaöcséhez írt levelekben is gyakorta olvashatunk hasonló kéréseket: „Toabba vgÿyan Ezen Emberemtewl .k. kÿlgyen Valamÿ dÿnnÿe magott kÿwaltkeppen gÿrögh dÿnnÿe magott” (206).

A pestis elől menekülő Batthyányné a dinnyét hiányolja a legjobban: „keszenem knÿk az gyewmeolchet kÿt kmÿd kewldet, [...] de ha kmÿd dÿnnÿnek szerÿt tehetneÿe kewldene dÿnnÿt kmÿd, mert Jt Jgen szewken wagjon, nemÿs talalwnk, wÿwarrol kenjg nem merewnk semmj gjewmeolchet hozatnonk, hanem ha walahonnan walamelj baratwnk kewld, awagj penzen mjkor talalhatnak” (137).

A mai ember számára meglepő, hogy milyen fontos esemény volt a dinnyeszüret, amikor seregével pusztították a dinnyét. A szőlőszüreteléshez hasonló vidám ünnepséget rendeztek, vendégeket hívtak. Mivel a dinnye nem tartozik a könnyen emészthető gyümölcsök közé, a mértéktelen evészetet hidegrázás követte (TAKÁTS, 1915–17. 3: 95). 1552-ben írja Batthyányné, hogy „hideglelés miá az emberek ott betegesek, de ez nem gonosz betegség, mivel gyümölcssevéstől támadt”¹ (97). A levélíró maga is ismeri ezt a betegséget, hiszen 1569. augusztus 26-án azt írja: „Nem twdom ha az dÿnnÿe Bÿwne len Awagÿ valamÿ egÿeb, de az estwe az hÿdegh kezdett vala Bolgatnÿ” (TERBE 2010: 182). Máskor pedig egyenesen az orvos tanácsára utasítja el a gyümölcsöt: „az denÿeketh el hozthak kÿt .k. kezenem de .k. ne faraztassa thewbbe embereÿeth en kedwemerth, merth engem megh thÿlthot a doctor hog ne egem” (73). A gyomorrontás ellen sajátos orvosságot találtak, a bort. Az erre az alkalomra szánt bort a dinnyeszüret idején verték csapra, és ezt is szívesen ajándékozták egymásnak, mint ez a levelekből is kiderül: „egy hordo Bort Jot kÿldek .k. dÿnnÿehez valot” (73).

Egy másik közkedvelt gyümölcs a *pomagránát* – mai nevén gránátalma – volt. RAPAICS RAYMUND A magyarság virágai című munkájában (1932: 189–92) a gyümölcs négyezer éves történelméről ír. A virágja és a gyümölcse is figyelemre méltó. Az éretlen gránátalma piros, később barna színű, borszerű, durva héja éréskor felreped, és élénk tárul a kétemeletes alma gránátpiros belseje, benne számos szegletes, bíborkék mag. A gyümölcs minden része hasznos. Húsa üdítő gyümölcs, amiből frissítő italt is készítenek ősidők óta, a törökök ezt az italt serbetnek nevezik. Magvai is ehetőek, frissen és szárítva egyaránt. A gyümölcs héja cserzőanyag. Az ókorban az egyik legfontosabb gazdasági növényként számon tartott gránátalmát a 10–11. században háttérbe szorítja a citrom és a narancs. (E két gyümölcs, melyet Batthyányné is említ leveleiben, Indiából került arab közvetítéssel Palesztinába, Egyiptomba és Afrika északi partjaira. A 11. században már Spanyolországban és Szicíliában is van narancskert.)

A 14. században – mint írja RAPAICS – az egyszerűbb emberek kerítésnek használják a gránátalmafát. A reneszánsz fedezi fel ismét a 15. században. Ekkor

¹ Az eredeti levél elveszett.

kétfajta szerephez jut. Egyrészt az ornamentika jellegzetes motívuma, másrészt a virágját festékanyagnak használták. A 16. században olasz példa nyomán az úri házakban kedvelt dísznövény is.

A gyümölcs nevének változása is figyelmet érdemel. A régebbi magyar elnevezése a *pomagránát*. A szó latin eredetű, és a középkori latinban *poma granata* alakban gyűjtőnév. Más nyelvek megfelelő szavain kívül forrása lett a magyar *pomagránát* szónak. A magyar szó minden alakváltozata magyarítható az olaszból, amely 'magvas alma' jelentésű szó. E származtatást a kultúrtörténet is megerősíti, a növény mediterrán vidékről, elsősorban Itáliából került hozzánk. A magyar *gránátalma* megnevezés ugyanaz a szó, esetleg a német *Granatapfel* részfordítása (vö. TESZ. *gránátalma; pomagránát*). A 16. században az elnevezés megrövidült formában, *pomagrana* alakban is előfordul. Ezt az alakot használja MELIUS Herbárium (1578) és BEYTHE ANDRÁS Fiues könyvében (1595). Batthyányné is a megrövidült formát használja, hiszen a már korábban is idézett keres így hangzik: „Vegyén Énnekem ... *Pomagramat*” (TERBE 2010: 189).

A levelekben gyakran olvashatjuk, hogy valaki kér, vagy valakinek küld oltványokat, mint például a katalán szilva oltványait is: „Jm kwltem kegnnek kotholanczkj Zylwa Otowanjakath” (TERBE 2010: 167).

A középkorban főleg magról, dugványról szaporították a növényeket. A nemesebb gyümölcsfajták azonban csak oltással szaporíthatóak. A 16. században elterjed és fogalomná válik az oltott gyümölcs: azt jelenti, hogy nemesebb, finomabb gyümölcs (RAPAICS 1940b). TAKÁTS SÁNDOR Rajzok a török világból című munkájában (3: 360–2) arról ír, hogy a Habsburgok a 16. században Magyarországon szerzik be a gyümölcsfákat. Batthyány Ferenc bán, a 16. század jeles kertésze, kinek gyümölcsét Németalföldön is magasztalták, a bécsi udvarnak gyümölcsöt és oltványokat küldözgetett. Az új kert ültetéséhez kertészt is küld.

A növénytermesztés igen fontos, de ugyanakkor nagy szakértelmet kívánó ága a szőlészet-borászat. Az ország északi és nyugati vidékein a bortermelés széleskörű elterjedését elősegítette az a körülmény, hogy a középkorban legjelentősebb magyar borvidék, a szerémségi, a török előnyomulás során elveszett. Ezen túlmenően azonban mindenütt, ahol erre egyáltalán lehetőség kínálkozott, ösztönözte a szőlőművelés elterjedését a bor ára is, amely tartósan igen kedvezően alakult (PACH ZSIGMOND PÁL 1985: 338).

A másik ösztönző erő a rossz minőségű ivóvíz. Batthyányné is azt a tanácsot adja Nádasdy Tamásnének, hogy „Fewth wýzet Job Jnnya ew .k. hog nem Nyers wýzet” (TERBE 2010: 70). A 16. században a bortermelés klasszikus területévé vált a királyi Magyarország két legnagyobb borvidéke: a tokaj-hegyaljai, valamint a Sopron és Fertő tó vidéki, de ugyancsak jelentős volt – többek között – a Kőszeg–Rohonc környéki is (PACH ZSIGMOND PÁL 1985: 338).

A bortermelés már csak technikai adottságainál fogva is gondos, precíz munkát igényel. ÉGETŐ MELINDA szőlészeti-borászati könyvében (ÉGETŐ 1993) 10-13 munkamozzanatra osztja a művelést. Ez a követelmény pedig magával hozta, hogy robotban művelve nem lehetett jó eredményt elérni, ahol tehették,

részben vagy egészben bémunkával műveltették a szőlőt (PACH ZSIGMOND PÁL 1985: 339).

Batthyányné leveleiben is több adatot találunk arra, hogy a szőlőt kiadja műveltetésre. „Az mjnemw zélém Nekém oth az Rohonczi hegyén Vagion, az zo vgy Volth keztnk, hogj az kjk zegen vram Ideyeben mjeltek, mastis vgyan azokat mjelnek” (TERBE 2010: 97). 1568-ban ezt írja: „az Vinchelernek hattam hogj penzt kewlgjenek az szeolek mjweltetessere” (137). Egy 1570-es levélben elégedetlenségének ad hangot: „kerem .k. mjnt Jo vramat Es fjamat hogj .k. hadna megh az safaroknak hogj az En Vas hegy zölömmel Jobban Bannanak Mertt Jgen slejtewl Bannak Vele” (209).

A szőlőkulúrának – mint már utaltam rá – éves művelési ciklusa van. A talajműveléssel kezdik, az első fontos tennivaló a trágyázás, amit Batthyányné is említ levelében: „ganetes hattam hoj az en zölejemhoz horgyanak az zekereken, azert keged es hordasson ganet zölehez” (96). A kapálás és a metszés után az új hajtást kell védeni a karózással. A karók beszerzéséről már időben kell gondoskodni, ezt bizonyítja egy 1567 februári levlérszlet is: „mind az házhoz mjnd az zeleőhöz karo kelleme hozza” (97). Egy másik levélből a beszerzés módja is kiderül: „Az en washegy zelemnek kellene három Awag Njg Ezer karo, Azerth kerem the k: mjnth Jo wramath es fjamath hog the k: chjnaltatthna karth azokal Az kjk kapalljak” (208).

A borkészítéshez nagy szakértelem és megfelelő eszközök kellene. Előfordult, hogy a hozzáértő mesterembert egymáshoz küldözgették, ajánlgatták: „Jm oda kwlthem kédhez az En pyntheremett az szerszammal eggyetembe kywel az Bortt az söpröwl el szoktak vennj ” (210). A rossz bor ugyanis könnyen betegséget okozhat: „Mjys chjak aljgh wolthwnk azwthn hogj keg: el Jwthwnk, Mjnd penjgh wj borthol, Azerth Jo wolna keg: oborth Jnnja, Merth Mjys kenjebben wagjwnk azwthn hogj azth Jzok” – írja Batthyányné 1572-ben (249), illetve máshol „kegyelmed latassa megh potoljba ha talalnanak mwsketellert Jo volna .k. azzal Elnj mertt Netalantan az .k. betegsege az sawanjw Bortol Vagjon” (197).

Természetesen a leggondosabb munka mellett is előfordult, hogy a bor minősége elmaradt a szokásostól: „thowabba wettem es meg ertetem Az the k: leweleth meljben the k: azt Jrja nekem hog the k: posomba kel mennj es hog oth zegin Borokat Arwlnak hog the k: Adathnek eg altalag Borth, Azerth Jo wram es fjam thawalj Eztendeben Jgin zegin Borok thermettenek Jth Wjwar tharthomanban” (188).

A szőlőművelés elterjedése kapcsán már utaltam rá, hogy a bort nemcsak saját célra, hanem eladásra is termelték. Ebből a jövedelemből tudták fedezni a gazdaság egyéb kiadásait: „Toaba akartham oth Rohonczon ket hordó borth ky arultathnj miwel az zélet mieltethnem” (97), illetve „Jo wram es ffyam ez elewtis Egnehanzor Jrtam k: Az Borok arra felwl, hogh the k: nekem meg kwldeneje [...] Ennekem Nagh zwksegem wagion Rea, Jm mast Jsmege menj kelchegegem wagion szolgajmra es egjeb zwksegemre” (115).

4. A hétköznapi élet kisebb-nagyobb eseményeit megörökítő misszilisek kiváló forrásai a magyarországi gyümölcskultúra bemutatásának. Gyümölcsnevek, termesztési eljárások, fogyasztási szokások rajzolódnak ki a levelekből. Nyelvészeti, művelődéstörténeti érdekességekre bukkanhat az olvasó, miközben betekintést nyer a 16. század hétköznapijaiba.

A hivatkozott irodalom

- ÉGETŐ MELINDA 1993. Az alföldi szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Bp.
- KÁROLYI ÁRPÁD–SZALAY JÓZSEF 1882. Nádasy Tamás nádor családi levelezése. Bp.
- PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.) 1985. Magyarország története 1526–1686. Bp.
- RAPAICS RAYMUND 1932. A magyarság virágai. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp.
- RAPAICS RAYMUND 1940a. Magyar kertek. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- RAPAICS RAYMUND 1940b. A magyar gyümölcs. Bp.
- TAKÁTS SÁNDOR 1915–1917. Rajzok a török világból. 1–3. Bp.
- TERBE ERIKA 2010. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. Régi Magyar Levéltár 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.

TÓTH ETELKA

Muzsikálnak-e még -a végű szavaink?

A címben feltett kérdésre nagy mennyiségű nyelvi adatot vizsgálva először Papp Ferenc és kutatócsoportja adott objektív választ 1969-ben A magyar nyelv szóvégmutato szótárában [VégSz.], amelyben a magyar szavak szerkezetéről, építkezési szabályszerűségeiről akkortájt szokatlan rendben – jobbról balra – haladva kaphattunk információkat. Azóta természetessé vált, hogy a szótárakat számítógéppel szerkesztjük, és a szerkesztést sok (tíz)millió szövegszót tartalmazó, annotált korpuszok támogatják. Az a tergo se nagyon beszédtema manapság, talán mert az a szűkebb kutatói kör, amelynek szüksége van rá, pontosan tudja, milyen irányú és mélységű tudományos kérdésekre kaphat választ (vö. FARKAS 2009: Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. Bevezető – A felhasználás lehetőségeiről: 11–12). Emellett egy a tergo jegyzék elkészítése ma jóval kisebb nagyságrendű logisztikai és technikai feladat, mint négy-öt évtizeddel ezelőtt volt, már csak azért is, mert a létrehozásához nincs szükség több termet betöltő számítógépekre. Minden megy előre, küzdünk (és nem kevés sikerrel) a nyelvet egyre intelligensebben feldolgozó és modelláló programokért, élnek a beszéd felismerő és -szintetizáló programok, születőben van a meta-kommunikáció megfejtése és programozása.

Ezzel együtt azt gondolom, néha nem árt visszatekinteni. Az a munka, amelyet Papp Ferenc első kísérletként emleget a magyar szókincs lexikográfiai törzsanyagának adatbankszerű feldolgozására, ugyanakkor idős korára „csak” a számítógéppel alátámasztott hagyományos nyelvészeti kutatások egy korai megnyilvánulásának tekint (PAPP 2000: 14), sok finomságot és kutatásra érdemes témát rejtegethet az idők távlatában. A szótárban kódolt anyag alapját – mint köztudott – az 1959–62 között megjelent ÉrtSz. címszóállománya jelentette. Ha tehát a VégSz. adatait hasonló kategóriákban kódolva összevetjük olyan korpuszszal, amely későbbi nyelvvállapotot mutat, reprezentatív metszetekben kaphatunk képet a kitüntetett nyelvi jelenségek állapotáról, esetleges változásairól.

Egy korábbi előadásomban már bemutattam, hogy az elmúlt ötven év tükrében milyen tendencia érzékelhető a szóhosszúság alakulásában (TÓTH 2010). A vizsgálathoz szükséges adatokat olyan adatbázisból nyertem, amelyet három forrásból hoztunk létre.

Az első forrás a VégSz., amelynek elektronikusan rendelkezésünkre álló címszóállománya 58043 elemből áll, és amely – mivel a hétkötetes értelmező szótárunk szavait tartalmazza – lényegében az 1950-es évek végének (a 60-as évek elejének) nyelvvállapotát mutatja.

A második forrás a Magyar értelmező kéziszótár² [ÉKsz.²], amelynek címszóállományát (72553 szó) Pusztai Ferenc támogató beleegyezésével az MTA

Nyelvtudományi Intézete tette elérhetővé a készülő helyesírási szabályzat szerkesztői számára a szótárak összehangolása céljából. E munka alapjául az 1972-ben kiadott Magyar értelmező kéziszótár¹ szolgált, amelynek a szóanyaga a 90-es években kiadott szótárakkal (például: KISS GÁBOR–PUSZTAI FERENC 1999: Új szavak, új jelentések 1997-ből. Tinta Könyvkiadó, Bp.) bővült.

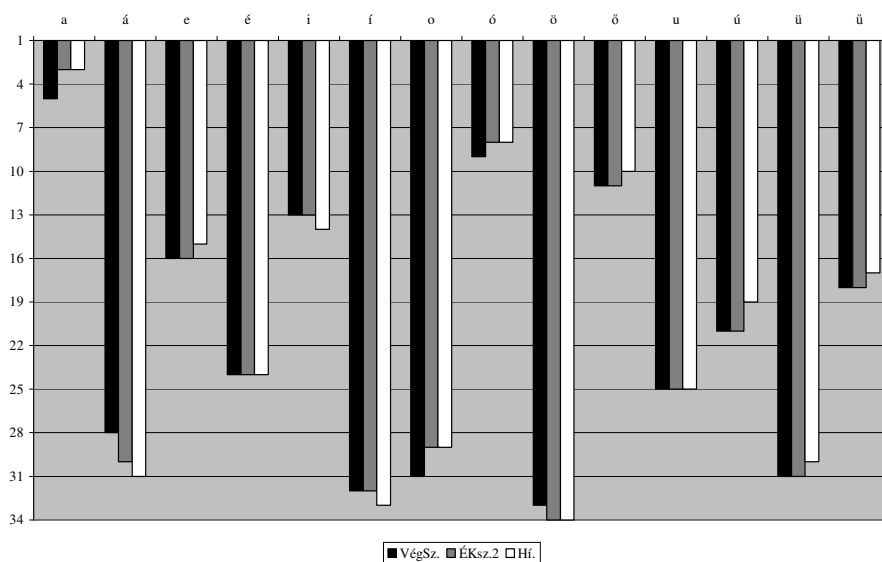
A harmadik forrás az a helyesírási szóanyag – 58825 címszó – [a továbbiakban: Hí.], amelynek alapja egyrészt a korábban nem szótározott szavakat nagy számban tartalmazó Magyar helyesírás - Diákszótár (TÓTH 2003); másrészt a Magyar helyesírási szótár megújítása érdekében Fábián Pál professzor úrral folytatott közös gyűjtésünk eredményeképpen kialakult szójegyzék, amelynek utolsó adatai (saját gyűjtéssel bővítve) 2008/09-ből származnak.

A fenti adatokból kiindulva a továbbiakban azt vizsgálom, hogy a szóvégmutató szótár alapfunkciója, tehát maga a szóvég, mutat-e változásokat a magánhangzóra végződő szavaink esetében. Példaként kiemelem az *-a-ra* végződő szavainkat, mivel ezek a VégSz. gyakorisági listájában az igen előkelő 5. helyet foglalták el. Az általam legfrissebbnek tekintett Hí.-forrásban azonban a 3. helyre kerültek (1. ábra). Ennek a változásnak felfedezése ösztönzött arra, hogy – egyelőre a felületi rétegekben maradva – áttekintsem, mi a helyzet a többi szóvégi magánhangzóval.

VégSz.			Hí.		
s	16,53%	9639	s	19,36%	11365
t	11,25%	6560	t	10,19%	5984
k	8,39%	4893	a	9,77%	5736
l	8,30%	4839	g	6,41%	3765
a	7,20%	4201	k	6,23%	3655
g	5,60%	3265	r	5,98%	3510
r	5,04%	2937	l	5,61%	3295
ó	4,93%	2876	ó	5,56%	3265

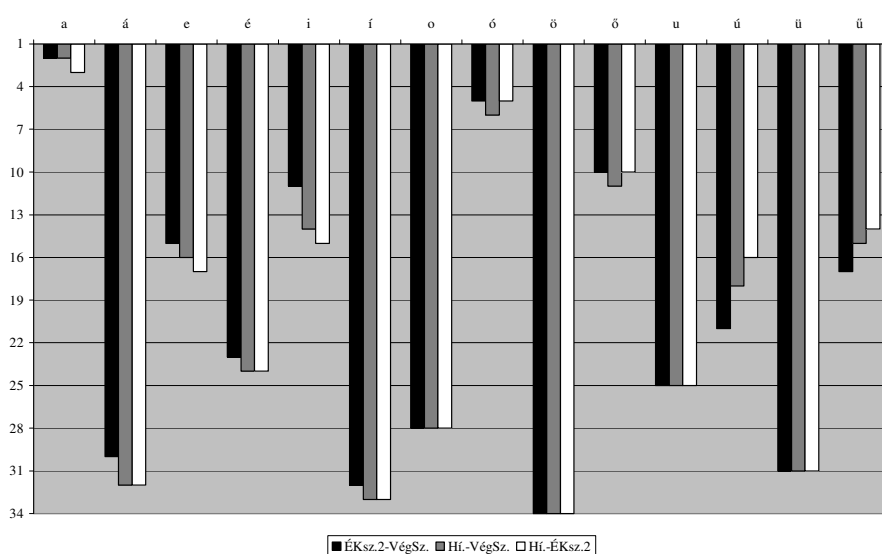
1. táblázat: Leggyakoribb végzódések

Az 1. diagram a három forrásra (VégSz., ÉKsz.², Hí.) kivetítve mutatja a magánhangzók pozícióját a szóvégi – teljes, tehát a mássalhangzók helyzetét is pozicionáló – gyakorisági listában. Látható, hogy az *-u* és az *-é* kivételével valamennyi magánhangzó státuszában vannak apró mozgások. Valamennyi forrásunkban legerősebb helyzetben vannak az *-a*-ra végződő szavak, amelyeknek a száma napjainkban is gyarapodik. Figyelemre méltó az *ó-o* helyzetének az erősödése az ÉKsz.² és a Hí. szóanyagában.

1. diagram: Szóvégi magánhangzók a korpuszban

A három forrás különbségmetszeteiből (2. diagram) az derül ki, hogy a ÉKsz.²-be és a Hí. szóanyagába újonnan bekerülő elemek között milyen irányúak a változások. Az *-a* státuszát illetően az ÉKsz.² és a VégSz., valamint a Hí. és a VégSz. metszetéből egyértelműen látszik a szógyarapodás, amely rövid távon – az ÉKsz.² és a Hí. összevetésében – kevésbé érvényesül. Állandóságot ebben a megközelítésben az egyébként gyakorinak legkevésbé sem számító *-u*, *-o*, *-ü* és *-ö* hangok mutatnak. Ilyen végződésűekből azonban igen kevés szó van a szótárakban.

2. diagram: Magánhangzóra végződő új szavak

A vizsgálat másik statisztikai aspektusa lehet annak feltérképezése, hogy az adatbázisunk egyes forrásaiban milyen arányban vannak jelen a végzódésekben a magánhangzók. Ha a 2–3–4. táblázat összesített eredményeit (Totál) nézzük – VégSz. 22,24%, ÉKsz.² 24,73%, Hí. 26,76% –, az látható, hogy – bár lassan, de mégis jól érzékelhetően – emelkedik a magánhangzóra végződő szavak száma. A folyamatban meghatározó szerepe van az *-a* végű szavaknak: VégSz. 7,25%, ÉKsz.² 8,41%, Hí. 10,11%. A táblázatok összevetése azonban részleteiben is a vokalizálódás felé mutat. A rövid mély magánhangzók aránya: VégSz. 7,48%, ÉKsz.² 8,72%, Hí. 10,42%. A hosszú mély magánhangzók aránya: VégSz. 5,52%, ÉKsz.² 5,96%, Hí. 6,86%. A rövid magas magánhangzók aránya: VégSz. 4,36%, ÉKsz.² 4,80%, Hí. 3,76% (egyedül ebben itt érzékelhető csökkenő tendencia). A hosszú magas magánhangzók aránya: VégSz. 4,89%, ÉKsz.² 5,25%, Hí. 5,72%.

Ezek a változások összhangban vannak azzal a korábbi állításunkkal, miszerint az elmúlt ötven év távlatában – főként a szaporodó összetételek miatt – nőtt a szótározásra érett szavak hosszúsága, és ezzel párhuzamosan nőtt a szavak szótagszáma is (TÓTH 2010). Jelen esetben a magánhangzók emelkedő aránya is egyértelműen bizonyítja ezt, hiszen minden egyes magánhangzó megjelenése a szóban újabb szótag születését eredményezi.

VégSz.		Rövid		Hosszú	Összesen
Mély	a	7,25%	á	0,04%	7,29%
	o	0,02%	ó	4,93%	4,96%
	u	0,21%	ú	0,55%	0,76%
Összesen		7,48%		5,52%	13,00%
Magas	e	1,67%	é	0,39%	2,07%
	i	2,65%	í	0,02%	2,66%
	ö	0,01%	ő	3,46%	3,46%
	ü	0,03%	ű	1,02%	1,05%
Összesen		4,36%		4,89%	9,25%
Totál		11,83%		10,41%	22,24%

2. táblázat: Szóvégi magánhangzók a VégSz.-ban

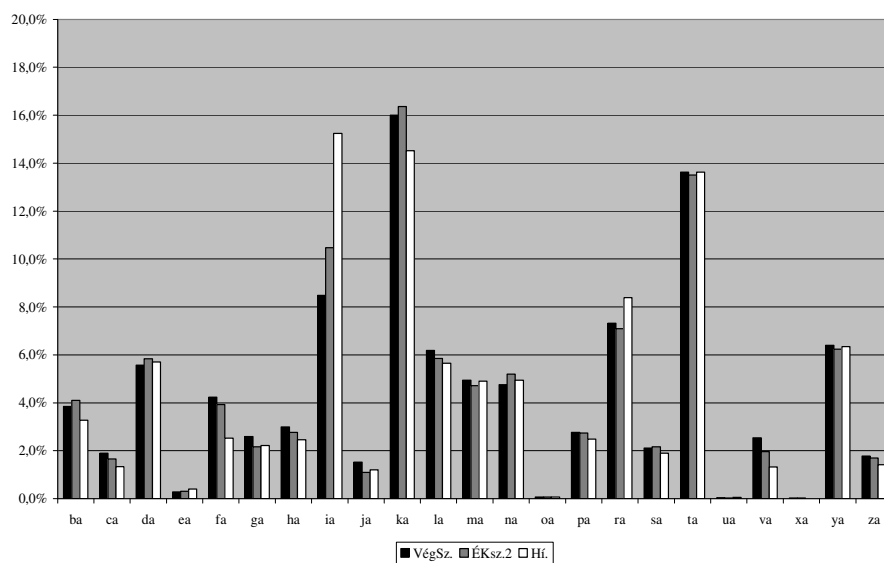
ÉKsz. ²		Rövid		Hosszú	Összesen
Mély	a	8,41%	á	0,04%	8,45%
	o	0,04%	ó	5,29%	5,34%
	u	0,27%	ú	0,62%	0,89%
Összesen		8,72%		5,96%	14,68%
Magas	e	1,73%	é	0,46%	2,19%
	i	3,04%	í	0,02%	3,05%
	ö	0,00%	ő	3,59%	3,60%
	ü	0,03%	ű	1,18%	1,21%
Összesen		4,80%		5,25%	10,05%
Totál		13,52%		11,21%	24,73%

3. táblázat: Szóvégi magánhangzók az ÉKsz.²-ben

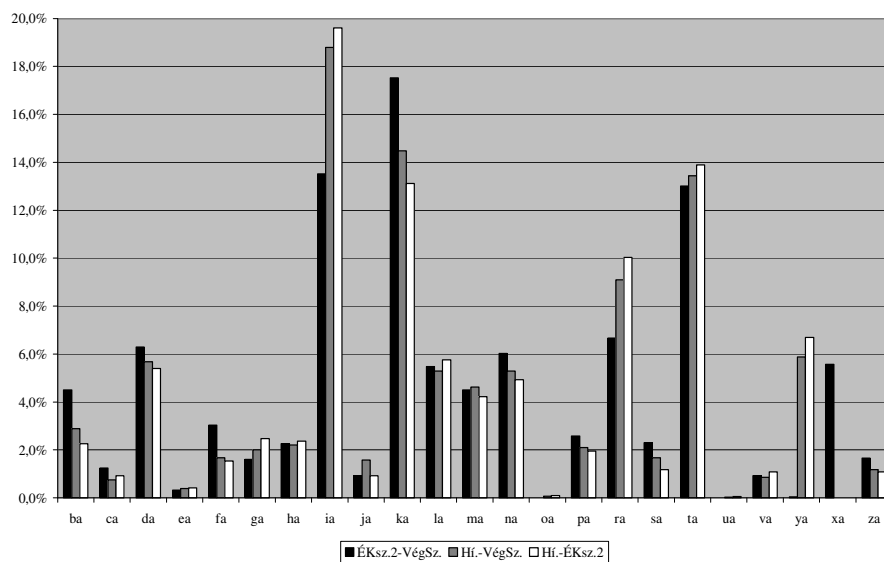
Hí.	Rövid		Hosszú		Összesen
Mély	a	10,11%	á	0,02%	10,13%
	o	0,05%	ó	5,75%	5,80%
	u	0,26%	ú	1,08%	1,34%
Összesen		10,42%		6,86%	17,28%
Magas	e	1,70%	é	0,41%	2,12%
	i	2,01%	í	0,01%	2,03%
	ö	0,00%	ő	3,72%	3,72%
	ü	0,04%	ű	1,58%	1,62%
Összesen		3,76%		5,72%	9,48%
Totál		14,18%		12,58%	26,76%

4. táblázat: Szóvégi magánhangzók a Hí.-ban

A folyamatban fajsúlyos szerephez jutnak az *-a* végű szavak. A továbbiakban azt mutatom be, milyen környezetben zajlanak ezek a változások. A 3. és a 4. diagramon az *-a* végű szavak digrammái láthatók a három forrásra kivetítve. A 4. diagram ugyanezt szemlélteti az új szavak vonatkozásában. Mindkét diagramon kiugróan magas a *-ka*, az *-ia* és a *-ta* végű szavak aránya. A legdinamikusabb változás a legújabb szavak esetében – az ÉKsz.² és a Hí. metszetében (4. diagram) – az *-ia* végűeknél figyelhető meg. Arra a kérdésre, hogy mi áll ennek a hátterében, a trigrammák adnak választ.

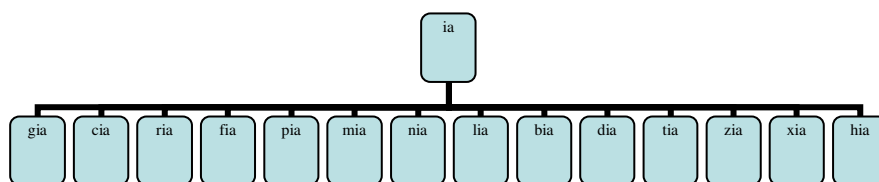
3. diagram: Az -a végű szavak digrammái

4. diagram: Az -a végű új szavak digrammái a források metszetében

Az 5. diagram új szavakra kivetített trigrammái között vezető helyet foglalnak el a *-gia* (98), *-cia* (80), *-ria* (48), *-fia* (35), *-pia* (33), *-mia* (32) végzések, amelyek – ha muzsikálni kezdenek – például a következő szavakban „zenélnek” a tergőben:

- *gia*: *andragógia*, *reklámpszichológia*, *kineziológia*, *humánökológia*, *gén-technológia*, *nanotechnológia*, *robottechnológia*, *hidrometeorológia*, *fémallergia*;
- *cia*: *sportdiplomácia*, *hitelgarancia*, *inkontinencia*, *telefonkonferencia*, *kulcskompetencia*, *mobilfrekvencia*;
- *ria*: *sikerszéria*, *csúcskategória*, *gömbszimmetria*, *spektrofotometria*;
- *fia*: *fonokardiográfia*, *mammográfia*, *komputertomográfia*, *lakásmaffia*;
- *pia*: *aromaterápia*, *zeneterápia*, *fényterápia*;
- *mia*: *citokémia*, *kristálykémia*, *borgasztronómia*.

5. diagram: Az *-a* végű új szavak trigrammái

A viszonylagos állandóságot mutató *-ta* végű szavaknál a leggyakoribb trigrammák a következők: *-sta* (76), például *daganatspecialista*, *levelezőlista*, *híváslista*, *posztkommunista*; *-tta* (29), például *koFFEintabletta*, *mosogatótabletta*, *festékkazetta*; *-nta* (28), például *szilikongyanta*, *hangminta*.

A példák alapján és a nyelvi adatok mélyebb ismeretében vitathatatlannak tűnik az összetételek dominanciája. Ezek az összetételek az *-a* végű szavak esetében gyakran keletkeznek egy-egy magyar szó és egy idegen (vagy még annak érzékelhető) szó kapcsolatából. A teljes példaanyagból az is látható, hogy vannak olyan, nyelvünkben egyébként régóta élő idegen eredetű szavak, amelyekre mint bázisra manapság nagy szócsaládok épülnek. Ilyen például a *technika*, amely mintegy 40 (korábbi szótárakban nem szereplő) szóban – többek között *uszoda-technika*, *biztonságtechnika*, *átviteltechnika*, *lézertechnika*, *árnyékolástechnika*, *kollázstechnika* – jelenik meg összetételi tagként, produktív utótagként növelve az *-a*-ban muzsikáló szóvégek családját.

Szakirodalom

FARKAS TAMÁS 2009. Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. <http://mek.oszk.hu/08900/08923/08923.pdf> (a letöltés dátuma: 2011. 03. 10.)

- PAPP FERENC 2000. A debreceni thészaurusz. *Linguistica. Series C. Relationes* 11. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- PAPP FERENC 1969. A magyar nyelv szóvégmútató szótára. [VégSz.] Akadémia Kiadó. Bp.
- PUSZTAI FERENC 2003. Magyar értelmézö kéziszótár² [ÉKsz.²]. Akadémiai Kiadó. Bp.
- TÓTH ETELKA 2003. Magyar helyesírás. Diákszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TÓTH ETELKA 2010. Nyelvi változások a szóvégmútató szótár tükrében [előadás]. MANYE XX. KLTE, Debrecen.

TÓTH VALÉRIA

Adalékok Árpád-kori személyneveink -ó/-ő képzőjéhez¹

1. Árpád-kori személyneveink morfológiai sajátosságai között a legfel-tűnőbbnek minden kétséget kizáróan a rajtuk lévő képzőelemek sokszínűségét tekinthetjük. Minthogy a személynévképzést a mai magyar nyelvben is a képzők gazdagsága jellemzi, a korai időszakok efféle jellegzetességén sincs mit csodálkoznunk. Az egyházi latin eredetű *Péter* alpnév 33 származéknevének rendszerbeli kérdéseit egy korábbi tanulmányomban részletesen bemutattam (TÓTH 2009), de hasonló viszonyokat tapasztalunk akkor is, ha belső keletkezésű vagy éppen alapnyelvi lexémából lett személynevek képzett származéknevei között vizsgálódunk. A *szem* testrésznévből alakult *Szem* alpnévnek például a következő származékaira akadhatunk rá az „Árpád-kori személynévtár”-ban (a névalakokat mai átírásban adom meg): *Szema, Szeme, Szemcs ~ Szemecs, Szemcse, Szemecsa, Szemcsi, Szemd ~ Szemed, Szemdi, Szemej, Szemi, Szemer, Szemes, Szemse, Szemeke, Szemekej, Szemő* (ÁSz. 696, 706–707, 843–846). Ráadásul – ahogyan azt a *Szemcs ~ Szemecs, Szemd ~ Szemed, Szemi ~ Szemej* névformák példája is mutatja –, nem csupán a képzők változatossága okozza az egyazon töre visszamenő személynév-variációk tekintélyes számát, hanem nagyban hozzájárul ehhez az is, hogy ugyanaz a képzőmorféma többféleképpen, az alapszó csonka vagy teljes tövéhez egyaránt kapcsolódhatott. A következőkben e gazdag személynévképző-állományból egyet, az -ó/-ő képzőt kiemelve azt igyekszem bemutatni, hogy e személynévképző-formáns miként válhatott a korszak személynévadásában oly elterjedté.

2. Aligha kétséges, hogy -ó/-ő névvégződésük azonossága ellenére a *Szabó* (1230: *Zobov*, ÁSz. 851), a *Tagadó* (1202–1203/1500 k.: *Togodou*, ÁSz. 739), a *Nemvaló* (1211: *Numuolou*, ÁSz. 586), a *Pető* (1256: *Petew*, ÁSz. 632), az előbb említett *Szemő* (1237: *Scemeu*, ÁSz. 696) vagy éppen a *Szoboszló* (1216/1397: *Zobozlov*, ÁSz. 852) személynevek nem azonos módon váltak az Árpád-kor személynévrendszerének részévé. A csokorból rögtön leválaszthatjuk az utóbbit, mivel a *Szoboszló* típusába tartozó személynevek -ó/-jának előzményeként álló -ov ~ -av ~ -ev képzőelem nem a magyar, hanem a szláv nyelvek morfológiájába tartozik, s az egybecsúsása a magyar -ó/-ő képzős személynevekkel pusztán hangtörténeti változások eredménye. Némely, az Árpád-kor okleveleiben előforduló e körbe tartozó adatról (pl. 1148/1253: *Bogoslav*, ÁSz. 135; 1229: *Ladyzlov*,

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ÁSz. 479; 1272: *Budyzlov*, ÁSz. 156; 1239: *Petruzlov*, ÁSz. 634–635; 1236/1258: *Wlchizlau*, ÁSz. 820; 1216/1397: *Zobozlov*, ÁSz. 852) nehéz is lenne eldönteni, hogy a magyar személynévállomány részeként szerepel-e az iratban, vagy szlávok által adott és viselt elnevezéssel van inkább dolgunk. Máskor viszont – akár ugyanezen személynévi alakok esetében is – a magyar nyelvre jellemző hangváltozások (pl. a vokalizáció, a monoftongizáció, a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása, a hangrendi kiegyenlítődés stb.) egyértelművé teszik az adatok magyar nyelvhez tartozását: +1209: *Berizlo* (ÁSz. 117), 1256/1572: *Boguzlo* (ÁSz. 135), 1292/1406: *Bodyzlo* (ÁSz. 156), 1228: *Latizlo* (ÁSz. 479), 1280: Nemel filius *Mirizlo* (ÁSz. 553), 1262: *Petrozlo* (ÁSz. 634–635), 1269: *Vulchislo* (ÁSz. 820), 1219/1550: *Zobozlo* (ÁSz. 852). (Az okleveles helynévi adatok magyar vagy más nyelvhez tartozásának megítélésében figyelembe vehető tényezőket KENYHERCZ RÓBERT foglalta össze nagy alaposággal, az általa kiemelték jó része a személynévi előfordulások nyelviségének meghatározásában is alkalmazható; 2011: 26–41.) Mivel tehát ezek a személynévek k ü l s ő n é v a l k o t á s , névátvétel révén váltak (ha egyáltalán) a magyar személynévrendszer részévé, a magyar -ó/-ő képzőt tárgyalva részletesebben nem is kell velük foglalkoznunk. Azt ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy e nevek nagy száma és az elsődleges -ov ~ -av ~ -ev végződésüknek a magyarban szokványos vokalizációs módosulása már önmagában véve is jelentősen megnövelte a korai ómagyar kor -ó/-ő végű személynéveinek arányát.

Az ilyen végződésű személynévek aztán egyidejűleg belső névalkotás: részben metonímia, részben morfológiai szerkesztés útján is növekedtek. A *Szabó* példázza a fenti listában a személynéveknek azt a már a korai ómagyar korban is adathozható kategóriáját, amit az egyszerűség kedvéért itt f o g l a l k o z á s - n é v i e l ő z m é n y r e visszavezethető nevekként említék, noha e lexémák a szó későbbi értelmében az Árpád-kor időszakában még nyilvánvalóan nem tekinthetők valódi foglalkozásneveknek, inkább valamiféle rendszeresen végzett tevékenységet kell mögöttük látnunk. A már ténylegesen foglalkozásnévi elemeknek tartható személynév-alakulatok a kései ómagyar korban, elsősorban a *dictus*-os nevek között (és bizonyos társadalmi rétegekben) tűnnek fel nagyobb arányban (lásd ehhez pl. BENKŐ 1949: 12, 21, FEHÉRTÓI 1979: 14–5, 23, 28–9), az Árpád-kori előfordulások ezeknek inkább csak valamiféle előfutárai lehetnek. Az azonban kétségtelen, hogy az alább elősorolt lexémák a későbbi foglalkozásnevekkel funkcionálisan és lexikális-morfológiai szempontból egyaránt igen szoros kapcsolatban vannak.

A folyamatos melléknévi igenévből jelentéstapadás útján keletkezett (vö. BERRÁR 1967: 331) és az e szemantikai mezőben legelterjedtebb (SZEGFÜ 1991: 247) -ó/-ő képzős foglalkozásnevek típusa majd igazán az Árpád-kor évszázadaiban túl válik személynévként (pontosabban családnévként) divatossá, és – KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára (1993), valamint az ez alapján készült névvégmutató (FARKAS 2009) alapján – a 14–17. század családnévállományában éri el a csúcspontját. Az Árpád-kor időszakában a személynévek e típusát gazdagíthatják

esetleg a következő névformák: *Csapó* (1213: *Chopov*, ÁSz. 203), *Látó* (1211: *Latou*, ÁSz. 483), *Nyúzó* (1211: *Niuizou* [*Nuhzou*], ÁSz. 585); *Szegő* (1282: *Zegew*, ÁSz. 843), *Égető* (1211: *Egueteu*, ÁSz. 271), *Leső* (1219/1276: *Lessev*, ÁSz. 490), *Őrző* (1219: *Erizeu*, ÁSz. 289), de talán a *Fogó* (1138/1329: *Fugou*, ÁSz. 318) vagy az *Öklelő* (1282: *Mychaele dicto Vkleleu*, ÁSz. 776) is ide sorolható. (A személynevek által közvetített foglalkozásnévi tartalomhoz lásd KÁZMÉR 1993 megfelelő névcikkeinek magyarázatát.) E személynevek létrejötte sem az *-ó/-ő* képzőnek köszönhető tehát, hiszen ez a formáns valójában csupán a személynevek alapjául szolgáló *csapó*, *nyúzó*, *égető*, *leső* stb. foglalkozásneveket teremtette meg. Az alábbiakban következő személynév-alakulási folyamatokat ezzel szemben viszont már egyértelműen a morfológiai, a képzéssel történő névalkotás típusaiként tarthatjuk számon.

A folyamatos melléknévi igenév képzőjének ősi eredetét a nyelvtörténeti szakirodalom egybehangzóan vallja (vö. pl. D. BARTHA 1958: 96, BERRÁR 1967: 333, SÁROSI 2003: 149), s többféle uráli-finnugor előzményre vezeti vissza: egyrészt az ősi **k*, másrészt a **p* képzőre (a fentiekén túl lásd még ehhez HAJDÚ 1973: 146 is). Az ősmagyar kor elején az igenévképzők még ebben az elsődleges alakjukban szerepelhettek, de az ősmagyar kor első felében lezajlott spirantizációs folyamatok következtében *-γ*, illetőleg *-β* alakúvá lettek. A spiránsos alakok egészen a korai ómagyar korig eljutottak, amit például az alábbi, korai nyelvemlékes adatok is jeleznek: Konst. *εζέλεχ*, VA. *σάμταγ*, TA. *meneh*, *azah*; illetve HB. *uolov*, *iarov*, *keferuv* stb. (A. JÁSZÓ 1991: 321). A szóvégi spiráns vokalizációjával diftongusos forma jött létre, majd a diftongus monoftongizációjával nyerték el az ide tartozó szóalakok a későbbi-mai formájukat (a változáshoz lásd i. m. 323, illetőleg SÁROSI 2003: 143). Az ómagyar kor elején a különböző hangalaki változatot képviselő alakok (a spiránsos, illetőleg a diftongusos vagy a monoftongusos formák) egymás mellett éltek, de arányuk fokozatosan eltolódott a másodlagos alakok irányába (A. JÁSZÓ 1991: 322).

Azt, hogy a folyamatos melléknévi igenév *-ó/-ő* képzője nemcsak áttételesen (azaz a foglalkozásnévi lexémákon keresztül), hanem közvetlenül is kivette a részét a személynévképzésből, a *Szerető* (1198: *Iacow cum uxore sua Scereteu*, ÁSz. 698) 'kedves, szeretetreméltó', az egyazon oklevélben előkerülő *Mondó* és a *Tagadó* (1202–1203/1500 k.: *In villa Felquer ... Nomina iobagionum: Mondou cum duobus, Togodou cum duobus*, ÁSz. 567), a *Kapó* (1275: *Kapou*, ÁSz. 445) vagy éppen az egykor óvónévként funkcionáló *Nemvaló* (1211: *Numuolou*, ÁSz. 586) mutatják, amelyek tehát már ténylegesen személynévképzés eredményeként jöttek létre.

Az igenévképző (akár közvetlenül vett részt a névalkotásban, akár áttételesen) a személynévi származékokban is többféle hangtani stádiumban élhetett egyidejűleg, erre utalhatnak az olyan eltérő lejegyzésű névalakok, mint pl. 1237: *Tekero* ~ *Tekerov* (ÁSz. 743), 1230: *Zobov* ~ 1270: *Zobou* ~ 1280: *Zoboo* (ÁSz. 852) stb.

Az *-ó/-ő* képzőmorféma emellett más szerepben: *k i c s i n y í t ő k é p - z ő k é n t* is funkcionált az ős- és a korai ómagyar korban. Az ősi egyelemű kicsinyítő képzők között a következő elemeket tartja számon a nyelvtörténeti szakirodalom: *-a/-e, -d, -n ~ -ny, -ó/-ő, -r, -s* (SZEGFŰ 1991: 207). Közszavakon az *-ó/-ő* ritkán található meg: *háló, mogyoró, vessző, szellő* (i. m. 249–250), ami produktivitásának korai elhomályosulását jelzi. A korai ómagyar kor végére ebben a szerepében már biztosan elavult (i. m. 242). A képző hangalakja és változási folyamatai teljesen egybeesnek a folyamatos melléknévi igenév képzőjének történetével: az ősmagyar kor kezdetén – feltehető nyelvtérületi különbségeket tükrözve – β (< ugor **m, *p*) vagy γ (< ugor **k, *ŋ*) alakú lehetett (D. BARTHA 1958: 111, SZEGFŰ 1991: 204; MELICH a két lehetőség közül inkább az utóbbit valószínűsítette, 1914: 19, 20), ami aztán vokalizáció és monoftongizáció révén módosult. A képzőelem történetileg egybeesik továbbá az *-ó/-ő ~ -ú/-ű*, vagyis a *kezű, lábú* szerkezetekben előforduló melléknévképzővel is (D. BARTHA 1958: 110–111, SÁROSI 2003: 143, 148).

Ezt az *-ó/-ő* kicsinyítő képzőt véli felfedezni BERRÁR JOLÁN nemcsak az *apó* típusú közszavak, hanem a *Pető*-féle személynevek névtestében is (1967: 331). Az újabb összefoglalások a képző funkciója kapcsán ugyanakkor némileg árnyaltabban fogalmazznak (vö. pl. SZEGFŰ 1991: 250). Arra e rövidke írás keretei között nyilvánvalóan nincs mód kitérni, hogy a *Szemő, Pető* névformák képzőjének ténylegesen kicsinyítő-becéző szerepet (azaz egyfajta affektív viszony kifejezését) kell-e tulajdonítanunk, vagy e morféma egyedüli funkciója csupán az általánosabb személynévképzés, az azonban e nélkül is teljesen egyértelmű, hogy az ilyen személynévi származékok kétféle alapszóból jöhettek létre. Míg a *Szemő* (1237: *Scemeu*, ÁSz. 696), *Magó* (1325: *Magou*, A. 2: 233), *Botó* (1232/1347: *Bothou*, ÁSz. 149) alakok alapszava magyar közszó (vagy belőle lett személynév; vö. 1211: *Zem*, ÁSz. 843, 1229: *Mag*, ÁSz. 506, 1138/1329: *Both*, ÁSz. 146 személynevek), a *Pető* (1251/1270>1375: *Petew*, ÁSz. 632; vö. *Petrus*), *Sebő* (1211: *Sebeh*, ÁSz. 701; vö. *Sebastian*), *Demő* (1211: *Demeu*, ÁSz. 242; vö. *Demetrius*), *Benő* (1211: *Beneh*, ÁSz. 111; vö. *Benedictus*), *Dezső* (+1275/XIV.: *Desew*, ÁSz. 245; vö. *Desiderius*), *Jákó* (1244/1346: *Jakou*, ÁSz. 401; vö. *Jacobus*), *Mikó* (1212: *Mikov*, ÁSz. 545; vö. *Nicolaus*), *Mató* (1211: *Matou*, ÁSz. 530; vö. *Matheus*) származékokban a képző valamely egyházi latin eredetű személynév csonkított tövéhez járult. Az e sorban előkerülő *Sebeh* (1211, ÁSz. 701), *Petheh* (1211, ÁSz. 628), *Demeh* (1211, ÁSz. 240), *Beneh* (1211, ÁSz. 111) személynévi említések esetleg a képző korábbi spiránsos formáját, s a nevek *Sebey, Petey, Demey, Beney* hangalakját dokumentálhatják. Az esetleges spiránsos hangzás lehetőségét A. JÁSZÓ ANNA is felvetette az igenévi eredetű személynevek egyik-másika kapcsán: 1138/1329: *Egíríh*, [1131–1141]; *Weteh*, VárReg.: *Numuolohod* (1991: 323), illetve megemlítette ezt a lehetőséget a VárReg. „*Judice Bedech*” adatával összefüggésben MELICH JÁNOS is (1912: 19). Ez a lehetőség még akkor is mindenképpen megfontolandó, ha néhány esetben a *h* jelölés a nevek végén pusztán írássajátosság is lehet (talán erről lehet inkább

szó a következő adatban: 1211: *Peteh*, tekintve, hogy a mellette álló *Nemél* személynév végén is ott találjuk a *h* jelet: *Nemelh*, ÁSz. 628), s maga a személynév ilyen formán nem az *-ó/-ő* képzőt (vagy annak előzményalakját) tartalmazza, hanem az *-e* személynévképzőt: *Sebe*, *Pete*.

3. Az Árpád-kori személynévállomány *-ó/-ő* képzős származékainak viszonylagos gazdagsága mögött részben tehát az a tényező áll, hogy a személynévekben e poliszém képző elsődlegesen többféle funkciója szerencsésen találkozott, s belőlük elvonódhatott egy másodlagos (általánosabb) személynévképzői szerep is. Azt a tanulságot, hogy az e képzőelemmel álló személynévi származékok jelentékeny szeletét képviselik a korszak személynévkincsének, nemcsak az ÁSz. névcikkeit és névvégmutatóját böngészve vonhatjuk le, hanem elég ehhez csupán egy 1275-ös datálású oklevélrészlet személynévlistájára rápillantanunk. Ebben a szövegdarabban egy bizonyos Alexander nyolc szerviense közül öten *-ó/-ő* képzős (vagy legalábbis ilyen végű) személynévet viselnek: Alexander, Iwan, *Leseu*, *Kopou*, *Nuzou*, *Nurcheu*, *Lukeu* et Tuzon (ÁSz. 589).

Az *-ó/-ő* személynévképző formáns hosszan elhúzódó produktivitását pedig az jelzi, hogy más képzőelemekkel összekapcsolódva, *-kó/-kő*, *-csó/-cső*, *-só/-ső* összetett képzőként is nagyszámú személynévi származékot hozott létre, részben az ómagyar kor időszakában, részben azon túl adathozhatóan: pl. a *Benkő* (1211: *Bencheu*, ÁSz. 110), *Jankó* (1277/1278/1290: *Janko*, ÁSz. 404), *Jakcsó* (1449: *Jakcho*, KÁZMÉR 1993: 508), *Palcsó* (1672: *Palcso*, KÁZMÉR 1993: 814), *Jaksó* (1681: *Jaxo*, KÁZMÉR 1993: 509) stb. alakulatokban.

A hivatkozott irodalom

- A. = NAGY IMRE szerk. *Anjoukori okmánytár I–VI*. Budapest, 1878–1891.
 ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár. Akadémiai Kiadó, Bp.
 D. BARTHA KATALIN 1958. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Bp.
 BENKŐ LORÁND 1949. A régi magyar személynévadás. Kelet-Európai Tudományos Intézet, Bp.
 BERRÁR JOLÁN 1967. A képzett szavak. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Bp. 316–33.
 FARKAS TAMÁS szerk. 2009. Régi magyar családnevek névvégmutató szótára (XIV–XVII. század). ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
 FEHÉRTÓI KATALIN 1969. A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Nyelvtudományi Értekezések 68. Akadémiai Kiadó, Bp.
 HAJDÚ PÉTER 1973. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Bp.

- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 319–52.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. Régi magyar családnevek szótára. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- KENYHERCZ RÓBERT 2011. A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban (A helynevek hangtörténeti forrásértéke). PhD-értekezés. Kézirat. Debrecen.
- MELICH JÁNOS 1914. Keresztneveinkről. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 15. Bp.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Az ősmagyar kor. Morfématörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp. 129–72.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 188–258.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. Magyar Nyelvjárások 47 (2009): 43–59.

TVERDOTA GYÖRGY

La Patrouille de Sándor Márai dans l'Empire du Soleil couchant

Publié en 1936 sous le titre *La Patrouille dans l'Empire du Soleil couchant*,¹ le récit de voyage de Sándor Márai s'intègre dans deux paradigmes. D'une part, le livre fait partie d'une série d'ouvrages sur les déplacements de l'auteur, déplacements librement décidés ou effectués sous la contrainte. Le premier de cette série, *A la trace des Dieux*, est ce que l'auteur a appelé le roman d'un voyage au Proche Orient; il a été publié en 1927; le dernier, *Paix à Ithaque* (1952), est également son premier roman écrit après son émigration; il est consacré à la figure emblématique et mythique du voyageur éternel, Ulysse.² Par ailleurs, le journal intime de Márai contient d'abondants renseignements sur son exil, sur son départ, d'abord pour l'Italie, ensuite pour les États-Unis, ainsi que sur ses voyages „intermédiaires”. Le second volume de son célèbre livre, *Les Confessions d'un bourgeois*,³ peut être également lu comme un récit de voyage en Allemagne, en France et en Italie. Un des mots-clés de l'entrée „Márai” dans une encyclopédie devrait être „globe-trotter”, „voyageiste”, voyageur professionnel.

Mais *La Patrouille* s'inscrit également dans le paradigme des récits de voyage publiés par de jeunes intellectuels hongrois au milieu des années trente : *Passage à Douvres* de László Cs. Szabó, *Suomi, le pays du silence* de János Kodolányi, *Un voyage à Prague* de Lajos Gogolák, *Aux confins de deux mondes* de László Makkai, *Voyage sentimental* de Ferenc Fejtő, *La Russie* de Gyula Illyés, *Mille kilomètres sur la terre de la Russie* de Lajos Nagy, *Hongrois en Roumanie* de László Németh. Ajoutons à cette liste deux romans d'Antal Szerb *Le Voyageur au clair de lune* et *La légende de Pendragon*, ainsi que *La Pluie de Paris* d'András Hevesi.⁴ Ce riche répertoire en dit long sur la volonté des jeunes

¹ MÁRAI SÁNDOR 1936. Napnyugati órjárat. Révai, Bp. – Az idézetek a Helikon Kiadó gondozásában 2004-ben megjelent kiadásból származnak.

² MÁRAI SÁNDOR 1927. Istenek nyomában, Pantheon, Bp.; MÁRAI SÁNDOR 1952. Béke Ithakában, Lincolns-Prager, Londres.

³ MÁRAI SÁNDOR 1934. *Egy polgár vallomásai*, Pantheon, Bp.

⁴ Cs. SZABÓ LÁSZLÓ 1937. Doveri átkelés. Nyugateurópai helyzetkép. Cserépfalvi, Bp.; KODOLÁNYI JÁNOS 1937. Suomi, a csend országa. Cserépfalvi, Bp.; MAKKAI LÁSZLÓ 1935. Két világ határán (Havasalföldi városok éskolostorok). Minerva, Kolozsvár; FEJTŐ FERENC 1937. Érzelmes utazás. Pantheon, Bp.; ILLYÉS GYULA 1934. Oroszország. Nyugat, Bp.; NAGY LAJOS 1989. Tízezer kilométer Szovjetország földjén. Szépirodalmi, Bp.; NÉMETH LÁSZLÓ 1935. Magyarok Romániában. Tanú, 1935/3–4: 113–82.; SZERB ANTAL 1937. Utas és a holdvilág. Révai, Bp.; SZERB ANTAL 1934. Pendragon-legenda. Franklin, Bp.; HEVESI ANDRÁS 1936. Párisi eső. Cserépfalvi, Bp.

écrivains de l'époque de proposer, après la période d'isolement qu'a connue la Hongrie après la première guerre mondiale, quelques orientations dans le nouveau contexte européen. Les itinéraires choisis par nos auteurs sont tout aussi significatifs: certains se rendent chez nos voisins d'Europe Centrale: Fejtő visite la Croatie, le pays d'origine de ses ancêtres, Gogolák se rend à Prague, László Németh en Roumanie, Gyula Illyés et Lajos Nagy, liés au mouvement ouvrier, en Union Soviétique, terre promise de l'idéologie communiste. Kodolányi, captivé par le mythe finno-ougrien et par le prestige des pays nordiques, parcourt la Finlande. Attachés à la culture occidentale, Cs. Szabó, Szerb, Hevesi s'intéressent à „l'Empire du Soleil couchant”. Márai appartient à ce dernier groupe.

Son choix – Vienne, Paris et Londres, trois grandes métropoles, trois centres culturels de l'Europe occidentale – s'oppose, ne serait-ce que géographiquement parlant, à celui de László Németh qui scrute la mentalité, la culture et les attitudes des peuples vivant aux confins de la culture européenne. Németh et Márai, ces deux figures représentatives de l'époque, se conforment aux règles du genre, s'attardent sur les préparatifs de voyage et sur certaines étapes de leur parcours. Németh, par exemple, réserve une place importante au passage en bateau sur le Danube entre Budapest et Ghiurgiu. Márai, lui, invite le lecteur à l'accompagner dans son compartiment de chemin de fer entre la capitale hongroise et française, puis à bord du ferry entre Calais et Douvres.

Chez Márai, les détails prennent souvent une place démesurée. Ainsi, son hésitation à entreprendre le voyage ne mérite pas ce long exposé des motifs qui occupe les premières pages du livre. Son attitude rappelle un peu l'aventure du prince Des Esseintes, héros du roman de Huysmans qui, au lieu de partir pour l'Angleterre, se contente de passer une soirée dans un restaurant anglais de la rue de Rivoli... Cette perplexité de l'auteur suggère l'idée que chez Márai le sujet n'est souvent qu'un prétexte qui lui permet de partager ses réflexions avec son lecteur. Cette relation asymétrique entre le sujet et les réflexions de l'auteur confère à *La Patrouille dans l'Empire du Soleil couchant* le caractère d'un journal intime, et anticipe, à beaucoup d'égards, les meilleurs oeuvres de Márai, en particulier son volumineux *Journal* rédigé au cours des décennies de son émigration.⁵

C'est que, pris en lui-même, le sujet est plutôt mince et le voyage de l'auteur, en septembre 1935, à Paris et à Londres, nous paraît assez insignifiant. Márai commence par nous informer qu'il n'a pas quitté la Hongrie depuis deux ans. Est-ce si extraordinaire? se demande le lecteur. N'est-il pas exagéré d'attribuer à cet „immobilisme” un certain engourdissement de son esprit? Soit dit en passant, cette affirmation n'est valable que si on ne compte pas Vienne

⁵ MÁRAI SÁNDOR. 2006. A teljes napló (1943–44., 1945). Helikon, Bp.; MÁRAI SÁNDOR. 2007. A teljes napló (1946., 1947). Helikon, Bp.; MÁRAI SÁNDOR. 2008. A teljes napló (1948., 1949). Helikon, Bp.; MÁRAI SÁNDOR. 2009. A teljes napló (1950–1951., 1952–1953.). Helikon, Bp.; MÁRAI SÁNDOR. 2010. A teljes napló (1954–56). Helikon, Bp.

parmi les villes étrangères: en effet, l'année précédente, le narrateur a passé les derniers jours du Carnaval dans la capitale autrichienne. De plus, ce n'est pas la première fois que Márai s'apprête à visiter Paris, dans les années vingt. Il y a vécu pendant six ans et il a fait de longs séjours à Londres. Ce n'est donc pas en touriste qu'il va entreprendre ce voyage qui n'est pas davantage un voyage d'études: pèlerin nostalgique, Márai revisite les lieux de sa vie passée. Il connaît bien les civilisations des pays et des villes où il compte se rendre, il ne va pas nous inviter à découvrir avec lui Notre Dame de Paris ou la place Trafalgar. Mais alors quel est le but de cette excursion gratuite?

A première vue, l'objectif de l'auteur nous paraît assez dérisoire. Márai visite les lieux de sa jeunesse pour prendre congé de ces villes, y compris Vienne, où, cette fois-ci, il ne fait qu'une courte escale. Hanté par un mauvais pressentiment, le voyageur craint de rester coupé pour longtemps de cette partie de l'Europe: exilé dans la *provincia*, il entend profiter de cette ultime occasion pour revoir Vienne, Paris et Londres, les centres culturels de l'Empire. Mais pourquoi une telle coupure devrait-elle survenir entre les provinces orientales et les centres occidentaux? C'est la guerre mondiale que redoute l'auteur: il lui semble qu'elle va éclater, ou si ce n'est pas le cas, ce sont les tensions entre les puissances du vieux continent qui empêcheront le libre déplacement des hommes d'esprit européens.

On aurait tort d'ironiser sur cette peur sous prétexte que la guerre n'a éclaté que 4 ou 5 ans plus tard. Certes, ce n'est pas la réalité brute qui justifie la visite d'adieux de l'auteur, „seulement” son propre état psychologique, son hypersensibilité, ou si on veut, son complexe de guerre. Mais n'oublions pas que l'objet de sa crainte, la dévastation de l'Europe, a bien eu lieu. Il ne s'agit pas seulement des ravages de la guerre, mais aussi des dégâts provoqués par les décennies de la guerre froide. Il est vrai qu'au lieu de rester définitivement dans son propre pays, Márai a choisi l'autre chemin, la vie de l'émigré. Mais à la suite de cette décision, le rideau de fer qui s'est abattu entre les pays occidentaux et le camp socialiste l'a exclu de la vie de son propre pays. On pourrait dire, sans exagération, que si on considère la Seconde Guerre mondiale comme la tragédie de l'Europe, *La Patrouille dans l'Empire du Soleil couchant* en est la répétition générale.

Le conflit, sujet de l'inquiétude de Márai, était l'expédition militaire de l'armée de Mussolini contre l'Abyssinie, expédition dont la date coïncidait avec celle du voyage occidental de l'écrivain. Celui-ci supposait que la réaction militaire de la France et de la Grande Bretagne à cette aventure de l'Italie fasciste, provoquerait l'éclatement de la guerre mondiale. Il savait bien que l'absence d'une telle intervention ne signifiait, pas la paix entre les forces ennemies. Le spectaculaire réarmement de la Grande Bretagne n'avait pas échappé au regard de ce journaliste avisé. Si on peut voir dans sa visite d'adieux une réaction hystérique, une réponse anticipée, on ne peut pas nier le bien-fondé de son pressentiment. C'est l'image de cette paix armée qui accompagne le

voyageur de Budapest à Londres: „sentinelles armées, employés en uniforme encombrant le champ de vision du voyageur, écrit-il, „la surveillance est redoublée, on respire l’angoisse. Le contrôle militaire pèse sur le luxe de la culture, la paix survit artificiellement. On voyage paisiblement parmi les baïonnettes.”⁶

Márai n’ignore pas que ses sombres pressentiments dominent sa disposition d’esprit pendant l’écriture du récit de voyage. Aussi, pour charpenter intellectuellement sa *Patrouille dans l’Empire du Soleil couchant*, ajoute-t-il une nouvelle dimension à sa panoplie, celle de la morphologie culturelle. Harcelé par l’idée de l’irréversible décadence du monde qui lui est cher, victime, en quelque sorte, d’idéologies, voire de prophéties parfois hasardeuses; sur la disparition de la culture européenne, il est particulièrement sensible aux philosophies de la crise.

Parmi ces idéologies, c’est celle développée par Oswald Spengler dans *Déclin de l’Occident*, qui a exercé l’influence la plus profonde et la plus durable sur la pensée de Márai. Après l’avoir lu une première fois au début des années vingt, il l’a repris peu avant son voyage de 1935: „Je vais donc revoir l’Empire du Soleil couchant – écrit-il au début de son livre –... et je tenterai de faire le diagnostic de ce malade. Car, l’Empire est malade: certains n’hésitent pas à le proclamer au cours de conférences tonitruantes. Pour ma part, j’ai relu l’oeuvre de Spengler, qui m’a permis de dégager les principaux symptômes de la maladie de l’Europe. Ce livre est beaucoup plus d’actualité aujourd’hui qu’il ne l’était il y a dix ans. Impossible de nier le bien fondé de ses conclusions. J’assisterai, au cours de mon voyage, aux derniers jours de la civilisation de l’Europe occidentale. Certes, au sens spenglerien, cette agonie peut se prolonger pendant un, voire deux siècles, la précision chronologique n’est pas la principale qualité des spécialistes de la morphologie culturelle.”⁷

La dernière phrase de cette citation signale en même la contradiction fondamentale de l’entreprise de Márai. Si le crépuscule de l’Occident peut se prolonger pendant des siècles, quelques semaines de vacances ne sauraient suffire pour en prendre conscience. C’est la perspective temporelle qui manque dans le récit. Le temps présent, seul, ne permet pas d’accéder aux symptômes de la crise. La constatation du crépuscule culturel exige une rétrospection de longue durée. Spengler jongle dans son kaléidoscope, avec les siècles, parfois avec les millénaires.

Par ailleurs, la topographie symbolique de Márai nous semble contestable. La Hongrie, Budapest n’appartiennent-ils pas au „cercle culturel” de l’Occident? Faut-il quitter son pays, sa ville pour déceler les signes distinctifs d’une civilisation? Est-ce que l’introspection de l’auteur, lui-même „Occidental civilisé” ne constitue-t-elle pas le meilleur moyen pour analyser la décadence de la culture de l’Ouest? L’analyse de la crise ne nécessite aucun voyage.

⁶ MÁRAI SÁNDOR 2004. Napnyugati őrzárak. Egy utazás regénye. Helikon, Bp. 24.

⁷ Uo. 11–2.

L'introduction de certains couples d'opposés, celui, par exemple, du „centre” et de „la périphérie” (le point de vue du centre serait alors étranger à celui de la périphérie) pourrait apporter un nouvel éclairage au problème. Mais Márai, lui-même ne se réfère nulle part à ce type de distanciation.

Malgré ces objections possibles, l'entreprise de Márai paraît justifiée. Cette crise personnelle, nationale, sociale, économique psychologique ou intellectuelle, très répandue à cette époque, même si elle n'est pas mise en perspective, est quand même attribuable à la crise générale. *La Patrouille dans l'Empire du Soleil couchant* est le cadre d'une criséologie personnelle. S'il y a crise, même si elle n'est que temporaire, de minime importance et localement limitée, il est très facile de la ramener à la formule spenglerienne. C'est ce type de glissement que Márai commet, avec insistance, dans son livre.

Lorsque son train, après Belfort, prend une allure „folle”, soit 122 kilomètres à l'heure, le voyageur impressionné évoque la fameuse „panique du temps” de Spengler: contrairement au Grec de l'Antiquité, l'homme occidental serait l'esclave du temps, du „court terme”. Les minutes et les secondes jouent un rôle de plus en plus important dans sa vie. Heureusement pour lui, Márai rencontre dans son wagon un jeune Français, champion cycliste ou pilote de course, chasseur de records, ce qui lui fournit l'occasion de dénoncer la „manie de la vitesse”, un des symptômes les plus spectaculaires de la crise de l'Occident.

La brièveté de notre propre vie nous empêche d'éprouver directement les grands changements métahistoriques responsables du clivage entre les divers centres culturels; en revanche, elle permet de confronter les souvenirs de nos années passées à notre expérience actuelle. C'est à la faveur d'une telle confrontation du passé et du présent que Márai procède à l'analyse de la crise de l'Occident. Il est pressé, ses vacances ne durent que six semaines, le temps lui manque pour attendre l'accumulation lente et spontanée des preuves, témoignages de la décadence. Il accélère donc la marche du temps en grossissant les petits faits de la vie quotidienne dans lesquelles il voit l'illustration de sa conviction criséologique.

L'évocation de son dernier séjour dans la capitale autrichienne lors de son passage au Westbahnhof de Vienne n'est pas dépourvue de signification. En se rendant auprès de la branche viennoise de sa famille, il se replonge dans sa jeunesse, revit les dernières années de la monarchie austro-hongroise et s'étend sur les changements survenus depuis cette époque lointaine. Il n'en va pas différemment lors de ses retrouvailles avec Paris. En visitant le quartier où il a vécu treize ans plus tôt, il constate (mais peut-être exagère-t-il ?) que „le „style” des cafés, des restaurants et des appartements s'est transformé au point d'être méconnaissable. On construit des maisons étranges, modernes. Tout est neuf, la peinture est fraîche, tout est transitoire, éphémère, construit pour ne durer que quelques minutes! Qu'est-ce qui s'est passé? Tout file à toute vitesse, tout tremble. Paris n'a pas autant changé entre 1820 et 1920 qu'au cours des quinze dernières années.”

Il n'approuve pas ces changements qu'il considère comme autant de preuves de la dégradation générale de la qualité de vie: vitesse, mode, manie du tango, amusements et attitudes des petits bourgeois et des prolétaires le rebutent. En ce qui concerne ce dernier point, c'est l'influence d'Ortega y Gasset, l'idée de la révolte des masses, symptôme de la décadence, qui vient rejoindre celle de Spengler. Toute innovation est suspecte aux yeux de Márai. Il n'apprécie que ce qui a gardé son ancien visage, sa saveur d'autrefois (comme les vins français, entre autres son vin de Bourgogne préféré). Cette prise de position est très proche du conservatisme des défenseurs des valeurs culturelles, pourfendeurs de la barbarie de la civilisation moderne, comme Babits, Kosztolányi ou Krúdy. Il rencontre, mais dans une moindre mesure, de semblables phénomènes en Angleterre. Cette impression s'explique peut-être par le fait que Márai connaît moins bien la Grande Bretagne que Vienne, la ville de son adolescence, ou Paris, la ville de sa jeunesse. Il retient ce qui diffère plutôt que ce qui ressemble à son expérience continentale. Par ailleurs, ce qui est en cause, c'est la légendaire incompréhension des insulaires, plutôt conservateurs, à l'égard de la mentalité des continentaux. Pour Márai, les Anglais respectent des valeurs que les Français, les Italiens, les Allemands et les Hongrois sont prêts à abandonner. Les pages consacrées à son séjour à Londres, tiennent plutôt de la sociographie des us et coutumes d'un peuple étranger.

Il n'en reste pas moins que bien que fasciné par la vision de Spengler, Márai, ne cesse de le contester. Malgré l'omniprésence des preuves de la décadence de l'Occident, il s'emploie à réfuter les conclusions du *Déclin de l'Occident*. Son expérience de Londres le rassure. Il rentre dans son pays convaincu que la guerre n'est pas imminente, que la civilisation occidentale est toujours virulente, voire prometteuse. Non, l'Europe n'est pas prête à sombrer. A titre de conclusion, disons que dans ce récit, l'intellectuel hongrois „occidentaliste” qu'est Márai offre de l'Europe d'avant-guerre une analyse marquée par l'inquiétude, mais pleine d'enseignements à la fois pour ses contemporains et pour la postérité.

VARGHA FRUZZSINA SÁRA

Történeti szövegek informatizálása betűhív formában

Lassan tizenegy éve, hogy egyetemistaként KOROMPAY KLÁRA nyelv-történeti szemináriumára járhattam. Érdekes, sőt izgalmas órák voltak ezek, ahol nem csak a magyar nyelv történetéről szerezhettünk ismereteket, hanem egy-egy kérdéskör kapcsán belekóstolhattunk a valódi kutatómunkába is. Szemináriumi dolgozatom témájául a *ty* és *gy* hangok jelölését választottam középkori misszilisokban. Dolgozatom elkészítéséhez ugyanazt a korpuszt használtam (HEGEDŰS–PAPP 1991), amelyet KOROMPAY KLÁRA is alapul vett akkoriban született, az *ö* és *ő* hangok jelölését vizsgáló tanulmányához (KOROMPAY 1999). Nem gondoltam, hogy évekkel később ismét találkozom a kéziratokban alkalmazott hangjelölés sokféleségének problémájával, ezúttal nem annyira elméleti, hanem sokkal inkább gyakorlati szempontból.

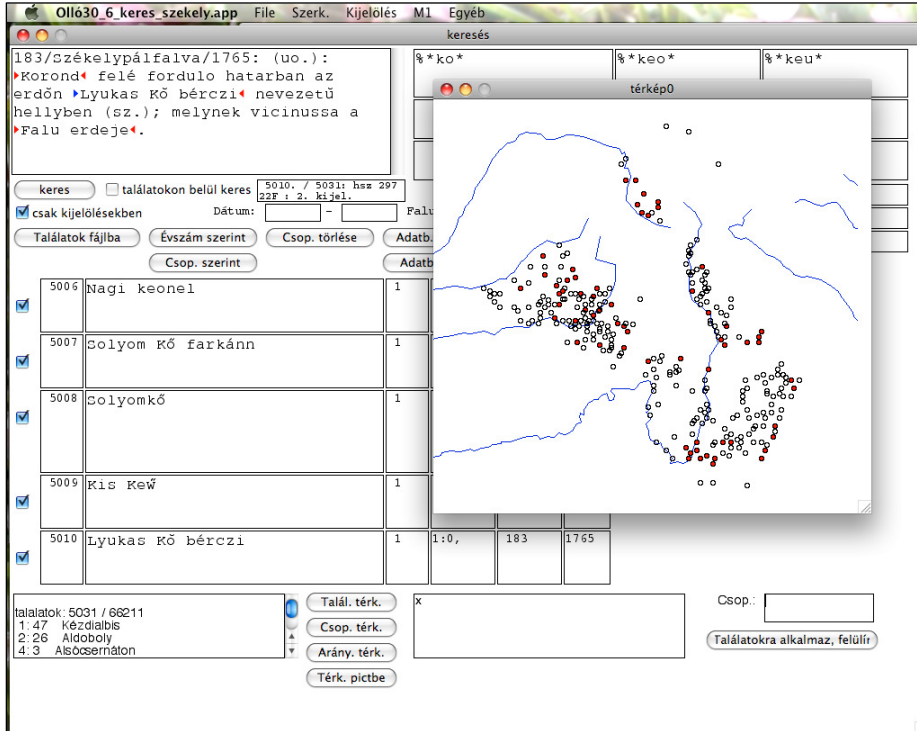
2006-ban, egy elsősorban nyelvjárási adattárak kialakítását, informatizálását célzó NKFP-projekt egyik kisebb részfeladatákként kezdtük meg SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Helynévtörténeti Adattárának számítógépes feldolgozását a nyomtatásban megjelent adatok alapján, a második, Háromszék történeti helyneveit tartalmazó kötettel (az adattárról lásd bővebben BÁRTH 2010: 18–25). A feldolgozáshoz szükséges, Olló névre keresztelt számítógépes programot VÉKÁS DOMOKOSSzal fejlesztettük ki, alkalmazva a nyelvjárási adatok, szövegek informatizálása során összegyűlt tapasztalatokat is. A névtani szempontú elemzés elméleti háttérének kialakítása HAJDÚ MIHÁLY útmutatásai nyomán BÁRTH JÁNOS feladata volt (lásd bővebben BÁRTH 2006, 2010: 26–40; VARGHA 2008).

Történeti szövegekről lévén szó, a számítógépes feldolgozás során a legelső probléma, amit feltétlenül meg kellett oldanunk, a történeti hangjelölés sokszínűségéből adódott. Hogyan tudjuk a szövegeket olyan formába hozni, hogy ez a változatosság, amelyet a nyomtatott kiadás is megőrzött, ne vesszen el, de egyszersmind a későbbiekben könnyen kezelhetővé, kereshetővé tudjuk tenni a történeti adatokat?

A szövegek megjelenítéséhez szükséges betűkészlet és kódrendszer kialakításához KOROMPAY KLÁRÁTól kértünk és kaptunk segítséget, útmutatást. A nyelvjárási adatok informatizálásában használt rendszert is alapul véve a történeti adatok feldolgozásakor csak a mostani magyar ábécében meglévő ékezetes betűket tartottuk meg, az összes többi, a történeti szövegekben előforduló ékezetes karaktert mozaikszerűen építjük föl, külön az alapkarakterre illesztve a szükséges ékezet(ek)et. Maga a rendszer a kötetek informatizálásának előrehaladtával folyamatosan bővül, minden kötetben akad egy-egy olyan forma, amely korábban még nem fordult elő. Az adatok megfelelő kódolásához pedig

minden egyes, az adattárban előforduló karaktert számon kell tartanunk (kódolnunk kell), hogy az informatizáláshoz szükséges konverzió után pontosan úgy láthassuk viszont, ahogyan SZABÓ T. ATTILA annak idején cédulára írta.

Az eddig informatizált és manuálisan annotált helynévanyagból egyelőre három székelyföldi kötet anyaga érhető el kereshető, térképezhető formában, így az itt bemutatott adatok is ezekből a kötetekből származnak (HAJDÚ–SLÍZ 2001; HAJDÚ–BÁRTH 2005; HAJDÚ–MAKAI–SLÍZ 2006).

1. ábra

Keresés a történeti adatok között az Ollóban

A keresés működésének bemutatásához a *kő* szót választottam. Tegyük föl, hogy azt szeretnénk megtudni, milyen jelzőket kap a keresett szó az adattárban előforduló határkövek, hegycsúcsok neveiben. Természetesen kereshetünk pontosan egy bizonyos formára is (pl. *kő*, *kő*, *kő*), ekkor kizárólag ezeket az alakokat kapjuk meg találatként. Lehetőségünk van azonban arra is, hogy a program az adatok és a keresett szó írásmódjának egyszerűsítésével segítsen minket abban, hogy írásmódtól függetlenül megtaláljunk egy szót,

szókapcsolatot. A *kő* valamennyi, az adattárban előforduló változatát megkapjuk, ha rákeresünk a *ko*, *keo* és *keu* betűkapcsolatokra¹. A keresés során tekintettel kell lennünk arra is, hogy ne csak az önálló szóként előforduló *kő* alakokat keressük, hanem az összetett szavakban szereplő, illetve toldalékolt formákat is. A keresés eredményeképpen 5031 találatunk lesz, ez után következhet csoportosítás segítségével a minket érdeklő adatok kiválogatása. (Hiszen a keresésnek megfelelő betűkapcsolatok más szavakban is előfordulhatnak, pl. *Köles szer*, *Lökös*, *Keozepseo hatar*). A csoportosítás után összesen 281 releváns adatunk marad. A keresést és a releváns találatok térbeli elhelyezkedését (amelyet azonnal térképen is megtekinthetünk) az 1. ábra szemlélteti.

Az adatok között a legnagyobb arányban *lyukas* kövek szerepelnek (összesen 103 adat), bár területi elterjedtségét tekintve nem ez a legáltalánosabb elnevezés, hiszen Gyergyó és Csík területén nem fordul elő, ellentétben a *fejér*, *veres* és *nagy* jelzőkkel, amely elnevezések használata területi elterjedtségük alapján is általános. Jellemzőnek mondható még az állatok megjelenése a kövek neveiben: *szarka*, *holló*, *sólyom*, *szarvas*, *kecske*; illetve a kövek méretére, formájára utaló egyéb jelzők: *hosszú*, *hegyes*, *kerek*, *kis*.

Az *ö*, *ő* hangok jelölése igen változatos képet mutat a zömében XVII–XIX. századi adatokban. Leggyakrabban az *o* ékezetes formáival találkozhatunk: *ő*, *ö*, *õ*, *õ*, *ó*, *ò* (pl.: 1732: *Lyukas kõn kullyel* (Szotyor); 1710: *Lyukas kõn kívül* (Szotyor); 1695: *Lyukas kõnn küül* (Szotyor), 1864: *Buta kõ* (Gyergyóalfalu), 1773: *Fejér kõ* (Tekerőpatak), 1651: *Lyukas kõ mellet* (Uzon)). Viszonylag gyakorinak mondható az *eo*-val történő írásmód is, illetve itt is megjelenhetnek az *o* különféle ékezetes változatai (pl: 1583: *Nagi keonel* (Székelyderzs), 1658: *Szent Iuan fele valo hataron a likas keõ tajat* (Uzon)). A XVI. századi misszilisekben leggyakoribb *ew* (*eu*) formára (vö. KOROMPAY 1999) mindössze egyetlen példát találunk: *Kis Ke w* (1592, Székelyfancsal). Csupán kétszer, de előfordul még az adatokban az *oo* írásmód is, ékezetes változatban (1791: *Võlgybe a likas kõõn belõl* (Szotyor), 1667: *likas koõn belol az ut áltãl szõkõben* (Uzon)).

A történeti szövegek kereshetővé tételére kidolgozott eljárás nagy előrelépést jelenthet nem csak helynévtani, hanem más történeti szövegek számítógépes feldolgozásában is. Az Ollóhoz kifejlesztett nyelvészeti technológiák és a munka során összegyűlt tapasztalatok a jövőben várhatóan más történeti szövegek, szövegtörzsek informatizált változatának kialakításakor is hasznosulhatnak majd.

¹ Lehetséges írásmód volna még a *kê* is (lásd Korompay 1999), *ê* karakter azonban az eddig feldolgozott adatokban egyszer sem fordult elő.

A hivatkozott irodalom

- BÁRTH JÁNOS 2006. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 207–17.
- BÁRTH JÁNOS 2010. Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Doktori értekezés. ELTE BTK, Bp.
- FRANTIŠEK ALABÁN szerk. 2008. *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Eszterházy Károly Főiskola, Besztercebánya.
- HAJDÚ MIHÁLY – BÁRTH JÁNOS szerk. 2005. Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Udvarhelyszék. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY – MAKAY EMESE – SLÍZ MARIANN szerk. 2006. Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY – SLÍZ MARIANN szerk. 2001. Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Háromszék. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Bp.
- KOROMPAY KLÁRA 1999. Néhány szempont a XVI. századi misszilisek helyesírás-történeti vizsgálatához. In: KUGLER–LENGYEL szerk. 1999: 198–204
- KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk. 1999. *Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE, Bp.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: FRANTIŠEK szerk. 2008: 75–82.

VESZELSZKI ÁGNES

Lájkolom! A Facebook-folklórról

1. Lájkolás. A(z) elektronikus folklór új megjelenési formája a Facebook közösségi oldalon való „lájkolás”. A közösségi oldal üzenőfalára, hírfalára a virtuális ismerősök Facebookon végzett tevékenységéről kerülnek információk: például a felhasználók által írt szövegek, ún. státuszüzenetek; megjelenik értesítésként, ha az ismerősök új ismerősöket szereznek; közzé lehet tenni fényképeket; meg lehet osztani linkeket, vagyis más weboldalakra való hivatkozásokat; az érdeklődési kör alapján létrejött virtuális csoportokba való belépésről, az oldal alkalmazásaiban, játékaiban való részvételről is érkezik értesítés. Mások tevékenységeihez megjegyzést lehet fűzni (az angol *comment* szó *-l* képzővel magyarártott formájával: *kommentelni*). Sajátos, nem verbális kommentárnak számít a lájkolás. Ez a Like ’tetszik’ gomb megnyomását jelenti a tevékenység vagy közzétett tartalom alatt; e tevékenység elnevezése a *lájkolás* (a *like* angol ige fonetikus írásmóddal, a magyar *-l* verbumképzővel és az *-ás* nomenképzővel ellátva), a *tetszikelés* (az *-ik* igeragot követi nem szokványos módon az *-l* és az *-és* képző). Lájkolni közzétett tartalmat (szöveget, fényképet, linket) vagy bármely tevékenységet lehet. Érdekességgént jegyzem meg, hogy a közösségi oldalon önálló csoport jött létre „A lájkol egy magyar ige” néven, jelenleg több ezer tagja van.

2. Elektronikus folklór. A mobil- és az internetes kommunikáció megjelenése előtt a barátok egymás emlékkönyvébe írtak különféle rövid- hol humoros, hol elgondolkodtató – szövegeket, idézeteket; manapság ezt a funkciót az sms-(tovább)küldés, illetve a Facebook közösségi oldal üzenőfalán való idézet-továbbítás tölti be.

A szövegek (amelyek forrása ismert szerző és ismeretlen szövegíró is lehet) folklorizálódnak: a digitális kommunikáció révén könnyedén továbbíthatóak, de akár módosíthatóak, testre szabhatóak is. BALÁZS GÉZA (2006, 2007) elektronikus folklórnak, e-folklórnak nevezi az elektronikus médiumokon keresztül, több-kevesebb módosulással terjedő szövegeket.

Az elektronikus vagy sms-folklór nem tekinthető teljesen új jelenségnek, sokkal inkább „a folklór kiterjesztését, új szerepkörökben való megjelenését valószínűsíti meg” – állítja BALÁZS GÉZA, hiszen „a kulturális (nyelvi) változások folyamata összefügg a technikai fejlődéssel, a technikai fejlődés azonban nem tünteti el a hagyományos kulturális formákat, legfőljebb módosítja azokat, sőt az is előfordul, hogy régi formákat visszahoz vagy helyreállít” (BALÁZS 2011: 10).

Az elektronikus folklór tárolóhelyei az elektronikus adatbázisok („a modern emlékezetipar gyárai, raktárai”), amelyek állandóan gyarapszanak (BALÁZS

2011: 12). BALÁZS GÉZA a folklórjellegű üzenetek típusai között a következőket ismerteti: viccek, tréfás szövegek, beugratások, rémhírek, tanácsok.

Ha a beszédaktus-elmélet felől közelítjük meg az e-folklór szövegeit, azt figyelhetjük meg, hogy ezekben a megnyilatkozás propozicionális tartalma másodlagos; sokkal erőteljesebb viszont az illokutív és a perlokutív aktus, azaz az üzenetíró (vagy -továbbító) intenciója, illetve az általa kiváltott hatás (l. RUNKEHL–SCHLOBINSKI–SIEVER 1998). A továbbküldött üzenetek célja rendszerint a kapcsolat fenntartása, illetve a kommunikációs partner meglepése, szórakoztatása.

2006-ban már dokumentáltam sms-folklór szövegeket. Ezek az üzenet-szövegek elsődlegesen a vicces üzenet (álfelhívások, bölcsességek, késleltetett poénokkal beugratós szövegek, vírusutánzatok, az sms sajátosságait gúnyoló meta-sms-ek, l. részletesen: VESZELSZKI 2006), a szerelmes sms (SCHLOBINSKI 2009: 14–5) és a jókívánság-sms kategóriákba sorolhatók (l. még továbbiakat: BALÁZS 2006, 2007; a továbbküldött szöveges üzenetek politikai funkciójával, az ún. választási sms-ekkel szintén BALÁZS GÉZA foglalkozott részletesen 2004-ben).

1. példa: A folklór-sms-ek főbb típusai¹

Önnek egy jó éjszakát üzenete érkezett. Az üzenet elovasása után kérjük hajtsa fejét a párnájára, és álmódjon szépeket, hogy a mai álm holnap valóra váljon! [Jókívánság-sms, 2006.]

A férfi olyan mint egy hűtőtaszka: töltsd meg sörrel és bárhova elviheted!! [Graffitiszerű sms, 2006.]

Élj úgy, hogy ha lepereg előtted életed filmje nehezen tud eldönteni, hogy kaland vagy pronófilmet láttál. [Álbölcsesség-sms, 2006.]

Hiányod mindig megvisel, nélküled lenni szörnyű érzés. Percekig csak ülök és azon gondolkodom, hogy ki vitte el a WC papírt. [Beugratós sms, 2006.]

A horoszkópod a következő napokra: rengeteg dicséretet kapsz barátaitól, virágözön áraszt el, de nem lepődj meg ezen. Minden temetés ilyen! [Beugratós sms, 2005.]

?α?eZ*??EgY#??gSM*#ViruúSα??FélÓórán??\$bElül#%küldDz*?tovabb,é??külÖNBEn?? \$?zSeblámpaA??§IESZ*?ateIEfonodból!??α a technika öRdÖg e [Vírusutánzó meta-sms, 2006.]*

Szia! Ne haragudj, hogy ezzel zavarlak, de nem tu#n### egy ###!!+#\$"~~#, nagyon fontos lenne!Előre is köszi! [Meta-sms, 2006.]

UgYeMiLyEnSzArÉrZéSmIkOrOIYaNüZeNeTeTkApSzAmIcSuPKiSéSnAgYbEtÜbÖlÁlLnInCsBeNnEsZóKöZéSnInCsSeMmléRtElMe? [Meta-sms, 2006.]

¹ Az sms-eket az eredeti írásmód szerint közlöm, a példák helyesírását, elgépeléseit nem javítottam, megfogalmazás módjukon nem változtattam.

Az sms-ek folklórszerű terjedéséhez tartozik az is, hogy akár irodalmi műveket is átalakítanak e rövid szövegformára. 2004-ben például az MSN Messenger csetprogram felhasználóinak elkészítették az *Iliász* első öt könyvének végletekig lerövidített szövegváltozatát: a Microsoft-verzió a Homérosz-mű 37 ezer szavát 32 sorba sűrítette, emotikonok, szívecskék és egyéb segédeszközök felhasználásával. A Párisz és Meneláosz között Helénéért dúló harc a 3. könyvből például a következőképpen hangzik, pontosabban látszik: „*Paris went 2 fight Menelaus. But he was wiv fright. Hector told im 2 b a man. Shame on him! Helen went 2 watch from da walls*”².

A *Miatyánk* (*Vaterunser*) imádság is megjelent elektronikus formában, német nyelven is – az alapszöveg itt nem változott, csupán a kis- és nagybetű változtatásával jön létre a rövidített verzió. Szintén a *Miatyánk* a kiinduló szövege egy, a Facebookon talált magyar szövegváltozatnak is, amely azonban a szövegen jelentős módosításokat hajtott végre, a Facebook-használat lexikai jellemzőit illesztette a hagyományos imádságformulába. Ugyanez az alapja a harmadik *Miatyánk*-átírásnak is, ám itt a Microsoft számítógépes vállalat jellegzetességeinek felsorakoztatásával.

2. példa: A *Miatyánk* szövegváltozatai (sms-ben németül és a Facebookon magyarul, két verzióban)

VaterUnserImHimmel.GeheiligtErdeDeinNameDeinReichKomme.DeinWilleGeschehe.Wiel mHimmelSoAuchAufErden.UnserTäglichesBrotGibUnsHeute.UndVergibUnsUnsereSchuld.WieAuchWirVergebenUnsernSchuldígern.UndFühreUnsNichtInVersuchung,SondernErlöse UnsVonDemBösen.DennDeinIstDasReichUndDieKraftUndDieHerrlichkeitInEwigkeit.Amen.
[Forrás: Vaterunser als SMS; SCHLOBINSKI 2009: 62–3.]

Fészbúk, aki a neten vagy. Posztoltassék a teneved. Kommenteltessék a te országod. Lájktoltassék a teakaragod. Amint a fészen, úgy a búkon is. Mindennapi posztjainkat add meg nekünk ma. És bocsásd meg diszlájkjainkat, miképpen mi is megbocsájtunk a nemlájkolóknak. És ne vígy minket az ...iwiwre,... deszabadíts meg a..... my..... vip...tól.... Mert tiéd a poszt, a komment és a lájk. Mindörökké. Lájkmen :-D [Forrás: Facebook, 2010. június 6.]

Miatyánk Microsoft, aki a merevlemezen vagy, Szenteltessék meg a te Windows-od, Jöjjen el a te frissítésed, Legyen meg a te javítókészleted, Miképpen a Windows-on, azonképpen az Office-ban is. Mindennapi E-mail-ünket add meg nekünk ma, És bocsáss meg a kalózmásolatainkért, Miképpen mi is megbocsátunk a T-Com-nak. És ne vígyél minket az BSA-hoz, de szabadíts meg az OS/2-től, Mert tied a Dos, a Windows, és az NT, mindörökkön örökké ENTER!
[Forrás: www.kecskefeszek.hu, 2010. október 3.]

² A Microsoft kiadta az *Iliászt* SMS-nyelven; Litera; <http://index.hu/kultur/litera/illiasz2815>; 2004. június 10. [2005. 01. 15.]

3. A lāj-k-folklór – a Facebook-folklór. BALÁZS GÉZA sms-folklór, minimálfolklór és elektronikus folklór fogalmainak analógiájára az új típusú folklórt lāj-k-folklórnak (speciálisabban Facebook-folklórnak) nevezem.

Viszonylag új fejleménynek számít, hogy a Facebookon nem egyéni szövegeket, státuszüzeneteket (ún. *posztokat*), hanem közösségi szövegeket is meg lehet a Like 'tetszik' gombbal jelölni. A lāj-kolt tartalmat az ismerősök is látják, az ő üzenőfalukon is megjelenik, ily módon terjedhetnek e szövegek. Az sms-folklórhoz, vagyis a valamilyen szempontból érdekesnek tartott szövegek mobiltelefonon való továbbküldéséhez viszonyítva a Facebookon lāj-kolás sokkal gyorsabb, nem kell másolni a szöveget, nem kell a mobiltelefont mint segédeszközt bevonni, nincs terjedelmi korlát, illetve a továbbküldés nem kerül pénzbe. Elektronikus levélben is lehet hasonló szövegeket (sőt e-mailben akár képeket, diavetítéseket, videókat) továbbküldeni, megfigyeléseim szerint azonban az e-mailben továbbított viccek egyre ritkábban fordulnak elő. A szöveg továbbküldése a Facebookon egyetlen kattintás csupán, ezáltal terjedése sokkal gyorsabb az sms-beli vagy e-mail-es továbbküldésnél.

E szövegek összegyűjtésére honlapok specializálódnak (például: <http://likeolom.com> [2011. 02. 01.]; napinemszar.hu [2011. 02. 01.]). A gyűjtőoldalak további szövegek beküldésére is buzdítanak, a legsikeresebb (a legtöbb lāj-kot összegyűjtő) szövegek beküldői akár tárgyjutalmat is nyerhetnek. A likeolom.com oldalon jelenleg több mint hétezer szöveg van, a napinemszar.hu oldal 1500 szöveget közöl.

Az összesen közel 8500 szöveg áttanulmányozásával a következő típusokat különíthetjük el: A Facebook-metaszövegek a közösségi oldal jellegzetességeit mutatják be vagy figurázzák ki. E metaszövegek speciális fajtája a lāj-kgyűjtő szöveg. A lāj-kgyűjtés logikai alapszerkezete a *ha... akkor* feltételes viszonyra épül (ha összegyűlik bizonyos számú „kedvel” jel az üzenethez, akkor történik valami váratlan, szokatlan, rendhagyó). Az efféle üzenetek készítői legtöbbször a népszerűsége hajtanak, nem is a szövegben foglalt esemény elérése a céljuk.

3. példa: A Facebook-folklór főbb típusai³:

1. Metaszövegek a Facebookról

A Facebook olyan, mint a börtön: egész nap ücsörögsz, nem csinálsz semmit, és falakra írogatsz, miközben vadidegen emberek bökdösnek.

nem mindegy, hogy fészbuk vagy buszfék :D

Egyszer eljön az az idő is, amikor a tanárok nem 1-est vagy 5-öst írnak a dogára, hanem

Like vagy Dislike-ot :D

³ Minden szöveget az eredeti írásmódnak megfelelően, változtatás és javítás nélkül közlök. A szövegek forrásai: napinemszar.hu, likeolom.com. A letöltés ideje: 2011. február 1.

Honnan veszed észre, hogy Facebook függő vagy? Még a diliske szót is "dislike-nak" olvasod :D

szinte biztos, hogy pár év múlva a drog és alkohol mellett facebook elvonókurák is lesznek:D

1.1. Lájkgyűjtés

A bátyámmal fogadtam h ha kapok 100.000.000 like-ot akkor elcseréli a teraszos szabályát az én szobámra , ami feleakkora mint az övé. Nagyon szeretném megkapni a szobáját és mindenkit kérek h like-oljon!!

Ha lesz 100.000 lájkom, be megyek a mekibe és kérek egy herkentyűburgert. Ha 800.000 lájkom lesz, megvárom mit reagál a kiszolgáló, elmegyek, majd 2 perc múlva ugyanezt eljászom.:D

(változata: Egyszer úgy kipróbálnám, hogy bemegyek a mekibe és ezt mondom: - Egy herkentyűburgert kérek! :DD)

Apám azt mondta ha kapok 1.000.000 like-ot akkor vesz nekem egy új laptopot meg egy IPHonet. Mindenkit kérek h like-oljon mer nagyon szeretném azt a laptopot meg az IPHonet!!

Like-olja, aki facebook-ról tudta meg, hogy 2011.január 29-én földrengés volt! :)

Ha több mint 2000 lájkom lesz,elköltözök itthonról :D fogadtam anyámmal (: hát hajrá emberek,nyerni akarok :D

A legnagyobb kategóriát a hagyományos viccek elektronikus formában való megjelenése alkotja. A viccek legtöbb típusa megtalálható ezek között (szőke nő, anyós-, Móricka-viccek, ki hogyan hal meg... stb.). Külön kiemelendő ezek közül a beugratós viccek csoportja. A beugratós viccek az e-folklórban a mobiltelefonon éltek fénykorukat, különösen a kis kijelzős mobiltelefonon: a kis képernyőn csupán 2–4 rövid sor látszott a szövegből, a poén eléréséhez a szöveget lejjebb kellett görgetni, ily módon a beugratás szinte mindig célt ért. Beugratós vicceket is találunk a lájkolandó szövegek között, bár arányaiban jóval kevesebbet, mint a 2003-tól 2006-ig gyűjtött sms-viccek között.

2. Viccek

Egy matektanár megy az úton. Megtámadja egy bűnöző, de hirtelen a bokorból előbukkan egy fekete köpegyes, maszkos ember és megmenti. Ekkor a tanár megszólal: - Ki vagy te? A megmentő nem válaszol, csak egy nagy Z betűt vés a falba a kardjával. - ÁÁÁ! Köszönöm, hogy megmentettél, egész számok halmaza!

Két csecsemő beszélget. - Szia. Te fiú vagy, vagy lány? - Fiú. - Honnan tudod? - Ha kimegy a nővér, megmutatom. A nővér elhagyja a termet, a kisbaba felrántja a takarót - Látod? Kék a zoknim!

Az angol, a francia és a magyar versenyt rendeznek kinél tér el legjobban a leírás a kiejtés-től. Angol: Nálunk nagyon eltérő. Például azt írjuk, hogy Shakespeare, és úgy ejtjük, hogy sékspír. Francia: Az semmi, mi azt írjuk például, hogy Bordeaux, és úgy ejtjük, hogy bordó. Magyar: Na, azért nálunk van a legnehezebb eltérés az írás és a kiejtés között - mondja a magyar, s mindjárt példát is említ: - Mi azt írjuk, hogy "Mit tetszett mondani?", és úgy ejtjük, hogy "He?".

2.1. Beugratós viccek

"Szereted ha simogatnak? Szereted ha megérintenek? Ha fogdosnak? Ha felizgatnak? Szereted érezni a másik leheletét, szuszogását a nyakadnál, esetleg a fülednél vagy az arcodon? Szeretsz új pozíciókat kipróbálni? Szereted, amikor hidegen felülsz rá, majd forrón és teljesen leizzadva végzed? BKV...velünk a fantáziád megvalósulhat, életre kel, próbáld ki minket"

Az (ál)bölcsességek rendszerint valamiféle társadalomkritikát fogalmaznak meg. A legtöbb szöveg az infokommunikációs társadalom visszásságaira, illetve a túl hamar felnövő (vagy magát felnőttnek képzelő) fiatal generáció viselkedésére reflektál. Önironikus az a gesztus, hogy a szöveg szerzője Facebookra írja ki, hogy túl sokat számítógépeznek a fiatalok, az egymással való személyes barátkozás helyett. A generációkritika jellemző mondata pedig a „bezzeg az én időmben” kezdetű.

3. Társadalomkritika, (ál)bölcsességek

Emberek! Ébredjünk már fel! Itt ülünk a gép előtt, böngésszük a lájkolos oldalakat, féjszbúkon böködünk, lájkolunk FALHOZ beszélünk, gyökér csillámalkalmazásokat használunk, és már lassan egész életünk ott töltjük. Menjünk ki, induljunk el, beszélgessünk barátainkkal, szeretteinkkel. Ne internetre írogassunk

Az életben nem tudjuk elkerülni a fájdalmat! Azt viszont mi választjuk meg, hogy milyen fájdalomban akarunk részesülni. Az elmulasztott lehetőségek miatti bánat, vagy a változtatáshoz szükséges fegyelmezettség és áldozathozatal fájdalmában.

Ma már minden 10 éves gyereknek van saját gépe, okostelefonja, ipodja, facebookja, bezzeg mikor mi voltunk ilyen idősök, mi pokémon tazókat gyűjtöttünk..

Lol. ÉN 13 évesen még nem sminkeltem magam, nem vasaltam a hajam, nem ismertem a hajfestéket, a műkörmöt, nem ismertem a miniszoknyát a kivágott fölsőt a cicanadrágot. Magassarkú helyett (amibe menni se tudtok) sportcipőt hordtam. Nem volt barátom, nem jártam bulikba, mert NEM engedtek. Nem ittam le magam részegre, nem cigiztem, nem szídtam a szüleimet (és most sem) nem beszéltem csúnyán, nem flegmáztam, nem oltogattam mindenkit, nem akartam nagymenő lenni és mégis felnöttem!

7. Érdekességek

A 'leghosszabb' magyar mondat, ami visszafelé is ugyanaz: "Kis erek mentén, lép sík ölen, oda van a bánya rabja, jaj Baranyában a vadon élő Kis Pálnét nem keresik"

Ami most következik, az elég vicces. Es fogadok, hogy legalabb 50-szer ujra fogjatok probalni, hogy képesek vagytok-e megcsinalni. Probaljatok csak ki... 1. Tehat, ultok most eppen a széketeken, emeljétek fel a jobb ...labatokat a padlorol, és koroztetek vele az oramutato jarasaval megegyezo iranyban. 2. Mig koroztok a jobb labatokkal, rajzoljatok a levegobe a jobb kezetekkel egy 6-os szamjegyet. a labatok iranyt valtoztat! Es nem tudtok ellene semmit tenni.

Tuttad? A világtörténelem leghosszabb műsormegszakítását a BBC követte el. Egy Miki egér rajzfilmet szakítottak félbe azzal a hírral, hogy kitört a második világháború. 6 év múlva aztán akkurátusan folytatták a félbeszakadt rajzfilmet, pontosan attól a ponttól, ahol abba hagyták.

Meg történt eset.: Az Eagle Rock középiskola diákja nyerte el az első díjat az 1997. év április 26-án megrendezett Idaho Falls Középiskolai Tudományos Konferencián. A dolgozatával azt akarta bemutatni, mennyire rá vannak már hangolódva az emberek a tudománnyal való handabandázásra, és a környezet lerombolásától való félelemre. Elkészített egy felhívást a "dihidrogén monoxid" vegyület betiltására, és utána megnézte, mennyire tudja meggyőzni az embereket, hogy aláírásukkal támogassák. A betiltás támogatására a következő okokat hozta fel: 1. a vegyület erőteljes izzadást és hányást képes okozni 2. a savas esők egyik fő komponense 3. gáznemű halmazállapotban égési sérüléseket okozhat 4. nagy mennyiségű belélegzése fulladást okoz 5. hozzájárul a természet eróziójához 6. erősen csökkenti az autók hatékonyságát 7. kimutattak rákos daganatokban. A diák 50 embert kért fel a betiltást sürgető felhívás aláírására. 43 aláírta. 6 azt mondta, még gondolkodik. 1 tudta mindössze, hogy a dihidrogén monoxid (H₂O) a víz kémiai elnevezése.:D

8. Sztorik

Egy kisboltban dolgozom. A múltkor egy vevő a pulton felejtette a mobilját. Megnéztem rajta a címlistát, és felhívtam a Mama feliratnál jelzett telefonszámot. Elmondtam a hölgynek, hogy a fia telefonja nálunk van. - Azonnal intézkedem - válaszolt a Mama. Kis idő múlva megcsörrent a mobil, felvettem: - Halló? - Kisfiam, a kisboltból telefonáltak, hogy náluk van a mobilod, menj érte!

*állunk 1 ház előtt *2 osztálytársammal *ház ablakába csávó rázza ki a szőnyeget
*osztálytársam odakiált *mivan aladin nem indul?:DDD

Az idézett szövegek sokkal inkább a szóbeliség jellemzőit viselik magukon, mint a hagyományos írásbeliségét. A hangzó és az írott nyelv egyfajta sajátos közeledése az internet nyújtotta kommunikáció, amikor a beszélők szinte egyidejűleg, írásban, mégis a beszélt nyelvhez hasonlóan továbbítják közléseiket (GÓSY 1999). Az írott és a szóbeli kommunikáció, a legtisztább eseteként, egy konti-

num két végpontját jelentik. „'A' beszélt nyelv és 'az' írott nyelv nem létezik, csupán különböző kommunikatív praktikák konkrét megvalósulásaiként” – állítja FIEHLER (2000: 100) nyomán DÜRSCHIED (2006: 25). LAKOFF meglátása szerint a 20. század végi társadalomban megkezdődött az emberi kommunikáció ideáljának eltolódása az írásbeliség-alapú modelltől az orális diskurzus felé (1982: 240). Természetesen e módosulási folyamatot katalizálja az „új” technológiai eszközök megjelenése, hiszen ezek megkérdőjelezzik az írás információtárolási és -továbbító funkcióját. A hálózati diskurzus az írásbeliség keretei között – „dominánsan tipografikus mintákat követ, azaz írott szöveg formájában realizálódik” (BENCZIK 2002: 105) – a beszélt nyelv szabályaihoz közelít. A poszt-Gutenberg-galaxisban az online írás-olvasás visszatér az eredeti állapothoz, az oralitás reneszánszát éli (BENCZIK 2002: 99). Az elektronikus írott szöveg igen gyakran orális koncepció alapul, az oralitás konceptuális jellemzőihez közelít, mivel a médium sajátossága az interaktivitás. ECKKRAMER és EDER (2000: 269, 272) hibrid formának tartják az elektronikus szöveget, mert különböző konvenciók egybemosásával, összeillesztésével keletkezik.

A szóbeliség hatását több szinten is tetten érhetjük a vizsgált szövegekben. Egyrészt a helyesírás nagyon szigorú normái fellazulnak a szövegekben, a szövegtagolást gyakran nem a helyesírás szabályai, hanem a szoros értelemben vett szövegértelmezés határozza meg (új helyesírási fejleménynek számít, hogy a nyelvhasználók az internetes szövegalkotásban az egy gondolati – vagy akár fonetikai – egységnek érzett szószerkezeteket, szintagmákat egybeírják:

:*neröhögj:@*nemvicces*összement... :/*babalett; Te nagyonhülyevagy xd; nemáááár :D:D azt addmár kölcsön:D:D; nekedmeg nagyonpiros aszemed.:D:D dejookéépamagy.:)). A digitális kultúra új fejezet nyit a helyesírás-történetben, amelyet érdemes dokumentálni, nyomon követni (I. KOROMPAY 2003).

Másrészt – a hagyományos, normakövető írásbeliséghez képest – viszonylag sok a durvaság a Facebook-folklórban: nyelvi értelemben véve a verbális agresszió megjelenése, tematika szempontjából pedig a társadalmi tabunak számító témák (testi funkciók, szexualitás, kábítószer-fogyasztás) nyílt emlegetése tartozik ide. Mindkettőre példa a következő folklórszöveg (bár ebben a szövegek nagy többségétől eltérően a durva szavakat grafostilisztikai eszközök, csillag karakterek enyhítik):

-Nagyii nem láttad a gyógyszeremet??Az volt ráírva hogy LSD. -sz*rok én most a gyógyszeredre, inkább segíts kizavarni ezt a k***a sárkányt a konyhából!:'D

Harmadrészt a szóbeliségre jellemző pletykahatás, az aktualitás, az azonnali reakció a történésekre határozza meg e szövegeket. Ezek a vándorszövegek internetes mémnek is tekinthetők, azaz olyan jelenségnek, fogalomnak, szövegnek, amely az interneten divatszerűen terjed. Az internetes mém tartalma vicc, pletyka, kép, weboldal, hivatkozás, (ál)hír is lehet, mindezeknek közös jellemzője a gyors, interneten való terjedés. Az internetes mémek változatlanul vagy kisebb-nagyobb változtatásokkal akár évekig is keringhetnek az interneten, ám legtöbbjük élete – a divatjelenségekhez hasonlóan – csupán néhány hétig, legfeljebb hónapig tart.

4. Összegzés. A fenti jellemzők és közvetítő közegük, az elektronikus médium alapján e szövegek a digilektus, azaz a digitális kommunikációra jellemző nyelvváltozat (VESZELSZKI 2010) megjelenési formáinak tekinthetők.

KOROMPAY KLÁRA (2006: 209) reményét fejezte ki, hogy a helyesírás- és írás(beliség)történet a jövő nyelvtörténetének is egyik központi kérdése lehet, akár új területek felfedezésével is. Ilyen új vizsgálati területnek számít az elektronikus médiumokon (akár a Facebookon) megjelenő szövegek helyesírási és nyelvi elemzése is.

Végezetül, hatásvadász módon, lájkgyűjtés céljából a következő üzenetet „posztolom”: *Lájkolom Korompay Klára születésnapját!*

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA 2004. Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 36–53.
- BALÁZS GÉZA 2006. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe. I. rész. *Magyar Nyelvőr* 439–456.
- BALÁZS GÉZA 2007. Az sms-folklór – a minimálfolklór nyelvi képe. II. rész. *Magyar Nyelvőr* 48–62.
- BALÁZS GÉZA 2011. Sms-nyelv és -folklór. Magyar Szemiotikai Társaság, Bp.
- BENCZIK VILMOS 2002. A hang mágiájától a hang forradalmáig. In: Nyíri Krisztof (szerk.) 2002: *Mobilközösség – mobilmegismerés. Tanulmányok.* MTA Filozófiai Kutatóintézete, Bp., 91–107.
- DÜRSCHIED, CHRISTA 2006. *Einführung in die Schriftlinguistik.* (3., überarbeitete und ergänzte Auflage). Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.
- ECKKRAMER, EVA MARTHA – EDER, HILDEGRUND MARIA 2000. (Cyber)Diskurs zwischen Konvention und Revolution. Eine multilinguale textlinguistische Analyse von Gebrauchstextsorten im realen und virtuellen Raum. Peter Lang, Frankfurt am Main u. a.
- FIEHLER, REINHARD 2000. Gesprochene Sprache – gibt’s die? In: ÁGEL, VILMOS – HERZOG, ANDREAS (Hrsg.) 2000: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2000.* Bp. – Bonn, 93–104.
- GÓSY MÁRIA 1999. Hangzó és írott anyanyelvünk. In: „Magyar Nyelvjárások”. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve, Debrecen, XXXVI, 3–24.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 281–300; 579–95.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. *Magyar Nyelv:* 204–9.

- LAKOFF, ROBIN TOLMACH 1982. Some of my favorite writers are literate: the mingling of oral and literate strategies in written communication. In: Tannen, Deborah (ed.) 1982: Spoken and written language: exploring orality and literacy. Ablex Publishing Corporation, Norwood, New Jersey, 239–60.
- RUNKEHL, JENS – SCHLOBINSKI, PETER – SIEVER, TORSTEN 1998. Sprache und Kommunikation im Internet. Überblick und Analysen. Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden.
- SCHLOBINSKI, PETER 2009. Von HDL bis DUBIDODO – (K)ein Wörterbuch zur SMS. Duden, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- VESZELSZKI ÁGNES 2006. Az sms nyelvhasználatának extralingvális és intralingvális vizsgálata. Szakdolgozat. ELTE BTK, Bp.
- VESZELSZKI ÁGNES 2010. Digilektus a lektusok rendszerében. In: Illés-Molnár Márta – Kaló Zsuzsa – Klein Laura – Parapatics Andrea (szerk.): Félúton 5. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Bp., 199–215.

VOIGT VILMOS

Alakos kézműves edények a középkori Magyarországon

1. A nemzetközi szóhasználatban *aquamanile* névvel nevezett fém- (ritkábban kerámia-) edényekből kézművesítéshez vizet csorgatnak az evéshez készülő ember kezére. Ez a praktikus mosdóeszköz a Közép-Keleten terjedt el, majd a középkorban eljutott Európába, ahol az ünnepi étkezés és a vallási szertartások jellegzetes kelléke lett. Az ötvösök pompás és nyilván drága darabokat készítettek, legtöbbször bronzból és sárgarézből, amelyek igen távoli vidékekre is elkerültek, nemcsak „megrendelés”, hanem a távolsági dísz tárgy-kereskedelem, nem egyszer a háborúk eredményeként.

A Magyar Nemzeti Múzeumban (és egyéb múzeumokban) több igen szép példány található, amelyek fontosságával már a 19. század harmadik harmadától kezdve tisztában volt a magyar művészettörténet és művelődéstörténet. Mindmáig több áttekintés készült róluk, művészettörténeti kézikönyveinkben ezeket jelentőségüknek megfelelően tárgyalják: mégpedig a nemzetközi összefüggések hangsúlyozásával. Többször is foglalkoztak a Magyarországon használt, vagy innen előkerült darabok eredetének kérdésével. Így hangsúlyozták a Meuse (németül és hollandul: Maas) vidéke ötvösművészetének, az art mosan igen magas színvonalú bronztermékeinek szerepét. Mindezt tágabb mértékben még össze is kapcsolták a középkori vallom-magyar kapcsolatok vizsgálatával.

2. Közismert, hogy KOROMPAY KLÁRA többször foglalkozott a középkori francia-magyar kapcsolatok kérdéseivel, például a 2003-ban Namurben rendezett első, majd a 2004-ben Tokajban rendezett második „Colloque pluridisciplinaire sur l'héritage médiéval des Franco-Wallons dans le bassin des Carpates” tárgykörű nemzetközi konferenciákon. Az utóbbi előadásai Miskolcon nyomtatásban meg is jelentek (lásd: KOROMPAY 2007).

Magam más irányból jutottam a most tárgyalt témához. Folkloristaként arra a kérdésre kerestem feleletet: tudunk-e olyan tényekről a középkori Magyarországon, amelyek háttérben valamilyen hagyományos, európai jellegű „szövegeket” tételezhetünk fel. A középkorban nálunk is nyilván jól ismert műfajok (legenda, mese, proverbium stb.) ilyen európai háttérrel sokan foglalkoztak, egyes műfajokkal (pl. népdal- és balladaszöveg stb.) még a túlzásig menő megalapozatlansággal is: nálunk csak feltételezett jelenségek „keleti/európai háttérét vagy eredetét” hangoztatva. Ugyanígy kár, hogy más, a középkori Magyarországon csakugyan meglévő jelenségek (exemplumok, hiedelmek stb.) hasonló „európai” távlatait viszont alig ismert(ett)ék. Kiváló hagyományokat követve KOROMPAY KLÁRA (és mások) azonban éppen ilyen jellegű „közvetett bizonyítékokkal” is foglalkoztak. Például azzal, személyneveinkből következtethetünk-e arra, hogy nálunk ismert volt a középkori nyugat-európai epika, ide értve az antik tárgyú epikát is. (Lásd:

KOROMPAY KLÁRA évtizedek óta ilyen jellegű kutatásait: 1978, 2008.) Ez gyümölcsöző kutatási lehetőségnek bizonyult. Művészettörténészeink néhány téma (például a Szent László alakját idéző falfestmény-ciklusok) vizsgálata során megkísérelték az ún. „keleti” és „nyugati” vonások higgadt mérlegelését.

Magam egy további (és bizonyos mértékig tudományközi) módszert is megkíséreltem kipróbálni. Az utóbbi évtizedek során hihetetlen mértékben továbbfejlődött nemzetközi kutatás eredményei alapján a középkori „rókaregény” (*Roman de Renart*) esetleges hazai ismeretét kívántam bizonyítani vagy cáfolni. (A témához kapcsolódó és ezt megelőző, korábbi kutatási eredmények bemutatását lásd SZABICS 1991, VOIGT 1991.) Több alkalommal vizsgáltam e kérdéskört, és most úgy látom, hogy szövegszerűen, sőt akár a szereplők nevét tekintve, ma nem ismerünk ilyen magyarországi bizonyítékokat. A már említett 2004-es tokaji konferencián foglalkoztam a Renard-ikonográfia esetleges magyar kapcsolataival. Előadásom csak később közzétett szövegében (VOIGT 2010) a kályhacsempék és más kerámiák adatait mutattam be. Akkor elhangzott előadásom második felét azonban (terjedelmi okokból) eddig nem tettem közzé. Ez éppen a mostani téma: a díszes kézműves edények, az aquamanile.

3. Az utóbbi évtizedekben legkivált KOVÁCS ÉVA, H. KOLBA JUDIT és LOVAG ZSUZSA foglalta össze az Árpád-kori ötvösség témakörének keretében a magyarországi aquamanile-adatokat. Általában úgy vélik, hogy a nálunk ma megtalálható kézműves fémedények nem itthon készültek, hanem importtárgyak, a koronként változó szükségletek kielégítésére. LOVAG általános áttekintése (1979: 20–6) is abból indul ki, hogy a középkori liturgiában – nálunk egészen a 16. századig – fontos szerepe volt a mise közben való kézművészetnek. Ehhez díszes víztároló fémedényeket használtak. A múzeumainkban megtalálható ilyen kézműves edények egyik csoportját mitológiai jelenetekkel díszített bronztálak (a régi, mára megváltoztatott névvel az ún. „Hansa-tálak”) adják. Ezeken több jelenetet ábrázolnak, rendszerint véséssel, amelyek egyházi, valamint morális elmélkedésre adtak alkalmat. A másik külön csoportot az ún. Limoges-i aquamanilék alkotják. Amikor LOVAG ZSUZSA később (1983) külön is összefoglalta az európai és magyar kézműves edények történetét, ő is abból indult ki, hogy Nyugat-Európában legkorábban 12. század első évtizedében, a Meuse-vidéken (azaz Vallóniában) – az art mosan jellemző alkotásaiként -- készítettek ilyen bronzedényeket. Ezek elsősorban különféle állatokat ábrázolnak, és gyakoriak az emberfej alakú edények, sőt összetettebb alakos formák (lovások, az oroszlánnal küzdő Sámson, az Arisztotelész hátán lovagló szerető, Phüllisz) is. És noha a kézműves edények egyházi használatát közvetlenül is igazolják a templomi leltárak és maguk a lelőhelyek – azért a főúri asztaloknál dísztárgyaiként is használtak ilyen díszes tárgyakat. Noha több alak vagy motívum vallási interpretációt is megenged, az ábrázolásoknak csak egy része értelmezhető „világi” módon. Ez a körülmény is arra utal, hogy az aquamanile olyan rangos dísztárgy volt, amelynek motívumait azért a használóknak megérteni kellett.

Egyébként az art mos an keretében egész sor rokon célú, díszes bronztárgy készült: oltár- és körmeneti kereszték, gyertyatartók, keresztalpak, füstölőedények és velük együtt aquamanilék vagy más jellegű kézmosó tálak. Ezek technikai megoldásai, sőt egyes motívumai több tárgy típuson egyaránt megtalálhatók voltak (LOVAG 1983: 11). LOVAG ZSUZSA szerint – noha az ókor állat alakú kerámia víztartóinak követőiként – a középkori Európa figurális bronzedényei mégis új kezdeményt képviselnek. A 12. században – főként a kereszties hadjáratok révén – egyébként már maguk a közel-keleti kézmosó edények példányai is eljutottak Nyugat-Európába. ERICH MEYER (1959) nyomán LOVAG azt is megemlíti, hogy német és vallon földön rövid idő leforgása alatt, a helybeli ötvösök igen gyorsan utánozták az akkorra (a 12. században) hozzájuk eljutott keleti dísztárgyakat.

A keresztény Európában egyébként ez idő tájt általában is megélnkülnek a kapcsolatok az iszlámmal (és nem csupán a kereszties háborúk révén, hanem a luxusáru-kereskedelem jóvoltából, főként Itália vagy Ibéria területén.) Keleti díszedények, köztük állat alakú kézmosók is ilyen úton jutnak el Nyugatra. Egyébként maguk az ilyen díszes edények nem is a „középkori” arabok találmánya voltak: ők az évszázadokkal korábbi perzsa (szasszanida) iparművészetet utánozták.

A magyarországi kézmosók közül különösen érdekesek a lovas vadászt ábrázoló darabok, amelyek „nem illeszkednek be a nyugati vízöntő edények körébe, előzményeiket tehát máshol kell keresnünk” (LOVAG 1979: 24). Hat ilyen „lovas vadász” aquamanilét ismerünk, közöttük három „magyarországi”, kettő Koppenhágába került, egy pedig a szentpétervári Ermitázsba jutott. (Ezt egyébként a párizsi műkincs-piacon vásárolták a 19. század második felében.) Az ilyen víztartó edényeken egy álló ló hátán egy vadászkiürtöt fújó férfi látható, a nyereg mögött a ló farán kis kutya áll, és (nem minden példányon) a ló nyakán domborításként egy futó nyúl vehető észre. A fegyverek és a férfi viselete alapján az ilyen aquamanilék a 12. században készültek. Ami gyakorlatilag azt is jelenti, hogy időrendben nem egykönnyen illeszthetők az ilyen lovas-aquamanilék a valon–magyar kapcsolatok bizonyítékai közé.

Korábban, már a 20. század elejétől a legkiválóbb német szakkutatók, mint FALKE (1928, 1929) és MEYER (FALKE – MEYER 1935) először a fejlettebb (páncélos lovagokat ábrázoló), német és vallon fémedénymintákat követő, primitívebb skandináviai műhelyek termékének tekintették a magyarországi lovas/vadász aquamaniléket. Azonban az általuk az akkor még figyelembe nem vehető nagycsalomjai (Vel'ká Čalomija – Szlovákia – ma a besztercebányai múzeumban őrzött) vadász-aquamanilét a 13. század elejére datálhatjuk, ily módon az általuk felállított időrend megfordítható – és ez a körülmény eredeztetési teóriájukat megdönti.

Míthogy a hat is ismert példányból hármát a középkori Magyarországon találtak, művészettörténészeink körében felmerült az az elgondolás is, miszerint ez a típus nem „nyugati”, hanem „keleti”, perzsiái, Kaukázus-vidéki és kivált-

képpen dagesztáni párhuzamokkal értelmezhető. LOVAG ZSUZSA szerint a lovon vadászó fejedelem szasszanida ábrázolását utánozzák az ilyen edények, és nyilván a honfoglalás előtti (és utáni) magyarok körében élő mohamedán népelemekkel (például az izmaelitákkal) hozhatók kapcsolatba. Viszont a Magyarországon megtalálható „nyugati” típusú aquamanilék a Meuse vidékéről származtathatók, és későbbiek, a 12. század második felére datálhatók. (Egyébként a művészeti kör más díszes ötvösművei is eljutottak a középkori Magyarországra.)

A közelmúltban tehát az a nézet szilárdult meg a magyar művészettörténetben, miszerint a honfoglalás korától (sőt talán már előbb is) lehettek nálunk előbb keleti („szasszanida”) aquamanilék, majd a 13. századtól nyugati (leginkább „vallón”) példányok jutottak hozzánk. A „lovas vadász” aquamanilék nálunk nem tekinthetők észak-európai (vagy nyugati) eredetűnek. LOVAG legutóbbi tárgykatalógusa (1999) továbbra is ezt az érvelést képviseli, „magyar”-nak nevezve az ilyen bronzedényeket. Viszont mind ez ideig nem tudunk olyan magyarországi bronzöntő műhelyről, ahol ilyen rangos tárgyakat egyáltalán készíteni tudtak volna. Ami megint csak azt jelentheti, hogy kézműves edényeink importból jutottak el a Kárpát-medencébe. Természetesen tüzetes metallográfiai vizsgálatok vagy egy kiásott bronzöntő-műhely további következtetéseket tenné lehetővé. Azt sem egyszerű elképzelnünk, a „dagesztáni” vagy „izmaelita” kézművesből hogyan lett a mise szertartásakor használt kegytárgy. (Bár történelmünkben sok a példa arra, hogy díszes és értékes műtárgyakat, ellopnak, elkoboznak, trófeaként felajánlanak stb.)

4. Érdemes a mai nemzetközi aquamanile-kutatás néhány eredményét külön is összefoglalni, mivel itt nemcsak a régi megállapítások megismétlésével, hanem új szempontok felvetésével is találkozhatunk.

Ma is úgy tudjuk, hogy a középkori Európában megtalálható díszes fém kézműves edények használata a szasszanida Iránból eredeztethető. A ma ismert legrégebbi ilyen tárgy (ma a szentpétervári Ermitázsban) az abbaszida kalifátus korából származik és datálása szerint pontosan Kr. u. 796–797-ben készült: ez egy bronz sas (ezüst és rézberakásokkal). Készítője *Szulejman* névvel szignálta. A madár nyakán arab felirat a „Könyörületes Isten” nevét (= Allah egyik neve) említi. Ennek ellenére Európában aligha egyházi szertartáshoz, inkább ünnepi étkezéshez használhatták. Minthogy az iszlám később szigorúan tiltja az élőlények ábrázolását, nem készülhettek sokkal tovább ilyen alakos edények. Ugyancsak az Ermitázsban van a „legkésőbbi” ilyen perzsa tárgy – egy tehenet és borját mintázó – bronzaquamanile (Khoraszán, Kr. u. 1206-ból). A tehén hátán egy aránytalanul kis oroszlán látható, amely belemar a tehén púpjába (?). Ez a rész a vízöntő edény fogantyúja. Az ötvös (Ali ibn Muhhamad ibn Abul-Qaszim an-naqqas) perzsa nyelvű felirattal garantálja, hogy egyetlen darabban készült az öntvény.

Felsorolhatjuk a további, nevezetesebb példányokat is.

Kr. u. 972 körülre datálható egy páva alakú (eredetileg valószínűleg arab) edény, amely ma Spanyolországban van. A Louvre-ban őrzött spanyol vagy szicíliai aquamanilét a 10–12. századra datálják. Ez is páva alakú, a fején

épületszilüettre hasonlító (!) „toll”-dísszel. A 11-12. századra datálnak egy perzsa, madár alakú aquamanilét (amely ma a madridi művészeti múzeumban látható). Egy 11-13. századi olasz (vagy talán egyiptomi?) ötvösmunka (ez ma a Walters Art Museumban, Baltimore látható) leopárd alakos vízkiöntő. 1130-ra kelteznek a londoni Victoria és Albert Múzeum egy griff-formájú kézmosó edényét. 1215-re datálják az aacheni székesegyházi kincstárban őrzött emberfej formájú aranyaquamanilét. (Szinte társtalan, hogy nemesfémből készüljön a kézmosó edény.) A Meuse völgyéből származik egy, a 13. században készített ló alakú edény (ma az amsterdami Rijksmuseumban). Ugyanitt egy ló alakú kézmosó edény is van, amelyet a 14. század végéről kelteznek. Ugyanilyen korú az Eisenach (Wartburg) gyűjteményében egy oroszán alakú példány. A bostoni Museum of Fine Arts gyűjteményében levő aquamanile északnémet (hildesheimi ?) öntvény (a 13. század közepe és a 14. század eleje között készülhetett). Ez az oroszán állkapcsát szétfeszítő Sámson ábrázolja. Észak-Franciaországban vagy a Meuse vidékén készült egy 1300 körüli oroszán alakú darab, amely ma a washingtoni National Gallery of Art gyűjteményében látható. Ugyanitt található egy lovas aquamanile (amelyet a 13. századra datálnak, és hagyományosan skandináviai ötvösmunkának tekintettek). A Metropolitan Museumban (New York) egy bronzedény a lován ülő lovagot ábrázolja. Ezt a 13. század végére datálják és szász területre lokalizálják. Ugyanitt van egy lotharingiai (1400 körüli) darab, az Arisztotelészen lovagoló ifjú nő alakjával. Nevezetes darab a Cluny Múzeumban egy 13–14. századra datálható, „egyszarvú” ábrázoló északnémet bronzedény. A Cloisters (Metropolitan Museum of Art, New York) gyűjteményében van egy oroszán formájú, ugyancsak 1400 körülre datálható, nürnbergi edény. A párizsi St. Denis „kincstárban” is van középkori aquamanile.

Míthogy e látványos tárgyak közül újak még ma is felbukkannak akár a műkereskedelemben, nyilván vannak egyházi gyűjteményekben, magánszemélyek birtokában is, megtisztelő feladat lenne von FALKE és MEYER áttekintése után új, teljesebb „európai” aquamanile-katalógust összeállítani

A főbb típusokat azonban nagyjából jól meg tudjuk határozni. Több mint 30 főbb tematikus megoldását ismerjük az európai középkori bronz aquamaniléknek. Ezek: sas – páva – általában madár – koronás kentaur sárkánynyal harcol – szájában békát tartó kentaur – kardot hordó kentaur és kígyók – „törpe kentaur” – sárkány – griff – egyszarvú – ló – ló, négy lábú állattal a hátán – solymász lóháton – lovas lóháton – kos – csirke – szarvas – oroszán – oroszánfej – koronás oroszán – két oroszán – kígyókat eltaposó oroszán – az emberre támadó oroszán – Sámson és az oroszán – négy lábú állat (valószínűleg oroszán) – madárfejű ember – férfifej – ifjú mellszobra – térdeplő ember – nyomorék – Arisztotelész és Phüllisz – Szent Márton megosztja köpenyét a koldussal. Több változatból több példányt is ismerünk. A fontosabb múzeumokban őrzött, mintegy 120 középkori kézmosó edény egyharmada oroszánt, mintegy 15 lovas (további darabok csak lovat) ábrázolnak, olykor egymástól is eltérő változatokban.

Mintegy 55 darab német területekről származik. Ehhez képest a biztosan francia (vallon) tárgy jóval kevesebb.

Még ha nem is vesszük figyelembe az időben későbbi kerámia kézmosókat, vagy a különös példányokat (mint például egy benini /!/ ülő leopárd alakú edényt, amelyet a 16. század vége és a 18. század közé tudnak datálni) megállapíthatjuk, igen nehéz az egyes darabokat „megmagyarázni”. Úgy látszik többféle mintáról és ezek alkalmi változatairól van szó. Viszont maga a tárgy típus jól értelmezhető. Különösen az art mosan darabok díszítésének fontos részletei egyeznek a hasonló tárgyak (gyertyatartók, keresztalpak, füstölők stb.) díszítmenyeivel. Például ezeken is feltűnnek kis állatfigurák, akár praktikus funkcióval (fogantyú, a vízköntő cső elzáró csapja stb.), akár anélkül.

Magyar vonatkozásban a „lovon ülő vadász” és a „kentaur” típus tűnik érdekes megoldásnak.

Az abaujszántói, dobot verő kentaurt ábrázoló – több publikációból jól ismert – öntött bronzedényt az 1860-as évektől a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik, képét sok rangos publikációban megtaláljuk. LOVAG (1979: 51. lap, 28. kép) a 12. század végére – 13. század elejére datálta és a Rajna–Maas-vidékinek tartotta. Később azonban ugyanő (LOVAG 1983: 54. lap, 18. kép) a 13. század első feléből és német földről (Hildesheim) valónak mondta. Pontos párhuzamát nem ismerem, feltűnő azonban, hogy a kentaur-aquamanilék többféle, egyedi felfogásban készültek: béka van a kentaur szájában, a kentaur mellett kígyókat is ábrázoltak, a koronás kentaur kígyószerű sárkánnyal küzd, a kentaur nő vagy törpeszerűen kicsi. Olykor az egyébként állatot ábrázoló edény „mellén” van emberarc. A dobot verő és zenészeket ábrázoló kentaur e sokféle megoldás ismeretében így is egyedi iparművészeti lelemény.

Noha nem fogalmazhatunk végleges véleményt, nem bizonyítható (ám nem is kizárt) hogy a „kentaur” vallon edénymegoldás. Hozzánk a „vallon–magyar” kapcsolatok során is eljuthatott. Ám maga a mitológiai–epikai kentaur – a félig ló, félig ember alakú lény – olyan széles körben ismert, hogy szinte lehetetlen egyetlen kultúrához vagy időponthoz kötni. Ezért nem tudjuk, a tárgy használói milyen „kentaur-történetet” asszociáltak.

A „lovas vadászt” az eddigi kutatás jól jellemezte. LOVAG (1983: 12–13, 14–15, 17 képek, leírás az 53–4. lapokon) mindhárom, Magyarországon előkerült példányt „magyar munka”-ként határozza meg, a 12. illetve 13. századból. A 16. képen a koppenhágai példányt is bemutatja, amelyet szintén 12. századi magyar munkának tekint. E különös ábrázoláson nemcsak a lovas magas nyakú, térden alul érő, alul „berakott” köpenye, hátra hajó (bőr ?) sapkája, a lószerszám érdekes. A lovas mögött keresztben áll az igen kicsiny méretű kutya. A ló szügyén pedig egy futó/ugró négylábú állat domborműve látható. Hosszú lábait, füleit, agancstalan fejét nézve leginkább őzsuta vagy szarvasünő lehet – és nem nyúl, ahogy korábban vélték. Ez beilleszthető a vadászat jelenetébe, és a két állat (kutya és őz/szarvas) méretarányai is hihetők. (LOVAG 1999. tárgykatalógusában: a 183–191. számú képek és a 72–8. lapokon a szövegek jó áttekintést adnak. Saj-

nos, az illusztrációk technikai színvonala nem jobb LOVAG korábbi publikációihoz képest.)

A művészettörténészeket korábban is érdekelte a lovas felszerelése: öltözet, fegyverei. A középkori magyar fegyver- és harcos-ábrázolások gyűjtői (például a *militia.hu* honlapja, legutóbb: 2010. december 15. és 2011. január 9.) úgy látják, hogy a keleti mintákat követő aquamaniléken nem páncélos vitéz, hanem vadász látható. A „kutya” pedig eredetileg vadászgepárd volt, ezt alakították át az ötvösök kutyává. Tőlünk nyugatabbra pedig már nem is értették a motívumot, el is hagyták a „lovas” aquamanilékről.

Mindezek alapján ezt az alakos kézműedény-típust nem tarthatjuk a val-lon–magyar kapcsolatokhoz sorolhatónak.

Ám azért pozitív tanulsága is van szemlénknek.

Kiderült, hogy középkori kézmű bronzedényeink egy igen gazdag európai hagyományba illeszkednek. És noha a „magyar” lovas vadászábrázolások Európában szinte társtalanok, ám az edényeken látható figurák nyilván érdekelték a használókat és nézőket, és hozzájuk valamilyen történetet kapcsoltak. Legvalószínűbben rangos vadászatról, esetleg jelentős küzdelmekről beszélhettek a kiváltképpen mívés és drága tárgyak használata után. Egyébként a többi, Magyarországról ránk nem maradt, többszáz (!) alakos aquamanilék esetében is ez volt a helyzet. Ez a tárgymagyarázó hagyomány bizonyára az európai hagyományok közé sorolható: KOROMPAY KLÁRÁnak is kedves témaként.

Két további, kis megjegyzéssel zárom e körültekintést.

Míthogy magam a Renard-témából indultam ki, felfigyelhettem arra, hogy egy 13. századi német aquamanile a leírása szerint egy farkas (?) madarat tart a szájában, és egy kis állat van az ő hátán. Most ugyan nem találtam megfelelő párhuzamot ehhez a Renard-ikonográfiában – ám ez a lehetőség nincs kizárva.

Sőt, igazán távoli területeken is előkerülhetnek hasonló motívumok. Egy, a Csang-dinasztia korából való, azaz legalább három és fél ezer éves, kínai zoomorf istenséget ábrázoló, bronz borosedény meglepően hasonlít az európai aquamanilékhoz. Az edény hátán pedig egy kisméretű négylábú állat (tigris?, kutya?) alakja adja a fogantyút. (JANSINA 1984: 10. rajz.) Míthogy hasonló alakú további kínai tárgyakról tudunk, egyszer érdemes lenne külön foglalkozni velük.

A koppenhágai lovas vadász aquamanile

A hivatkozott irodalom

- VON FALKE, OTTO 1928. Reiteraquamanilien I. Pantheon 1: 248.
- VON FALKE, OTTO 1929. Reiteraquamanilien III. Die Jägergruppe. Pantheon 4: 426–430.
- VON FALKE, OTTO — MEYER, ERICH 1935. Bronzegeräte des Mittelalters. 1. Romanische Leuchter und Gefäße. Gießgefäße der Gotik. Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, Berlin. (Új kiadás: 1983)
- JANSINA, E. M. 1984. Formirovanie i razvitie drevnekitajszkoj mifologii. Izdatel'sztvo „Nauka”, Moszkva.
- KOROMPAY KLÁRA 1978. Középkori neveink és a Roland-ének. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOROMPAY, KLÁRA 2007. Onomastique littéraire: le Roman de Tristan et la Hongrie médiévale. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVI. 564–77.

- KOROMPAY KLÁRA 2008. Középkori kultúra és irodalmi eredetű névadás: a *Trisztán-regény* nevei a középkori Magyarországon. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. 387–394. Károli Gáspár Református Egyetem, Bp.
- LEGNER, ANTON hrsg. 1985. Ornamenta Ecclesiae, Kunst und Künstler der Romanik. 1–3. Schnütgen-Museum, Köln.
- LOVAG ZSUZSA 1979. A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon. Corvina Kiadó, Bp.
- LOVAG ZSUZSA 1983. Aquamanilék. Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp.
- LOVAG ZSUZSA 1999. Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Ungarisches Nationalmuseum, Bp. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici – Seria Archaeologica III.)
- MEYER, ERICH 1959. Romanische Bronzen und ihre islamische Vorbilder. In: ETTINGHAUSEN, RICHARD hrsg.: Aus der Welt der islamischen Kunst. Festschrift für Erich Kühnel zum 75. Geburtstag, am 26. 10. 1957. 317–322. Geb. Mann Verlag, Berlin.
- SZABICS IMRE 1991. Róka-regény. In: Világirodalmi Lexikon 12. kötet, 67–68. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VOIGT VILMOS 1991. rókairodalom. In: Világirodalmi Lexikon 12. kötet, 65–66.
- VOIGT VILMOS 2010. Renard nyomai Magyarországon? In: GYULAI ÉVA – VIGA GYULA szerk.. Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére. 275–286. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

VÖRÖS FERENC

A *Korompai* családnév eredeztetéséről és nyelvföldrajzáról

1. A *Korompai* családnév képzésmódját tekintve kétségkívül magyarnak mondható, jóllehet magában a helynévi töben német eredetű etimont találunk. Pusztán a családnév *Korompa* töve alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a szóba jövő felső-magyarországi települések közül melyik tekinthető a képzés kiindulási alapjának. Annyi azért mindenképpen állítható, hogy a *Korompai* családnévet viselő személyek többsége eredendően olyan település(ek)ről származhat(nak), amelyek semmiképpen sem lehettek két-háromnapi járóföldnél távolabb a hajdani névgazdák új lakhelyétől. A megszorító értelmű kitétel azért szükséges, mert biztosan állítható, hogy a korpusznak ebben a rétegében is akadnak olyan névegyedek, amelyek az ún. mesterséges névállományhoz tartoznak, vagyis névváltoztatás áll a háttérükben. A települések német és szlovák neve tehát esetenként kiindulási alapját képezhette egyes, *Korompaira* váltó családok névváltoztatásának (pl. *Krompachy* > *Korompai*; *Krompacher* > *Korompai*; stb.).

1.1. A különféle helynévtárak alapján a történelmi Magyarország területéről elvileg legalább hat településsel kell számolnunk, amikor a *Korompai* családnév természetes névállományhoz tartozó rétegének etimológiai kérdéseit boncolgatjuk. Közülük manapság egy Lengyelországban, a többi Szlovákiában keresendő. **a)–c)** *Alsó- és Felsőkorompát* LIPSZKY Pozsony vármegyei falvakként lokalizálja (LIPSZKY 1808: 10, 178, 336). VÁLYI ANDRÁS forrásértékű munkájában *Alsó- és Felsőkorompán* túl a kettő között elhelyezkedő „*Közép Korompá*”-val is találkozhatunk (VÁLYI 1799/2: 411). Ez utóbbit már 13. századi források is említik (lásd: VSOS 1977–1978). **d)** A régebbi kútfők további három Szepes vármegyei lokuszt is adatolnak. Az egyik közülük *Krompach*, amelyet LIPSZKY oppidumként definiál (LIPSZKY 1808: 555). Ez napjainkban *Krompachy* néven található meg a Hernád völgyében (lásd VSOS 1977–1978). FÉNYES ELEK geográfiai szótára még *Krompach*-ként tartja számon, etnikailag pedig „*tót-német bányaváros*”-nak jellemzi (FÉNYES 1851). Ugyanitt egy másik *Krompach*-ra is rábukkanhatunk. Ez utóbbinál LIPSZKY zárójelben azt jelzi, hogy a helynév egy időben *Nemes*- előtaggal is használatos volt (LIPSZKY 1808: 555). **e)** Joggal vetődhet fel az olvasóban a kérdés, hogy alább miért veszem számba a *Krompach*-ot – mint német nyelvi alkatú toponimát –, noha nem igényel különösebb magyarázatot, hogy ez utóbbiból közvetlenül nem jöhetett létre a *Korompai* családnév. E ténnyel magam is tisztában vagyok, ám úgy gondolom, hogy a felső-magyarországi települések esetében még akkor sem zárható ki teljességgel egyes helynevek magyar párhuzamainak élőnyelvi váltogatása (lásd a párhuzamos hely- és személynévadás szakirodalmából KNIEZSA 1944/2003, KÁZMÉR 1980),

ha azokat a rendelkezésre álló forrásokból nem tudjuk adatolni. Ebből a megfontolásból említem a fentebb kezdett sor folytatásaként további két településnevünket: *Krempach*-ot (~ *Krembach*-ot). Ez utóbbit a *Repertorium Locorum* ugyancsak Szepes vármegyei pagusnak minősíti (LIPSZKY 1808: 552). *Krempach*-ot (lengyelül *Krempachy*; németül *Krumbach*) egyes kézikönyvekben *Bélakorompa* címszó alatt lelhetjük fel (lásd pl.: DIÓS 1993–2005; lásd VSOS 1977–1978). Igaz, 1899-ig *Dunajecz-Krempach*-ként vagy egyszerűen csak *Krempach*-ként találhatjuk (lásd VÁLYI 1799/2; VSOS 1977–1978; MAJTÁN, 1972, 1978). A települést az első világháború után Lengyelországhoz csatolták. **f)** A kézikönyvekben egy *Lublókorompá*-val is találkozhatunk (vö. SEBŐK 1997; MAJTÁN, 1972, 1978). Ezt 1899-ig *Lubló-Krempach*-nak hívták. A térképeken az Ólublói járásban kell keresnünk: korábban *Krempach*-ként, manapság *Kremna*-ként (vö. DIÓS 1993–2005; lásd VSOS 1977–1978; SEBŐK 1997; MAJTÁN, 1972, 1978).

1.2. Itt szükséges jelezni, hogy a Pozsony vármegyei és Szepességi *Korompá*-khoz eltérő etimológiai magyarázatokat tudunk fűzni. A Szepességi helynevek minden bizonnyal a 'görbe, kanyargós patak' jelentésű német szónak az átvételével, majd magyarításával és/vagy szlovákosításával magyarázhatók: *Krompach* ~ *Krumbach* > m. *Korompa* ~ sz. *Krompachy* (vö. KNIEZSA 1944/2003: 125; KISS 1999: 89, 99, 105). **a)** A Hernád és a Korompa patak torkolatánál fekvő település első említése 1256-ból maradt ránk *Krumpach* alakban. A IV. László király által 1282-ben kibocsátott okiratban *Kurumpach*-ként szerepel. Ez utóbbi tény egyúttal hangtani támpontként is szolgál a *Korompa* helynév nyelvi alkatának nyomon követéséhez. **b)** A Pozsony vármegyei *Alsó*-, *Közép*- és *Felsőkorompa* első említései az előzőnél is régebbi forrásokban maradtak ránk. *Alsókorompát* a Zobori apátság 1113. évi oklevélben említik először (KNIEZSA 1949/2003: 206). KNIEZSA a forrásban felbukkanó villa *Crumba* nevű lokuszról azt tartja, hogy az azonosítás bizonytalansága miatt magának a helynévnek a korabeli kiejtémódja is bizonytalan. Az 1256-os *Kurumpa* adathoz pedig a következő megjegyzést fűzi: ha a *Kurumpa* ~ *Korompa* ~ *Krupá* összetartozik, akkor a 'kicsi' jelentésű szláv *krъpa* jelentésű tövet kell benne keresnünk (KNIEZSA 1949/2003: 206). Ez a magyarázat nem áll távol attól, amely szerint a település neve eredendően a *krupъ* (> szlk. krúpa) 'dara, jégszem' etimonnal hozható összefüggésbe: a hajdani szláv ajkú népesség így nevez(het)te a kavicsos, üledékes vízfolyást. Megjegyzem, a régebbi térképeken *Kurpich* megnevezéssel egy kisebb vízfolyást fedezhetünk fel a Pozsony vármegyei települések határában. Noha a Pozsony vármegyei lokuszok nevéhez a szepességi településektől eltérő etimológiai magyarázatokkal szolgálhatunk, hangtanilag mégis sokban hasonló folyamatokkal számolhatunk mindkét csoport esetében, amikor belőlük a *Korompai* családnevet levezetjük. Mindkét esetben nagy szerepet tulajdonítunk a szókezdő mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő ómagyar kori feloldásának, valamint az *u* > *o* irányú nyíltabbá válásnak.

1.3. Dacára a fentebbi hosszadalmas fejtegetésnek hangsúlyozandó, hogy a *Korompai* családnev képzésmódja szempontjából – mint kiindulás alappal – leg-

inkább a két Pozsony vármegyei *Korompá*val, kisebb részben *Lublókorompá*-val számolhatunk.¹ A szóban forgó Pozsony vármegyei falvak napjainkban: *Dolná Krupá* és *Horná Krupá*-ként keresendők a térképeken (VSOS 1977–1978; SEBŐK 1997). Földrajzilag *Alsókorompa* (szlovákul: Dolná Krupá) Nagyszombattól (szlovákul: Trnava) észak-északnyugatra mintegy 12 km-re, *Felsőkorompa* (szlovákul: Horná Krupá) 17 km-re található.

2. Mielőtt a címben szereplő családnév mai nyelvföldrajzának felvázolásával foglalkoznánk, célszerűnek tűnik némi támpontot keresni a rendelkezésünkre álló régebbi forrásokban. Éppen ezért elsőként az újvári ejálet török deftereit fogtam vallatóra (BLASKOVICS 1993), hogy vajon megtalálható-e bennük a *Korompai* családnév. Tüzetes keresés után sem sikerült nyomára lelnem a szóban forgó forrásban. Ezt követően családnévszótárunk vonatkozó szócikke alapján próbáltam kronológiai és nyelvföldrajzi támpontokra lelni. A kézikönyvben a *Korompai* szócikk első adata 1640-es keltezésű és a nagyszombati anyakönyvhöz irányít bennünket (KÁZMÉR 1993: 623). A lokalizálás szempontjából figyelmet érdemelnek még az 1691-es *Korompaj* és az 1692-es *Korompai* alakban felbukkanó adatok. Az 1691-es név a nagyszombati anyakönyvből, az 1692-es Ugocsa vármegyei forrásból származik. NAGY IVÁN forrásértékű munkája az időközben kihalt *Spáczay*-k elődeiként említi a *Korompay* családot (lásd: NAGY 1859: 370; 1860: 370; 1863: 323, 325–6) és egyértelműen Pozsony vármegyéhez köti őket. Az elmondottak alapján megerősítődni látszik az a fentebbi feltevés, hogy a *Korompai* szócikk alá besorolható névegyedek döntő többségének keletkezés-módja minden bizonnyal a Pozsony vármegyei Alsó- (Közép-) és Felső-Korompához kapcsolható, és csak kisebb hányada a szepességi Korompához (szlk. Krompachy).

3.1. A név magyarországi nyelvföldrajzának behatóbb vizsgálatát megelőzően a *Korompai* napjaink felső-magyarországi adatolhatóságáról is szót kell ejtenünk. Ehhez az 1995-ös ĎURČO-féle adatbázist fogtam vallatóra (ĎURČO 1998), amelynek korpusza korabeli telefonkönyvek alapján lett összeállítva. Ebből mindössze 19 névegyedet mutatott ki a kereső (*Korompai* 6x, *Korompaiová* 9x, *Korompay* 3x, *Korompayová* 1x).² Valamennyi adat az Érsekújvári járáshoz tartozó *Dolný Ohaj*hoz (magyarul: Ohaj) köthető. A település Nagysuránytól keletre néhány kilométernyi távolságra keresendő a térképeken. Ez a tény összhangban van azzal a fentebbi megállapítással, hogy az 'onnan és/vagy oda való' jelentésű *-i* képzős családneveink eredendően a tőben fellelhető helynévtől kétháromnapi járóföldnyi sugarú körben keletkezettek és szóródhattak szét. Egyébiránt *Dolný Ohaj* napjainkban döntően szlovák ajkú népesség által lakott település. A 2001-es census adatai szerint a község 1 671 lakosa közül mindössze 12 fő

¹ A Pozsony vármegyei települések LIPSZKY-nél utalócímszóként szlovákul *Dolní Krupa* és *Gorní Krupa* is (LIPSZKY 1808: 336).

² Jóllehet az *-ová* birtokosképzős nevek lexikailag nem tekinthetők önálló címszónak (vö. VÖRÖS 2010: 18, 157), e helyütt a szemléletesség érdekében az adatok gyakoriságának bemutatásakor mégis külön veszem őket.

(0,72%) vallotta magát magyar anyanyelvűnek³ (az adatok forrása: SODB 2002). A mind teljesebb helyzetkép felvázolása érdekében az alábbi felsorolás neveit is visszakerestem, hiszen a fentebbiekből kitűnt, hogy a *Korompa* helynevek szlovák és/vagy német változatai is alapját képezhették a családneveknek: *Krompach*(ová), *Krompak*(ová), *Krompák*(ová), *Krompasky* (sic!) / *Krompaský* / *Krompaská* / *Krompaská* (sic!). A felsorolásban szereplő típusokat az adatbázisban a következő járásokból sikerült adatolni: Banská Bystrica (besztercebányai járás), Humenné (Homonnai járás), Košice (Kassa), Košice-Vidiek (Kassa környéke), Mihalovce (Nagymihályi járás), Prešov (Eperjesi járás), Spišská Nová Ves (Iglói járás), Stará Ľubovňa (Ólublói járás), Trebišov (Töketerebeszi járás). Ha a felsorolásbeli járásokat képzeletben térképre helyezük, megfigyelhetjük, hogy azok nagyjából azokat a térségeket fedik le, amelyek földrajzilag a fentebb említett *Krum*- és *Krom*- kezdetű településnevekhez esnek közel. Másik nézőpontból viszont meglehetősen távol találjuk őket a hajdani Pozsony vármegyei Alsó- és Felső-Korompától. Az 1995-ös szlovák telefonkönyvekből a *Krumbach*-ot és annak különféle változatait nem sikerült kimutatni.

3.2. A topográfiai háttér-információk alapján a *Korompai* magyarországi nyelvföldrajzával kapcsolatban arra számíthatunk, hogy e családnevünkkel a mai politikai határokon belül leginkább az ország északi tájegységein találkozhatunk.

Mielőtt az adatokat térképre vetítenénk, feltétlenül számba kell vennünk a családnév változatait és azok gyakoriságát. Ez esetben viszonylag könnyű a dolgunk, hiszen a mai magyar névállományból a *Korompai*-nak mindössze két írásképváltozatát sikerült kimutatni. Az alábbi táblázatban az összesített adatokat tanulmányozhatjuk.

	Változatok	Névviselők száma
1.	<i>Korompai</i>	208 fő
2.	<i>Korompay</i>	127 fő
	Összesen	335 fő

1. táblázat A *Korompai* családnév változatai és gyakoriságuk (2009. január 1-jei állapot szerint)

Megjegyzem, a régebbi források sem produkálnak számottevően több változatot, hiszen az *-i*-s és *-y*-os végű neveken túl KÁZMÉRNál is csak két egyéb írásképváltozattal találkozhatunk: a *Korompay*-val (1640) és a *Korompaj*-val (1691). Egyébiránt mindkét utóbbi adat szlovákos jegyeket hordoz. Itt szükséges jelezni, hogy a szlovák helyesírási gyakorlat az *a*-ra, *e*-re végződő családnevekben az *-i*-t előszeretettel váltja át *j*-re, amint pl. azt a m. *Budai* ~ szlk. *Budaj*, m. *Bocskai* ~ szlk. *Bocskaj*, m. *Garai* ~ szlk. *Garaj* stb. esetében egyes történészek is szorgalmazták a történelmi magyar családnevek átírásakor (vö. VÖRÖS 2003: 25, 2004: 39–40). A viszonylag régtől következőes állami adminisztrációs gyakorlat azon-

³ Ugyanezek az adatok az etnikai hovatartozás tekintetében: 2001-ben Dolný Ohajon 1 671 főből 9 személy (0,54%) vallotta magát magyar nemzetiségűnek (az adatok forrása: SODB 2002).

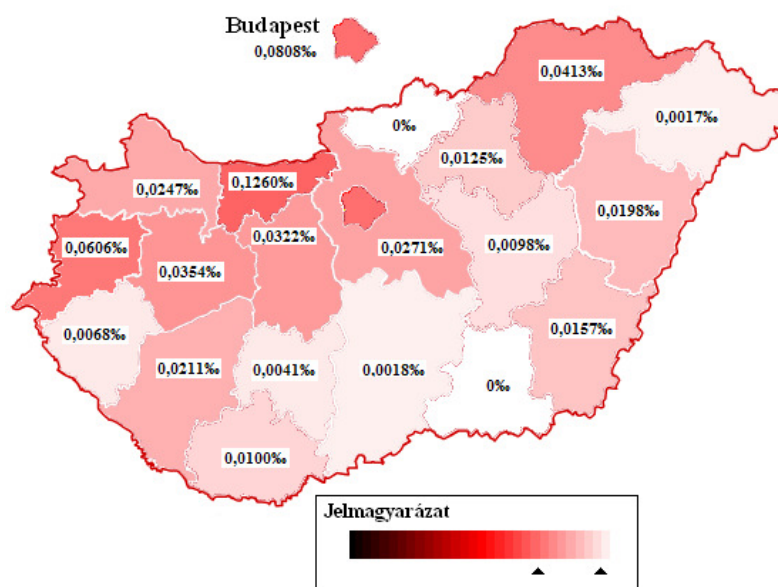
ban minden bizonnyal számúzhette a *Korompaj*-féle írásképváltozatokat, ha egyáltalán léteztek ilyenek az állami anyakönyvezés kezdete óta a korpusznak ebben a rétegében. A *Korompaj* magyar és szlovák ejtése természetesen nem azonos, hiszen a szlovákok *j*-nek, mi *i*-nek olvassuk a kérdéses betűt.

	Megye / főváros	fő	%		Megye / főváros	fő	%
1.	Komárom-Esztergom megye	40	0,1260%	12.	Heves megye	4	0,0125%
2.	Budapest	137	0,0808%	13.	Baranya megye	4	0,0100%
3.	Vas megye	16	0,0606%	14.	Jász-Nagykun-Szolnok megye	4	0,0098%
4.	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	30	0,0413%	15.	Zala megye	2	0,0068%
5.	Veszprém megye	13	0,0354%	16.	Tolna megye	1	0,0041%
6.	Fejér megye	14	0,0322%	17.	Bács-Kiskun megye	1	0,0018%
7.	Pest megye	33	0,0271%	18.	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	1	0,0017%
8.	Győr-Moson-Sopron megye	11	0,0247%	19.	Csongrád megye	0	0%
9.	Somogy megye	7	0,0211%	20.	Nógrád megye	0	0%
10.	Hajdú-Bihar megye	11	0,0198%	21.	Lakcím nélküli	0	
11.	Békés megye	6	0,0157%		Összesen	33	0,0330%

2. táblázat A *Korompai* és változatainak magyarországi gyakorisága (2009. január 1-jei állapot szerint)

Nem kerülheti el a figyelmünket a 2. számú táblázatban a név budapesti adainak előkelő helye. Ennek egyik lehetséges magyarázataként említhetjük, hogy a főváros már a monarchia idejében is egyfajta olvasztótégelye volt a hajdani népességnek: a belső migráció révén távoli térségek neveit is magába integrálta (vö. VÖRÖS 2010: 27). Ugyanakkor az általam korábban elemzett térképek tapasztalatai alapján elmondható, hogy az országosan elterjedt nevek esetében a budapesti százalékos vagy ezrelékes adatok többé-kevésbé a régiók átlagát adják ki, vagyis a középmezőnyben foglalnak helyet. Más a helyzet akkor, ha az adott családnév nem országos elterjedtségű, hanem csupán bizonyos tájegységekre jellemző. Ilyenkor a fővárosi adatokra vagy az átlagosnál kisebb értékeket kapunk, vagy éppenséggel lényegesen nagyobbakat. Az, hogy az említettek közül melyik realizálódik, alapvetően a családnév góciát képező régió fővárostól mért távolságával, illetőleg a hajdani népesség belső migrációjának intenzitásával hozható összefüggésbe. Többnyire igaz, hogy minél távolabb helyezkedik el Budapeستől a családnév hajdani kisugárzási góca, annál kevésbé frekvenciált fővárosi értékeket kapunk, és megfordítva. A fővárosra nehezedő migrációs nyomás tekintetében esetenként időben és térben is nagyfokú különbségeket tapasztalhatunk. Ha a fővárosi adatok a szokásosnál is frekvenciáltabbaknak mutatkoznak, annak hátterében egy harmadik jelenség is állhat: éspedig a névváltoztatás (vö. VÖRÖS 2010: 27, 118–131). Ugyanis bi-

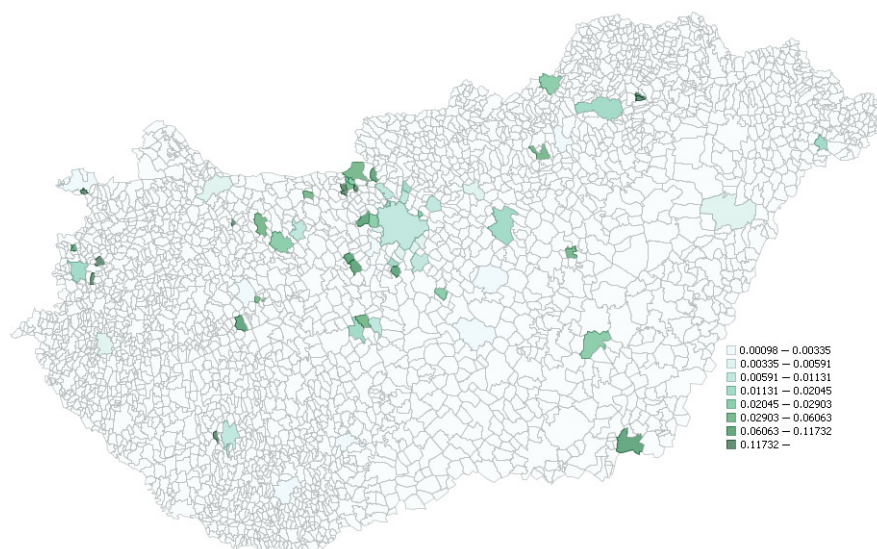
zonyos kevésbé gyakori nevek esetében a neologizmusok egyik kiindulópontja éppen a társadalmi/politikai értelemben is centrumnak számító főváros, amely ilyen értelemben a nagyvárosokkal egyetemben mindig az újítások motorjának számított. E helyütt az utóbbi tényezőt mégsem tekinthetjük számottevőnek, hiszen a Szentiványi-féle kézikönyv tanúsága szerint is mindössze egyetlen eset adatolható, amikor egy temesvári illetőségű, *Krumm Antal* nevű paptanár *Korompay*-ra változtatta a nevét⁴ (lásd: SZENTIVÁNYI 1895: 17, 133). Sokkal inkább az elsőként említett két tényező együttes hatásával számolunk, amelyen belül kitüntetett szerepet kaphatott a hajdani népességmozgás. Ezt a feltételezésünket látszanak megerősíteni az alább megismerhető térképek. Az első régióként, a másodikon és harmadikon településenként bontásban tanulmányozhatjuk a *Korompai* családnév elterjedtségét.

1. ábra A *Korompai* családnév és változatainak területi eloszlása régiós bontásban (2009. január 1-jei állapot szerint)

A 2. és 3. számú térképekből az is kiolvasható, hogy az országos szóródás ellenére jobbra a fővárosban, illetőleg annak vonzáskörzetében találkozhatunk a *Korompai*-val.

⁴ Csupán érdekességként említem, hogy Szentiványinál témánk szempontjából két másik érdekes esettel is találkozunk, ugyanis az egyikben egy *Krompaszky Ignác* nevű ungvári lakos és gyermekei *Kardos* családnév felvételét kérvényezték – sikerrel (SZENTIVÁNYI 1895: 116). A másikban egy ceglédi illetékességű, eredendően *Krompek Benedek* nevű vármegyei írnoknak engedélyezték felvenni az *Ordódi* családnévet (SZENTIVÁNYI 1895: 171).

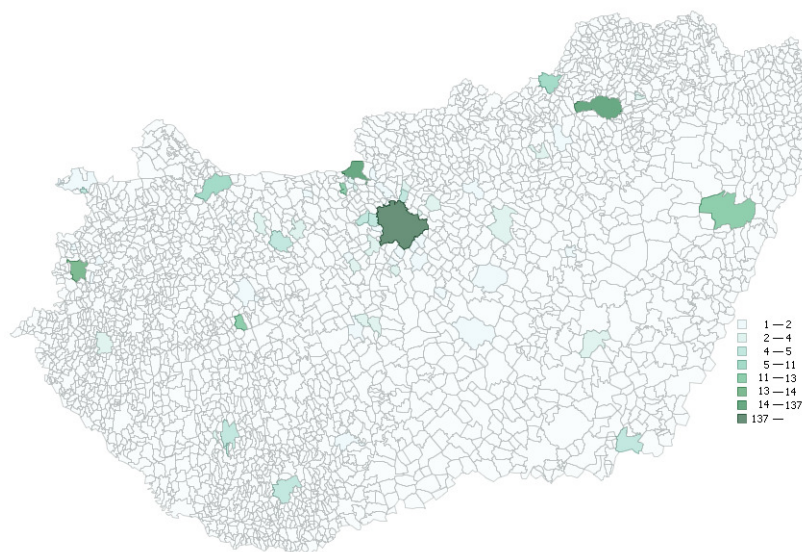

2. ábra A *Korompai* családnév és változatainak területi eloszlása települések szerinti bontásban (%-ben)
(2009. január 1-jei állapot szerint)

Migrációra enged következtetni az a tény, hogy adatbázisomban a *Korompai* 335 adatának 63%-a ötvenezresnél nagyobb lélekszámú városokban fordul elő. További 21%-a tíz és ötvenezres nagyságrendű településeken adatolható. A *Korompai*-nak csupán 16% bukkant fel tízezresnél kisebb lélekszámú településeken.

A 2. és 3. számú ábra kartogramjainak összevetése arra is ráirányítja a figyelmünket, mennyire megtévesztő lehet, ha az adatok térképre vitelekor csak a településenkénti abszolút előfordulásokra koncentrálunk, hiszen korántsem mindegy, hogy a lélekszám szempontjából jobbra nagyon is különböző települések esetében összevethető adatokat kapunk-e vagy sem. Jóllehet Budapesten a DHS-ben 137 *Korompait* sikerült kimutatni, mégsem mondhatjuk, hogy ezen a településen leggyakoribb a név, hiszen példának okáért az össznépességhez viszonyítva a Komárom–Esztergom megyei Sárísáp és Annavölgy tizenegy adata⁵ relatíve magasabb százalékos arányt ad ki a két település közel háromszáz népségéhez viszonyítva, mint a 137 budapesti adat az 1,7 millió lakoshoz képest.

⁵ Mivel Sárísápnak és Annavölgynek azonos az irányítószáma, ezért adataikat a DHS-ben nem tudom elkülöníteni (a bővebb magyarázatot lásd: VÖRÖS 2010: 17, 19).

3. ábra A *Korompai* családnév és változatainak területi eloszlása települések szerinti bontásban (fő-ben)
(2009. január 1-jei állapot szerint)

4. Zárásul arra is választ kell adnunk, adatolhatók-e a mai magyar korpuszban olyan családnevek, amelyek nagy valószínűséggel a Szepesség területén található német és szlovák településnevekre vezethetők vissza, és ha igen, mekkora a részesedésük a mai magyar névállományból. Ehhez ismételten a DHS keresőjét hívhatjuk segítségül. Egyértelműen igenlő lehet a válaszunk, noha az ide sorolható névegyedek meglehetősen sokféle névképzést takarnak, továbbá viszonylag gyér rétegét alkotják a magyarországi névállománynak. Éppen ezért az egyes típusoknak csupán a felsorolására hagyatkozom. A zárójelben azt jelezem, hány adatukat sikerült kimutatni a DHS-ből. Három fő csoport elkülönítése lehetséges.

a) Az egyikbe a német névképzések kerülnek. Ide sorolhatjuk a következőket: *Krompacher* (4), *Krompaker* (6), *Krompecher* (7). Az egyszerűség kedvéért a *Krumpach*-ot (25) is itt említem, jóllehet megfelelő német névképző híján magyar névképzésnek is felfoghatjuk. **b)** Derivátoruk alapján egyértelműen szlovák névképzésnek tűnnek: *Korompák* (8), *Krompák* (88); illetőleg a *Krompaczki* (1), *Krompáczki* (3), *Krompáczky* (4), *Krompaszki* (8), *Krompaszky* (30), *Krempaczki* (3). **c)** A harmadik csoportba sorolt neveket – a tövek vegyeskódúsága ellenére – bízvást minősíthetjük magyar névképzéseknek, hiszen az 'onnan és/vagy oda való' jelentésű *-i* képző egyértelműen jelzi, hogy csakis nyelvünkben keletkezhetek: *Korompáki* (3), *Korompaki* (1), *Korompáky* (8). Kellő tér hiányában e helyütt be kell érniünk annyival, hogy a fentebbi három csoport téri tagozódásukról összefoglalóan megállapítjuk: meglehetősen szétszórva találjuk őket az ország

egyres régióiban. Ez bizonyára ritkaságukkal, valamint a népesség hajdani és közelmúltbéli migrációjával hozható kapcsolatba.

A dolog természetéből adódóan koránt sem állíthatjuk, hogy a fentebbi felsorolás minden egyes eleme a bevezetőben említett toponimák valamelyikéhez köthető, hiszen német nyelvterületről is adatolni tudunk *Krumbach* nevű településeket (Bajorország, Alsó-Ausztria, Vorarlberg). A víznevek között is találunk *Krum(m)bach*-okat. Mikrotoponimákból pedig még ennél is lényegesen többről tudunk számot adni. Sőt a cseh–német határ cseh oldalán búvárkodva pedig *Krompach* nevű településre is rábukkanhatunk.

Irodalom

- BLASKOVICS JÓZSEF 1993. Az újvári ejálet török adóösszeírásai. Magyar Ifjúság Érdekeit Védő Szövetség, Pozsony
- DHS 2009. Database of Hungarian Surnames. Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: VÖRÖS FERENC
- DIÓS ISTVÁN (főszerk.) 1993–2005. Magyar katolikus lexikon. 1–10. köt. Szent István Társulat, Bp.
- ĎURČO, PETER (a kol.) 1998. Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku. Podklady k projektu: Copernicus Programme, project COP-58: ONOMASTICA–COPERNICUS DATABASE. CD ROM. Paris: ELRA
- FÉNYES ELEK 1851. Magyarország geographiai szótára I–IV. Nyomtatott Kozma Vazulnál, Pesten
- HNT 1863. Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott. Pest
- KÁZMÉR MIKLÓS 1980. A párhuzamos személynévadás. In. Név és társadalom. A III. országos névtudományi konferencia előadásai. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és RÁCZ ENDRE. Veszprém, 1980. 43–46.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- KISS LAJOS 1999. Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének kiadványi. Piliscsaba
- KNIEZSA ISTVÁN 1944/2003. A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Budapest, 1944. (Településtörténeti Tanulmányok 2. sz.) In: Uő: Helynév- és családnévvizsgálatok. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Lucidus Kiadó, Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949/2003. A Zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Debrecen In: Uő: Helynév- és családnévvizsgálatok. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Lucidus Kiadó, Bp.
- LIPSZKY, JOANNES DE SZEDLICSNA 1808. Repertorium Locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et

- Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaniae
occurrentium. Budae
- MAJTÁN, MILAN 1972. Názvy obcí na Slovensku za osiatných dvesto rokov.
Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava
- MAJTÁN, MILAN 1998. Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–
1997) Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava
- NAGY IVÁN 1859: Magyarország családjai czimerekkel és nemzedékrendi táb-
lálkkal V. Kiadja Ráth Mór, Pest
- NAGY IVÁN 1860: Magyarország családjai czimerekkel és nemzedékrendi táb-
lálkkal VI. Ráth Mór, Pest
- NAGY IVÁN 1863: Magyarország családjai czimerekkel és nemzedékrendi táb-
lálkkal XI. Kiadja Ráth Mór, Pest
- SEBŐK LÁSZLÓ 1997. Határokon túli magyar helységnevszótár. Teleki László
Alapítvány, Bp.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der
slawischen Toponomastik. (kétnyelvű cseh és német kiadás) NČSAV, Praha
- SODB 2002. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo
podľa národnosti, podľa materinského jazyka a pohlavia za SR, kraje a
okresy. Štatistický úrad SR, Bratislava
- [SZENTIVÁNYI ZOLTÁN] 1895. Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és mi-
niszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. Eredeti
okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társa-
ság egyik igazgató-választmányi tagja. Hornyánszky Viktor kiadása, Bp.
- VÁLYI ANDRÁS 1796–1799. Magyar Országnek leírása I–III. Buda
- VÖRÖS FERENC 2003. Felvidéki magyar neveink sorsa a XX. században. In: Sző-
rös Kő (Nyelvész különszáma) 2003. 1. sz. (8. évf.) 24–40
- VÖRÖS FERENC 2004. Családnév kutatások Szlovákiában. Kalligram Kiadó, Po-
zsony
- VÖRÖS FERENC 2010. Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása.
(MNYTK 235) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- VSOS 1977–1978. Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III., Főszerk.
KROPILÁK, MIROSLAV. Vydavateľstvo Slovenský akademik vied, Bratislava

ZAICZ GÁBOR

Kiss Lajos emlékezete

A hazai gyakorlat szerint nagy nyelvtudósainkat a hatvanadik születésnapjukon ünnepi kötettel köszöntik kollégáik, pályatársaik, barátaik, tanítványaik. Amennyiben az effajta tiszteletadás valamilyen oknál fogva elmaradna, tíz esztendővel később úgyszólván mindig sor kerül rá.¹ Mindez számomra érthetetlen okokból másodszer is elmaradt 1992-ben, az akkor hetvenesztendős Kiss Lajos tudományos osztályvezető esetében, aki akkor már nyolc éve volt a nyelvtudomány doktora fokozat birtokosa. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében az egyik folyosói beszélgetés során már abban az évben felvettem Kiss Gábor kollégámnak egy Kiss Lajos-emlékkönyv tető alá hozásának gondolatát. A gondolatot idővel tett követte, elrepült újabb öt esztendő, és – a magyar tudományosság mulasztását némileg pótolva és jóvá téve – 1997. június 12-én kettőnk szerkesztésében a Nyelvtudományi Intézet akkori, Színház utca 5–9. sz. alatti épületének könyvtárában, bensőséges ünnepség keretében átnyújtottuk kedves kollégáinknak a *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára* című tanulmánygyűjtemény addigra elkészült egyetlen díszkötéses példányát, benne 64 tisztelő pályatárs tanulmányával. Magam is névtani témájú dolgozattal rukkoltam elő, és közleményem – egyben a kötet – lezárásaként hasonmásban is közöltem az ünnepeltnek a *Zaicz* családnév eredetével kapcsolatos 1994. január 25-i feljegyzését (i. m. 475).

Nem egészen hat évvel később, 2003. február 19-én a napilapokból értesülhettünk a fájdalmas hírről: „Életének 81. esztendejében elhunyt Kiss Lajos, a hazai és a nemzetközi nyelvtudomány köztiszteletben álló személyisége, a szlavisztika, a névtan, az etimológia és a lexikográfia jeles alakja.”

Azonnal nekiláttam kedves atyai jó barátom alakjának megidézéséhez. Az alábbiakban a jubilánst az intézetben köszöntő beszédem némileg bővített változata olvasható, majd pedig (a legutolsó levéltől eltekintve) kettőknek az ünnepi kötet megjelenését követő – a kiadvány utóregzései is összefüggő – levelezéséből villantok fel részleteket. A 4. sz. levélben – alighanem egy hetekkel korábbi személyes beszélgetésünk alkalmával feltett névmagyarázat végleges lecsapódásaként – olvasható feleségem leánykori *Czelec* családnévének az eredete. Igazán sajnálhatjuk, hogy a Tanár Úr tevékeny, dolgos élete nem bizonyult elég-ségesnek ahhoz, hogy a helyneveink után az idegen eredetű magyar családnevek szótárát is elkészítse.

¹ Kötetünk főszeplőjét, Klárit – akit szakmánk a jelek szerint ennél jobban megbecsül – egyetemi éveinkre, egykori egyetemi nyelvészeti tevékenységünkre, a Fehértói Katalin vezette nyelvészkönyvtár előtti beszélgetéseinkre emlékeztetem, és szívből köszöntöm.

Szavak – nevek – szótárak

Kiss Lajos kerek születésnapjára²

Kiss Lajos, a szlavisztika, az etimológia, a földrajzinév-vizsgálat, a lexikográfia, a nyelvtudomány-történet, a magyar–szláv nyelvi kölcsönhatások és a térképtörténet kiemelkedő hazai művelője 1997. június 2-án töltötte be hetvenötödik életévét.

A debreceni piarista gimnáziumban, szülővárosában érettségizett. 1941–43-ban a honvéd Ludovika Akadémián tanult. Több mint egyeztetendi harctéri szolgálatot követően 1945-ben szovjet hadifogságba került, és három évet egy kaukázusi hadifogolytáborban töltött. 1948 nyarán érkezett haza, és iratkozott be a debreceni tudományegyetem bölcsészkarának német–orosz szakára. Az egyetem orosz tanszékén 1951-től 1954-ig tanársegéd, majd 1954 és 1957 között az ELTE szlavisztikai tanszékén Hadrovics László aspiránsa. A kandidátusi fokozatot *Suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben* c. értekezésével 1960-ban érte el. Negyven esztendőn át, 1957-től 1996 végéig az MTA Nyelvtudományi Intézete volt főállású munkahelye, ezután az intézet nyugalmazott tudományos tanácsadója. 1966-ban az ELTE címzetes egyetemi docense lett. 1984-ben megszerezte a nyelvtudomány akadémiai doktori fokozatát *Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban* c. könyvével. 1985 óta a főváros egyetemének címzetes egyetemi tanára.

A Nyelvtudományi Intézetben készült munkálatok közül munkatársa volt a Magyar nyelv értelmező szótárának (ÉrtSz. I–VII.), szerzője és társszerkesztője A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz. I–II.), etimológus szakértője a Magyar értelmező kéziszótárnak (ÉKSz.). Főszerkesztőként elkészítette Hadrovics László és Gáldi László orosz–magyar nagyszótára bővített és korszerűsített változatának kéziratát. Mint osztályvezető 1986 és 1996 között kialakította a számítógépes alapon készülő nemzeti nagyszótárunknak (A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára. 1533–1990) a munkaközösségét: megszervezte és elindította az intézet eddigi legnagyobb vállalkozásának munkálatait.

Visszapillantás címmel 1991-ben közzétett emlékezésében a jubiláns így vallott a máig [1997-ig] öt kiadásban (1978, 1980, 1983; duplájára növelt terjedelemben: 1988, 1997), az Akadémiai Kiadónál napvilágot látott *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (= FNESz.) c. összefoglaló munkájáról, amellyel régóta észlelt hiányt kívánt pótolni, és amely – ebből is következően – azóta nagyobb példányszámban forog közkezen, mint valamennyi más magyar szófejtő szótár együttesen. Sokan és sok helyütt kifejtették,³ hogy Kiss Lajos hézagpótló szótá-

² A Magyar Nyelvjárások 35 (1998): 251–4 alatt megjelent cikkem első fogalmazványa.

³ Magam is például az ALH 28 (1978): 357–364. lapján közzétett recenziómban (vö. ALH 30 (1980): 221!).

rának első (három) kiadásában többek között a korszerű magyar földrajzinév-kutatás alapjait vetette meg elsősorban, negyedik, kibővített változatával⁴ pedig – a szerző által kimunkált elvi-módszertani elvek következetes alkalmazásával – mindenekelőtt a Kárpát-medence országhatárainkon kívül eső helyneveinek történetét és eredetét összegzi tudományos színvonalon, de egyben közérthető módon. A monográfia röviden összegző értékeléseként ezúttal is túlzás nélkül megállapítható: bárhol készül majd a jövőben igényes földrajzinév-szótár, annak szerzője ezt a terjedelmes munkát minden bizonnyal az alapvető források között fogja számon tartani és gyakran fogja idézni.

Kiss Lajos etimológiai névtárát elsősorban a nyelvészek, de természetesen egy sor más tudományok képviselői is haszonnal forgathatják. A magyar nyelvtörténészek, a névtudomány szakemberein kívül kitűnő forrás a FNESz. többek között az uralistáknak, hiszen a szótár adatai között – mint korábban is felhívtam rá a figyelmet⁵ – jócskán találunk finnugor, illetőleg szamojéd eredetű (vagy közvetítésű) helyneveket is. Finnugor gyökerű lehet például a *Kola* félsziget és a *Moszkva* folyó neve. A *Jamal-félsziget* neve, továbbá talán a *Bija* (*Bijszk* a.) és a *Jenyiszej* folyónevek szamojéd forrásra mehetnek vissza, s a *Novaja Zemlja* szamojéd tükörfordítás eredménye lehet az oroszban. A genezisüket tekintve közelebbről is meghatározható finnugor földrajzi nevek közül a legtöbb finn, illetve finnségi eredetű: *Carszkoe Szelo* (*Puskin* a.), *Ilmeny*, *Ladoga-tó*, *Néva*, *Onyega-tó*, *Pejpusz-tó* (*Csud-tó* a.), *Szeliger-tó*, *Tver* (*Kalinyin* a.). Az *Ural* hegységnevének (tkp. 'hegytető') a vogulból, a *Vaszjugán* folyónév az osztjából származik; az obi-ugor helynevek csoportjába tartozik még a *Nyizsnyij Tigil* helységnevének utótagja és esetleg a *Vicsegda* folyónév is. A *Káma* folyónév votják, a *Joskar-Ola* városnév és a *Vetluga* folyónév cseremiszi, a *Nara* folyónév és a *Rjazany* városnév pedig talán mordvin eredetű lehet. Persze Kiss Lajos szótára – tudjuk jól – mindenekelőtt a Kárpát-medence földrajzi neveit veszi számba, s nem kizárólag a helységneveket, hanem a földrajzi nevek valamennyi fajtáját, beleértve például a szerző szülővárosára és környékére utaló számos város- és hátrész-, továbbá utcanevet is: *Apafa*, *Bánk*, *Basa-halom*, *Ebes*, *Fancsika*, *Haláp*, *Macs*, *Nagyerdő*, *Nagytemplom*, *Sestakert*, valamint *Csapó utca*, *Darabos utca*, *Mester utca*, *Péterfia utca* stb.

Az ünnepelt szakmai közéleti tevékenysége igen sokrétű. Tagja (ill. tagja volt) az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, az MTA Őstörténeti Bizottságának, a TMB Nyelvtudományi Bizottságának, az FM Földrajzinév-Bizottságának, tanácskozási jogú tagja az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, elnöke az OTKA Nyelvtudományi Zsűrijének. Emellett többek között a Magyar Nyelv és a *Studia Slavica* című folyóiratok szerkesztőbizottságának tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja és a Magyar Térképbarátok Társulata tiszteletbeli elnökségi tagja.

⁴ Vö. ALH 40 (1990–91): 500–5.

⁵ L. a 3. sz. jegyzetet.

Publikációinak száma megközelíti a négyszázat, könyv alakban megjelent munkái szám szerint meghaladják az egy tucatot. Tudományos tevékenységéért 1970-ben az Akadémiai Kiadó nívódíját, 1978-ban és 1991-ben az Akadémiai Díjat kapta meg.

Kiss Lajos tiszteletére 64 pályatárs közreműködésével 502 oldalas ünnepi kötet készült *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára* címmel, Kiss Gábor és Zaicz Gábor szerkesztésében, az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadásában, melynek első példányát a jubiláns 1997. június 12-én vehette át bensőséges intézeti ünnepség keretében. Szerkezetét tekintve az 1997 szeptemberében, 500 példányban megjelent jubileumi kiadvány három részből áll. A háromoldalas köszöntő a kedves kolléga, az immáron néhai mester és jó barát: Hadrovics László nevéhez fűződik. Ez az utolsó írása. A kötet fakszimilében tartalmazza Hadrovics professzor fogalmazványszövegének kezdő lapját is. Ezután található a kötetben (13–475) az ünneplő szerzőknek: a barátoknak és tisztelőknek nevük betűrendjében közölt tanulmánya. A dolgozatok túlnyomó többsége, közel háromnegyede névtani és lexikológiai-lexikográfiai tematikájú; az előbbieket mindenekelőtt a helynevekre irányulnak, az utóbbiak között a szótani (etimológiai, szójelentéstani, terminológiai stb.) és a szótártani írások többek között azonos számban kaptak helyet. Emellett képviselteti magát többek között a magyar (illetőleg az általános) hang-, alak-, jelentés- és mondattan, valamint a nyelvészociológia és a stilisztika is – egy vagy több tanulmánnyal. Végül – de a jubiláns esetében kiváltképp nem utolsósorban – együttesen közel egy tucat szlavista, illetőleg finnugrista szerző szerepel még az ünnepi kötetben. Az utóbbiak között Honti László a tagadó igés uráli nyelvek időjelölésével, Maticsák Sándor a mordvinföldi orosz névadásban a személy- és helynevek kapcsolatával foglalkozik. Rédei Károly *izé* szavunknak új magyarázatát adja. Salánki Zsuzsa a votják nyelv helyzetét mutatja be a településszerkezet és a helynevek tükrében, Sipos Mária pedig tizenkét osztják hőséneket elemez. Az ünnepi könyv harmadik, befejező egysége Kiss Lajos publikációinak 369 tételből álló, 22 oldalas jegyzékét foglalja magában. A kötethez függelékként szó-, név- és tárgymutató járul. Az ünnepeltet személyéhez és munkásságához tartalomban és terjedelemben egyaránt méltó kötet köszönti kerek születésnapján.

Kedves Tanár Úr, tisztelt Lajos Bátyám: Isten éltesse sokáig!

Emlékek Kiss Lajosról
Levélváltás és névmagyarázat

1.
„Dr. Kiss Lajos részére
Budapest XI.,
Kemenes utca 6.

Tisztelt Lajos Bátyám!

Tegnap [Kiss] Gábor druszám lakásán – Bankó Ágnes számítógépes szakértelmét is igénybe véve – megtörtént a *Szavak – nevek – helyek* [az ünnepi kötet végleges címében: *szótárak*] hibajegyzékeinek a sorra vétele, azaz a június 12-e óta az ünnepelt, a szerkesztők, [ill. elvétve] a szerzők által észlelt következtetéseknek (...) a javítása. E soraimhoz mellékelem a két hasábossá varázsolt, négy oldalasra sikeredett (499–502. l.) mutatót, mutatóba.

Szakmai szempontból még egy feladatunk maradt: egyes mellékjeleknek kézzel történő beírása.⁶ Közülük háromét, a finnugor adatokat is tartalmazó cikkekét (szerzői: Honti, Nyirkos, Rédei) én fogom elvégezni. (...)

Befejezésül említést teszek egy *Zaic* falu- (vagy talán ragadvány?) névről, melyre Zolnay László *Az elátkozott Buda – Buda aranykora* c. művében (Magvető, Bp. 1982. 174) bukkantam. Íme: „A királyi vadászatok ebgondozói, a falkák pecérei a Pest megyei – eltűnt – *Zaic* falut, Szalkszentmártont birtokolták. E jószágot Kun László 1272 és 1290 közt vette el János királyi pecéértől, s azt nővéreinek, Erzsébet hercegnőnek, a szigeti dominikánák fejedelemasszonyának adta. A falu Taksonnyal volt határos.” A szerző forrásai (vö. i.m. 582 [továbbá 598 és 605]): (1) Gárdonyi 1936. 130 = Gárdonyi Albert: Budapest történetének okleveles emlékei. I. 1148–1301. Bp. és (2) Zolnay 1971. 231 = Zolnay László: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp.) – Föltételezem, hogy arrafelé is – mint az egykori Nyulak szigetén (vö. FNEsz. *Margit-sziget* a.) – sok lehetett a nyúl, ezáltal agarászásra a terület alkalmas volt, s pecérekre is igencsak szükség lehetett. De hogyan magyarázhatjuk a Pest megyei valamikori *Zaic* nevet? Összefügghet-e az elnevezés a pecérek esetleges szláv eredetével? (A királyi szolgálónépek nemzetiségéről Zolnay nem beszél.) Vagy egészen más nyomon kellene elindulni (és az adat egyáltalán hiteles)?

(...) kellemes és tartalmas nyári kikapcsolódást kívánok,
tiszteletteljes üdvözlettel

Budapest, 1997. július 18.

([a teljes nevem])”

2.

„Budapest, 1997. július 30.

Kedves Gábor!

Nagyon szépen köszönöm július 18-án kelt leveledet a két hasábossá varázsolt mutatóval együtt. Mint írod, a mutató – amely most még nincs paginázza – a 499–502. oldal lesz a tekintélyes kötetben.

Zolnay *Zaic* faluja valójában *Zajcs*. A XIII. századból adathozható *Zoych*, *Zoychtelky*, *Zajch* alakokban, mindig következetesen *ch*-val a szóvégén. Zolnay *c*-s olvasata önkényes, amint az a feltevése is, hogy királyi pecérek birtokolták. Györffy György a történeti földrajzának még nem publikált IV. kötetében

⁶ Ez a számítógép hőskora, ne feledjük!

Zajcs(telke) alatt 1270-től 1293—96-ig közli a hely okleveles adatait⁷, majd ezeket írja „Eredetileg a dukátus [a nyitrai területi különkormányzat – K. L. kiegészítése] és Szolgagyőr vár (Nyitra vm.) földje volt és ezek népei lakták. 1270e. Mark fia Roland kezére került. 1270-ben V. István pusztá telkét a nyúlszigeti apácáknak adta a Brizo nevű kaszálóval és Taksony faluval együtt, mellyel határos volt. 1288-ban IV. László az itteni földet elvette János királyi pecéértől (canifer), s az apácáknak adta...” Stb. Györffy szövegezésében egy János nevű királyi pecéerről, tehát udvari méltóságról van szó, nem pedig nyulászó pecéekről. Maga a *Zajcs* helynév etimológiailag homályos. Aligha kereshető benne a személynévként alkalmazott ósszláv **zajęcb* ’nyúl, Hase’ birtoklást kifejező *-jb* képzős származéka. Lehet, hogy személynév volt az előzménye, hiszen a *Zoychtelky* összetétel jogot adhat ennek feltevésére is.

Fáradozásodat hálásan köszönve
kellemes nyári kikapcsolódást kívánva

szeretettel üdvözöllek
Kiss Lajos [jól olvasható kézírással]”

3.

„Dr. Kiss Lajos részére
[pontos lakáscímmel]

Tisztelt Lajos Bátyám!

Hálásan köszönöm 1997. július 30-i válaszeveledben a Zolnay-féle volta-képpeni *Zajcs* helynévről írott fejtegetéseidet. Ezek a soraid (kimondatlanul, akaratlanul is) arra figyelmeztetnek, hogy a névmagyarázatokban a rendkívül körültekintő vizsgálódások, a szakirodalom ismerete és megfelelő értelmezése egyaránt elengedhetetlenek.

Augusztus 5–6-án kedves városodban vendégszerepeltem, a Nyári Egyetemen. [Technikai okokból e levelemhez] Mellékelem a hangulatos Aranykakasban készült üdvözlő lapunkat, a hattagú asztaltársaságból betűrendben az alábbiak aláírásával: Hoffmann István, Keresztes László, Maticsák Sándor, Petőfi S. János és vele egy kedves olasz hölgy (...), valamint jómagam.

(...)

(...) barátsággal kívánok újólag kellemes nyarat és a legjobbakat

Budapest, 1997. augusztus 7.

([a teljes nevem])”

⁷Vö. GYÖRFFY GYÖRGY 1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Akadémiai, Bp. 564.

4.

„Budapest, 1997. október 17.

Kedves Gábor!

A magyar *Czelecz* családnév a szlovén (vend) vagy kaj-horvát *Celec* családnév átvétele. Ennek tövében az ősszláv **cěl*. 'egész, ép, sértetlen' melléknév rejlik. A szlovén *celec* 'csődör, mén' (tkp. 'heréletlen ló') főnév esetleg apaállatot gondozó személyre, csődörtenyésztőre vonódhatott át, de az is feltehető, hogy bizonyos férfitulajdonságot jelöltek vele. A magyarban is van *Csődör*, *Csődörös*, *Mén*, a németben pedig *Hengst* családnév. Ám a szlovén *celec* 'gyógynövény: útifű, útilapu; gyíkfű' sem hagyható fegyelmen kívül. Ennek közvetlen előzménye a szlovén *celiti* 'gyógyít' (tkp. 'újra éppé, egészségessé tesz') ige. Gyógyfüvekkel gyógyító javasember kaphatott ilyen nevet.

Szívélyesen üdvözöllek

Kiss Lajos [jól olvasható kézírással]"

5.

„Kedves Lajos Bátyám!

Most, 1997. október 27-én kaptam meg kedves soraidat feleségem családnévének magyarázatával. Nagyon szépen köszönjük!

Íme [mellékelten] a Debrecenben, de végül is nem a FUD-ban [= Folia Uralica Debreceniensia], hanem a Magyar Nyelvjárásokban megjelenő köszöntőm szövege. Írásomat, mint jeleztem, még a nyáron elküldtem a debreceni kollégáknak. (...) Lajos Bátyám, légy szíves, ellenőrizd írásomat, és telefonon jelezd nekem esetleges módosítási javaslataidat⁸ (...).

Tiszteletteljes üdvözlettel

Budapest, 1997. október 27.

([a teljes nevem])]"

6.

Ajánlás a *Magyar írók a térképről* című, a maga nemében páratlan kiadvány [Bp. 1999. 128 l.] szerzőjétől, a Magyar Térképbarátok Társulata tiszteletbeli elnökségi tagjától:

„Zaicz Gábornak köszönettel, barátsággal

Budapest, 1999. május 18.

Kiss Lajos [jól olvasható kézírással]"

⁸L. a 2. sz. jegyzetet. – A levélhez mellékeltem megemlékezésem a jubiláns lényegi változtatás nélkül jóváhagyta, de a FNESz. Debrecenre és a város környékére utaló címszavainak jegyzékét kibővítette.

7.

„Dr. Kiss Lajosné dr. Fehértói Katalin
[pontos lakáscímmel]

Tisztelt Asszonyom, kedves Kollégám!

A 2003. február 19-ei Magyar Nemzetből értesültem férje, Lajos Bátyám, az akadémikusként is sokunk által Tanár Úrként tisztelt tudós számomra igen váratlan haláláról. A tragikus hír megrázott, azóta is a hatása alatt vagyok.

Éppen harmincöt esztendeje mint végzős magyar–oros–finnugor szakos hallgató ismerkedtem meg vele az MTA Nyelvtudományi Intézetében. (...)

Az imént hívott telefonon a Nyelvtudományi Közlemények főszerkesztője, hogy a folyóirat centenáriumi számában számít az én nekrológomra.⁹

Őszinte részvéttel,

kollegiális tisztelettel:

Budapest, 2003. február 20.

([a teljes nevem])”

⁹ Vö. NyK 100 (2003): 346–352; az ünnepi kötetben közölt tudományos munkásság kiegészítése: uo. 352–354.

Korompay Klára publikációi

- Olivant. Magyar Nyelv 67 [1971]: 187–94.
- A történeti személynévkutatás néhány kérdése. In: ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 6. sz. 1971. 27–34.
- Elefánt. Magyar Nyelv 68 [1972]: 174–9.
- A Roland–Olivér névpár története a XI–XII. században. In: Acta Iuvenum. Nyelvészeti Tanulmányok II. 1972. 33–48.
- Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1965–1966. Magyar Nyelvőr 96 [1972]: 105–20.
- „Phelippe le hongre”. In: ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 14. sz. 1973, 93–7.
- Aurélien Sauvageot, L’Édification de la Langue Hongroise. Magyar Nyelv 71 [1975]: 93–9.
- Középkori neveink és a Roland-ének. Bölcsészdoktori értekezés. 1975.
- Horváth János, A magyar irodalom fejlődéstörténete. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. [részvétel a sajtó alá rendezésben]
- A nyelvészeti műszók lexikona (D. MÁTAI MÁRIÁVAL) In: H. BOTTYÁNFY ÉVA szerk., Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. 121–204.
- Az etimológia elmélete és módszere. Magyar Nyelv 73 [1977]: 366–70.
- Középkori neveink és a Roland-ének. Nyelvtudományi Értekezések 96. sz., Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.
- HORVÁTH JÁNOS, Vitkovics Mihály. Irodalomtörténet 59 [1978]: 749–87. [sajtó alá rendezés KOROMPAY H. JÁNossal]
- Horváth János „Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete” című egyetemi előadásai. Irodalomtörténeti Közlemények 82 [1978]: 575–89. [sajtó alá rendezés KOROMPAY H. JÁNossal]
- Név és névváltozat a keresztnévek történeti vizsgálatában. In: Nyelvtudományi Értekezések 104. sz., Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 519–23.
- A francia névtan bibliográfiája. Névtani Értesítő 5 [1981]: 81–3.
- A Székelyudvarhelyi Kódex első két keze és a -val/-vel rag. In: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ szerk., Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Bp., 1981. 61–9.
- Quelques cas hongrois du couple „Roland et Olivier”. In: Proceedings of 13th International Congress of Onomastic Sciences. I. Ossolineum. The Publishing House of the Polish Academy of Sciences, 1981. 655–60.
- Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseire. In: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz., Bp., 1981. 37–9.
- Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. kötete. Magyar Nyelv 79 [1983]: 217–21.
- Bakos Ferenc, A magyar szókészlet román elemeinek története. Magyar Tudomány 144 [1983]: 627–9.

- Aspects stucturaux de la déclinaison en ancien hongrois tardif. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica 15 [1984]: 135–40.
- A birtokos személyjelezés néhány rendszertani összefüggése a kései ómagyar korban. Magyar Nyelv 81 [1985]: 155–63.
- Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Nyelvtudományi Közlemények 82 [1985]: 263–5.
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521. Régi Magyar Kódexek 1. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1985. [Az előkészítő munkacsoport tagja]
- Részletek Horváth János és Pais Dezső levelezéséből. Névtani Értesítő 11 [1986]: 95–111.
- Nyelvtörténet és iskola. Szempontok nyelvemlékeink tanításához. In: Fülöp Lajos szerk., Szemlélet – tananyag – módszer. OPI, Bp., 1987. 133–45 és Magyartanítás 28 [1987]: 224–8.
- Bod-kódex. Sándor-kódex. Régi Magyar Kódexek 2–3. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1987. [Az előkészítő munkacsoport tagja]
- Kriza-kódex. Régi Magyar Kódexek 5. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1988. [Az előkészítő munkacsoport tagja]
- Simor-kódex. Krisztina-legenda. Régi Magyar Kódexek 6–7. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1988. [Az előkészítő munkacsoport tagja]
- Weszprémi-kódex. Régi Magyar Kódexek 8. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1989. [Az előkészítő munkacsoport tagja]
- Winkler-kódex. Codices Hungarici IX. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. [Az előkészítő munkacsoport vezetője]
- Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszóragozásában. In: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 605–10.
- Névszóragozásunk története az ómagyar kor végéig. Kandidátusi disszertáció. 1989.
- Poète de l’Univers: Sándor Weöres. Balkan [Bordeaux] 2 [1989]: 138–40.
- A középkori vallon–magyar kapcsolatok kérdéséhez. A dézma nyomában. In: BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődés. Zalaegerszeg, 1989. 245–9.
- Domonkos-kódex. Régi Magyar Kódexek 9. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE, Bp., 1990. [Az előkészítő munkacsoport tagja]
- Az első két év tapasztalatai a Bordeaux-i Egyetem magyar lektorátusán. In: Egyed Orsolya, Giay Béla és B. Nádor Orsolya szerk., Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-oktatási Konferencia előadásai. I. Hungarológiai ismerettár 7. sz. Bp., 1991. 81–9.
- Virginia-kódex. Régi Magyar Kódexek 11. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE, Bp., 1991. [Az előkészítő munkacsoport tagja]

- Rencontres linguistiques et littéraires: La Hongrie et l'Europe. Contacts [Bordeaux] 115 [1991]: 13–4.
- Le hongrois à Bordeaux III. Contacts 115 [1991]: 15–6.
- A rendszer gondolatának alakulása a magyar névszóragozás leírásában. In: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 406–11.
- A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 259–83.
- A névszóragozás. Uo. 284–318.
- Műfaji és stílári jellegzetességek az ómagyar kori névszóragozás körében. In: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. 375–8.
- Martinkó András, Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben. Magyar Nyelv 88 [1992]: 217–22.
- A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 321–54.
- A névszóragozás. Uo. 355–410.
- Les réactions de la culture hongroise à divers chocs culturels. Analyse lexicale. In: Cahiers du Centre Interdisciplinaire de Méthodologie II. Langue(s) et culture(s). Bordeaux, 1993, 39–52.
- Kódexneveink. Névtani Értesítő 15 [1993]: 191–4.
- „A múlt idő jele ...” (Egy bordeaux-i magyartanár szemszögéből). In: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. sz., Bp., 1994. 109–16.
- Emlékezés Tompa Józsefné. In: A Veres Pálné Gimnázium évkönyve 1993–1994, 14.
- „Nagy Sándor-mondakör”, „Roland-ének”, „Trisztán-mondakör”, „Trója-mondakör” szócikkek. In: KRISTÓ GYULA főszerk., Korai magyar történeti lexikon (9–14. század), Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.
- Bartha Katalin köszöntése 80. születésnapján. Magyar Nyelv 90 [1994]: 247–9. Cahiers d'études hongroises 7. Paris, 1995. [Főszerk.]
- Cahiers d'études hongroises 8, Paris, 1996. [Főszerk.]
- Magyartanítás külföldön: kérdések, szempontok és elméleti lehetőségek a magyar nyelvtudomány szemszögéből. In: Hungarológia 9 [1997]: 43–53. Cahiers d'études hongroises 9. Paris, 1998. [Főszerk., MAGYAR MIKLÓSSAL]
- „Megengedi Ön, hogy elkísérjelek?” A személyes névmási tárgy és az igeragozás kérdésköréhez. In: HAJDÚ MIHÁLY és KESZLER BORBÁLA szerk., Emlékkönyv Abaffy Erzsébet tiszteletére. Bp., 1998. 107–12.
- E. Abaffy Erzsébet köszöntése 70. születésnapján. Magyar Nyelv 94 [1998]: 230–3.
- La constitution d'un système casuel : le cas du hongrois. In: XVIe Congrès International des Linguistes. (CD-Rom.) Paris, 1998.

- Néhány szempont a XVI. századi misszilisek helyesírás-történeti vizsgálatához. In: KUGLER NÓRA és LENGYEL KLÁRA szerk., Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Bp., 1999. 198–204.
- Nevek hiánya, nevek sérülése (Irodalmi példák alapján). Névtani Értesítő 21 [1999]: 290–293.
- Les Hongrois et l'Europe. Conquête et intégration. Paris–Szeged, 1999. [Társszerk., CSERNUS SÁNDORral]
- Naissance des premiers textes hongrois. In: CSERNUS SÁNDOR és KOROMPAY KLÁRA szerk., Les Hongrois et l'Europe. Conquête et intégration. Paris–Szeged, 1999.
- A magyar nyelv elsajátításának nehézségei a francia anyanyelvű hallgatók szempontjából. Hungarologische Beiträge [Jyväskylä] 12 [1999]: 79–90.
- Crépuscule du soir, crépuscule du matin. Sens opposés et mots primitifs. L'Inactuel, Nouvelle série n° 3, automne 1999, France, 129–45.
- Les éléments finno-ougriens du vocabulaire hongrois à la lumière des travaux récents. Études Finno-Ougriennes [Paris] 31 [1999]: 35–48.
- Művelődéstörténeti vonatkozások a magyar helyesírás történetében. In: MIHALOVICS ÁRPÁD szerk., Tanulmánykötet Jean Perrot tiszteletére. Besenyei György Könyvkiadó, Bp., 2000. 51–9.
- Nagyszombati Kódex. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. SZABÓ CSILLA. Régi Magyar Kódexek 24. sz. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2000. [A munkálatok egyik irányítója]
- Peer-kódex. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREA és OSZKÓ BEATRIX. Régi Magyar Kódexek 25. sz. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2000. [A munkálatok egyik irányítója]
- A. MOLNÁR FERENC, Két régi magyar ima az oltáriszentségről. Nyelvtudományi Értekezések 148. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. [Lektorálás]
- «J'écris ton nom». Le nouveau nom: rupture ou inscription dans une filiation? L'Inactuel, Nouvelle série n° 7, automne 2001, 129–45.
- Franciaországi tapasztalatok. In: KERESZTES LÁSZLÓ és MATICSÁK SÁNDOR szerk., A magyar nyelv idegenben. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 41–4.
- A magyar nyelv, irodalom és kultúra oktatásának kapcsolata. In: Uo. 127–34.
- Születésnap i köszöntő nyelvemlékkiadással. Kazinczy Ferenc levele Pais Dezsőhöz. In: HAJDÚ MIHÁLY szerk., Köszöntő Fábíán Pál 80. születésnapjára. Bp., 2002. 34–5.
- Köszöntés nyelvemlékkiadással. Pais-kódex (Ráskai Lea). In: HAJDÚ MIHÁLY és KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp., 2003. 161–3.
- A Halotti Beszéd magyar nyelve (Távlatok Deákiból). Nyelvünk és Kultúránk 2003/4, 96–104.
- Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet, Osiris Kiadó, Bp., 2003. 101–5, 281–300, 579–95, 697–709, 781–8.

- HORVÁTH JÁNOS verstanti munkái. Osiris Kiadó, Bp. 2004. [Szerk. KOROMPAY H. JÁNOSsal]
- Frontières de nomades : analyse lexicale d'une famille de mots hongrois. In: Joëlle Ducos szerk., Frontières et seuils, Eidôlon, Cahiers du Laboratoire Pluridisciplinaire de Recherches sur l'Imaginaire appliquée à la Littérature, n° 67, Université Michel de Montaigne Bordeaux 3., Bordeaux, 2004. 39–46.
- KOVÁCS ZSUZSA, Kazinczy-kódex 1526–1541. Régi Magyar Kódexek 28. sz. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 2004. [A bevezető tanulmány lektorálása]
- PETHŐ JÓZSEF, A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkciójának vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján). Nyelvtudományi Értekezések 154. szám. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004. [Sorozatszerk.]
- Magyartanítási tapasztalatok francia anyanyelvű diákok körében: az általános és a határozott igeragozás kettősségéről. In: LADÁNYI MÁRIA, DÉR CSILLA, HATTYÁR HELGA szerk., „...még onnét is eljutni túlra”. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2004. 354–60.
- Pozsonyi Kódex 1520. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta ABAFFY CSILLA, ABAFFY ERZSÉBET, MADAS EDIT. Régi Magyar Kódexek 29. szám. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2004. [A munkálatok egyik irányítója]
- Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa. Előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson (www.nytud.hu)
- Grammaire et orthographe, au carrefour d'influences linguistiques et culturelles (domaine hongrois, parallélismes français). In: AMADEO DI FRANCESCO – ADELIN CHARLES FIORATO szerk., La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l'Italie et la Hongrie (XVe-XVIIe siècles). M. D'Auria Editore, Napoli, 2004. 121–35.
- HORVÁTH JÁNOS irodalomtörténeti munkái I. Osiris Kiadó, Bp., 2005. [Szerk., KOROMPAY H. JÁNOSsal]
- „Helyesírás” szócikk. In: KÖSZEGHY PÉTER főszerk., Magyar művelődéstörténeti lexikon IV. Balassi Kiadó, Bp. 2005.
- Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt? In: MÁRTONFI ATTILA, PAPP KORNÉLIA, SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Bp., 2006. 116–22.
- Az ómagyar kor. In: KIEFER FERENC főszerk., Magyar nyelv. Akadémiai kézikönyvek. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. 335–64.
- Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. Magyar Nyelv 102 [2006]: 204–9.
- DARVAS ANIKÓ, Huszonöt levél a 16. századból. Hasonmás kiadás betűhű átirattal. Régi Magyar Levéltár 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2006. [Szerk.]

- DÖMÖTÖR ADRIENNE, Régi magyar nyelvemlékek (A kezdetektől a XVI. század végéig). Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. [Lektorálás]
- OLASZY GÁBOR, Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. Nyelvtudományi Értekezések 155. szám. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. [Sorozatszerk.]
- ZELLIGER ERZSÉBET, Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. Nyelvtudományi Értekezések 156. szám. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. [Sorozatszerk.]
- HORVÁTH JÁNOS irodalomtörténeti munkái II. Osiris Kiadó, Bp., 2006. [Szerk., KOROMPAY H. JÁNOSsal]
- Az idegen szó jelentéstörténete a magyarban. In: MATICSÁK SÁNDOR, JANKOVICS JÓZSEF és NYERGES JUDIT szerk., Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai. II, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Bp., 2007. 217–27.
- HORVÁTH JÁNOS irodalomtörténeti munkái III. Osiris Kiadó, Bp., 2007. [Szerk., KOROMPAY H. JÁNOSsal]
- Onomastique littéraire: le Roman de Tristan et la Hongrie médiévale. In: VERES LÁSZLÓ – VIGA GYULA szerk., A Herman Ottó Múzeum évkönyve XLVI, Miskolc, 2007. 564–77.
- MÁTAI MÁRIA, A magyar szófajttörténet általános kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 157. szám. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. [Sorozatszerk.]
- KOVÁCS ZSUZSA, Tihanyi kódex. Régi Magyar Kódexek 31. sz. Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2007. [A bevezető tanulmány lektorálása]
- Où en sont les recherches en histoire de la langue hongroise ? (Orientations nouvelles, perspectives pédagogiques). In: MAÁR JUDIT szerk., Temps, espaces, langages. La Hongrie à la croisée des disciplines. Cahiers d'études hongroises 14, 2007/2008, 125–133. Paris, 2008.
- A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona szerk., Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debrecen, 2003. Magyar Nyelv 104 [2008]: 484–8.
- Búcsú D. Bartha Katalintól. Magyar Nyelv 104 [2008]: 504–6.
- Nouvelle Revue d'Onomastique 43–44 (2004), 45–46 (2005–2006), 47–48 (2007). In: Névtani Értesítő 30 [2008]: 311–4.
- Lovagi kultúra és irodalmi eredetű névadás: A Trisztán-regény nevei a középkori Magyarországon. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárászó, 2007. június 22–24. 2008. 387–93.
- HORVÁTH JÁNOS irodalomtörténeti munkái IV. Osiris Kiadó, Bp. [Szerk., KOROMPAY H. JÁNOSsal]
- DÉR CSILLA ILONA, Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. szám. Akadémiai Kiadó, Bp. [Sorozatszerk.]

- FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT, Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2009. [Lektorálás]
- A középkori magyar nyelv évszázadai. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2009. 33–51.
- HORVÁTH JÁNOS irodalomtörténeti és kritikai munkái V. Osiris Kiadó, Bp., 2009. [Szerk., KOROMPAY H. JÁNossal]
- Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. szám. 2009. [Szerk. TERBE ERIKÁval, C. VLADÁR ZSUZSÁval, ZSILINSZKY ÉVÁval]
- Egy kutatási és pedagógiai program története: a Régi Magyar Kódexek. In: i. m., 11–8.
- Ír és olvas. Két ige jelentéstörténetéből. In: FÓRIZS GERGELY szerk., Aranyozás. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára. Bp., 2009. 9–17. [Interneten: <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]
- FARKAS TAMÁS, Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében. Nyelvtudományi Értekezések 159. szám. 2009. [Sorozatszerk.]
- TSÉTSI JÁNOS, Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. szám, 2009. 7–10. [Előszó]
- A Régi Magyar Kódexek sorozat. Új kutatási eredmények és a jövő távlatai. Magyar Nyelv 106 [2010]: 203–7.
- Mit nyújthat a helyesírás-történet a szinkrón magyar családnévátlasz munkálataihoz? In: VÖRÖS FERENC szerk., A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 234. szám, 2010. 57–66.